

Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки

П. М. Гусак, Т. А. Мартинюк, І. І. Сидорук

**ПРОФІЛАКТИКА ВЖИВАННЯ
ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН
ПІДЛІТКАМИ**

Монографія

За редакцією Петра Гусака

Луцьк
Вежа-Друк
2013

УДК 37.013.42-053.6:615.214
ББК 74.66+74.200.555.1
П 84

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокл № 4 від 29 жовтня 2013 року)*

Рецензенти:

Арцішевський Р. А. – доктор філософських наук, професор, член кор. АПН України;

Констанкевич І. М. – кандидат наук, професор, проректор з навчально-виховної роботи СХУ імені Лесі Українки.

Гусак П. М.

П 84 Профілактика вживання психоактивних речовин підлітками [Текст] : монографія / П. М. Гусак, Т. А. Мартинюк, І. І. Сидорук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2013. – 484 с.

ISBN 978-966-2750-45-4

Монографія присвячена висвітленню проблеми профілактики вживання психоактивних речовин дітьми та молоддю. У роботі запропоновано авторські ідеї щодо розв'язання проблеми адиктивної поведінки підлітків, розроблено систему інноваційних підходів проведення антинаркотичної профілактичної роботи та виділено умови ефективного її здійснення, запропоновано низку методик підготовки майбутніх соціальних педагогів-превентологів.

Матеріали, представлені у виданні, можуть бути використані для навчальної, самостійної та науково-дослідної роботи студентів, що навчаються за напрямком підготовки «Соціальна педагогіка», «Соціальна робота», а також фахівців у сфері педагогічної та соціально-педагогічної діяльності. Науковий інтерес монографія представляє для працівників вищої школи та науково-дослідних установ.

Видання стане також науково-прикладним ресурсом у професійному самовдосконаленні практиків соціальної сфери, класним керівникам, керівникам дитячих та молодіжних організацій, батькам, фахівцям у роботі з волонтерами студентських соціальних служб.

**УДК 37.013.42-053.6:615.214
ББК 74.66+74.200.555.1**

ISBN 978-966-2750-45-4 © Гусак П. М., Мартинюк Т. А., Сидорук І. А., 2013
© Гончарова В. О. (обкладинка), 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ПІДЛІТКАМИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	9
1.1. Проблема залежної поведінки у контексті вживання психоактивних речовин.....	9
1.2. Основні наукові концепції, які пояснюють виникнення поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР.....	28
1.3. Основні мотиви та механізми виникнення залежності від вживання психоактивних речовин.....	36
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ВИНИКНЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН.....	50
2.1 Основні чинники впливу на вживання підлітками психоактивних речовин.....	50
2.2. Група підлітків як основний мотиваційний чинник залучення до вживання психоактивних речовин	55
2.3. Основні способи та стадії залучення підлітків до вживання ПАР	65
РОЗДІЛ ІІІ. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН.....	77
3.1. Стан антинаркотичної профілактичної роботи з підлітками в загальноосвітніх закладах	77
3.2. Аналіз «класичних» помилок при здійсненні антинаркотичної профілактичної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі	88
РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПАР ПІДЛІТКАМИ.....	98
4.1. Сутність, мета, завдання та основні підходи до проведення антинаркотичної профілактичної роботи	98
4.2. Стратегія побудови моделі профілактичної роботи на основі психосоціальних навичок.....	111
4.3. Тактика організації соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками	116
РОЗДІЛ 5 РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ПІДЛІТКАМИ.....	133
5.1. Впровадження програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок.....	133
5.2. Рекомендації для педагогічного колективу та батьків щодо здійснення антинаркотичної профілактичної діяльності.	142
5.3. Готовність педагогічного колективу до проведення профілактичних антинаркотичних заходів: вимоги, умови та рекомендації	148

РОЗДІЛ 6. УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ПІДЛІТКАМИ.....	157
6.1. Цілеспрямована оптимізація групового та міжособистісного спілкування підлітків як невід’ємна складова ефективної профілактичної роботи .	157
6.2. Позитивний особистісний вплив соціального педагога як необхідна умова ефективної профілактичної діяльності.....	170
6.3. Роль лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків.....	176
РОЗДІЛ 7. ПІДГОТОВКА МАЙБУТНЬОГО СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ДО ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ДІТЬМИ: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ.....	184
7.1. Змістова суть поняття «підготовка соціального педагога до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин».....	184
7.2. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до превентивної діяльності в системі вищої освіти України та за кордоном.....	193
РОЗДІЛ 8. МОДЕЛЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА–ПРЕВЕНТОЛОГА.....	208
8.1. Теоретичні засади проектування моделі фахівця.....	208
8.2. Професійна компетентність майбутнього соціального педагога-превентолога.....	217
8.3. Таксономія професійних якостей соціального педагога-превентолога у сфері профілактики вживання дітьми психоактивних речовин.....	236
РОЗДІЛ 9. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ДІТЬМИ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН.....	243
9.1. Готовність соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин.....	243
9.2. Компоненти, критерії, показники та рівні готовності соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин.....	252
9.3. Етапи формування готовності студентів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин.....	261
РОЗДІЛ 10. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ДІТЬМИ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН.....	269
10.1. Система підготовки студентів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин.....	269
10.2. Умови ефективної підготовки соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин.....	276
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	297
ДОДАТКИ.....	351

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВНЗ – Вищий навчальний заклад

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я

ЗСЖ – здоровий спосіб життя

ЖН – життєві навички

ІПСШ – інфекції, що передаються статевим шляхом

ЛОР – летючі отруйні речовини

ЛСД – діетиламід лізергінової кислоти

МКХ – міжнародна класифікація хвороб

ПАР – психоактивна речовина

ПВЯ – професійно важливі якості

ППВ – професійно-посадові вимоги

СНІД – синдром набутого імунодефіциту

США – Сполучені Штати Америки

ФЖН – формування життєвих навичок

ЦНС – центральна нервова система

ЦСССДМ – центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

ПЕРЕДМОВА

Людина, її життя і здоров'я, ... визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.
(Стаття 3 Конституції України)

Проблема вживання психоактивних речовин дітьми та молоддю у світі залишається нерозв'язаною, а тому стає дедалі актуальнішою, особливо на тлі зростання показників цього явища, яке, зокрема в Україні, набуває епідемічного характеру. Особливо небезпечним є наркотизація дітей та молоді. Слід узяти до уваги, що ґрунтом, на якому зростає наркоманія, є поширеність серед підростаючого покоління шкідливих для здоров'я звичок (уживання алкоголю, куріння тощо). Доведено, що якщо підліток не споживає алкоголь і не курить, то ймовірність інтересу до наркотиків становить менше ніж 1 %. А відтак профілактику вживання наркотиків потрібно починати із запобігання іншим шкідливим звичкам. Визначальним є той факт, що Україна посідає перше місце у світі за дитячим алкоголізмом, адже 40 % дітей споживають алкогольні напої (дослідження ВООЗ)¹.

Очевидно, що на зміну боротьбі з уживанням дітьми та молоддю психоактивних речовин, зокрема з наркоманією (медикаментозне лікування, засудження, ізоляція), повинна прийти широкомасштабна робота з профілактики на всіх рівнях соціальних інститутів. А це можливо за умови обґрунтування основ комплексної профілактичної діяльності в дитячому й молодіжному середовищах, особливо в підлітковому, та цілеспрямованої підготовки професійних кадрів, які мають сприяти взаємодії й взаємозв'язку різних інституцій і механізмів соціальної сфери, допомагати дітям та молоді в критичних життєвих ситуаціях і в перспективі виступатимуть рушійною силою швидкого реагування суспільства на нову соціальну ситуацію та способи її вирішення. Такими фахівцями повинні стати соціальні педагоги-превентологи, які будуть підготовлені до здійснення профілактики вживання дітьми й молоддю психоактивних речовин на мікро-, мезо- та макрорівнях.

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до законодавчих актів України щодо посилення боротьби зі зловживаннями у сфері продажу, споживання та реклами пива, алкогольних та слабоалкогольних напоїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45517

Різноманітні аспекти профілактики вживання ПАР були об'єктом уваги психологів (Н. Бурмака, С. Белічевої, Н. Максимової, М. Рожкова, Р. Садикова, П. Сидорова й ін.), соціологів (О. Балакіревої, Ю. Белоусова, І. Рущенко, О. Сердюка, О. Яременка та ін.), педагогів і соціальних педагогів (О. Безпалько, В. Бурлака, Л. Вольнової, П. Гусака, Н. Завацької, Н. Зимівець, І. Зверєвої, Б. Кейсмора, О. Мурашкевича, В. Оржеховської, Н. Пихтіної, В. Приходько, О. Тютюнник, Л. Сущенко та ін.), наркологів (В. Бітенського, А. Бойса, О. Гонєєва, А. Лічко, Е. Мельника, В. Менделевича, І. П'ятницької й ін.), кримінологів (В. Пшеничного, Є. Фесенка, М. Хруппи та ін.).

Дослідженню питань підготовки майбутніх фахівців соціально-педагогічної сфери сприяли роботи Р. Вайноли, Ю. Галагузової, Л. Завацької, А. Капської, О. Карпенко, Л. Міщик, В. Поліщук, З. Фалінської й ін. Окремі питання підготовки майбутнього соціального педагога до формування здорового способу життя та профілактики вживання ПАР висвітлено в працях С. Архипової, В. Гетьман, В. Войтенко, Г. Майбороди, В. Оржеховської, М. Полісадової й ін.

У низці наукових праць розкрито специфіку формування готовності майбутніх соціальних педагогів до професійної діяльності загалом (Д. Годлевська, І. Козіч, В. Масленнікова, О. Тюття та ін.) та різних її видів, зокрема профілактики агресії (І. Гайдамашко), роботи з громадськими організаціями (О. Лісовець), взаємодії з девіантними підлітками (М. Малькова) та ін. Водночас аналіз наукових джерел доводить, що питання готовності до превентивної діяльності, у тому числі профілактики вживання ПАР, розкривалися переважно в руслі професійних функцій майбутнього психолога (Н. Самикіна), педагога (В. Гетьман), учителя-предметника (Н. Пихтіна та ін.). Проблемі підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників присвячені праці О. Тютюнник. Аналіз джерел дає змогу стверджувати, що, попри наявність достатньої кількості наукових праць з порушеної проблеми, рівень її розробленості, все ж недостатній і, тим більше, не є вичерпним.

У зв'язку із зазначеним вище в монографії зроблено спробу обґрунтувати такі два соціально-педагогічні напрями роботи зі створення фасилітаційного поля для успішної профілактики вживання дітьми психоактивних речовин, як модернізація змістових та технологічних підходів до соціально-педагогічної профілактики вживання дітьми й молоддю психоактивних речовин і формування

якісно нової системи підготовки майбутніх соціальних педагогів до виконання ними профілактичної функції.

У монографії вказано проблеми й запропоновано авторські ідеї щодо їх розв'язання, логічно та послідовно розвинуто систему інноваційних підходів методологічного, загальнопедагогічного, дидактичного, методичного й практичного характеру, уміщено теоретичний матеріал, запропоновано низку діагностичних методик, тренінгових занять та вправ, адаптованих до завдань профілактичної роботи, діагностичних методик щодо підготовки майбутніх соціальних педагогів-превентологів.

Сподіваємося, що це видання стане певним методичним ресурсом у системі підготовки й перепідготовки соціальних педагогів, котрі спеціалізуються у сфері профілактики вживання ПАР, буде корисним не лише майбутнім соціальним педагогам, а й фахівцям із превентивної роботи, практикуючим соціальним педагогам, класним керівникам, керівникам дитячих і молодіжних організацій, батькам, спеціалістам у роботі з волонтерами студентських соціальних служб.

РОЗДІЛ 1. ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ПІДЛІТКАМИ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Проблема залежної поведінки у контексті вживання психоактивних речовин

В умовах соціальної нестабільності в суспільстві, зростання рівня злочинності та посилення соціальних аномалій останнім часом особливо гостро постає питання попередження залучення підростаючого покоління до вживання психоактивних речовин. Узалежнення як явище набувають все більшого поширення серед дітей та молоді, котрі легко піддаються негативним впливам та шукають вихід із складних ситуацій саме у психо-фізіологічній ейфорії.

Проблема **вживання психоактивних речовин** (далі ПАР) загалом і виникнення поведінки, залежної від вживання ПАР зокрема, сьогодні виявилася чи не найбільш заплутаною та важко вирішуваною зі всіх, які поставали перед людством, труднощів. Деякі із залежностей схвалюються суспільством, інші становлять особисту проблему людини, хоча й не є соціально небезпечними, треті мають статус соціально небезпечних. Однак будь-яка із залежностей щось відбирає у людини. Звернення до проблеми залежної поведінки в руслі розгляду питань вживання психоактивних речовин зумовлено тим, що саме поняття «вживання» досить широке за своїм змістом.

Сучасні дослідники (О. Кольцова², В. Оржеховська, О. Пилипенко³, П. Сидоров⁴, П. Шабанов⁵ та ін.) потребу вживати ПАР, а також ті поведінкові прояви, що пов'язані з уживанням психоактивних

² Кольцова О. Психология работы с наркозависимыми / О. Кольцова. – СПб. : Речь, 2007. – 160 с. – (Серия «Психологический практикум»).

³ Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка : наук.-метод. посіб. / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко ; Ін-т проблем виховання АПН України, каф. превентивної освіти і соціальної політики ЮНЕСКО. – Ізмаїл : СМІЛ, 2006. – 282 с.

⁴ Пути и методы предупреждения подростковой и юношеской наркомании / [ред. Березина С. В., Лисецкого К. С., Орешниковой И. Б.]. – Самара : Самар. ун-т, 1999. – 218 с.

⁵ Шабанов П.Д. Основы наркологии / Петр Дмитриевич Шабанов. – СПб. : Лань, 2002. – 560 с.

речовин, досить часто співвідносять саме із залежною поведінкою, із залежністю від вживання ПАР, а не взагалі з їх уживанням.

Особливо актуальним є дослідження поведінки, що виникає під час взаємодії з об'єктами, здатними викликати залежність, в освітніх закладах. Такі дослідження не розв'язується комплексно, оскільки не розроблено належного психолого-педагогічного забезпечення їх вирішення ні в науковому, ні в методичному аспекті

Категорія поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР, розглядається у межах надзвичайно складних і багатоманітних різновидів поведінкових відхилень особистості, включаючи не тільки психолого-педагогічні, а й медичні, патологічні порушення. Крім того, у вітчизняній психолого-педагогічній науці у синонімічному значенні для позначення окремих, відмінних від залежності явищ досить часто вживається і таке поняття, як «**адиктивна поведінка**». Саме тому відповідний аналіз доцільно почати, насамперед, із визначення місця залежної поведінки на осях «норма – відхилення від норми» та «здоров'я – передхвороба – хвороба», а після цього встановити її взаємозв'язок з іншими категоріями, що описують явища вживання ПАР, зокрема з категоріями адиктивної поведінки та шкідливими звичками, що є близькими за суттю поняттями.

Тлумачення понять «нормальна/аномальна поведінка» утруднене, а межі між ними досить розмиті. Однак вони часто використовуються як в наукових дослідженнях, так і в буденному житті. **Нормальна поведінка**, як правило, означає «...нормативно-схвалювану поведінку, не пов'язану з хворобливим розладом, до того ж характерну для більшості людей»⁶. Якщо розглядати це поняття через призму вживання ПАР підлітками, то нормальна поведінка це відсутність їх немедичного вживання. **Ненормативною**, відповідно, вважається поведінка, що є «...порушенням не будь-яких, а лише найважливіших для даного суспільства в даний час норм»⁷. Отже, ненормативною

⁶ Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – С. 7 – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

⁷ Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – С.12 . – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

поведінкою можна вважати немедичне вживання ПАР підлітками яке трактується як порушення соціально-вікових норм.

Існують різні критерії класифікації проявів ненормативної поведінки. Щодо проявів поведінки, які пов'язані з уживанням ПАР, то вони виокремлюються та аналізуються, насамперед, у класифікаціях, що ґрунтуються на медико-психологічних критеріях. Досить зручним є варіант психологічної класифікації, запропонований та розкритий О. Змановською⁸. Він – результат узагальнень відомих класифікацій деструктивної поведінки Т. Донських та Ц. Короленко⁹, девіантної поведінки Ю. Клейберга¹⁰, соціальних відхилень В. Кудрявцева¹¹. Так, О. Змановська розділяє ненормативну поведінку на: нормативно-несхвалювану, нестандартну та патологічну. Дамо їм коротку характеристику.

До **нормативно-несхвалюваної, або девіантної поведінки** належать «...стійкі форми поведінки особи, що є відхиленнями від найважливіших соціальних норм, заподіюють реальний збиток суспільству або самій особі, а також супроводжуються її соціальною дезадаптацією»¹². Із вказаного визначення зрозуміло, що девіантна поведінка носить соціально руйнівний характер. На основі цієї ознаки від нормативно-несхвалюваної поведінки відокремлюють радикалізм, креативність і маргінальність, які не є девіантною поведінкою. Деякі дослідники¹³ їх умовно вважають нестандартною поведінкою.

⁸ Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – 287 с. – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

⁹ Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск : Наука, 1990. – 224 с.

¹⁰ Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учеб. пособие для вузов / Ю. А. Клейберг. – М. : ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. – 160 с.

¹¹ Социальные отклонения / [под ред. В. Н. Кудрявцева]. – М. : Юрид. лит., 1989. – 328 с.

¹² Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – С.15 – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

¹³ Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск : Наука, 1990. – 224 с.

У межах девіантної поведінки окреслюється низка її різновидів. Це утруднює визначення місця поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР, стосовно означеного феномену. Як правило, виокремлюють три основні групи девіантної поведінки: *антисоціальна (делінквентна), асоціальна (аморальна) та аутодеструктивна (саморуйнівна)*.

Саморуйнівна, чи аутодеструктивна, поведінка розглядається як «...відхилення від психологічних норм, яке загрожує цілісності та розвитку самої особистості»¹⁴. Е. Г. Ейдемиллер та С. О. Кулаков¹⁵ розуміють саморуйнівну поведінку як антитезу особистісному зростанню. Вони підкреслюють закладену в ній тенденцію до регресу, виникнення та фіксації механізмів психологічного захисту, порушення процесу дозрівання когнітивних структур. У науці саморуйнівна поведінка розглядається в таких основних формах, як: *аутична поведінка, віктимна поведінка, діяльність із вираженням ризиком для життя (екстремальні види спорту тощо), харчова залежність, хімічна залежність (у тому числі вживання психоактивних речовин), суїцидальна поведінка, фанатична поведінка (залучення в деструктивно-релігійний культ тощо)*. Усі перераховані форми поведінки відповідають, на думку багатьох^{16 17 18}, загальноприйнятим критеріям девіантності. Саме тому такі її ознаки, як погіршення якості життя, зниження критичності до своєї поведінки, когнітивні спотворення (сприйняття та розуміння того, що відбувається), зниження самооцінки й емоційні порушення повністю переносяться на поведінку, пов'язану з уживанням ПАР.

Саме поняття «**адиктивність**» запозичене з медицини та є відносно новим і популярним у даний час. Якщо звернутися до істо-

¹⁴ Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – С.34 – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

¹⁵ Эйдемиллер Э. Г. Саморазрушающее поведение у подростков: пути исследования, проблемы и разработка методов психотерапии / Э. Г. Эйдемиллер, С. А. Кулаков, О. В. Черемисин // Саморазрушающее поведение у подростков. – Л. : Ленинград п.сихоневролог. ин-т, – 1991. – С. 112–117.

¹⁶ Ольков С. Г. Общественные болезни / Сергей Геннадиевич Ольков. – Тюмень : Тюм. высш. шк. МВД РФ, 1996. – 330 с.

¹⁷ Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением / [под ред. С. А. Беличевой]. – М., 1999. – 181 с.

¹⁸ Социология девиантного (отклоняющегося) поведения : учеб. пособие / [В. С. Афанасьев, Я. И. Гишинский]. – СПб. : СПбФ РАН, 1993. – 167 с.

ричних коренів даного поняття, то «*addictus*» з латині – це юридичний термін, яким називали людину, котра підкоряється, осуджену: «*addicere liberum corpus in servilitatem*» означає «засуджувати вільну людину до рабства за борги»; тобто «адиктус» – це той, хто зв'язаний боргами¹⁹. Тобто, «...метафорично адиктивною поведінкою називається глибока, рабська залежність від деякої влади, від нездоланної примушуючої сили, котра, звичайно, сприймається і переживається як така, що йде ззовні, ... вимагає від людини тотальної покори й отримує її»²⁰. Така поведінка виглядає як добровільне підкорення (*compulsion*).

З точки зору Ц. Короленка, **адиктивна поведінка** виражається у «...прагненні відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану, що досягається різноманітними способами – фармакологічними ... і нефармакологічними ..., що супроводжується розвитком суб'єктивно приємних емоційних станів»²¹. Аналогічну думку висловили і інші автори^{22 23 24}, визначаючи адиктивну поведінку як одну із форм деструктивної поведінки.

Такі визначення адиктивної поведінки наближують її до поведінки, залежної від уживання ПАР, роблять її синонімом. Однак у сучасній вітчизняній науці цей термін набув дещо іншого значення. Запропонований наприкінці 80-х років американськими дослідниками

¹⁹ Психология и лечение зависимого поведения / [ред. Скотта Даулинга] ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – С.56 – (Серия «Б-ка психологии и психотерапии». – Вып. 85) .

²⁰ Вёрсмер Л. Компульсивность и конфликт: различие между описанием и объяснением при лечении аддиктивного поведения / Леон Вёрсмер // Психология и лечение зависимого поведения / [под ред. С. Даулинга] ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – С. 55–79. – (Серия «Библиотека психологии и психотерапии». – Вып. 85).

²¹ Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск : Наука, 1990. – 224 с.

²² Сердюк О. О. Соціальна робота з особами з наркотичною та алкогольною залежністю / О. О. Сердюк, Ю. Л. Белоусов // Соціальна робота в органах внутрішніх справ України : навч. посіб. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 303–324.

²³ Соціальна педагогіка : підручник / [ред. проф. Капська А. Й.]. – [4-те вид., виправ. та доповн.]. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – 488 с.

²⁴ Юр'єва Л. М. Історія. Культура. Психічні розлади та розлади поведінки / Людмила Миколаївна Юр'єва. – К., 2002. – 314 с.

М. Ландрі²⁵ та В. Міллером²⁶, він був поширений, зокрема, С. Кулаковим²⁷ для позначення будь-якої поведінки індивіда щодо адиктивних (наркотичних або психотропних) речовин, якісною характеристикою яких є спроможність викликати залежність під час їх вживання.

Таке ж тлумачення адикції подають А. Лічко та В. Бітенський²⁸. Вони визначають адиктивну поведінку як вживання різноманітних речовин, що змінюють психічний стан, включаючи алкоголь і паління тютюну, до того як від них сформувалася залежність. Тобто мова йде не про хворобу, а про порушення поведінки. Близьким за змістом, але більш вузьким за значенням є термін «**наркоманійна поведінка**», який, згідно з деякими авторами^{29 30}, означає вживання лише наркотиків.

Що ж до **залежної поведінки**, то, за визначенням О. Сердюка та Ю. Белоусова³¹, цим терміном позначається поведінка, спрямована на вживання (використання) будь-якого агента, спроможного викликати звикання і схильність, на відміну від адиктивної поведінки, що, за висловленнями деяких учених³², розуміється як залежність лише від

²⁵ Landry M. Addiction diagnostic update DSM-III-R psychoactive substance use disorder / M. Landry // Journal Psychiatric Drugs. – 1987. – Vol. 19, № 4. – P. 379–381.

²⁶ Miller W. Addictive behaviours: treatment of alcoholism, drug abuse, smoking and obesity / W. Miller. – Oxford ets.: Pergamon Press, 1984. – 353 p.

²⁷ Кулаков С. А. Особенности формирования аддиктивного поведения у подростков и психокоррекционная работа с ними : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. мед. наук : спец. 14.01.17 «Наркология» / С. А. Кулаков. – Л., 1989. – 20 с.

²⁸ Личко А. Е. Подростковая наркология / А. Е. Личко, В. С. Битенский. – Л. : Медицина, 1991. – 304 с.

²⁹ Аменд А. Ф. Проблема профилактики наркомании в молодёжной среде / А. Ф. Аменд, М. В. Жукова, Е. В. Фролова // Педагогіка. – 2004. – № 4. – С. 21–29.

³⁰ Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 300 с.

³¹ Сердюк О. О. Соціальна робота з особами з наркотичною та алкогольною залежністю / О. О. Сердюк, Ю. Л. Белоусов // Соціальна робота в органах внутрішніх справ України : навч. посіб. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 303–324.

³² Лисецкий К. С. Психология не-зависимости : учеб. пособие по курсу «Профилактика аддиктивного поведения» [Электронный ресурс] / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – Самара : Универс-групп, 2003. – Режим доступа к пособию: http://www.psycheya.ru/lib/psi_nez/1.htm

об'єктів неживої природи. Зауважимо, що мова йде не лише про патологічну залежність (наркоманію як хворобу), а й взагалі про будь-яку поведінку, спрямовану на вживання ПАР.

Проте, можна не погодитися з вище вказаним твердженням, посилаючись на поширеність у наукових джерелах таких виразів як «сексуальна адиктивна поведінка»³³, «алкогольна адикція», «комп'ютерна адикція»^{34 35} тощо. Вони засвідчують, що поняття «адиктивна» та «залежна» все ж таки перегукуються, та загалом ними може позначатися потяг до володіння об'єктами неживої так і живої природи (наприклад, залежність від інших людей).

Серед ознак існуючих залежностей називають їх патологічний характер, відхилення від норми на фізіологічному, хімічному «організмальному рівні» та зміни психіки залежної людини. Тобто тут вже йдеться не просто про вживання, а й про хворобливі патологічні стани. Зокрема, як зауважує С. Калишевич, «з погляду функціональної організації ЦНС навіть однократне застосування наркотика або сп'яніння – це істотна перебудова функціонування мозку на розглянутих рівнях (молекулярно-клітинний, нейрохімічний), що не може не відобразитися на наступному рівні функціонування: нейрофізіологічному, або поведінковому рівні»³⁶. Це спричинює і безпричинну веселість, і надмірну розгальмованість рухів, і зміни зовнішнього вигляду – шкіри, очей тощо.

Для того, щоб встановити суттєві відмінності між означеними феноменами, слід звернутися до положення, згідно з яким адиктивну поведінку, незалежно від об'єкта адикції, розглядають як таку, що

³³ Майерс А. У. Сексуальная аддикция / Уейн А. Майерс // Психология и лечение зависимого поведения / ред. С. Даулинга ; [пер. с англ. Р. Р. Муртазина]. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – С. 134–148. – (Серия «Б-ка психологии и психотерапии». – Вып. 85).

³⁴ Бурмака Н. П. Психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнаків : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.04 / Бурмака Надія Петрівна. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2002. – 207 с.

³⁵ Мельник Э. В. О природе болезней зависимости: алкоголизм, наркомания, «компьютеромания» и др. / Эллина Витальевна Мельник. – Одесса : Черноморы, 1998. – 400 с.

³⁶ Калишевич С. Ю. Биологические основы зависимости / С. Ю. Калишевич // Профилактика наркозависимости среди молодежи : науч.-теорет. сб. уч.-метод. семинара [«Подготовка специалистов по профилактике наркозависимости среди учащейся молодежи»], (16–28 декабря 2002 г.). – СПб. : ООО «Изд-во Союз», 2002. – С. 18–48.

знаходиться на осі координат між девіантною та патологічною поведінкою. Пояснимо це детальніше. По-перше, адиктивна поведінка цікавить дослідників, насамперед, як форма вживання ПАР, що рано чи пізно веде до формування залежності, тобто вона розглядається як стан ризику. У зв'язку з цим виокремлюються дві основні форми адиктивної поведінки: **сприятлива (транзиторна)**, що закінчується відмовою від уживання психоактивних речовин, та **несприятлива (прогресивна)**, котра веде до формування залежності³⁷.

Крім того, і сам процес залучення до вживання ПАР розглядається як черговість подій у житті людини, послідовність соціальних дій, в яких особа самостійно приймає рішення³⁸. А процес цей описується не єдиним поняттям «адикція». Так, в англійській літературі^{39 40 41 42} для позначення фактів уживання ПАР використовують такі варіанти, як:

– «*abuse*» – зловживання, тобто застосування будь-якої речовини, у тому числі ПАР, у формі, що суперечить прийнятим у певній культурі медичним і соціальним особливостям;

– «*addiction*» – пристрасть, тобто поведінковий стиль вживання речовин, що характеризується непереборним до нього потягом (компульсивне застосування) з приховуванням джерел його отримання та високою ймовірністю рецидиву після припинення вживання;

³⁷ Организационно-методические основы психотерапевтической и психокоррекционной работы с детьми группы риска употребления психоактивных веществ: метод. рек. / Н. В. Вострокнутов, А. Л. Игонин, Н. К. Харитонов, Л. О. Пережогин. – Москва, 2003. – 48 с.

³⁸ Свеженцева Ю. А. Социокультурные аспекты приобщения к наркотикам: качественный анализ проблемы / Ю. А. Свеженцева // Молодёжь и наркотики : социология наркотизма / [ред. В. А. Соболева, И. П. Рущенко]. – Харьков : Торсинг, 2000. – С. 84–129.

³⁹ Себшин Э. Психоаналитическое исследование аддиктивного поведения : обзор / Эдит Себшин // Психология и лечение зависимого поведения / [ред. С. Даулинга] ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – С. 13–27. – (Серия «Библ. психологии и психотерапии». – Вып. 85).

⁴⁰ Botvin G. J. Preventing drug abuse in schools: social and competence enhancement approaches targeting individual-level etiologic factors. / Gilbert J. Botvin // *Addiction Behave.* – 2000. – Nov.-Dec., № 25(6). – P. 887–897.

⁴¹ Goldstein A. *Addiction. From Biology to Drug Policy* / A. Goldstein. – New York : M.D.W.H. Freeman and Company, 1994. – 321 p. – P. 253–255

⁴² Jaffe J. Trivializing dependence / J. Jaffe // *British Journal of Addiction.* – 1990. – № 85. – P. 1425–1427.

– «*dependence*» – залежність – стан, який характеризується певними поведінковими реакціями, що завжди включають нагальну потребу в постійному або періодичному відновленні вживання якого-небудь засобу для того, щоб випробувати його дію на психіку, а іноді для того, щоб уникнути неприємних симптомів, зумовлених припиненням вживання цього засобу (за визначенням ВООЗ 1985 р.).

Підтвердженням неоднозначності перекладу іншомовного терміна «*addiction*» є також висновок О. Змановської про те, що «...ступінь тяжкості адиктивної поведінки ... може бути різним – від практично нормальної поведінки до важких форм біологічної залежності, що супроводяться вираженою соматичною і психічною патологією»⁴³. Тобто в такому розумінні, згідно з твердженням, зокрема А. Трещинського, Л. Харченка та В. Усенка, «...адиктивна поведінка може розглядатися як зростання толерантності до адиктивної речовини чи активності, котрою зловживають»⁴⁴.

Як бачимо, в контексті проблеми вживання ПАР явище адиктивної поведінки займає проміжне місце. У зв'язку з цим деякі автори розрізняють адиктивну поведінку^{45 46 47 48} та просто **шкідливі**

⁴³ Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – С.119 – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

⁴⁴ Трещинский А. И. Некоторые вопросы наркомании и токсикомании в Украине / А. И. Трещинский, Л. А. Харченко, В. А. Усенко // Провизор. – 2001. – № 8. с. 1 – Режим доступа к журналу : http://provisor.com.ua/arChine/2001/№8/art_08.htm 17

⁴⁵ Бурмака Н. П. Психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнаків : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.04 / Бурмака Надія Петрівна. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2002. – 207 с.

⁴⁶ Вайніленко Т. В. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки молоді : навч.-метод. посіб. [для вчителів, практ. психологів, соц. працівників] / Т. В. Вайніленко, Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець. – Ніжин : Ніжинський пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2003. – 116 с.

⁴⁷ Заверіко Н. В. Соціально-педагогічні технології профілактики адиктивної поведінки / Н. В. Заверіко // Підготовка соціальних працівників і соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовт. 2003 р. / А. Й. Капська, С. П. Архипова (заг. ред.). – Черкаси, 2003. – С. 63–71.

⁴⁸ Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – К. : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 308 с.

звички^{49 50 51}, що не досягають ступеня залежності від уживання ПАР та не становлять фатальної загрози, наприклад куріння.

Зазначимо, що симптоматична модель припускає вивчення адиктивної поведінки як окремих поведінкових «симптомів» або звичок⁵². Так, куріння може бути просто звичкою, не пов'язаною ні з серйозними особистісними проблемами, ні з хворобливим розладом. Така поведінка формується за законами навічання так само, як і будь-які інші (у тому числі корисні) поведінкові стереотипи. Наприклад, підліток може залучитися до куріння в значущій для нього компанії, отримуючи схвалення однолітків і почуття дорослості. Тоді психолого-педагогічна дія переважно спрямовується на конкретний симптом – звичку.

В основі залежності від уживання ПАР теж лежать звички, які можуть бути корисними та шкідливими. Звички до певної поведінки виникають унаслідок повторення певної поведінки та супроводяться задоволенням прагнення до насолоди. Залежність, зазначає Ю. Орлов, виникає внаслідок того, що «організм навчається поведінці, котра, змінюючись, перетворюється на звички»⁵³, тому вона певною мірою схожа зі звичкою. Проте залежність, на думку К. Ізарда, на відміну від звички, є «гіпертрофованою і практично необоротною прихильністю»⁵⁴.

Таким чином, підсумовуючи вище сказане, можна констатувати наступне. З одного боку, залежна та адиктивна поведінка споріднені, зокрема, якщо враховувати той факт, що вони реалізуються в цілях

⁴⁹ Все про шкідливі звички : посіб. для класних кер., вчителів ОБЖ / [відп. ред. К. М. Федорович]. – К. : Ред. освіт. вид., 2003. – 39 с.

⁵⁰ Колесов Д. В. Предупреждение вредных привычек у школьников / Дмитрий Васильевич Колесов. – М. : УРАО, 2001. – 144 с.

⁵¹ Петрик О. Методичні аспекти профілактики й раннього виявлення шкідливих звичок у дітей та підлітків / О. Петрик, Р. Валецька // Пед. пошук. – 2008. – № 3. – С. 73–76.

⁵² Цитренбаум Ч. М. Гипнотерапия вредных привычек / Марк Е. Кинг, Уильям І. Коэн, Чарльз М. Цитренбаум ; пер. с англ. Л. В. Ерашовой. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 192 с. – (Серия «Б-ка психологии и психотерапии»).

⁵³ Орлов Ю. М. Зависимость : [серия : Управление поведением] [Электронный ресурс] / Ю. М. Орлов. – М., 1994-1998. – Режим доступа : http://www.ecad.ru/php/print.php?id=mn-kd6_28.html

⁵⁴ Изард К. Э. Психология эмоций / Кэррол Э. Изард ; [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с. – (Серия «Мастера психологии»). – Пер. изд. : The psychology of emotions / С. Е. Izard. – New York; London, 1991.

отримання задоволення та пов'язані зі звиканням. Тоді останнє поняття є лише іншомовним синонімом першого. Про це говорить й виникнення на рубежі ХХІ сторіччя нової науки про залежність – адиктології, котра займається вивченням залежностей на стику психології, соціології, медицини. Вітчизняного аналогу цієї назви поки що немає, можливо тому, що у нас немає і такої комплексної науки.

Інтернаціональність транскрипції терміна «адиктивна поведінка» зумовила також факти використання низки, так званих синонімічних виразів, які пов'язані з уживанням ПАР. Зокрема, як синонім адиктивної поведінки до теперішнього часу вказується такий термін, як «наркотизм» (В. Бітенський, В. Глушков, С. Дворяк, Б. Херсонський⁵⁵). Хоча це не зовсім виправдано. Як зауважує К. Лисецький, «термін «наркотизм» ... близький до поняття «адиктивна поведінка», однак є більш широким, оскільки має на увазі ще й наявність середовища (субкультурних елементів), з якими індивід взаємодіє за своєю волею, чи вимушено»⁵⁶. Д. Колесов та С. Турцевич розуміють цей феномен ще ширше, як усю «...сукупність соціальних проявів, причин, наслідків наркотизації окремих осіб, типові риси та закономірності «успадкування» схильності до вживання наркотичних речовин, поширення наркотизації в регіонах світу, серед різних соціальних груп...»⁵⁷. Дискусійно з нашої точки зору є думка, що термін «адиктивна поведінка» є синонімічним до словосполучень «зловживання наркогенними речовинами» (Н. Пихтіна та Н. Яковець⁵⁸) та «наркогенні звички» (Г. Золотова⁵⁹), що дозволяє їх взаємозаміну. Щодо зловживання, то адиктивна поведінка може включати факти як вживання, так і зловживання ПАР, які ми розкриємо нижче, а поняття

⁵⁵ Наркомании у подростков / В. С. Битенский, Б. Г. Херсонский, С. В. Дворяк, В. А. Глушков. – Киев : Здоровье, 1989. – 216 с.

⁵⁶ Линник Л. М. Соціально-педагогічні засади профілактики важковиховуваності підлітків : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Линник Леся Миколаївна. – Луцьк, 2006. – 286 с.

⁵⁷ Колесов Д. В. Наркотизм : сущность и профилактика / Д. В. Колесов, С. В. Турцевич. – М. : Знание, 1988. – 48 с. – (Серия «В помощь лектору»).

⁵⁸ Пихтіна Н. П. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів: навч. посіб. / Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець. – Ніжин : Ніжин. пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2003. – 116 с.

⁵⁹ Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки студентів (на прикладі навчальних закладів I–II рівня акредитації) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.05 / Золотова Ганна Дмитрівна. – Луганськ, 2005. – 238 с.

«наркогенний» лише вказує на зв'язок з наркотиками, однак його специфіки не розкриває.

Повернемося до проблеми адиктивної поведінки. Здійснений нами аналіз у галузі медицини⁶⁰, психіатрії⁶¹, соціології⁶², психології⁶³ та педагогіки⁶⁴ показав, що серед її основних ознак називають вживання особистістю різноманітних речовин, які спричиняють відхилення в її поведінці. На нашу думку, враховуючи вікову специфіку неповнолітніх адиктів, є необхідність уточнити, що розуміють під поняттям «**зловживанням психоактивних речовин**». Зазначимо, що представники традиційного діагностичного підходу до формування залежності від ПАР^{65 66} дають визначення, згідно з яким використання або вживання психоактивних речовин – чинник, що збільшує ризик шкідливих або небезпечних наслідків. Д. Колесов та С. Турцевич притримуються думки, що під вживанням ПАР можна розуміти «...соціально дозволені дії, обумовлені об'єктивними медичними показаннями та здійснювані за призначенням і при спостереженні

⁶⁰ Пятницкая И. Н. Наркомания: руководство для врачей / Ирина Николаевна Пятницкая. – М. : Медицина, 1994. – 544 с.

⁶¹ Руководство по психиатрии : в 2 т. / [ред. А. С. Тиганова]. – М. : Медицина, 1999. – Т. 2 : Экзогенные психические расстройства :

Ч.1. – Возрастные особенности. – 1999. – 454 с.

Ч.2. – Наркомании и токсикомании. – 1999. – 454 с.

⁶² Молодежь и наркотики: социология наркотизма / [ред. В. А. Соболева, И. П. Рущенко]. – Харьков : Торсинг, 2000. – 432 с.

⁶³ Лисецкий К. С. Психологические основы предупреждения наркотической зависимости личности / К. С. Лисецкий. – Самара : Универс-групп, 2007. – 308 с.

⁶⁴ Заверіко Н. В. Соціально-педагогічні технології профілактики адиктивної поведінки / Н. В. Заверіко // Підготовка соціальних працівників і соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовт. 2003 р. / А. Й. Капська, С. П. Архипова (заг. ред.). – Черкаси, 2003. – С. 63–71.

⁶⁵ Винтерс К. К. Оценка употребления подростками психоактивных веществ / К. К. Винтерс, У. У. Латимер, Р. Стинчфилд // Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков : пути преодоления : учеб. пособие для студ. вузов / [под ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон] ; науч. ред. рус. текста Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский ; пер. с англ. А. В. Александровой. – М. : Академия, 2006. – С.7–39. – (Пер. изд. : Innovations in adolescent substance abuse interventions / edited by E. F. Wagner, H. B. Waldron. – 2001. – 3000 экз.)

⁶⁶ Шабалина В. В. Зависимое поведение школьников / Валентина Валерьевна Шабалина. – СПб. : Медпресса, 2001. – 176 с.

лікаря»⁶⁷. Зловживання ПАР вони розглядають як «...не обумовлені об'єктивною необхідністю соціально небезпечні дії, спрямовані (в явній чи прихованій формі) на реалізацію спотвореної потреби в задоволеннях, гострих відчуттях і переживаннях, що виникають у результаті впливу наркотичних речовин на психіку людини»⁶⁸. Згідно з цими визначеннями будь-які форми та види вживання психоактивних речовин без призначення фахівця є зловживанням.

Крім того, аналіз психолого-педагогічної літератури^{69 70 71 72} показує, що терміном «зловживання» часто позначається будь-яке використання підлітками психоактивних речовин, оскільки з легальної точки зору їх застосування взагалі незаконне. Означена ідея сьогодні обґрунтовується досить широко. Так, І. Байков, Г. Певцов, В. Юлдашев⁷³ відносять до ознак адиктивної поведінки однократне вживання наркотиків і токсичних речовин (ЛОР і психотропних) 1–2 рази на місяць. Найрадикальнішу позицію займає Н. Максимова⁷⁴, котра будь-яку форму вживання ПАР та алкоголю особами,

⁶⁷ Колесов Д. В. Наркотизм : сущность и профилактика / Д. В. Колесов, С. В. Турцевич. – М. : Знание, 1988. – С.16 – (Серия «В помощь лектору»).

⁶⁸ Колесов Д. В. Наркотизм : сущность и профилактика / Д. В. Колесов, С. В. Турцевич. – М. : Знание, 1988. – 48 с. – (Серия «В помощь лектору»).

⁶⁹ Америкенген Б. В. Алкоголь та наркотики: інформація про вживання та зловживання / Боб Ван Америкенген. – [2-ге вид., допов. і перероб.]. – К. : Сфера, 2000. – 80 с.

⁷⁰ Винтерс К. К. Оценка употребления подростками психоактивных веществ / К. К. Винтерс, У. У. Латимер, Р. Стинчфилд // Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков : пути преодоления : учеб. пособие для студ. вузов / [под ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон] ; науч. ред. рус. текста Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский ; пер. с англ. А. В. Александровой. – М. : Академия, 2006. – С.7–39. – (Пер. изд. : Innovations in adolescent substance abuse interventions / edited by E. F. Wagner, H. B. Waldron. – 2001. – 3000 экз.).

⁷¹ Концептуальные основы реабилитации несовершеннолетних, злоупотребляющих психоактивными веществами / Валентик Ю. В., Вострокнутов Н. В., Дудко Т. Н. [и др.]. – М., 2001. – 68 с.

⁷² Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : дис. ... канд. пед наук. : 13.00.01 / Пихтіна Ніна Порфирівна. – К., 1999. – 187 с.

⁷³ Юлдашев В. Л. Некоторые особенности приобщения к психоактивным веществам несовершеннолетних / В. Л. Юлдашев, И. Р. Байков, Г. В. Певцов // Тринадцатый съезд психиатров России : материалы съезда. – М., 2000. – С. 280-281.

⁷⁴ Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – К. : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 308 с.

що не досягли 21–22 років, оцінює як зловживання. Така позиція значною мірою пояснюється тим, що законом заборонено вживання неповнолітніми майже всіх психоактивних речовин, включаючи тютюн і алкоголь, оскільки вживання будь-яких подібних препаратів шкодить як психіці, так і фізіології молодої людини, що розвивається. Однак поза сумнівом є той факт, що лише небагато підлітків, навіть ті, котрі вживали ПАР регулярно, мають або отримують у майбутньому наркотичну залежність^{75 76}. У багатьох підлітків, які пробувають алкоголь або психоактивні речовини, а особливо ті з них, у кого це не перетворюється на постійну звичку та не приводить до важких наслідків, ставши дорослими, не виникає серйозних проблем, пов'язаних з вживанням ПАР. Захворювання може розвинутися, коли адиктивна поведінка стає звичною та регулярною, переростаючи у серйозну проблему. Разом із тим, досить поширена ситуація, коли вживання ПАР має епізодичний ситуативний характер, а наслідки мінімальні та скороминущі.

Отже, оскільки значна кількість підлітків експериментують з алкоголем і багато хто з іншими психоактивними речовинами, визначати будь-яке вживання як зловживання – значить фактично стверджувати, що навряд чи не кожний із них потребує цілеспрямованої форми втручання. Однак таке визначення вживання дуже широке, щоб ним можна було користуватися на практиці. Крім того, частотно-кількісні критерії, на нашу думку, є недостатніми для визначення групи ризику розвитку наркотичної залежності. Альтернативою такому широкому уявленню можна вважати визначення **порогового значення**, що характеризує вживання психоактивних речовин, за яким воно вже стає зловживанням. З цього приводу К. Вінтерс, У. Латимер, Р. Стинчфілд⁷⁷ зазначають, що необхідно виокремлювати

⁷⁵ Романова О. Л. Позитивная антинаркотическая профилактика в начальной школе / О. Л. Романова, М. В. Самойлова // Вопросы наркологии. – 1994. – № 1. – С. 78–82.

⁷⁶ Романова О. Л. Этиология зависимостей от психоактивных веществ у подростков и теоретические основы их первичной профилактики : обзор зарубежной литературы / О. Л. Романова // Вопросы наркологии. – 1996. – № 3. – С. 97–108

⁷⁷ Винтерс К. К. Оценка употребления подростками психоактивных веществ / К. К. Винтерс, У. У. Латимер, Р. Стинчфилд // Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков : пути преодоления : учеб. пособие для студ. вузов / [под ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон] ; науч. ред. рус. текста Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский ; пер. с англ. А. В. Александровой. – М. : Академия, 2006. – С. 7–39. – (Пер. изд. : Innovations in adolescent substance abuse interventions / edited by E. F. Wagner, H. B. Waldron. – 2001. – 3000 экз.).

та розглядати стадії, котрі передують власне залежності. Так, розрізнення понять «початкова стадія зловживання» та «зловживання» є одним із таких варіантів.

Характерною особливістю **девіантної поведінки** є й те, що вона розглядається в межах медичної норми; у разі психічного розладу ми говоримо про **патологічну поведінку**. Це означає, що під впливом хворобливого стану здатність особистості усвідомлювати і контролювати свої дії істотно знижується. Вивчення осіб, які вживають ПАР, теж показує, що вони характеризуються «охопленістю бажанням (компульсивним чи імпульсивним прагненням) отримувати наркотичну речовину без урахування ситуації», для них притаманний «ріст частоти вживання і концентрації наркотику всупереч розумінню шкідливих наслідків»⁷⁸. Це засвідчує подібність такої поведінки з патологічною, а тому потребує уточнення.

Серед поведінкових розладів, кваліфікованих як патологічна поведінка, Міжнародна класифікація хвороб десятого перегляду (МКХ-10) у розділі «Класифікація психічних і поведінкових розладів» (F 10–19) виокремлює психічні та поведінкові розлади внаслідок вживання психоактивних речовин⁷⁹. До них належить хімічна та, зокрема, наркотична залежність. Це означає, що факти вживання ПАР описуються і девіантологією, і патопсихологією, однак за різними параметрами.

У низці випадків один і той же вид поведінки може послідовно набувати різних форм, переходити з крайньої межі норми в хворобу та ставати предметом вивчення медицини. Так, мова може йти про буденну шкідливу звичку, або про девіантну поведінку, що погіршує якість життя, або про хворобливий поведінковий розлад, який загрожує самому життю. Тому більшість дослідників^{80 81 82 83} погоджу-

⁷⁸ Лисецкий К. С. Психологические основы предупреждения наркотической зависимости личности / К. С. Лисецкий. – Самара : Универс-групп, 2007. – 308 с.

⁷⁹ МКБ-10 / ICD-10. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств. Клинические описания и указания по диагностике / [ред. Ю. Л. Нуллера и С. Ю. Циркина]. – СПб. : Оверлайд, 1994. – 287 с.

⁸⁰ Беспалько В. В. Психологічні та соціальні проблеми дитячої підліткової наркоманії / В. В. Беспалько // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 4. – С. 57–59.

⁸¹ Емельянова Е. В. Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования / Елена Владимировна Емельянова. – СПб. : Речь, 2004. – 236 с.

ються, що індивід із девіантною поведінкою, в тому числі поведінкою, пов'язаною з уживанням ПАР, як однією з її форм, може займати різне місце на осі «здоров'я – передхвороба – хвороба».

Поведінку, пов'язану з уживанням ПАР, можна розглядати як поведінку ненормативну, девіантну та саморуйнівну, або аутодеструктивну. Ступінь тяжкості такої поведінки може бути різним – від майже нормальної поведінки до важких форм залежності, що супроводжуються вираженою соматичною і психічною патологією. Результати аналізу представлені в таблиці 1.1.1.

Аналіз різних підходів до вивчення проблем залежності показує: деякі автори пов'язують залежну поведінку з уживанням будь-яких ПАР (А. Тиганов⁸⁴), інші – з немедичним використанням того або іншого лікарського препарату (зокрема, Д. Колесов, С. Турцевич⁸⁵).

Як підкреслюють деякі дослідники^{86 87}, під **психоактивними речовинами** слід розуміти хімічні та фармакологічні засоби, що впливають на фізичний і психічний стан та викликають хворобливу пристрасть. В. Шабаліна⁸⁸ уточнює, що такі речовини при вживанні діють на психічні процеси, наприклад на когнітивну або афективну

⁸² Кернберг О. Ф. Отношения любви: норма и патология / Отто Ф. Кернберг. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 456 с.

⁸³ Наркомания как фактор риска и причина распространения ВИЧ-инфекции у подростков // Профилактика ВИЧ/СПИДа у несовершеннолетних в образовательной среде : учеб. пособие для препод. пед. вузов / [под ред. Л. М. Шипицыной]. – М. : ООО «ВАРИАНТ», 2006. – С. 76–99.

⁸⁴ Руководство по психиатрии : в 2 т. / [ред. А. С. Тиганова]. – М. : Медицина, 1999. – Т. 2 : Экзогенные психические расстройства :

Ч.1. – Возрастные особенности. – 1999. – 454 с.

Ч.2. – Наркомании и токсикомании. – 1999. – 454 с.

⁸⁵ Колесов Д. В. Наркотизм : сущность и профилактика / Д. В. Колесов, С. В. Турцевич. – М. : Знание, 1988. – 48 с. – (Серия «В помощь лектору»).

⁸⁶ Семенов С. П. Табакокурение. Алкоголизм. Наркомания. / Сергей Петрович Семенов. – СПб. : ООО «Медицинский Центр С. П. Семенова «Вита», 2003. – 127 с.

⁸⁷ Спірна І. Д. Медичні і соціальні проблеми наркоманії / І. Д. Спірна // Ваше здоров'я. – 2009. – № 5 (6–12 лют.). – С. 12.

⁸⁸ Шабалина В. Аддиктивное поведение в подростковом и юношеском возрасте [Электронный ресурс] / В. Шабалина /Под ред. А. А. Реана)/ Психология подростка. Полное руководство для психологов, педагогов и родителей. / – С. Пб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с. (Проект «Психологическая энциклопедия»). – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/29.html>

Класифікація поведінкових відхилень

			<u>Ненормативна поведінка</u> – це порушення не будь-яких, а лише найважливіших для певного суспільства в даний час норм			<u>Нормативна поведінка</u> – нормативно-схвалювана поведінка
Нестандартна поведінка набуває форм нового мислення, нових ідей, а також дій			Патологічна поведінка – відхилення від медичних норм		Нормативно-несхвалювана, або девіантна поведінка – стійкі форми поведінки особистості, що відхиляються від найважливіших соціальних норм	
радикалізм	креативність	маргінальність	Хворобливі поведінкові розлади		Аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка – відхилення від психологічних норм, яке загрожує цілісності та розвитку самої особистості	
			Інші поведінкові синдроми та розлади		Залежна поведінка – потяг до володіння об'єктами і неживої, і живої природи	
			Інші форми саморуйнівної поведінки		Деструктивна поведінка – поведінка, що заподіює збиток, що приводить до руйнування.	
					Асоціальна поведінка – це поведінка, що є відхиленням від виконання морально-етичних норм	
					Антисоціальна (делінквентна) поведінка – це поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує	

сфери. В Міжнародній класифікації хвороб 10-го перегляду⁸⁹ як «психоактивні речовини» позначаються всі засоби, що є предметом вживання – рубрика F1. До них належать наркотики та транквілізатори, алкоголь і нікотин тощо. Однак варто зауважити, що ці речовини як об'єкти вживання часто розглядають і в межах інших понять. Серед них «психотропні» та «наркотичні речовини». Щодо першого поняття, то Міжнародна конвенція про психотропні речовини 1971 р. визначила, що «психотропними речовинами можуть бути тільки такі, що сприяють патологічному звиканню, виявляючи стимулювальну чи гальмівну дію на центральну нервову систему, викликаючи галюцинації, порушення моторної функції, мислення, поведінки, зміну настрою тощо»⁹⁰.

Що ж до поняття «**наркотик**», то спочатку воно застосовувалося до всіх речовин і препаратів, якими зловживають і в результаті вживання яких виникає залежність. Пізніше було уточнено, що наркотичні речовини – це ті, що викликають абстинентний синдром і/чи заборонені законодавством. У сучасній вітчизняній юридичній практиці до наркотичних відносять ті речовини, що офіційно визнані наркотичним і внесені в список наркотичних речовин (віднесені до вказаної категорії Комітетом із контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України); а для позначення психоактивних речовин, які не внесені у список наркотичних препаратів, використовується термін «психотропна речовина»⁹¹.

Як бачимо з аналізу визначень, психоактивна речовина схожа за дією на організм із наркотичною, хоча офіційно може не бути такою. Саме тому деякі дослідники^{92 93 94 95} дотримуються думки, що в

⁸⁹ МКБ-10 / ICD-10. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств. Клинические описания и указания по диагностике / [ред. Ю. Л. Нуллера и С. Ю. Циркина]. – СПб. : Оверлайд, 1994. – 287 с.

⁹⁰ Судова психіатрія : навч. посіб. / С. В. Жабокрицький, А. П. Чуприков. – К. : МАУП, 2004. – 176 с. с.127

⁹¹ Кузьминов В. Н. Наркологическая консультация / В. Н. Кузьминов, А. А. Сердюк // Наши дети и наркотики : советы специалистов родителям / [под ред. И. П. Рущенко]. – Харьков : Финарт, 2002. – С. 7–16. с. 7–8

⁹² Рожков М. И. Профилактика наркомании у подростков : учеб.-метод. пособие / М. И. Рожков, М. А. Ковальчук. – М. : Гуманитарное издание центра ВЛАДОС, 2003. – 144 с. – (Серия «Психология для всех»).

⁹³ Самыкина Н. Ю. Формирование личностной готовности психологов к первичной профилактике наркомании в среде старшеклассников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Н. Ю. Самыкина. – Калуга, 2002. – 23 с.

практиці правомірніше використовувати термін і збірне поняття «психоактивні речовини та засоби». Поняття психоактивна речовина більш широке, ніж наркотична чи психотропна речовина, та включає велику групу специфічно діючих на центральну нервову систему засобів. До психоактивних речовин належить тютюн, і алкоголь.

Водночас, означену групу розділяють на психоактивні засоби, що перебувають і не перебувають під міжнародним контролем. Так Е. А. Бабаян⁹⁶ подає таку **класифікацію психоактивних речовин**:

1. Психоактивні засоби, що перебувають під міжнародним контролем: наркотичні засоби (лікарські засоби; речовини, які не є лікарськими засобами; речовини, заборонені для застосування людиною); психотропні речовини та засоби (лікарські засоби; речовини, які не є лікарськими засобами; речовини, заборонені для застосування людиною).

2. Психоактивні речовини та засоби, що не перебувають під міжнародним контролем – речовини та засоби, які не є наркотичними і психотропними засобами (лікарські засоби; речовини і засоби, які не є лікарськими засобами).

Враховуючи вище зазначене, термін «психоактивні речовини», зокрема, при характеристиці залежної поведінки неповнолітніх, на нашу думку, доцільно застосовувати лише до тих речовин, які хоча й пов'язані з дією на настрій, свідомість і поведінку, однак не є наркотичними і психотропними речовинами. Тому необхідно застосовувати терміни, що за ними закріплені як в міжнародному, і національному праві.

Отже, дотримуючись вітчизняних традицій, доцільно, в нашому розумінні вживати поняття «адиктивна поведінка» для позначення «...прагнення покладатися на когось або щось в цілях отримання задоволення або адаптації»⁹⁷ при наявності певного ступеня контро-

⁹⁴ Сердюк О. О. Соціологічне визначення категорії наркотизму та пов'язаних з нею понять / О. О. Сердюк // Український соціум. – 2005. – № 4. – С. 46–51.

⁹⁵ Сирота Н. А. Современные проблемы профилактики зависимости от наркотиков и других психоактивных веществ в России / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский // Сб. междунар. науч.-практ. конф. [«Современные проблемы наркологии»]. – М., 2002. – С. 71.

⁹⁶ Бабаян Э. А. Наркомании и токсикомании / Э. А. Бабаян // Руководство по психиатрии / ред. Г. В. Морозова. – М., 1988. – Т. 2. – С. 169–218.

⁹⁷ Психоаналитические термины и понятия / [ред. Б. Э. Мура, Б. Д. Фаина]. – М.: Класс, 2000. – 304 с.

лю над цим прагненням. Щодо «надмірної прихильності до чогонебудь»⁹⁸ з втратою контролю над своєю поведінкою, залишимо термін «залежна поведінка». Тобто *адиктивна поведінка відобразатиме зростання толерантності до вживання ПАР, а межею між залежною поведінкою та адиктивною буде початок формування фізіологічної залежності: коли бар'єр самоконтролю переступається, то говоримо про перехід до залежної поведінки*. Що ж до ПАР, то вживання їх класифікуватимемо як адиктивну поведінку, а наркотичну, або – ширше – хімічну залежність будемо вважати патологічною залежною поведінкою. Водночас, ми погоджуємося з В. Оржеховською⁹⁹ про доцільність використання поняття «*шкідливі звички*» для пояснення випадків вживання ПАР, які не досягають ступеня зловживання. Крім того, термін «адиктивна поведінка» при вживанні ПАР буде вказувати на психолого-педагогічну сферу компетентності під час роботи з цією проблемою, при відсутності фізіологічної залежності та індивідуальної психологічної залежності. Хочемо тут наголосити, що ми говоримо про психологічну залежність при адиктивній поведінці, однак не індивідуальну (наркотик як самоціль), а групову (наркотик як засіб забезпечення приналежності до референтної групи). Так, етап групової психологічної залежності розглядається нами як кінцевий етап формування адиктивної поведінки під час вживання ПАР. Група є стимулом для виникнення потреби в об'єкті адикції, оскільки приводить у дію умовно-рефлекторні механізми, що пробуджують потяг.

1.2. Основні наукові концепції, які пояснюють виникнення поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР

Всі ми є певною мірою залежні від різних чинників, які забезпечують наше фізичне існування, необхідне виживання. Зокрема, живучи на Землі, люди залежні від сили гравітації, наявності кисню, певного клімату, води, їжі. Крім того, до певної міри людина зале-

⁹⁸ Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – 287 с. – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

⁹⁹ Оржеховська В. М. Методика позбавлення неповнолітніх наркогенних звичок : метод. посібн. / В. М. Оржеховська. – К. : ІСДО, 1995. – 260 с.

жить і від соціуму, в якому живе, адже вона так чи інакше вимушена враховувати і його наявність, і його вимоги. В підтвердження цього існують наукові версії^{100 101 102 103}, де поведінка, пов'язана із залежністю від уживання ПАР трактується не як щось особливе і не властиве «звичайній людині». Так само як поведінка, що зустрічається при психічних захворюваннях, залежна поведінка в них розкривається як один із видів поведінки пристосовницької, котра є маніфестуючою в певних умовах.

Як своєрідний *захисний механізм* трактується вживання ПАР і в деяких зарубіжних психологічних течіях. Зокрема, Р. Ассаджіолі¹⁰⁴ розглядає залежність від уживання ПАР як особистісну поведінку, спрямовану на ізоляцію від суспільства, де людина не визнана. На його думку це своєрідний, хоча й недосконалий, спосіб пристосування до нестерпно складних (із погляду залежного) умов діяльності та спілкування; це є спроба втечі з реальності в якийсь сусідній смисловий простір, в якому можна відпочити, порадіти, зібратися з силами для того, щоб знову повернутися в тривожну та небезпечну ситуацію реального життя. Цікаво, що аналогічні стани було досліджено, зокрема, в концентраційних таборах¹⁰⁵. Там залежність була своєрідним «захистом» і різною мірою успішності допомагала оберекти індивіда від деградації в неприйнятних для нього умовах.

У гуманістичних теоріях А. Маслоу¹⁰⁶, Г. Олпорта¹⁰⁷ вживання ПАР оцінюється як *спосіб позбавлення від фрустрації*, значущих

¹⁰⁰ Березовский А. Э. Некоторые социально-психологические особенности аддиктивного поведения [Электронный ресурс] / А. Э. Березовский // Проблемы профилактики негативных зависимостей среди молодежи : сб. материалов конф., 1 февр. 2001 г. – Самара : Самар. ун-т, 2001. – Режим доступа к сборнику : http://www.psycheya.ru/lib/mater/sbor_mat_3.html%B93_2

¹⁰¹ Битянова М. Р. Социальная психология : наука, практика и образ мыслей : учеб. пособие / М. Р. Битянова. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 576 с.

¹⁰² Катілов О. В. Поширеність алкоголізму, наркоманії та тютюнопаління серед підлітків, притягнутих до кримінальної відповідальності / О. В. Катілов // Педіатрія, акушерство та гінекологія. – 2004. – № 3. – С. 13–16

¹⁰³ Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – 206 с

¹⁰⁴ Ассаджіолі Р. Психосинтез: теорія і практика / Роберто Ассаджіолі. – М. : REFL-book, 1994. – 314 с.

¹⁰⁵ Сельченок К. От зависимости – к духовной свободе [Электронный ресурс] / Константин Сельченок. – 2003. – Режим доступа : <http://aquarun.ru/psih/addikt.html>

¹⁰⁶ Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу ; пер. с англ. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

потреб, самотності, відчуження, як «хвороба ущемлення». В межах інтеракціоністичного підходу ПАР розглядається як частин аланцюжка уникнення ситуацій фрустрації¹⁰⁸. При успішному вирішенні ситуації це приводить до фіксації такої – залежної від уживання ПАР – моделі поведінки.

Представники біхевіористичної теорії (А. Бандура¹⁰⁹, Р. Уолтерс¹¹⁰) розглядають психоактивну речовину як засіб зняття внутрішньої тривоги. Пріоритетним мотивом стає пошук об'єкта, котрий задовольняє потребу та тимчасово ослаблює внутрішню напругу.

На думку А. Адлера¹¹¹, в сутності кожної людини є відчуття неповноцінності, котре може бути подолане за допомогою розвитку відчуття спільності. Якщо останнє розвинуто недостатньо, то це зумовлює формування поведінки, пов'язаної з уживанням різноманітних психоактивних речовин (алкоголю, наркотиків). Таку позицію займає швейцарський психіатр О. Штагелін, який багато років вивчав наркоманію. Він підкреслює, що «наркотик дає людям все те, що вони свідомо чи несвідомо не знаходять у собі»¹¹². Тому вживання ПАР він описує як *спотворену приватну адаптаційну систему людини*. Як засіб, що підвищує рівень адаптованості, розглядає вживання психоактивних речовин Г. Гартман¹¹³.

Е. Себшин, американський практикуючий психоаналітик, указує, що вживачі ПАР страждають від порушення низки функцій: у них знижена здатність роздумувати, порушені саморегуляція афективної

¹⁰⁷ Олпорт Г. Становление личности : избр. тр / Гордон Олпорт. – М. : Смысл, 2002. – 464 с.

¹⁰⁸ Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; пер. с англ. Ольшанского В. Б. – Ростов н / Д. : Феникс, 2002. – 544 с.

¹⁰⁹ Bandura A. Social Learning Theory / Albert Bandura. – Englewood Cliffs. – N. Y. : Prentice Hall, 1977. – 66 p.

¹¹⁰ Психология личности : тесты, вопросы, методики / [авторы-сост. : Н. В. Киршева и Н. В. Рябчикова]. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.

¹¹¹ Лисецкий К. С. Психология не-зависимости : учеб. пособие по курсу «Профилактика аддиктивного поведения» [Электронный ресурс] / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – Самара : Универс-групп, 2003. – Режим доступа к пособию : http://www.psycheya.ru/lib/psi_nez/1.htm

¹¹² Лысенко И. П. Добровольное рабство: о наркомании и токсикомании / Лысенко И. П., Савченко В. П., Чередников А. П. – К. : Байда, 1996. – 80 с.

¹¹³ Лисецкий К. С. Психология не-зависимости : учеб. пособие по курсу «Профилактика аддиктивного поведения» [Электронный ресурс] / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – Самара : Универс-групп, 2003. – Режим доступа к пособию: http://www.psycheya.ru/lib/psi_nez/1.htm

сфери, контроль над імпульсами; вони не здатні підтримувати високу самооцінку. Всі ці прояви, на її думку, й створюють відповідні проблеми в об'єктивних стосунках, що підтверджує нездатність багатьох уживачів ПАР підтримувати близькі стосунки та регулювати їх. «Залежність від наркотиків, таким чином, можна розглядати як *адаптивну поведінку*, спрямовану на те, щоб полегшити біль, викликаний афектами, і на деякий час підвищити здатність володіти собою та функціонувати. Залежна поведінка є відчайдушною спробою вилікувати себе такими небезпечними «ліками»¹¹⁴ – (курсив наш. – Т. М.). Тобто вживачі ПАР, підтримуючи оптимальний рівень самоповаги, необхідний для збереження прийнятної особистісної інтегрованості та відчуття власної цілісності, розгортають своєрідну психозахисну оборону проти будь-яких спроб звільнити їх від прогресуючої залежності, шукаючи різноманітні докази для виправдання фактів вживання ПАР.

Положення, згідно з яким поведінку, пов'язану з уживання ПАР, можна оцінювати як псевдоадаптивний спосіб подолання стресу, розглянуто в дисертаційному дослідженні О. Савчука¹¹⁵. Автор навів дані про механізми психологічного захисту в узалежнених від алкоголю, де показано переважаючого захисного механізму «заперечення».

Вище сказане дає можливість констатувати, що досить часто поведінка, пов'язана з уживання ПАР, може мати певне *пристосовницько-захисне значення* в умовах, які сприймаються людиною як позбавлення свободи чи її істотне обмеження. У такому розумінні вона може виникати повсюдно та розглядатися як прагнення покластися на когось або щось у цілях адаптації.

Існують й інші концепції поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР. Так, деякі дослідники причини вживання ПАР шукають, насамперед, у відсутності *психологічної свободи* як здатності індивіда самостійно робити те, чого він хоче насправді. Зокрема, К. Лисецький зазначає, що надмірні можливості приносить людині любов, віра і –

¹¹⁴ Себшин Э. Психоаналитическое исследование аддиктивного поведения : обзор / Эдит Себшин // Психология и лечение зависимого поведения / [ред. С. Даулинга] ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – С. 13-27. – (Серия «Библи. психологии и психотерапии». – Вып. 85).

¹¹⁵ Савчук О. В. Соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / О. В. Савчук. – К., 2006. – 19 с.

різного роду змінені стани свідомості. «За допомогою ПАР з'являється сурогатна можливість цілеспрямовано змінювати психічний і фізичний стан..., регулювати ... самопочуття, ... «втамовувати спрагу» психологічної цілісності»¹¹⁶. Однак отримані можливості зазвичай є ілюзорними, адже, як підкреслює В. Ільїн, «залежність ... завжди характеризується втратою особистістю, тією чи іншою мірою, свободи волі – ключової її якості (дару Божого), що виділяє людину серед інших живих істот»¹¹⁷. Зважаючи на це, можна погодитися з думкою про те, що залежність від вживання ПАР, у широкому значенні слова – це та або інша форма «рабства», яка обмежує можливості людини та зменшує її здатність до свободи та саморозвитку. «Залежність є найміцнішими ланцюгами, що утримують людські відчуття та розум у ганебному полоні»¹¹⁸.

М. Вінчук також наводить дані, згідно з якими можливою причиною виникнення синдрому залежності від вживання ПАР є *аномальні гени*, зокрема аномальний D2 рецепторний ген¹¹⁹. Природжена схильність до формування залежності від психоактивних речовин означає, що вживання навіть так званих «слабких» наркотиків або алкоголю викликає у людини надзвичайно яскраві відчуття, істотно зсовуючи рівновагу у бік зони комфорту. Така людина, згідно з дослідженнями С. Калишевича, «початково дискомфортна, невпевнена в собі, схильна до тривожно-депресивних реакцій, випробовує утруднення з комунікацією, ніколи не знає відчуття внутрішнього задоволення або спокою»¹²⁰. Саме тому вживання нею ПАР може викликати переживання на зразок психологічного шоку, що пов'язаний з яскра-

¹¹⁶ Лисецкий К. С. Психологические основы предупреждения наркотической зависимости личности / К. С. Лисецкий. – Самара : Универс-групп, 2007. – 308 с.

¹¹⁷ Ильин В. Как дети попадают в зависимость? [Электронный ресурс] / Валерий Ильин // Интернет-журнал Сретенского монастыря. – Православие, 2000. – Режим доступа к журналу : <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/detizavis.htm>

¹¹⁸ Сельчёнок К. От зависимости – к духовной свободе [Электронный ресурс] / Константин Сельчёнок. – 2003. – Режим доступа : <http://aquarun.ru/psih/addikt.html> с.1

¹¹⁹ Винчук Н. В. Психология аномального поведения / Н. В. Винчук. – Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2004. – 198 с. с.105

¹²⁰ Калишевич С. Ю. Биологические основы зависимости / С. Ю. Калишевич // Профилактика наркозависимости среди молодежи : науч.-теорет. сб. уч.-метод. семинара [«Подготовка специалистов по профилактике наркозависимости среди учащейся молодежи»], (16-28 декабря 2002 г.). – СПб. : ООО «Изд-во Союз», 2002. – С. 18–48. с. 32

во забарвленими позитивними почуттями. Як результат, уживання ПАР, як поведінковий феномен, буде оцінено такою людиною на глибинному біологічному рівні як безумовно позитивний поведінковий зразок.

У теоріях вживання ПАР міститься думка, що в організмі деяких людей може виникати *дефіцит ендогенних антистресорів і адаптогенів*, обумовлений індивідуальними генетичними особливостями, а також частими та тривалими емоційно-стресовими навантаженнями¹²¹. Зокрема, А. Менегетті¹²² зазначає, що індивід звертається до ПАР, коли він психологічно вже є наркоманом, тобто прагне залежності. А вживання ПАР – це наслідок порушень в особистості, а не їх причина. Такий стан призводить до дратівливості, депресії, страху, дисфорії та виникнення потягу до гострих відчуттів, зокрема, через вживання наркотиків або алкоголю.

Грунтуючись на означених положеннях, припускають: що б людина не використовувала для зміни свідомості – хімічні речовини (алкоголь, наркотики, тютюн), самопереконавання (фанатизм, любов і медитації), девіації у поведінці (асоціальність, гіпер/гіпо/асексуальність, неприйнятна статева поведінка, альтруїзм, аутоагресивність, азарт та ін.), порушення функцій внутрішніх органів (різноманітне дихання, гімнастики та інша фізкультура, зміни якості та кількості харчування) – тільки один біохімічний механізм є бажаною мішенню. Це система *ендогенних опіатів* – природного підкріплення.

Вживання психоактивних речовин, таким чином, теж виявляється пов'язаним із двома видами бажання, які відповідно задовольняються через два види поведінки: *захисну*, що позбавляє від страждання, та *гедоністичну*, що веде до задоволення.

Різноманітність концепцій, які пояснюють виникнення поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР, зумовлює неоднозначність її визначень. Так, найбільш загальним є розуміння залежної поведінки як «...зовнішніх дій людини, пов'язаних із непереборним потягом до певного об'єкта чи активності»¹²³. У такому разі, зазначає К. Ізард, певний

¹²¹ Профілактика поширення наркозалежності серед молоді : навч.-метод. посіб. / [за ред. В. В. Бурлаки]. – К. : Герб, 2008. – 224 с.

¹²² Менегетті А. Система и личность / Антонио Менегетти. – М., 1996. – 128 с.

¹²³ Шабалина В. В. Зависимое поведение школьников и профилактика его развития в образовательных учреждениях [Электронный ресурс] / В. В. Шабалина

«...об'єкт стає для людини єдиним або основним джерелом позитивної емоції та способом запобігання негативної емоції»¹²⁴.

Медичне значення цього поняття більш вузьке та подається як «...нав'язлива потреба у використуванні звичної речовини, що супроводиться зростанням толерантності та вираженими фізіологічними та психологічними симптомами»¹²⁵. Варто підкреслити, що в сучасній науковій літературі^{126 127 128 129 130} уникають розділення залежності на психологічну та фізичну. Вважається, що залежність, у тому числі від вживання психоактивних речовин, формується в організмі як цілісний феномен, який виявляється різними симптомами: частина належить до людської психіки (думки, почуття, поведінка), частина розгортається на соматичному та вегетативному рівнях. За будь-яких умов вони взаємозв'язані та не існують окремо. Саме тому залежна поведінка, пов'язана з уживанням психоактивної речовини, стає компульсивною, таким чином позбавляючи залежного (наркомана) контролю над своїми вчинками.

В науковій літературі під час розгляду проблем, пов'язаних з уживанням психоактивних речовин, зараз надають перевагу вживан-

лина // НарКом : рус. нар. сервер против наркотиков. – СПб., 1998–2003. с.1–
Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/8.html>

¹²⁴ Изард К. Э. Психология эмоций / Кэррол Э. Изард ; [пер. с англ]. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с. – (Серия «Мастера психологии»). – Пер. изд. : The psychology of emotions / C. E. Izard. – New York; London, 1991. с. 87

¹²⁵ Менделевич В. Д. Психология зависимой личности / В. Д. Менделевич, Р. Г. Садыкова. – Казань, 2002. – 240 с.

¹²⁶ Бандурка О. М. Психо-фізіологічні проблеми наркотизації населення: монографія / О. М. Бандурка, І. О. Віденєєв, В. Б. Калиновський ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005. – 130 с.

¹²⁷ Гульдман В. В. Психологический анализ мотивообразующих факторов наркотизации подростков / В. В. Гульдман, М. В. Шведова // Саморазрушающее поведение у подростков : сб. науч. труд. / [под общ. ред. М. М. Кабанова]. – Т. 128. – Л. : Ленинград науч.-исслед. психоневролог. ин-т им. В. М. Бехтерева, 1991. – С. 64–71.

¹²⁸ Дереча В. А. Человек в поисках острых ощущений. О видах и механизмах личностной зависимости / Виктор Андреевич Дереча. – Оренбург, 2001. – 120 с.

¹²⁹ Иванец Н. Н. Современные проблемы наркологии / Н. Н. Иванец // Наркология. – № 6. – 2002. – С. 2–7.

¹³⁰ Концептуальные основы реабилитации несовершеннолетних, злоупотребляющих психоактивными веществами / Валентик Ю. В., Вострокнутов Н. В., Дудко Т. Н. [и др.]. – М., 2001. – 68 с.

ню саме терміну «залежність», а не «наркоманія». Він був уведений Комітетом експертів ВООЗ у 1964 р., де мав таке визначення: «*Стан психічний, а іноді фізичний, який виникає у результаті взаємодії між живим організмом і психоактивною речовиною, що характеризується поведінковими та іншими реакціями, котрі завжди включають нав'язливе бажання вживати психоактивну речовину постійно чи періодично, щоб відчувати її психічний ефект, а іноді, щоб уникати неприємних відчуттів, які виникають у її відсутність*»¹³¹. Така зміна понять була пов'язана з тим, що тривалий час панувало стереотипне ототожнення наркоманії з уживанням опіатів. У зв'язку з цим важкість і серйозність станів, які асоціювали з іншими типами психоактивних речовин, занадто часто ігнорувалися чи недооцінювалися, тому що вони не відповідали стереотипу. На противагу цьому нове формулювання ВООЗ підкреслило необхідність розгляду поведінки, залежної від уживанням ПАР, як спектра станів, викликаних вживанням різних психоактивних речовин, що можуть бути і подібними, і відмінними.

Термін «залежність від вживання психоактивних речовин» отримав широке визнання в міжнародному масштабі, однак попередній термін «наркоманія», що досить глибоко вкоренився у звичайній мові, поки що теж використовується. Варто також зазначити, що ВООЗ недавно внесла доповнення до концепції залежності та запропонувала розглядати її як сукупність різних синдромів залежності від психоактивних речовин (до останніх відносять *толерантність, симптоми абстиненції, полегшення абстинентного стану* тощо)¹³².

Таким чином, узагальнюючи все вище сказане, **залежну поведінку людини можна визначити як таку, над якою вона втратила контроль, унаслідок психологічної залежності від якогось об'єкту чи активності, досить сильного звикання, в результаті якого подальшого вживання важко уникнути.**

Аналіз підходів до вивчення залежної поведінки^{133 134 135} дозволяє також констатувати, що одним із основних механізмів залежності є

¹³¹ Профилактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / [ред. М. Госсон, М. Грант]. – Женева : ВОЗ, 1993. – XII. – С.22.

¹³² Профилактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / [ред. М. Госсон, М. Грант]. – Женева : ВОЗ, 1993. – XII. – С. 23

¹³³ Березовский А. Э. Некоторые социально-психологические особенности аддиктивного поведения [Электронный ресурс] / А. Э. Березовский // Проблемы профилактики негативных зависимостей среди молодежи : сб. материалов конф., 1 февр. 2001 г. – Самара : Самар. ун-т, 2001. – Режим доступа к сборнику : http://www.psycheya.ru/lib/mater/sbor_mat_3.html%B93_2

перенесення емоційного ставлення з живого об'єкта на неживий, або навпаки – ставлення до живого як до неживого. У зв'язку з цим деякі автори^{136 137} під залежною особою розуміють індивіда, існування якого визначає так званий «Значущий Інший». Ми ж за науковою термінологією можемо говорити про об'єкти, засоби або **агенти залежності**.

Так, російські дослідники С. Дремов, І. Малиновський, Н. Малишева, О. Уразаєв розглядають **засоби залежності** як «...ті чи інші види залежної активності чи психоактивні речовини, що змінюють психічний стан»¹³⁸. Серед видів активності Е. Мельник виокремлює «спеціальні фізичні вправи, прослуховування ритмічної музики, встановлення патологічних відносин із речами, котрі самі по собі не є ні наркотиками, ні психостимулянтами, а лише звичайними буденними предметами та явищами»¹³⁹.

1.3. Основні мотиви та механізми виникнення залежності від вживання психоактивних речовин

Всі види залежності можуть викликати прихильність, формувати нав'язливе прагнення до зміни психічного стану у бажаному напрямі, котре набуває таких розмірів, що починає керувати життям людини,

¹³⁴ Психология личности : тесты, вопросники, методики / [авторы-сост. : Н. В. Киршева и Н. В. Рябчикова]. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.

¹³⁵ Романова О. Л. Этиология зависимостей от психоактивных веществ у подростков и теоретические основы их первичной профилактики : обзор зарубежной литературы / О. Л. Романова // Вопросы наркологии. – 1996. – № 3. – С. 97–108.

¹³⁶ Особливості порушень емоційної сфери і вищих психічних функцій у хворих із залежністю від психоактивних речовин / Л. М. Пайкова, А. Г. Плотніков // Фізіол. журн. – 2006. – № 2 (52). – С. 220–221.

¹³⁷ Психология и лечение зависимого поведения / [ред. Скотта Даулинга] ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 240 с. – (Серия «Б-ка психологии и психотерапии»). – Вып. 85).

¹³⁸ Аддиктивные состояния человека : учеб. пособие / С. В. Дремов, А. М. Уразаев, Н. Л. Мамышева, И. В. Малиновский. – Томск : Том. гос. пед. ун-т, 2000. – 90 с.

¹³⁹ Мельник Э. В. О природе болезней зависимости: алкоголизм, наркомания, «компьютеромания» и др. / Эллина Витальевна Мельник. – Одесса : Черноморы, 1998. – С. 89–90.

робить її безпорадною, позбавляє волі до протидії залежності. Інтеграційною характеристикою для всіх видів залежної поведінки можна вважати психологічну залежність від специфічного об'єкта (матеріального або ідеального, або сукупності того й іншого), що виникає в психіці людини. Така **психологічна залежність** зумовлює суттєві зміни у мотивах залежної поведінки. Як вказує В. В. Шабаліна, «...об'єкт залежності, з одного боку, стає засобом задоволення потреби, що лежить в основі потягу, а, з іншого боку – провідним мотивом діяльності»¹⁴⁰. Так, у разі наркозалежності об'єктом та мотивом діяльності виступає ПАР.

М. Вебер указував, що «**мотив** ... виступає для самої дійової особи та спостерігача як адекватна підстава для певної поведінки»¹⁴¹). Однак варто зазначити, що, як правило, розрізняють два види мотивації: **внутрішню** (неусвідомлювану) та **зовнішню** (усвідомлювану). Щодо домінуючої при вживанні ПАР, то думки дослідників не збігаються. Так, у деяких наукових працях^{142 143 144} вирішальним пусковим механізмом уживання ПАР називається зовнішня мотивація. Макросоціальні чинники оцінюються як основні важелі початку підліткової наркотизації (більшість уживачів ПАР при звичаються до них саме в підлітковому віці). У сучасних умовах деякі

¹⁴⁰ Шабаліна В. В. Зависимое поведение школьников / Валентина Валерьевна Шабаліна. – СПб. : Медпресса, 2001. – С.127.

¹⁴¹ Зинченко О. П. Мотивация подростков на совместную коррекционную работу с психологом [Электронный ресурс] / О. П. Зинченко // Проблемы профилактики негативных зависимостей среди молодежи : сб. материалов конф., 1 февр. 2001 г. – Самара : Самар. ун-т, 2001. с.18 – Режим доступа к материалам: http://www.psycheya.ru/lib/mater/sbor_mat_8.html#3

¹⁴² Гульдман В. В. Психологический анализ мотивообразующих факторов наркотизации подростков / В. В. Гульдман, М. В. Шведова // Саморазрушающее поведение у подростков : сб. науч. труд. / [под общ. ред. М. М. Кабанова]. – Т. 128. – Л. : Ленинград науч.-исслед. психоневролог. ин-т им. В. М. Бехтерева, 1991. – С. 64–71.

¹⁴³ Колесов Д. В. Эволюция психики и природа наркотизма : монография / Д. В. Колесов. – [изд. 3-е, испр.]. – М. : МПСИ : МОДЭК, 2006. – 400 с.

¹⁴⁴ Сирота Н. А. Профилактика зависимости от наркотиков, алкоголя и других психоактивных веществ / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский, Н. М. Лыкова // Сборник IV Российского национального конгресса [«Человек и лекарство»]. – М. : Общерос. Обществ. фонд «Здоровье человека», 2002. – С. 416.

автори^{145 146 147} дотримуються також такого постулату: пусковим моментом початку вживання ПАР є індивідуально-психологічний; мікро- та макросоціальні аспекти – підтримувальні. Констатується і той факт, що мотивація при вживанні ПАР має комплексний характер, а тому вирішення цієї проблеми можливе тільки в комплексі, тобто з урахуванням всіх її аспектів – *мікро- та макросоціальних, біологічно-конституційних, медичних, індивідуально-психологічних*.

Що ж до *мотивації залежності від уживання ПАР* у підлітків, то вона теж зумовлюється групою мотивів. Зокрема, російський дослідник В. Ю. Зав'ялов¹⁴⁸ виокремлює тріаду мотивів, які певною мірою відображають орієнтацію особистості на задоволення потреби у чомусь/комусь:

1. Мотиви, що відображають соціально-психологічні чинники:

- традиційні, соціально обумовлені мотиви;
- мотиви, що зумовлені підкоренням тиску інших людей або групи;
- мотиви псевдокультурного типу – прагнення до наркотичних цінностей підліткової групи.

Серед перелічених мотивів найбільше значення має друга група мотивів, тобто тиск інших осіб або референтної групи. Третя група мотивів теж відображає вплив груп, але переважно неформального музичного напрямку. Адже, на думку багатьох підлітків, деякі музичні стилі не можуть сприйматися без попереднього вживання ПАР. Що ж до першої підгрупи мотивів, то їхня роль незначна, оскільки вплив здійснюється опосередковано. Ця група мотивів властива переважно алкоголізму, а вже через алкоголізацію вона впливає на початок вживання наркотиків або токсикантів.

¹⁴⁵ Березин С. В. Психология наркотической зависимости и созависимости : монография / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, Е. А. Назаров. – М. : МПА, 2001. – 192 с.

¹⁴⁶ Лисецкий К. С. Психология и профилактика наркотической зависимости / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – М. : 2008. – 224 с.

¹⁴⁷ Чередниченко О. Т. Особливості мотиваційної сфери наркоманів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія; історія психології» / О. Т. Чередниченко. – К., 1995. – 22 с.

¹⁴⁸ Завьялов В. Ю. Мотивация употребления алкоголя у больных и здоровых / В. Ю. Завьялов // Психологический журнал. – 1986. – № 5. – С. 102–111.

2. Мотиви, що відображають потребу в зміні власного стану.

3. Мотиви, що відображають патологічну мотивацію, пов'язану з наявністю абстинентного синдрому та патологічного потягу до вживання ПАР.

Мотиви другої і третьої груп не характерні для підлітків, оскільки виникають переважно за наявності досвіду вживання ПАР. Однак варто пам'ятати, що при роботі зі школярами, що вживають ПАР, важливо з'ясувати можливі засоби компенсації, значимі за будь-якої мотивації поведінки, залежної від уживання ПАР.

Список *об'єктів залежності* достатньо широкий і класифікується залежно від розуміння самого поняття:

1) як прояв псевдоадаптивної поведінки¹⁴⁹: соціально прийнятні – такі як спорт, харчові обмеження, духовні практики, трудоголізм, емоційна залежність; соціально небезпечні – алкоголізм, наркоманія, куріння, токсикоманія, сексуальні збочення, харчові надмірності, інтерактивна залежність (ігроманія, sms-манія), азартні ігри тощо;

2) за специфічним об'єктом^{150 151}: психоактивні речовини (алкоголь, наркотики тощо); активність, включеність у процес (хобі, гра, робота тощо); люди, предмети та явища навколишньої дійсності; різні зухвалі емоційні стани.

3) за засобами відходу з реальності¹⁵²: фармакологічні, або хімічні; субстанційні; біохімічні (харчові) залежності;

Варто зазначити, що *хімічні (фармакологічні) залежності* – це наркоманія, алкоголізм, тютюнокуріння, токсикоманія. Як бачимо, саме в межах хімічної залежності виокремлюють і **залежність наркотичну** – стан, який характеризується патологічним потягом до вживання різних психоактивних речовин і формуванням толерантності до них.

¹⁴⁹ Виничук Н. В. Психологія аномального поведіння / Н. В. Виничук. – Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2004. – 198 с.

¹⁵⁰ Кулаков С. А. Диагностика и психотерапия аддиктивного поведения у подростков : учеб.-метод. пособие / С. А. Кулаков. – М; СПб. : Фолиум, 1998. – 70 с. – (Серия «Психодиагностика: психологу, врачу, педагогу»).

¹⁵¹ Песоцкая О. П. Современные подходы к профилактике аддиктивного поведения школьников / О. П. Песоцкая // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 221–228.

¹⁵² Виничук Н. В. Психологія аномального поведіння / Н. В. Виничук. – Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2004. – 198 с.

Учені, які досліджували проблему особи, залежної від уживання ПАР^{153 154 155 156}, констатували, що для неї основною характеристикою є переорієнтація всіх компонентів потребово-мотиваційної сфери на мотив задоволення потреби у засобі вживання.

Таким чином, **психоактивні речовини**, первинно діючи на емоційну сферу, зумовлюють специфічну дію, що поступово стає дедалі сильнішою потребою людини. Доки психоактивна речовина не стала потребою, чи тільки психічною, а чи й соматичною, вона не впливає на характер діяльності. Узагальнюючи вище означене, можна стверджувати, що *проблема залежності від вживання ПАР виникає з того моменту, коли потреба відходу від дійсності починає домінувати в свідомості, переважає в повсякденному житті, що призводить, як наслідок, до відриву від необхідної діяльності.*

Під час розробки проблеми співвідношення феномена залежності з поняттям «потяг» більшість авторів^{157 158 159} дотримуються думки, що це поняття варто замінити на «устремління», яке характеризує саму можливість вжити ПАР як достатню підставу діяння. Крім того, як показують клінічні спостереження¹⁶⁰, часто, вживаючи ПАР, нар-

¹⁵³ Исакова О. П. Психологические основы профилактики наркозависимости : (вдали от пропасти и рядом с нею) : [материалы для специалиста образовательного учреждения] / О. П. Исакова. – СПб. : КАРО, 2004. – 112 с. – (Материалы для специалиста образовательного учреждения).

¹⁵⁴ Леко Б. А. Психологічні особливості формування алкогольної установки в залежності від індивідуально-типологічних властивостей особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія. Історія психології» / Б. А. Леко. – К., 1997. – 24 с.

¹⁵⁵ Менделевич В. Д. Психология зависимой личности / В. Д. Менделевич, Р. Г. Садыкова. – Казань, 2002. – 240 с.

¹⁵⁶ Щербина Л. Ф. Динаміка смислових структур осіб, залежних від психоактивних речовин, в процесі психологічної реабілітації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / Л. Ф. Щербина. – К., 2004. – 18 с.

¹⁵⁷ Березин С. В. Психология ранней наркомании / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, И. А. Мотыга. – Самара, 1997. – 65 с.

¹⁵⁸ Комиссаров Б. Г. Подросток и наркотики. Выбери жизнь! / Борис Григорьевич Комиссаров. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. – 128 с. – (Серия «Мир вашего ребенка»).

¹⁵⁹ Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / Вадим Артурович Петровский. – М. : ТОО «Горбунок», 1992. – 224 с. – (Серия «Российский открытый университет»).

¹⁶⁰ Блейхер В. М. Практическая патопсихология. Руководство для врачей и медицинских психологов / В. М. Блейхер, И. В. Крук, С. Н. Боков. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 448 с.

коман діє не тому, що прагне якого-небудь результату, а тому, що прагне реалізації самої дії. Це підтверджує й думка Аллана Карра, автора відомого у світі керівництва щодо звільнення від куріння. Він пише: «Спитайте будь-якого курця, котрий впевнений, що курить тому, що певні цигарки йому приносять задоволення: чи кинув би він курити, якби не зміг придбати «свої» цигарки, а лише ті, котрі вважає огидними? Ні! Тому що курці, радше почнуть курити старий мотузок, аніж зовсім не будуть курити»¹⁶¹.

Підсумовуючи вище сказане, можна констатувати: *сама можливість вживати ПАР виникає як мотивація, спонука до дії у напрямі можливості, як засіб зміни стану, коли стан не влаштовує*. Тому, коли розглядаються мотиви та потреби, то не об'єкт залежності (в нашому випадку ПАР) часто виступає потребою, котра мотивує поведінку до пошуку шляхів задоволення цієї потреби. Саме можливість отримати об'єкт залежності, об'єкт задоволення є **потребою**, а **ПАР** – це своєрідний засіб задоволення такої потреби. У підлітковій групі, зокрема, об'єктом задоволення є прийняття групою, а вживання ПАР – той засіб, який дає змогу довести, що «я ваш», «я такий, як і ви».

Означені вище загальні засади ми поклали в основу визначення **критеріїв залежності від уживання ПАР:**

1. Поєднання спотворених поведінкових, фізіологічних і когнітивних компонентів.

2. Зовнішній діяльнісний характер. Зокрема, А. Ігонін наголошує, що це «...поведінка, обумовлена значною навіюваністю та подкорюваністю, несамостійністю зі схильністю до групових форм зловживання ПАР»¹⁶². А Шабаліна зазначає, що залежна поведінка «...це дії, пов'язані з непереборним потягом до якого-небудь об'єкта, тобто вони обумовлені психологічною залежністю від нього»¹⁶³.

¹⁶¹ Карр А. Легкий способ бросить курить / Аллен Карр. – М. : Добрая кн., 2006. – 208 с. с. 48

¹⁶² Организационно-методические основы психотерапевтической и психокоррекционной работы с детьми группы риска употребления психоактивных веществ: метод. рек. / Н. В. Вострокнутов, А. Л. Игонин, Н. К. Харитонов, Л. О. Пережогин. – Москва, 2003. – С.15.

¹⁶³ Шабалина В. Зависимое поведение школьников [Электронный ресурс] / В. Шабалина / НарКом : рус. нар. сервер против наркотиков. – СПб., 1998-2003. – С. Пб, 2000. с.1– Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/19.html>

3. Зміна у ставленні людини до себе, інших і навколишнього світу, яка впливає на вибір людини у визначенні способів задоволення базових потреб.

4. Відсутність контролю над стосунками з об'єктом вживання, відновити який людина не здатна самотійно. Серед ознак такого стану називають некеровану пристрась, відсутність саморегуляції та самодисципліни в специфічній ситуації¹⁶⁴. Оскільки некерованість поведінки обумовлена непереборністю потягу до об'єкта (психологічною залежністю від нього), то сам факт наявності некерованості свідчить, що залежність від уживання ПАР сформувалась. Фізична залежність при цьому може бути відсутня, або вона була зруйнована медичним способом. Однак Н. Максимова зауважує, що вже «...факт наявності фізичної залежності говорить про неможливість в даний момент працювати з дитиною. Це не входить у сферу компетентності психолога-педагога. Психолог-педагог надає допомогу дитині, коли медична проблема вирішена або ще не виникла. Його завдання полягає в тому, щоб попередити перехід поведінки в наступну стадію»¹⁶⁵.

5. Поліфункціональність. Під час розвитку залежності від уживання ПАР на різних стадіях домінують різні функції, та в міру розвитку вживання ПАР домінуюча функція змінюється. В. В. Шабаліна доводить, що у підлітків спочатку переважає адаптаційна функція, тобто пристосування до групи ровесників, які вживають ПАР^{166 167}.

6. Об'єкт залежності, з одного боку, є засобом задоволення потреби, що лежить в основі потягу, а з другого боку – провідним

¹⁶⁴ Шабаліна В. Зависимое поведение школьников [Электронный ресурс] / В. Шабаліна / НарКом : рус. нар. сервер против наркотиков. – СПб., 1998-2003. – С. Пб, 2000. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/19.html>

¹⁶⁵ Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – К. : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 308 с. с. 218

¹⁶⁶ Шабаліна В. Аддиктивное поведение в подростковом и юношеском возрасте [Электронный ресурс] / В. Шабаліна / (Под ред. А. А. Реана) / Психология подростка. Полное руководство для психологов, педагогов и родителей. / – С. Пб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с. (Проект «Психологическая энциклопедия»). – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/29.html>

¹⁶⁷ Шабаліна В. В. Зависимое поведение школьников / Валентина Валерьевна Шабаліна. – СПб. : Медпресса, 2001. – 176 с.

мотивом діяльності. У разі залежності від уживання ПАР об'єктом та мотивом діяльності є психоактивна речовина (нелегальна). У разі залежності підлітка від групи провідним мотивом буде приналежність до групи, а ПАР – лише засобом задоволення потягу.

Таким чином, узагальнюючи вище означене, можна констатувати, що в трактуванні поведінки, над якою людина втратила контроль, унаслідок психологічної залежності від якогось об'єкта чи активності, доцільно користуватися поняттям «**залежна поведінка**». Загальною причиною будь-якої залежності ми вважаємо збій у роботі різних систем індивіда, викликаний впливом особистісних характеристик, оточуючого його соціуму та подій, що відбуваються в його житті. Особливу увагу, зважаючи на включення до об'єкту дослідження підлітків, звертаємо на такий чинник як оточуючий соціум. І останнє, у контексті залежності від уживання ПАР проміжне місце займає **поведінка адиктивна**. Це положення вважаємо за доцільне розглянути детальніше, оскільки постає питання, чи правильно буде такі прояви, як епізодичне вживання ПАР із медичною метою, зловживання, хвороблива пристрасть з ознаками фізичної залежності (наркоманію) називати єдиним поняттям «залежність від уживання ПАР».

Механізм виникнення залежності від вживання ПАР відповідає універсальному механізму формування будь-якої залежності від речовини та є ланцюгом вчинків, які ведуть до залежної поведінки, то **стадії вживання ПАР**, можуть бути представлені у вигляді такої послідовності:

1. Відсутність вживання психоактивних речовин.
2. Вживання психоактивних речовин:

2.1. Контакт. Ключовою подією цього етапу є перша проба ПАР сама по собі. При цьому основні мотиви залучення до одурманення носять соціальний характер: особа використовує ПАР не заради отримання ейфорійного ефекту (про який вона ще має приблизне уявлення), а для реалізації якоїсь іншої своєї потреби. Так, для всіх підлітків характерне переживання незадоволеності потреб у визнанні, в приналежності до значущої групи, в любові або пошані, що є для них першорядно-значущими в даний момент.

Перша проба, як правило, не приводить до реальних фізіологічних змін обмінних процесів у мозку. Проте перша проба має величезне психологічне значення. Річ у тому, що в свідомості підлітка знімається свого роду захисний психологічний бар'єр, табу, що

до певного часу забороняє одурманення¹⁶⁸. На цьому етапі може сформуватися уявлення про безпеку наркотизації.

2.2. Експериментування – мінімальне вживання ПАР, звичайно пов'язане з відпочинком і розвагами.

2.3. Початкова стадія зловживання – порівняно стійка звичка; схильність до вживання більше, ніж одного препарату, велика частота вживання, перший прояв негативних наслідків. Для цього етапу характерне перше переживання ейфорійного ефекту. Тут уже соціальні мотиви наркотизації поступово відтісняються іншими – прагненням знов і знов пережити «кайф». На цьому етапі виникає явище звикання. За дослідженнями В. Дунаєвського та В. Стяжкіна¹⁶⁹, цей етап характеризують:

- бажання подальшого вживання для поліпшення настрою;
- незначна тенденція або її відсутність до збільшення дозування;
- деяка міра психічної залежності від ефекту ПАР, але відсутність фізичної залежності, що означає відсутність абстинентного синдрому;
- можлива поява негативних наслідків, але лише щодо особи вживача.

На цьому етапі може відбуватися поступова зміна кола спілкування особистості. З'являються нові знайомі – ті, з ким молода людина використовує психоактивну речовину, ті, хто допомагають дістати препарат. Тобто поступово з групи референтної за інтересами неповнолітній переходить у групу асоціальну за своєю суттю.

2.4. Зловживання – регулярне і часте вживання ПАР впродовж тривалого часу; наявність різних негативних наслідків. У момент відсутності одурманюючої речовини особа починає пережити почуття стурбованості, тривоги, дратівливості тощо. Змінюється характер взаємостосунків з іншими людьми, колишні захоплення й інтереси втрачають свою значущість. Коло спілкування звужується до групи, в якій і відбувається використання ПАР.

Ключова подія цього етапу, згідно з Д. Колесовим та С. Турцевичем, полягає в появі видимих симптомів психічної залежності, а

¹⁶⁸ Назаров Е. А. Наркотическая зависимость и созависимость личности в семье : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.11 «Педагогическая психология» / Е. А. Назаров. – М., 2000. – 13 с.

¹⁶⁹ Дунаевский В. В. Наркомании и токсикомании / В. В. Дунаевский, В. Д. Стяжкин. – Л. : Медицина, 1991. – 206 с. – (Серия «Биб-ка среднего мед. работника»).

саме «...хворобливого прагнення (потягу) постійно або періодично вживати наркотичний або інший психоактивний препарат для того, щоб знову пережити бажані відчуття або усувати явища психічного дискомфорту»¹⁷⁰. Оскільки думки про наркотик часто носять на-в'язливий характер, це дало підставу деяким авторам^{171 172} позначити психічний потяг як обсессивний. Він може супроводитися боротьбою мотивів і частковою критикою, але може бути також неусвідомленим, виявлятися в зміні настрою та поведінці особи.

Як правило, компульсивний потяг характеризується незборимим прагненням до наркотизації з тотальною охопленістю хворого в його прагненні отримати наркотик, може супроводитися звуженою свідомістю, повною відсутністю критики, визначає поведінку, вчинки хворих, мотивацію їх дій. Він має місце вже на наступній стадії наркотизації.

2.5. Наркотична залежність – регулярне вживання ПАР, незважаючи на важкі наслідки, що постійно виникають, ознаки розвитку толерантності; пристосування способу життя до пошуків і вживання ПАР. Тобто в індивіда формується вже фізична залежність від препарату, а «...вся життєдіяльність організму перебудовується у зв'язку із систематичним вживанням наркотичних або інших психоактивних препаратів»¹⁷³. На цьому етапі проявляються інтенсивно психічні та фізичні (соматовегетативні та неврологічні) порушення при припиненні вживання препарату або коли його дія нейтралізується специфічними антагоністами. Ці розлади, що позначаються як синдром «відміни» або абстинентний синдром, полегшуються або повністю купіруються новим введенням конкретної психоактивної речовини або речовини зі схожою фармакологічною дією. Фізична залежність є могутнім чинником у підкріпленні впливу психічної залежності на продовження систематичного вживання ПАР або швид-

¹⁷⁰ Колесов Д. В. Наркотизм : сущность и профилактика / Д. В. Колесов, С. В. Турцевич. – М. : Знание, 1988. – 48 с. – (Серия «В помощь лектору»). с. 23

¹⁷¹ Пятницкая И. Н. Наркомания: руководство для врачей / Ирина Николаевна Пятницкая. – М. : Медицина, 1994. – 544 с.

¹⁷² Руководство по психиатрии : в 2 т. / [ред. А. С. Тиганова]. – М. : Медицина, 1999. – Т. 2 : Экзогенные психические расстройства :

Ч.1. – Возрастные особенности. – 1999. – 454 с.

Ч.2. – Наркомании и токсикомании. – 1999. – 454 с.

¹⁷³ Колесов Д. В. Наркотизм : сущность и профилактика / Д. В. Колесов, С. В. Турцевич. – М. : Знание, 1988. – 48 с. – (Серия «В помощь лектору»).

ке його відновлення після відміни. Як підкреслює Е. Мельник, на цьому етапі адиктивна поведінка «...функціонує як самозабезпечуюча система, людина занурюється в адикцію, відчужується від суспільства»¹⁷⁴. Самі адиктивні реалізації не приносять попереднього задоволення, а тому переважає пригніченість, знижений настрій, апатія.

На думку О. Сердюка¹⁷⁵, експериментування та початкова стадія вживання найбільш тісно пов'язані з феноменом групової залежності, а інші вже можуть бути зумовлені низкою інших причин, у тому числі й гедоністичними. У зв'язку з цим деякі автори^{176 177 178 179} говорять про формування різних типів залежності на кожному з етапів адиктивної поведінки, що залежать від конкретних умов уживання і виду ПАР. Зазвичай, виокремлюють три типи такої залежності: **соціальна** (від наркотизованої групи), **психологічна** (домінанта на ПАР, позитивний емоційний стан при вживанні ПАР і негативний емоційний стан за його відсутності), **хімічна** залежність (ПАР стає необхідним компонентом різних структур біологічного функціонування людини).

Отже, **вживання психоактивних речовин можна визначити так: будь-які факти прийому ПАР, що завдають збитку фізичному та психічному стану, правоздатності та соціальному статусу певної людини та людей, які відчують вплив цієї людини.** З цих позицій увага акцентується на наслідках поведінки людини як для самої неї, так і для членів її соціальної групи.

¹⁷⁴ Мельник Э. В. О природе болезней зависимости: алкоголизм, наркомания, «компьютеромания» и др. / Эллина Витальевна Мельник. – Одесса : Черноморы, 1998. – С. 89

¹⁷⁵ Сердюк А. А. Профилактика наркотизма в системе народного образования : метод. и организ. аспекты чтения спецкурсов / А. А. Сердюк // Профилактика наркомании : организ. и метод. аспекты / [сост. И. П. Рущенко]. – Харьков : Финарт, 2002. – С. 102–123. – (Итоговые материалы международного проекта).

¹⁷⁶ Лысенко И. П. Добровольное рабство: о наркомании и токсикомании / Лысенко И. П., Савченко В. П., Чередников А. П. – К. : Байда, 1996. – 80 с.

¹⁷⁷ Наркологія : навч. посіб. / А. М. Скрипніков, О. К. Напрєєнко, Г. Т. Сонник. – Т. : Укрмедкнига : ТДМУ, 2008. – 360 с.

¹⁷⁸ Профілактика поширення наркозалежності серед молоді : навч.-метод. посіб. / [за ред. В. В. Бурлаки]. – К. : Герб, 2008. – 224 с.

¹⁷⁹ Шабалина В. В. Зависимое поведение школьников и профилактика его развития в образовательных учреждениях [Электронный ресурс] / В. В. Шабалина // НарКом : рус. нар. сервер против наркотиков. – СПб., 1998-2003. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/8.html>

Отже, встановлюючи взаємозв'язок і відповідність між поняттями залежної поведінки, адиктивної та зловживання як їх ознаки, можна припустити, що **адиктивна поведінка – це систематичне вживання різних речовин, що змінюють психічний стан, а саме настрій, свідомість і поведінку до того, як сформувалася індивідуальна психологічна та фізіологічна залежність**. Адиктивна поведінка, таким чином, виявляється тісно пов'язаною як зі зловживанням з боку особи чимось або кимсь, так і з порушеннями її потреб. При цьому стадії вживання ПАР є ланцюгом вчинків, що можуть бути представлені у вигляді такої послідовності: контакт – експериментування, або нерегулярне вживання – вживання регулярне — зловживання – залежна поведінка. Грунтуючись на означеному вище, отримані нами дані було представлено на рисунку 1.3.1.

Вона дозволяє прослідкувати динаміку залежної поведінки, а також її зв'язок з іншими суміжними феноменами, зокрема адиктивною поведінкою, явищами вживання та зловживання ПАР.

Так, ми бачимо, що відбувається поступовий перехід адиктивної поведінки у залежну. І, як підтверджують результати досліджень^{180 181 182 183 184}, особливу тривогу суспільства викликає проблема поведінки, пов'язаної саме з уживанням психоактивних речовин та

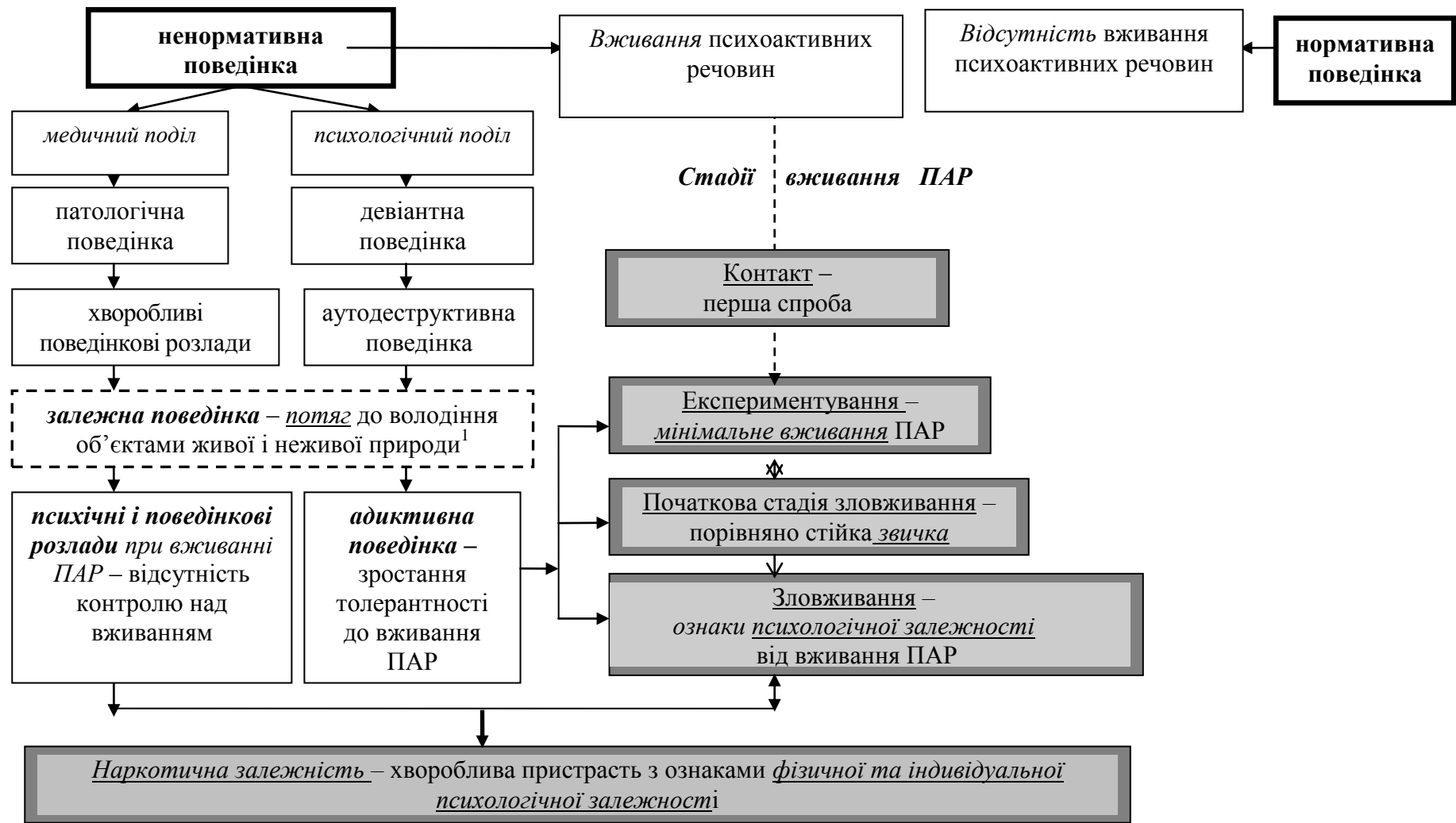
¹⁸⁰ Болтівець С. І. Профілактика наркоманії, токсикоманії, алкоголізму в навчальних закладах / С. І. Болтівець // Практична психологія і соціальна робота. – 2005. – № 11. – С. 7–8.

¹⁸¹ Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України : 1995, 1999, 2003 роки / О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, О. Р. Артюр [та ін.]. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 174 с.

¹⁸² Мурашкевич О. А. Профілактика вживання психоактивних речовин підлітками в контексті формування здорового способу життя / О. А. Мурашкевич // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 200–206.

¹⁸³ Соболев В. А. Отчёт по результатам исследования проблем незаконного употребления наркотических веществ среди молодежи г. Харькова [Электронный ресурс] / В. А. Соболев, И. П. Рущенко, А. А. Сердюк, Ю. Л. Белоусов // Новости украинской психиатрии. – Харьков, 2006. – Режим доступа к журналу : <http://www.psychiatry.ua/books/report/paper10.htm>

¹⁸⁴ Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / [О. М. Балакірева, О. О. Стойко та ін.] ; кер. авт. кол. : О. О. Яременко. – К. : Держ ін-т проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-т соц. дослідж., 2005. – Кн. 7. – 196 с. – (Серія «Формування здорового способу життя молоді»).

¹*Курсивна лінія говорить про те, що цей поведінковий прояв є проміжним*

переходом, при систематичному вживанні, до наркотичної залежності серед школярів. Феномен залежності від уживання ПАР можна вважати завершальною стадією процесу вживання ПАР. На думку А. Айвазової, «хімічна залежність ... характеризується втратою контролю над вживанням, але з можливою ремісією»¹⁸⁵. Це означає, що хворобу можна зупинити, не допустивши виникнення та прогресування. Представлена нами логіка переходу першої спроби до стану залежності вказує також зворотність залежності, а оскільки адиктивна поведінка, як нами було встановлено вище, займає проміжне місце при переході до залежності, саме профілактикою її передумов, чинників слід займатися.

Проте, ні попередження дорослих, ні чужий досвід, ні можливі тілесні пошкодження, навіть перспектива смерті не є для неповнолітніх, а особливо підлітків, бар'єром на шляху прийняття «своїх» рішень. Наслідки таких рішень за певних обставин можуть трансформуватися в умови аномального розвитку молодого людини. І тоді потяг до вживання ПАР стає не тільки ознакою особистісно-психологічного неблагополуччя, а й явним показником саморуйнівної поведінки та розвитку. Однак специфікою *саморуйнівної поведінки* в підлітковому віці є її опосередкованість груповими цінностями, які ми визначаємо як основний чинник формування адиктивної поведінки у підлітковому віці.

¹⁸⁵ Айвазова А. Е. Психологические аспекты зависимости : монография / Алла Євгенівна Айвазова. – СПб. : Речь, 2003. – 120 с.

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ВИНИКНЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

2.1. Основні чинники впливу на вживання підлітками психоактивних речовин

Адиктивна поведінка, на стадії якої ще немає ознак індивідуальної психічної та фізичної залежності, особливо характерна для неповнолітніх. В більшості країн світу проблему адиктивності пов'язують переважно з підлітковим віком. Як показує статистика, після 20 років перші проби адиктивних речовин, як правило, не відбуваються¹⁸⁶. Саме тому особливого розгляду вимагає динаміка адиктивної поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР, у підлітків.

Щодо вживання алкоголю та наркотиків, то соціологічні дані підтверджують^{187 188}: тільки наркологи та співробітники правоохоронних органів усвідомлюють, наскільки багато зараз підлітків-адиктів. Це дозволяє констатувати той факт, що часто ні педагоги, ні батьки навіть не підозрюють, що підліток вживає наркотики або спиртне. Вони часто дізнаються про це лише тоді, коли їх вихованець потрапляє в наркодиспансер або в міліцію, тобто, коли вже яскраво проявляються ознаки залежності.

На психолого-педагогічному рівні розуміння проблеми адиктивної поведінки, схильність до такої поведінки є своєрідним проявом внутрішнього стану особистості, що детермінується комплексом умов та чинників.... Чинник – це постійно діюча умова. Тому, – за визначенням Н. Пихтіної та Н. Яковець, – *...якщо умова (одна чи*

¹⁸⁶ Сердюк О. О. Перша проба наркотичних речовин як закономірність адиктивної поведінки / О. О. Сердюк // Право і безпека. – 2004. – № 3. – С. 232–235.

¹⁸⁷ Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України : 1995, 1999, 2003 роки / О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, О. Р. Артюр [та ін.]. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 174 с.

¹⁸⁸ Лазаренко В. І. Наркоситуація в Україні та девіантна поведінка молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / В. І. Лазаренко. – Х., 2003. – 20 с.

декілька) діє постійно, вона може розглядатися в якості **чинника адиктивної поведінки**¹⁸⁹.

Вживання ПАР визнається явищем, яке складається з багатьох чинників. Однак система взаємопов'язаних чинників лише в певних умовах може виступати причиною вживання ПАР людини. Очевидно, що головне завдання як теоретичного, так і практичного аналізу порушеної проблеми полягає у тому, щоб визначити, який саме чинник чи система чинників та у співвідношенні з якими умовами відіграє роль причини виникнення схильності до вживання ПАР.

Сучасний стан науки дозволяє говорити про низку умов і чинників вживання ПАР. Вони традиційно^{190 191 192 193} поділяються на:

– **психологічні чинники**: тип акцентуації характеру, привабливість відчуттів і переживань, які виникають, вироблення гедоністичних установок, страх завдати собі реальної шкоди, відсутність соціальних інтересів, прагнення до самоствердження;

– **біологічні чинники**: ступінь початкової толерантності, обтяжена спадковість, органічні ураження мозку, хронічні хвороби, природа речовини, що вживається;

– **соціальні чинники**: доступність, мода, ступінь можливої відповідальності, вплив групи підлітків.

Досить поширеною є також класифікація, представлена К. Тимошенковою¹⁹⁴, де подаються чинники, що обумовлюють початок уживання ПАР неповнолітніми, – *соціально-економічного, конституціо-*

¹⁸⁹ Пихтіна Н. П. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів: навч. посіб. / Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець. – Ніжин : Ніжин. пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2003. – 116 с.

¹⁹⁰ Литвинова Н. А. Основні чинники поширення вживання наркотичних речовин підлітками групи ризику / Н. А. Литвинова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 110–115.

¹⁹¹ Личко А. Е. Подростковая наркология / А. Е. Личко, В. С. Битенский. – Л. : Медицина, 1991. – 304 с.

¹⁹² Максимова Н. Ю. Психологічні фактори узалежнення неповнолітніх від алкоголю і наркотиків та засоби його попередження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. Ю. Максимова. – К., 1998. – 34 с.

¹⁹³ Москаленко В. Д. Психическая предрасположенность к развитию зависимости от ПАВ (личностные, социальные, семейные факторы риска) / В. Д. Москаленко // Руководство по наркологии / [ред. Н. Н. Иванца] – М. : Медпрактика-М, 2002. Т. 1. – 2002. – С. 182–189.

¹⁹⁴ Тимошенкова Е. Д. Аддиктивное поведение в подростковом возрасте / Екатерина Дмитриевна Тимошенкова. – Смоленск : Дебют, 2006. С.17–18.

нально-біологічного, соціального, індивідуально-психологічного характеру. Дамо їх коротку характеристику.

– **соціально-економічну групу чинників** автор поділяє на дві підгрупи: причини глобального характеру (інтеграція в світову ринкову систему зі всіма наслідками, що витікають звідси) і традиційні. Останні зумовлюються специфікою кожної країни, окремих її регіонів, цінностями верств і груп населення, наприклад, достатньо толерантне вітчизняне ставлення до таких явищ як алкоголізм і тютюнокуріння;

– **до чинників конституціонально-біологічного характеру** відносять спадкову обтяженість підлітка нервово-психічними захворюваннями, через які він не може реалізувати себе іншим способом і шукає веселощів і незвичайних почуттів у вживанні спиртного чи наркотиків. Такий опис подають і ряд інших авторів^{195 196};

– **соціальні чинники** – вплив на дітей і підлітків сімейної обстановки, референтної групи, в цілому соціального середовища, у тому числі величезний вплив засобів масової інформації та успішність / неуспішність адаптації дитини в освітній установі;

– **чинники індивідуально-психологічного характеру** зумовлені наслідування більш старших підлітків або авторитетних однолітків; прагненням відповідати значущій для підлітка групі однолітків; властивістю підліткового віку групуватися з однолітками.

І. Даниліна та О. Данилін^{197 198} звужують **соціальні чинники залучення підлітка до вживання ПАР щодо його мікросередовища**. Вони вказують, що такі чинники можуть включати:

– неприйняття особи підлітка з боку референтних груп однолітків, тому він змушений зраджувати своє «Я» та жити за законами даної групи;

¹⁹⁵ Еникеева Д. Д. Как предупредить алкоголизм и наркоманию у подростков : учеб. пособие [для студ. сред. и высш. пед. заведений] / Д. Д. Еникеева. – [2-е изд., стер]. – М. : Академия, 2001. – 144 с. – (Серия «Педагогическое образование»).

¹⁹⁶ Рожков М. И. Профилактика наркомании у подростков : учеб.-метод. пособие / М. И. Рожков, М. А. Ковальчук. – М. : Гуманитарное издание центра ВЛАДОС, 2003. – 144 с. – (Серия «Психология для всех»).

¹⁹⁷ Данилин А. Г. Как спасти детей от наркотиков. / А. Г. Данилин, И. В. Данилина. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 348 с. – (Серия «Врачи предупреждают»).

¹⁹⁸ Данилин А. Г. LSD. Галлюциногены, психоделия и феномен зависимости. / А. Г. Данилин. – М. : ЗАО «Центрполиграф», 2001. – 521 с.

- переважання імітаційної поведінки («бути як всі»);
- високу залежність від реакції друзів;
- підвищену навіюваність і конформність;
- необхідність приналежності до якої-небудь молодіжної групи або компанії, як засіб посилення власного «Я»; низьку самодостатність, підміну «Я-концепції» «Ми-концепцією»; неможливість зрозуміти, де закінчуються межі «Я» та починаються межі «Ми»;
- недостатнє визнання власних заслуг у значущому підлітковому середовищі: низька зовнішня оцінка у разі незрілості «Я» автоматично породжує низьку самооцінку;
- відсутність близького друга або близьких друзів, низькі показники успіху та популярності в осіб протилежної статі.

Низка спеціальних соціологічних досліджень вживання ПАР серед молоді, що проводилися в Україні (*харківська школа* – І. Рущенко, В. Соболев та ін.^{199 200}, *одеська школа* – Т. Каменська, М. Левинський, Н. Мірошніченко, В. Подшивалкіна та ін.^{201 202 203}, *київська*

¹⁹⁹ Молодежь и наркотики: социология наркотизма / [ред. В. А. Соболева, И. П. Рущенко]. – Харьков : Торсинг, 2000. – 432 с.

²⁰⁰ Рущенко І. П. Динаміка латентних соціальних процесів [на прикладі розповсюдження наркотиків у молодіжному середовищі] / І. П. Рущенко // Харьковские социологические чтения-98 : сб. науч. работ. – Харьков : ЦЭПП «Радар», 1998. – С. 437–443.

²⁰¹ Каменская Т. Г. Некоторые аспекты исследования образа потребления наркотиков в молодёжной среде / Т. Г. Каменская, В. И. Подшивалкина // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2000. – № 492. – С. 173–176. – (Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи»).

²⁰² Подшивалкіна В. І. Наркоманія та місто: до проблеми розповсюдження наркотиків в місцевому середовищі / В. І. Подшивалкіна // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології : матеріали міжнар. наук.-прак. конф., 27 квіт. 2001 р., м. Дніпропетровськ. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 160–164.

²⁰³ Позитивний досвід діяльності з формування здорового способу життя [Електронний ресурс] / [О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарова, Р. Левін, І. Солоненко, О. Яременко] // Формування здорового способу життя. Підготовка у межах проекту «Молодь - за здоров'я, Україна – Канада» Інтернет-версії навчального посібника «Формування здорового способу життя» для молоді та підлітків України з метою формування у останніх здорового способу життя. – Київ, 2001. – Режим доступу до матеріалів : <http://www.health.gov.ua/publ/conf.nsf/bynum?openform&type=661639318>

школа – О. Балакірева, Ю. Білоусов, О. Яременко та ін.^{204 205}) засвідчили в генезисі вживання психоактивних речовин особливу роль *групової активності*.

Як підтверджують дані соціологічного аналізу²⁰⁶, практично всі респонденти вперше спробували курити «травку» в групі, з якою постійно проводили час (компанія «на районі», одногрупники, однокласники). Свідчать про значний вплив групи на залучення до вживання ПАР і наші дослідження (табл. 2.1.1.). Результати опитування 86 неповнолітніх показують, що «під впливом значущих осіб / груп» вживали ПАР 86,2 % (69 осіб) молодих людей; вплив гедоністичних та захисних мотивів порівняно слабші (відповідно: «через прагнення до задоволення» – 51,7 %, «щоб забути погане» – 35,1 %).

Таблиця 2.1.1.

Мотиви початкового вживання ПАР молодими людьми

№ п/п	Основний мотив	%	А.п., осіб
1.	Під впливом значущих осіб/груп; щоб стати «своїм»	86,2	69
2.	Від нудьги	54,4	43
3.	Через прагнення до задоволення	51,7	41
4.	Заради інтересу	42,2	34
5.	Щоб забути погане	35,1	28
6.	Бажання виглядати дорослим	20,3	16
7.	З примусу	7,9	6

За результатами дослідження мотиви, які підштовхують підлітків вперше вжити психоактивну речовину, поступово закріплюються і

²⁰⁴ Балакірева О. М. Рівень розповсюдження та структура вживання алкоголю та інших наркотичних речовин серед підлітків в Україні: соціологічний вимір / О. М. Балакірева, О. О. Яременко. – Київ, 1998. – 86 с.

²⁰⁵ Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України : 1995, 1999, 2003 роки / О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, О. Р. Артюр [та ін.]. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 174 с.

²⁰⁶ Свеженцева Ю. А. Социокультурные аспекты приобщения к наркотикам: качественный анализ проблемы / Ю. А. Свеженцева // Молодёжь и наркотики : социология наркотизма / [ред. В. А. Соболева, И. П. Рущенко]. – Харьков : Торсинг, 2000. – С. 84–129.

стають чинниками поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР. Тобто, вказані мотиви, що є спонуками до початку вживання підлітком ПАР і пов'язані із задоволенням його потреб (у визнання, задоволенні тощо), при багаторазовому виникненні стають стійкими чинниками, що зумовлюють систематичне вживання підлітками ПАР.

Важливо відзначити, що вплив групи та близьких друзів є вирішальним чинником не тільки початку вживання ПАР, а й припинення їх уживання, тоді як інші чинники (в тому числі й турбота про здоров'я) не є такими ефективними.

2.2. Група підлітків як основний мотиваційний чинник залучення до вживання психоактивних речовин

Серед розглянутих чинників початку вживання ПАР виокремлюється такий чинник, який пов'язаний, на нашу думку, досить тісно з віковими особливостями підлітків. Це – вплив групи підлітків, референтної групи, прагнення відповідати значущій для підлітка групі однолітків; групування з однолітками при формуванні адиктивної поведінки неповнолітніх. З цього приводу А. Лічко та В. Бітенський вказують, що «...група виступає стимулом для виникнення потреби в наркотику, так як запускає умовно-рефлекторні механізми, що пробуджують потяг... В якості кінцевого етапу формування адиктивної поведінки виступає *етап групової психологічної залежності*»²⁰⁷.

Практика показує, що в останні десятиріччя групи однолітків стали одним із вирішальних мікрочинників соціалізації підростаючого покоління. Прагнення молодих людей до об'єднання в групи в підлітковому віці настільки велике і типове, що дослідниками означеного питання^{208 209 210} розглядається в якості характерної для

²⁰⁷ Лічко А. Е. Подростковая наркология / А. Е. Личко, В. С. Битенский. – Л. : Медицина, 1991. С. 25-26

²⁰⁸ Волков Б. С. Психология подростка : учеб. пособие / Б. С. Волков. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Пед. о-во России, 2001. – 160 с. – (Серия «Психология развития. Учеб. лит»).

²⁰⁹ Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск : Наука, 1990. – 224 с.

цього віку реакції, котра отримала назву реакції групування. Підліткова та юнацька група – це своєрідний соціальний «полігон», на якому обробляються та засвоюються чоловічі та жіночі ролі, встановлюються більш зрілі стосунки з однолітками, формується соціально відповідальна поведінка.

Як вказує Л. Першина, «співтовариство однолітків є для підлітка каналом отримання специфічної інформації»²¹¹. Адже підліток не завжди готовий обговорювати з дорослими інтимні питання. Його може стримувати збентеженість чи невпевненість в розумінні та адекватній реакції дорослого, а от ровесник такий же як і він, і заслуговує довіри. Крім того в співтоваристві однолітків реалізується емоційна єдність, зумовлена спільністю інтересів, стосунків, емоційного реагування на ситуації, що робить спілкування з однолітками привабливим і значущим.

Саме в групі порівнюються можливості та здібності індивідів в осягненні знань, вмінь і навичок, їх динамічна чи уповільнена сприйнятливність до соціальних норм і вимог суспільства. Це підтверджується також тим, що переважна більшість вікових (особливо підліткових) варіантів поведінки належать до групових; групові форми поведінки найбільш часто спостерігаються і серед проявів залежності. З груповою формою діяльності підлітків, як представлено нами раніше, співвідносна досить часто й поведінка, пов'язана з уживанням ПАР.

Відомо, що в ході групового життя виникають і закріплюються певні **групові норми та цінності**, що тією або іншою мірою повинні розділяти всіма учасниками. Однак, особливо гостро стоїть проблема прийняття системи групових норм для нового члена групи, що адаптується в незвичній для нього системі відносин. Так, М. Битянова²¹² виокремлює чотири варіанти ставлення до цього питання: *свідоме, вільне прийняття норм і цінностей групи; вимушене прийняття під загрозою санкцій групи; демонстрація антагонізму щодо групи (за принципом «не так, як всі») та вільне, усвідомлене відкидання групових норм з врахуванням всіх можливих наслідків, аж до*

²¹⁰ Кулагина И. Ю. Возрастная психология : полный жизненный цикл развития : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. завед.] / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М. : ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. – 464 с.

²¹¹ Першина Л. А. Возрастная психология : учеб. пособие для вузов / Л. А. Першина. – М. : Академ. проект, 2004. – С.165.

²¹² Битянова М. Р. Социальная психология : наука, практика и образ мыслей : учеб. пособие / М. Р. Битянова. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 576 с.

виходу з групи. Другий і третій варіант ілюструють поведінку, залежну від групи – або прийняття її норм під тиском, або протиставлення себе конкретній групі. При цьому і той, і інший варіант дозволяють людині залишатися в цій групі, граючи роль «законослухняного», «козла відбувала» чи «аутсайдера».

Соціально-педагогічна практика також показує, що підлітки характеризуються високим конформізмом у підлітковій групі. Одноліток ближчий, зрозуміліший, доступніший, ніж дорослий; на нього легше орієнтуватися; з ним легше себе порівнювати, легше усвідомлювати та оцінювати власні недоліки та успіхи. В. Мухіна наголошує, що «...група створює почуття «Ми», яке підтримує підлітка та підкріплює його внутрішні позиції. Один залежить від усіх, прагне до однолітків і часто готовий виконати те, на що його штовхає група»²¹³. Незважаючи на цю загальну тенденцію, психологічний стан підлітка в різних групах може бути різним. Насамперед, для нього важливо мати референтну групу, цінності якої він приймає, на чії норми поведінки та оцінки він орієнтується.

Означене вище дозволяє констатувати, що переважання **групових варіантів поведінки**, особливо у підлітковому віці, підвищує схильність до девіантної поведінки. В основі групових форм поведінки, пов'язаної з уживанням ПАР, лежить *принцип групового тиску й толерантності до цього тиску*. Підлітки, спираючись на специфічні вікові особливості, схильні дистанціюватися від дорослих і усвідомлено вибирати референтну групу, яка, використовуючи вироблені нею правила, регламентує їх поведінку. Таким чином, «...цілісне прийняття групових поглядів, яке поєднується з придушенням власних сумнівів у правильності, відповідності соціальним нормам своїх дій, зумовлює як нормативну, так і девіантну...»²¹⁴, в тому числі й поведінку підлітків, пов'язану з уживанням ПАР.

Бажання злитися з групою, нічим не виділятися, зумовлене потребою підлітків у безпеці, особливо при зниженні самооцінки в підлітковому віці. Психологи^{215 216} розглядають це, як механізм психо-

²¹³ Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : учеб. для студ. вузов / В. С. Мухина. – [7-е изд., стереотип.]. – М. : Академия, 2002. – С.367.

²¹⁴ Линник Л. М. Соціально-педагогічні засади профілактики важковихованості підлітків : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Линник Леся Миколаївна. – Луцьк, 2006. – С..32

²¹⁵ Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – СПб. : Речь, 2003. – 304 с.

логічного захисту та називають соціальною мімікрією. При цьому відмічається особлива вразливість підлітків перед маніпулятивною дією та тиском групи. Як указує А. Левченко²¹⁷, це явище зумовлено характерними рисами пубертатного періоду: залежністю від оточення, підлеглистю групі або навпаки – страхом виявитися зовні співтовариства однолітків, бути не прийнятим ними. Цьому сприяє також відсутність певних комунікативних умінь: відмовити, приймати критику та критикувати, адекватно реагувати як на похвалу, так і на негативний вислів на свою адресу, усвідомлення відповідальності за свою поведінку тощо.

На поведінку будь-якої особи впливають природжені **соціальні потреби**, такі як потреба в прийнятті, повазі, потреба бути частиною колективу, потреба у спілкуванні з подібними до себе, у визнанні, в тому, щоб її приймали такою, якою вона є, в самореалізації. Однак потребово-мотиваційна сфера молодшої людини, згідно з дослідженнями С. Березіна та К. Лисецького²¹⁸, ще недостатньо розвинена, а часто і спотворена. З цього приводу ряд дослідників^{219 220 221 222}

²¹⁶ Каменская В. Г. Возрастные и гендерные особенности системы психологической защиты : на примере подростково-юношеской выборки / В. Г. Каменская, С. В. Зверева // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 4. – С. 77–88.

²¹⁷ Левченко А. Психологічні особливості підліткового віку / А. Левченко // Психолог. – 2003. – Лист. № 43. – С. 9–16.

²¹⁸ Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – 206 с.

²¹⁹ Бузина Т. С. Феномен «поиска ощущений» и проблема профилактики СПИДа в наркологии / Т. С. Бузина // Вопросы наркологии. – 1994. – № 2. – С. 84–88.

²²⁰ Годлевський О. Г. Адиктивна поведінка та ранній алкоголізм у підлітків, які проживають в сільській місцевості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.17 «Наркологія» / О. Г. Годлевський. – Х., 1996. – 22 с.

²²¹ Леко Б. А. Психологічні особливості формування алкогольної установки в залежності від індивідуально-типологічних властивостей особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія. Історія психології» / Б. А. Леко. – К., 1997. – 24 с.

²²² Нагорна А. М. Профілактика наркоманії серед підлітків : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Нагорна Антоніна Максимівна, Беспалько Віктор Вікторович. – [2-ге вид., доповн.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – 184 с.

вважають, що й поведінка підлітків, пов'язана з уживанням ПАР, у багатьох випадках обумовлена дією механізму пошуку вражень на фоні нерозвиненості у них сфери потреб, спотворення процесу соціалізації, та особливостями емоційної сфери.

Однак було б помилково думати, що підлітки, зважаючи на свій ускладнений психічний розвиток, вибирають як предмет нових потреб власне психоактивні речовини. Як правило, вибираються не ПАР, а товариство, група, в якій обов'язковим елементом спілкування, проведення часу є їх вживання.

Компанія, група, яку в літературі називають по-різному – «вуличною», «дворовою», «асоціальною» тощо, «може бути однорідною за віком або, частіше, різнорідною, з двома-трьома старшими заводіями»²²³. Головним, чим привертають ці групи, тут є те, що у «вуличному мікросередовищі» підліток знаходить референтну групу собі подібних.

Як правило, під **референтною групою самоідентифікації** розуміють *групу, до якої індивід належить і знаходиться під тиском її норм і цінностей*²²⁴. Він, можливо, і хотів би уникнути цього примушення, але група прямо або побічно змушує його дотримуватися такого стилю поведінки, який розглядається як «належний» для члена даної групи, й уникати такого стилю, який вважається в ній «непристойним», «дивним». Однак, на думку К. Лисецького та О. Литягіної²²⁵, для підлітка група однолітків стає референтною, якщо він у ній відчуває, насамперед, підтримку та перестає бути девіантним.

²²³ Савчук О. В. Соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / О. В. Савчук. – К., 2006. – С.19.

²²⁴ Битянова М. Р. Социальная психология : наука, практика и образ мыслей : учеб. пособие / М. Р. Битянова. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 576 с.

²²⁵ Лисецкий К. С. Психология не-зависимости : учеб. пособие по курсу «Профилактика аддиктивного поведения» [Электронный ресурс] / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – Самара : Универс-групп, 2003. – Режим доступа к пособию: http://www.psycheya.ru/lib/psi_nez/1.htm

Як відомо, більшість уживачів ПАР залучається до наркотику в підлітковому віці, основний конфлікт якого Е. Еріксон²²⁶ визначив як «конфлікт ідентичності всупереч рольовій плутанині». У вітчизняній психології виокремлений ще один конфлікт, який можна позначити у відповідності з термінологією Е. Еріксона як групову ідентичність проти відчуження групою²²⁷. В підлітковому віці, на відміну від попередніх стадій розвитку, де дорослі, перш за все батьки, надавали більш менш пряму дію на вирішення найважливіших завдань дитиною, їх вплив стає непрямим. Підлітку доводиться покладатися перш за все на свої внутрішні ресурси, сформовані переконання та соціальні уміння. Однак для нього свобода більшою мірою пов'язана з можливістю вибрати, ніж з розумінням того, що є необхідним. Така особливість взагалі є ознакою незрілої особи, а не наслідком якихось хворобливих процесів. І тоді «...те, що є особистісною необхідністю, закономірно вислизає від уваги підлітка, воно є надзвичайно значущим, хоча значення цього підліток не усвідомлює»²²⁸.

Група ідеально відповідає специфічним запитам підлітка. Вона надає ілюзію повної свободи при повній відсутності такої! Справді: група виключає все те, що є зовнішньою атрибутикою батьківського диктату. Перш за все, батьки просто відсутні фізично. Багато що із забороненого та засудженого вдома в угрупуванні не тільки дозволено, але й заохочується. Практично всі подібні утворення дають повну волю в такій важливій для підлітка сфері, як сексуальна, заохочують помилкові стереотипи «дорослої поведінки» – куріння, вживання спиртного та, нарешті, наркотиків. Однолітки можуть досить схвально відноситися до того, що підліток подолав табу батьків. Тим самим підкріплюється поведінка підлітка, що відповідає груповим цінностям.

²²⁶ Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис / Эрик Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

²²⁷ Теоретические модели формирования, контроля и коррекции наркопотребления / Цветкова Л. А., Гурвич И. Н., Шаболтас А. В. [и др.]. – СПб. : С.-Петербург. ун-т, 2006. – 248 с.

²²⁸ Березовский А. Э. Некоторые социально-психологические особенности аддиктивного поведения [Электронный ресурс] / А. Э. Березовский // Проблемы профилактики негативных зависимостей среди молодежи : сб. материалов конф., 1 февр. 2001 г. – Самара : Самар. ун-т, 2001. с.1 – Режим доступа к сборнику : http://www.psycheya.ru/lib/mater/sbor_mat_3.html%B93_2

Багато угрупувань дозволяють підліткам самотійно, як їм здається, задовольняти на тому або іншому рівні життєві потреби, дають *відчуття фінансової незалежності від «предків»*. Разом із тим, у групі завжди існує своя строга ієрархія²²⁹. Є ватажок, який приймає рішення за молодших членів; він знає, як краще щось зробити або де щось дістати (зокрема, ПАР) і навчає цьому підлеглих. Він же часто піклується про їх безпеку (скажімо, відносно конкуруючих груп, міліції тощо) та карає за помилки і непокору. Будь-який відкритий протест на адресу ватажка безумовно та негайно пригнічується. Така тотальна, межуюча іноді зі справжнім рабством залежність дозволяє відчувати таку ж тотальну свободу від відповідальності як матеріальної (мене не кинуть, про мене поклопочуться, за мене скажуть вагоме слово), так і моральної (у мене не було іншого виходу, мені наказали, мене примусили).

Найбільш піддатливим впливу групи є підліток, який *не звик до відповідальності за свої вчинки*. Вона ж, по суті, й означає перехід від дитячого життя до життя дорослого. Підліток чекає, що всі важливі рішення за нього прийме хтось інший. Приголомшливі фрази типу «...вони [батьки] мене розпестили – ось хай вони тепер мене і лікують...»²³⁰ є яскравим прикладом такої безвідповідальності, а тому й залежності.

Іншим мотивом прагнення приналежності до групи є те, що у підлітковому віці молода людина починає відчувати *самотність*²³¹. Самотність в отрочстві переживається гостріше всього, тому що йде формування самосвідомості. Підліток усвідомлює свою несхожість на інших, це його одночасно радує та лякає, вабить до інших і відштовхує від них. В. В. Шабаліна²³² з цього приводу зазначає, що

²²⁹ Ильин В. Как дети попадают в зависимость? [Электронный ресурс] / Валерий Ильин // Интернет-журнал Сретенского монастыря. – Православие, 2000. – Режим доступа к журналу: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/detizavis.htm>

²³⁰ Данилин А. Г. Как спасти детей от наркотиков. / А. Г. Данилин, И. В. Данилина. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 348 с. – (Серия «Врачи предупреждают»).

²³¹ Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / І. С. Булах. – К., 2004. – 42 с.

²³² Шабалина В. В. Зависимое поведение школьников и профилактика его развития в образовательных учреждениях [Электронный ресурс] /

недовірливій, невпевненій у собі молодій людині усвідомлення власної індивідуальності та ототожнення себе з певною соціальною групою, може виявитися непосильним завданням. Труднощі ідентифікації приводять до того, що в деяких випадках підліток прагне «негативної ідентифікації», тобто ототожнює своє «Я» з образом, протилежним тому, який хотіли б бачити батьки та друзі. Такий підліток вважає, що краще ідентифікувати себе з «малолітнім злочинцем», навіть з «наркоманом», аніж взагалі не знайти свого соціального «Я». Як наголошує Л. Цветкова²³³, підлітки із поведінкою, залежною від вживання ПАР, віддають перевагу надійній залежності перед ненадійною невизначеністю.

Загострює означену проблему також традиційне виховання у сім'ях, де дитину звикли проганяти, кажучи: «Це не дитяча розмова...». Батьки самі *ізолюють підлітка від нормальних, необхідних йому комунікацій з дорослими*, а він тим часом, для того, щоб уникнути самотності, намагається стати таким «як всі». Його тягне в компанію однолітків, які, як йому здається, не відчують самотності. І тоді хлопці, що «романтично» нашіптують про щось у потаєних місцях, стають саме тими людьми, які йому потрібні, і в компанії яких він не відчуватиме себе самотнім. «Вони круті – вони знають все...». Вживання ПАР у цьому випадку запускається відчуттям залежності від групи, хоча така залежність від групи або бажання бути «таким як всі» має тенденцію поступово перетворитися на залежність від вживання алкоголю або наркотику.

Молода людина також часто відчуває, що вона гірша за однолітків – страждає *відчуття самоповаги*²³⁴. Це заважає у свою чергу мати нормальні відносини з іншими людьми. Загроза ж самоповазі, що витікає від середовища підлітка, в рамках традиції індивідуальної

В. В. Шабалина// НарКом : рус. нар. сервер против наркотиков. – СПб., 1998-2003. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/8.html>

²³³ Теоретические модели формирования, контроля и коррекции наркопотребления / Цветкова Л. А., Гурвич И. Н., Шаболтас А. В. [и др.]. – СПб. : С.-Петербург. ун-т, 2006. – 248 с.

²³⁴ Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. –С.134 – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

психології А. Адлера²³⁵, розглядається як головний психологічний механізм, що приводить людину до вживання ПАР.

Особливу категорію становлять *підлітки з неблагополучних сімей*. Г. Шиханцов²³⁶, дослідник цієї проблеми, вказує, що звичайно такі підлітки збираються в групи зовсім не заради злочинів. Вони прагнуть задовольнити потребу в такому *спілкуванні*, яке дасть можливість уникнути негативних емоцій, пов'язаних з їх статусом «ізолюваних» і «відкинутих» у формальних групах (класі, школі). Більш того, в процесі такого спілкування задовольняється їх бажання бути зрозумілими. Міжособистісний статус зближує тих, хто знаходиться в приблизно однакових умовах. Серед собі подібних підлітки зустрічають співчуття, можуть відверто говорити про свої невдачі і переживання, сімейні конфлікти. Законопакірні однокласники, знайомі, сусіди часто не в змозі зрозуміти стан таких підлітків, яким не завжди зручно, та і не дуже хочеться погано говорити про своїх батьків. У такій групі підлітки закріплюються та «закривають» очі на очевидну аморальну, наркотичну та навіть протиправну поведінку, що часто суперечить їх особистим поглядам і переконанням.

Перераховані проблеми в становленні особистості та труднощі в отриманні задоволення, очевидно, приводять підлітка до наслідування одноліткам. Він сприймає свою особистість як ущемлену, йому потрібна точка опори, і якщо ні педагоги, ні батьки її не створили, то він шукатиме таку опору в неформальному спілкуванні з подібними собі. Як зауважив А. Данилін, «Невпевненість і невизначеність ведуть до наслідування. Так формується підліткова мода. Сьогодні на наркотики...»²³⁷.

Значну увагу при залученні до вживання ПАР у групі деякі дослідники^{238 239} звертають на звичаї того кола осіб, в якому молода

²³⁵ Психология и лечение зависимого поведения / [ред. Скотта Даулинга] ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 240 с. – (Серия «Б-ка психологии и психотерапии». – Вып. 85).

²³⁶ Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : [учебник для вузов] / Г. Г. Шиханцев ; отв. ред. д-р юрид. наук, проф. В. А. Томсинов. – М. : Зерцало, 1998. – 341 с.

²³⁷ Данилин А. Г. Как спасти детей от наркотиков. / А. Г. Данилин, И. В. Данилина. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 348 с. – (Серия «Врачи предупреждают»).

²³⁸ Лысенко И. П. Добровольное рабство: о наркомании и токсикомании / Лысенко И. П., Савченко В. П., Чередников А. П. – К. : Байда, 1996. – 80 с.

людина шукає *визнання та схвалення*. Вживання ж ПАР займає тут завжди особливий статус. Саме *групове вживання* нерідко грає роль психологічного рубежу, своєрідної посвяти в члени групи. Уміння «відтягнутися» якомога більше символізує в групі дорослість, сприймається як ознака особливої сили й мужності, що відрізняє лідера й гідного пошани підлітка. В той же час уживання ПАР вимагає грошей, яких у підлітків дуже мало, що нерідко штовхає групу на перші виражені асоціальні вчинки.

На жаль, саме в таких групах, а не десь в іншому місці підлітки знаходять реальне *поле самоствердження*, що відповідає стану їх потреб (часто неусвідомлених бажань особистісного спілкування, дорослості тощо). Вони можуть знайти, нарешті, високий статус, проникнутися самоповагою, чого вони були не в змозі зробити ні в школі, ні в своїй сім'ї, ні в іншій соціально-прийнятній позашкільній діяльності. В компанії його приймають таким, яким він є, не вимагають від нього бути «слухняним». І вулична компанія стає йому ближчою за сім'ю. Вона дає можливість задовольнити актуальні соціальні потреби. «А якщо в компанії дають спробувати наркотик, то підліток зможе реалізувати також фізичні потреби в задоволенні, відчуті «любов» до себе чи до оточуючих»²⁴⁰. Тому, на думку А. Тиганова, ще до початку наркотизації підлітки групуються у вуличні компанії та соціальні групи, що залучають їх до вживання алкоголю та наркотиків²⁴¹.

О. Змановська також вважає, що поведінку, пов'язану з уживанням ПАР, можна розглядати і як *прояв групової динаміки*. Так, «...на фоні вираженої тенденції групування підлітків психоактивні речовини виступають у ролі «пропуску» в підліткову субкультуру»²⁴². Остання ж, як правило, розглядається як система спільних вірувань,

²³⁹ Орбан-Лембрик Л. Масова культура і моделі поведінки / Л. Орбан-Лембрик // Соц. психологія. – 2005. – № 2. – С. 38–44.

²⁴⁰ Айвазова А. Е. Психологические аспекты зависимости : монография / Алла Євгенівна Айвазова. – СПб. : Речь, 2003. – 120 с. с.21

²⁴¹ Руководство по психиатрии : в 2 т. / [ред. А. С. Тиганова]. – М. : Медицина, 1999. – Т. 2 Т.1, с.20: Экзогенные психические расстройства :

Ч.1. – Возрастные особенности. – 1999. – 454 с.

Ч.2. – Наркомании и токсикомании. – 1999. – 454 с.

²⁴² Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – С.125 – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

стосунків і символів, які диференціюють певну групу в межах більшої культурної спільноти. Згідно концепції субкультури, «...ті, у кого потреба у прихильності більша, особливо піддатливі впливу друзів і знайомих щодо вживання психоактивних речовин»²⁴³.

Субкультура може виступати в найрізноманітніших формах: підліткова група, неформальне об'єднання або просто чоловіча компанія. У будь-якому випадку її вплив на особистість, що ідентифікує себе «зі своїми», надзвичайно великий. У низці досліджень^{244 245 246} відзначаються такі особливості підліткової наркоманійної субкультури: домагання дорослості в батьківсько-вчительському світі пригнічуються, а в підлітковому – підтримуються; вживання ПАР дорослими розглядається як ризикована поведінка, а в підлітковому середовищі це є привабливим, дає переживання помилкового «можу» та «хочу»; в наркоманійній субкультурі немає ієрархії, там всі рівні та вільні, там приймають таким, який ти є; вона закрита для дорослих; існує свій обряд посвячення. Психоактивна речовина (чи вживання психоактивних речовин у цілому) може в цьому сенсі стати символом групи, але вживання психоактивних речовин є лише частиною системи цінностей субкультури.

2.3. Основні способи та стадії залучення підлітків до вживання ПАР

Неповнолітні **адикти** залучають до вживання ПАР новачків декількома способами. Перший спосіб – *опосередкований*. Він полягає

²⁴³ Профилактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / [ред. М. Госсон, М. Грант]. – Женева : ВОЗ, 1993. – XII. – 131 с. с.34

²⁴⁴ Беличева С. А. Основы превентивной психологии / Светлана Афанасьевна Беличева. – М. : Ред.-изд. центр Консорциума «Социальное здоровье России», 1994. – 221 с. – (Программа «Обновление гуманитар. образования в России»).

²⁴⁵ Коронцевич О. А. Модель первичной профилактики подростковой и юношеской наркомании [Электронный ресурс] / О. А. Коронцевич, А. В. Макаров // Проблемы профилактики негативных зависимостей среди молодежи : сб. материалов конф., 1 февр. 2001 г. – Самара : Самар. ун-т, 2001. – Режим доступа к материалам: http://www.psycheya.ru/lib/mater/sbor_mat_7.html#2

²⁴⁶ Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : [учебник для вузов] / Г. Г. Шиханцев ; отв. ред. д-р юрид. наук, проф. В. А. Томсинов. – М. : Зерцало, 1998. – 341 с.

в непрямому впливі на підлітка за допомогою яскравих емоційних розповідей про насиченість життя тих, хто вживає ПАР, про «барвистість» переживань, про «інший світ», про престижність наркотиків. У результаті підліток починає вірити в те, що найцікавіше в житті – наркотики та все, що з ними пов'язано. Другий спосіб полягає в *безпосередній* пропозиції ПАР. Людина в середовищі вживачів ПАР довго не може бути лише спостерігачем. Вона або йде з цього середовища, або починає жити за його правилами. Якщо група є для підлітка значущою, він прагне зберегти спілкування та починає вживати психоактивні речовини, котрі незабаром стають вже не засобом, який полегшує спілкування, а засобом існування. І в тому, і в іншому випадку **наркоманійна субкультура** має для підлітків, що стикнулися з нею, емоційну привабливість, дає їм можливість піти від вирішення своїх проблем, відчуті ілюзорні відданість, любов, дружбу, ризик, свободу, відчуті престижність свого становища, залучитися до світу, неприступного батькам та іншим дорослим. Ефектом від включення в таку субкультуру є переживання надмірності свого «можу», що одночасно виступає умовою формування і психологічної залежності.

Таким чином, можна констатувати, що в підлітковому та частково в юнацькому віці вплив *групової субкультури* максимальний. Це один із найбільш значущих соціальних чинників залучення підлітків до вживання ПАР. Це підтверджується і встановленими особливостями, характерними для усіх залежностей: вони тісно взаємозв'язані та легко переходять одна в одну. Можливо, саме тому підліток відносно легко залучається до вживання ПАР: він просто від однієї залежності – від групи, переходить до іншої – від вживання ПАР, яка поступово стає домінуючою.

Відомі також і факти, коли вживаючий психоактивні речовини, потрапивши у компанію, «заражає» й інших її членів. Характерно, що особи, котрі вживають ПАР, прагнуть того, щоб і оточуючі спробували ПАР, теж залучилися до цього захоплення. Важко і покинути наркоманійну компанію, оскільки її члени, створивши своєрідну субкультуру, всіляко прагнуть «допомогти» повернутися до наркотизації²⁴⁷.

²⁴⁷ Costa F. M., Transition into adolescent problem drinking: the role of psychosocial risk and protective factors. / F. M. Costa, R. Jessor, M. S. Turbin // Journal Studying Alcoholism. – 1999. – Jul., 60(4). – P. 480-490.

Як доводить Ю. Орлов, «...немає жодного наркомана, який сам по собі став таким. Завжди є людина, в спілкуванні з якою він вперше вживає наркотик і вчиться одержувати ейфорію. Спочатку виникає залежність ... спілкування з іншою людиною. Цим якраз характеризується перша фаза розвитку залежності»²⁴⁸.

Продовжуючи вказану думку, польський дослідник П. Закшевський позначає період, який передує наркотичній залежності – **стадією соціальної залежності**. Він також вказує, що «...про соціальну залежність можна говорити тоді, коли людина ще не почала вживання психоактивних речовин, але знаходиться в середовищі тих, хто вживає, приймає їх стиль поведінки, ставлення до алкоголю та наркотиків, зовнішні атрибути групи. Вона внутрішньо готова сама почати вживання»²⁴⁹. Часто до такої групи можна належати спочатку тільки сповідуючи її принципи та підкоряючись її правилам. Однак бажання не бути відторгнутим може бути настільки сильним, що індивід забуває звичні уявлення, змінює поведінку. З цього приводу В. Шабаліна підкреслює: на початковій стадії вживання ПАР, «...саме асоціації підлітка, що зв'язують вживання наркотичних засобів і привабливий стан належності до групи приводять до формування залежності від них ... Потрапляючи в групу, підліток відчуває сильне бажання вжити наркотик, поступово воно стає непереборним»²⁵⁰.

Саме тому і П. Закшевський, вказує, що залежність від уживання ПАР можна розглядати як «соціально «заразливе захворювання», розповсюдження якого відбувається всередині соціальних груп. Тому неможливо «ізолюване існування» наркомана в середовищі – рано чи пізно навкруги нього формується група, що залучається до сфери вживання наркотиків»²⁵¹. Так, вивчаючи суть соціальної залежності, дослідник прийшов до висновку, що наркоманійні групи формуються не стихійно, а згідно з певними закономірностями. Як правило, ті, хто потрапив у групу знаходяться під владою чинників, які сприяють

²⁴⁸ Орлов Ю. М. Зависимость : [серия : Управление поведением] [Электронный ресурс] / Ю. М. Орлов. – М., 1994–1998. с.1– Режим доступа : http://www.ecad.ru/php/print.php?id=mn-kd6_28.html

²⁴⁹ Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 300 с. с.116–117

²⁵⁰ Шабаліна В. В. Зависимое поведение школьников / Валентина Валерьевна Шабаліна. – СПб. : Медпресса, 2001. – 176 с.

²⁵¹ Лысенко И. П. Добровольное рабство: о наркомании и токсикомании / Лысенко И. П., Савченко В. П., Чередников А. П. – К. : Байда, 1996. – 80 с.

зростанню соціальної залежності. Більшість відчуває труднощі в навчанні та байдуже до нього ставиться. Життєві конфлікти з оточуючими та невдачі приводять до того, що молоді люди легко піддаються вмовлянням нових друзів. Останні, бачачи їх психічний стан, обіцяють незвичайні переживання, що допоможуть забути тривоги. У таких випадках мова йде про так зване *соціальне вживання*^{252 253 254}, коли залучення до ПАР відбувається у вузькому колі – на вечірці, вдома у друзів, на автостоянках і т.д.

Стадія соціальної залежності може проявлятися від декількох місяців до року. Її тривалість в основному визначається видом ПАР. Однак П. Закшевський відмічає: «Чим довше триває у даної особи період соціальної залежності, коли вживання є ще рідкісним і нерегулярним, тим більше стає очевидним, що у неї немає індивідуальних схильностей до переходу в стан залежності в медичному значенні. І, навпаки, чим швидше проходить цей період, тим яскравіше індивід проявляє схильність до зміни свого психічного стану, до того, щоб відчути неприродні переживання, до відриву від дійсності, що в сумі сприяє формуванню наступної стадії залежності»²⁵⁵.

В період формування соціальної залежності, вважає П. Закшевський, фармакологічні властивості психоактивних засобів мають вторинне значення, а на перший план виступає прагнення закріпити таким шляхом дружні та товариські зв'язки, досягти певного становища в групі. Про це свідчать і дані наркологічних досліджень^{256 257 258}. Так, більше 80 % підлітків при перших вживаннях тютюну, алкоголю

²⁵² Емельянова Е. В. Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования / Елена Владимировна Емельянова. – СПб. : Речь, 2004. – 236 с.

²⁵³ Люманова Л. Р. Профилактика наркомании в детско-подростковой среде / Л. Р. Люманова. – Симферополь : МСП «Ната», 2006. – 78 с.

²⁵⁴ Шишова І. О. Профілактика наркоманії серед підлітків у виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Шишова Інна Олексіївна. – Херсон, 2004. – 250 с.

²⁵⁵ Лысенко И. П. Добровольное рабство: о наркомании и токсикомании / Лысенко И. П., Савченко В. П., Чередников А. П. – К. : Байда, 1996. – 80 с. с.23

²⁵⁶ Березин С. В. Психология наркотической зависимости и созависимости : монография / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, Е. А. Назаров. – М. : МПА, 2001. – 192 с.

²⁵⁷ Березин С. В. Психология ранней наркомании / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, И. А. Мотыга. – Самара, 1997. – 65 с.

²⁵⁸ Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – 206 с.

та ПАР вказують на відчуття огиди або байдужості, відсутність «особливих» відчуттів. Проте з часом суб'єктивна картина значною мірою змінюється. Так, близько 90% підлітків вже з наркотичним досвідом розказують про приємні відчуття в стані наркотичного чи алкогольного сп'яніння. Цей стрибок у сприйнятті пов'язують, у першу чергу, з впливом групи, а саме зі сформованим у ній ритуалом «вживання». Зокрема, характерним є «культивування» ейфорії сп'яніння, що досягається особливою емоційною заражуваністю, захопленням, підйомом у період підготовки й очікування вживання, подальшою проекцією цієї психологічної готовності на стан сп'яніння, колективним взаємопроникненням у процесі вживання ПАР. Формуванню суто групового характеру вживання сприяє також використання гучної ритмічної музики, що посилює стан «приглушення».

Стиль поведінки, прийнятий у «своїй компанії», починає сприйматися як природний і нормальний, остаточно формуючи **психологічну готовність** до некритичного сприйняття наркотичних звичаїв. При переході соціальної залежності в психічну дослідники²⁵⁹ також відзначають таку закономірність: ПАР швидше «затягує» тих, хто відчував внутрішню напруженість, незадоволеність у стосунках з іншими людьми, опинявся в безвихідній або важкій конфліктній ситуації з несприятливим для себе закінченням. У цих випадках ПАР виступали у ролі рятувального круга і його дія, що заспокоювала, стимулювала чи викликала ейфору, падала на родючий ґрунт.

На цій перехідній стадії група ровесників знову грає величезну роль. Психоактивними речовинами діляться безкоштовно або вони продають за собівартістю. Мотивуючись бажанням бути прийнятим товариством і прагненням відповідати компанії, стати більш розкутим, підліток вчиться вживати ПАР цілеспрямовано. Він починає маніпулювати своїми відчуттями, емоціями та поведінкою, тобто викликати або загальмувати певні реакції та відчуття. Звичайно він прагне змінити настрій. При цьому можуть розвиватися: а) поведінка, що розкріпачує/гедоністична, з метою отримати задоволення та розвеселитися; б) пригнічуюча/компенсаторна поведінка з метою

²⁵⁹ Лысенко И. П. Добровольное рабство: о наркомании и токсикомании / Лысенко И. П., Савченко В. П., Чередников А. П. – К. : Байда, 1996. – 80 с.

справитися зі стресом, відчуттям стурбованості та дискомфорту, тобто придушити негативні та психотравмуючі емоції²⁶⁰.

Однак, практика доводить, що *соціальні мотиви швидко починають витіснятися індивідуальними мотивами*. Вживання ПАР починає спостерігатися досить часто. Звичайною, беззаперечною нормою поведінки стає вживання ПАР перед дискотекою, у вихідні дні, при зустрічі з друзями і т.д. З часом виявляється і достатньо жорстка внутрішня структура групи з тенденцією до асоціальної діяльності. Це відбувається з диктату її лідируючої частини, куди деколи входять особи, що перебувають на обліку в міліції, в інспекції у справах дітей, раніше судимі. В результаті «новачок» майже приречений на проходження «обов'язкової програми», що починається з хуліганських дій у стані сп'яніння, приводів у міліцію та закінчується серйозними правопорушеннями. С. Березіним та К. Лисецьким²⁶¹ наголошується тенденція лідерів і більш «досвідчених» членів малих підліткових груп сповіяти задля самоствердження новачків. Алкоголізація та наркотизація вплітаються в тканину асоціальної поведінки, стають її неминучою складовою частиною.

Таким чином, груповий характер вживання ПАР підлітками стає яскраво вираженим. А. Лічко і В. Бітенський²⁶² позначали його як феномен «групової психічної залежності», тобто потреба у вживанні психоактивних речовин виникає негайно, як тільки збирається «своя компанія».

Невід'ємна умова стадії соціальної залежності від ПАР – *наявність групи*, яка може формуватися навіть навколо одного вживача ПАР. Тому оптимальним способом запобігання подальшої динаміки вживання ПАР є своєчасне виявлення і руйнування групи. Необхідно працювати з лідерами групи, перешкоджати залученню в неї нових членів, хай навіть шляхом ізоляції лідерів. На цьому етапі зупинити перехід вживання у зловживання простіше всього. Упустити цей момент – значить ускладнювати подальший контакт із членами групи, для яких експерименти з психоактивними речовинами під

²⁶⁰ Емельянова Е. В. Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования / Елена Владимировна Емельянова. – СПб. : Речь, 2004. – 236 с.

²⁶¹ Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – 206 с.

²⁶² Личко А. Е. Подростковая наркология / А. Е. Личко, В. С. Битенский. – Л. : Медицина, 1991. – 304 с.

впливом соціальної групи можуть перейти на наступну стадію – власне психологічної залежності від вживання ПАР.

Зазначимо, що молоді люди у процесі наркотизації, що відбувається у групі, відкривають для себе нову соціальну нішу і входження в неї, за даними А. Козлова²⁶³, проходить через декілька стадій:

Перша стадія – період часу, впродовж якого підліток засвоює діючі «норми» та «цінності» даного середовища і оволодіває відповідними формами поведінки та діяльності. Цю стадію А. Козлов називає «адаптацією» до даного середовища. Це є ніби входженням індивіда до адиктивної соціальної ніші на фоні зміни власної особистості. Насправді це є *дезадаптація власної особистості в нормальному соціально-побутовому середовищі*.

Друга стадія – *індивідуалізація, в якій підліток, увійшовши в нову для нього соціальну нішу, прагне утвердити свою індивідуальність*. Робить він це різними шляхами: прагне виділитися збільшенням доз ПАР, поєднаним вживанням декількох їх видів і можливістю придбати ці засоби, особливими способами їх реалізації, вмінням яскраво описати стан «кайфу», щоби привернути до себе увагу оточуючих.

Третя стадія – *інтеграція*. Вона характеризується *розвитком суперечностей між прагненням добре бути представленим своїми досягненнями і здібностями в нормальному середовищі (сім'я, школа, вуз і т.д.) та культивуванням в наркоманійному середовищі лише тих своїх якостей, які характерні для цього середовища і спричиняють деградацію особистості*.

В результаті проходження підлітком описаних процесів адаптації, індивідуалізації та інтеграції у нього виробляються та закріплюються нові риси характеру, що стають стійкими і формують нову **залежну особистість**. Зокрема, Д. Колесов та С. Турцевич указують, що особистісні зміни при будь-якому виді залежності, за виключенням тютюнопаління, полягають у втраті соціально цінних орієнтацій, у нездатності до праці, у брехливості та безцеремонності наркоманів, токсикоманів, алкоголіків, у зневажанні ними інтересів оточуючих, у готовності піти на все заради одурманюючої речовини, в недружелюбності, схильності до насилля, зневазі суспільних інститутів при повному безвіллі перед наркотичною спокусою²⁶⁴.

²⁶³ Возвращение в жизнь : сб. материалов по проблеме наркомании. – Новокузнецк : ИПН, 2001. – С. 41–42.

²⁶⁴ Колесов Д. В. Наркотизм : сущность и профилактика / Д. В. Колесов, С. В. Турцевич. – М. : Знание, 1988. – 48 с. – (Серия «В помощь лектору»). с.10

В процесі наркотизації та розвитку пристрасних цінностей у молодих людей періодично виникає почуття ворожості до близьких та оточуючих і нонконформізм зі злопам'ятством та мстивістю. В деяких джерелах^{265 266} також указується, що часто у молодих людей в процесі наркотизації розвиваються *конформізм* (підвищена піддатливість чужому впливу) та *низька емпатія* (супротив цьому впливу). В результаті вони стають залежними від більш сильних особистостей, не можуть їм опиратися, стають пасивними щодо мінливих життєвих ситуацій. У інших, навпаки, розвивається *прагнення до лідерства, самоствердження*, вони прагнуть бути в центрі уваги та панувати над оточуючими. В третій – *підвищена мотивація поєднується з невмінням боротися з труднощами та пристосовуватися до оточуючого середовища*. В цьому випадку у них розвивається підвищена залежність від дорослих; знижується у більшості рівень домагань, простежується відсутність критики до вживання ПАР.

Деякі дослідники^{267 268 269 270 271} вказують на наявність **афективних порушень** у вживачів ПАР: підвищена збудливість, запальність,

²⁶⁵ Савчук О. В. Соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / О. В. Савчук. – К., 2006. – 19 с.

²⁶⁶ Савуляк В. О. Психосоціальні фактори наркотичної залежності / В. О. Савуляк // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2003. – Вип. 25. – С. 24–29.

²⁶⁷ Аршинова В. В. Психологическая устойчивость как фактор формирования антинаркотической установки у подростков : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология (психологические науки)» / В. В. Аршинова. – Москва, 2007. – 22 с.

²⁶⁸ Курек Н. С. Нарушения психической активности и злоупотребление психоактивными веществами в подростковом возрасте / Николай Сергеевич Курек. – СПб. : Алетейя, 2001. – 225 с.

²⁶⁹ Лисецкий К. С. Психология и профилактика наркотической зависимости / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – М. : 2008. – 224 с.

²⁷⁰ Особливості порушень емоційної сфери і вищих психічних функцій у хворих із залежністю від психоактивних речовин / Л. М. Пайкова, А. Г. Плотніков // Фізіол. журн. – 2006. – № 2 (52). – С. 220–221.

²⁷¹ Юнг Н. В. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій старших підлітків, груп підвищеної психологічної уваги : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. В. Юнг. – Одеса, 2006. – 15 с.

дратівливість чи, навпаки, депресія (понижений фон настрою, сум, печаль) чи істеричне збудження, емоційна лабільність, для яких характерна мимовільна зміна настрою, підвищена дратівливість і збудливість, істеричність змінюються депресією, смутком, іноді з суїцидальними думками і навіть спробами.

С. Березін, К. Лисецький та М. Серебрякова²⁷² визначають ті якості особистості, що провокують підлітка до «відходу з реальності» при першому ж зіткненні з труднощами. Зокрема, слабкий розвиток самоконтролю, незрілість, інтровертованість (самозаглибленість, спрямованість на свій внутрішній світ), низька стійкість до несприятливих впливів, невміння долати труднощі, емоційна нестійкість, схильність до туги та депресії, нестача життєвих інтересів, духовна пустота, незнання шкоди наркотиків, невміння знаходити продуктивний вихід із психотравмуючої ситуації. Разом із тим ці особистісні риси притаманні багатьом підліткам, а тому потребують уточнення.

У зв'язку із цим, на нашу думку, особливої уваги заслуговує аналіз причин, які дозволяють деяким підліткам, знаходячись об'єктивно в рівних умовах, все ж таки зберігати **наркостійкість**, тоді як інші починають вживати психоактивні речовини. Аналіз спеціальної літератури^{273 274 275 276 277} та вивчення досвіду клінічної наркологічної

²⁷² Березин С. В. Предпосылки подросткового наркотизма / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, М. Е. Серебрякова. – Самара : Самарский ун-т, 2001. – 50 с.

²⁷³ Аршинова В. В. Психологическая устойчивость как фактор формирования антинаркотической установки у подростков : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология (психологические науки)» / В. В. Аршинова. – Москва, 2007. – 22 с.

²⁷⁴ Исакова О. П. Психологические основы профилактики наркозависимости : (вдали от пропасти и рядом с нею) : [материалы для специалиста образовательного учреждения] / О. П. Исакова. – СПб. : КАРО, 2004. – 112 с. – (Материалы для специалиста образовательного учреждения).

²⁷⁵ Максимова Н. Ю. Психологические факторы уязвимости подростков к употреблению алкоголя и наркотиков та засоби його попередження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. Ю. Максимова. – К., 1998. – 34 с.

²⁷⁶ Окаринский М. М. Формирование в подростках неприятия до употребления наркотических веществ у деятельности пласту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / М. М. Окаринський. – Т., 2000. – 20 с.

практики^{278 279 280 281 282} дозволили виявити такі особливості школярів, які визначають як схильність, так і несприйнятливність до вживання ПАР.

По-перше, підлітки відрізняються надмірною стурбованістю та психологічними особливостями в переживаннях при вирішенні внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів. У зв'язку із цим, підлітки, здібні до конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях із дорослими або однолітками, значно стійкіші щодо вживання ПАР, аніж їх «неконструктивні» ровесники.

По-друге, підлітки розрізняються рівнем стресостійкості. Ті, хто володіє індивідуальною здатністю чи умінням долати стресові ситуації, трансформувати їх у різного роду пошукову активність, показують значно більшу стійкість до ПАР, аніж ті, що не уміють цього робити. Саме тому стресостійкість, як особистісна якість, може бути сформована соціально-педагогічними засобами та служити меті профілактики вживання ПАР.

Поняття стійкості до вживання ПАР тісно пов'язано і з поняттям **психологічної стійкості особистості**. Особливості переживань життєвих труднощів і напруги в середовищі підлітків і молоді індивідуально виявляються як спосіб ставлення до важко вирішу-

²⁷⁷ Система педагогического управления профилактикой наркомании в образовательных учреждениях : учеб.-метод. изд. – Белгород : Отчий край, 2001. – 295 с.

²⁷⁸ Березин С. В. Психология ранней наркомании / С. В. Березин, К. С. Ли-сецкий, И. А. Мотыга. – Самара, 1997. – 65 с.

²⁷⁹ Беспалько В. В. Профілактика опійної наркоманії серед учнів на-вчальних закладів : метод. рек. / Віктор Вікторович Беспалько ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т, кафедра анатомії і фізіології людини та валеології. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – 31 с.

²⁸⁰ Сидоров П. И. Наркологическая превентология : руководство / Павел Иванович Сидоров. – [2-е изд., перераб. и дополн.]. – М. : МЕДпресс-информ, 2006. – 720 с.

²⁸¹ Ткач Б. М. Індивідуально-психологічні та нейропсихологічні особли-вості молоді з адиктивною поведінкою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / Б. М. Ткач. – Київ, 2006. – 20 с.

²⁸² Шабанов П. Д. Основы наркологии / Петр Дмитриевич Шабанов. – СПб. : Лань, 2002. – 560 с.

ваних або взагалі нерозв'язних проблем. На думку П. Зіклера²⁸³, найважливішим чинником, який визначає психологічну стійкість особистості, є рівень оптимізму /песимізму. Цей рівень виражається в оцінці суб'єктом своїх успіхів і невдач.

Для того, щоб підліток був здатний краще адаптуватися та долати труднощі, йому необхідно зберігати позитивне уявлення про себе. І навпаки, люди з низькою самооцінкою так реагують на ту або іншу невдачу, що це може ускладнювати саму можливість подальшого конструктивного розвитку їх власної «Я – концепції». Деякі автори²⁸⁴ до поданого переліку додають ще екстремальне мислення, або надмірну схильність підлітка до ризикованих ситуацій та пошуку вражень. Зокрема, вказується, що підлітки, котрі демонструють високі показники за Шкалою пошуку вражень М. Цукерман, більше за інших прагнуть експериментів з наркотиками. Вони швидше потрапляють в залежність від уживання будь-яких психоактивних речовин.

Комплексним показником, що визначає стійкість до вживання ПАР, на думку І. П'ятницької²⁸⁵, є також рівень соціальної адаптації молодих людей, особливо в складних умовах.

Визначені особливості стримують або навпаки стимулюють до вживання ПАР підлітками у групі. Вони становлять сукупність так званих індивідуально-психологічних чинників, які, в свою чергу, визначають піддатливість чи не піддатливість груповим впливам. А це у свою чергу визначає і зростання ризику вживання ПАР. Ці особливості ми розглянемо детальніше при плануванні діагностичної та профілактичної роботи.

Таким чином, спираючись на дослідження згаданих вище науковців, можна констатувати, що *адиктивна поведінка підлітків* у багатьох випадках обумовлена дією сфери потреб, котрі підліток прагне задовольнити саме в групі. Оскільки для нього важливо мати референтну групу, цінності якої він приймає, то цілісне прийняття групових поглядів, яке поєднується з придушенням власних сумнівів

²⁸³ Miller W. Addictive behaviours: treatment of alcoholism, drug abuse, smoking and obesity / W. Miller. – Oxford ets.: Pergamon Press, 1984. – 353 p.

²⁸⁴ Данилин А. Г. Как спасти детей от наркотиков. / А. Г. Данилин, И. В. Данилина. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 348 с. – (Серия «Врачи предупреждают»).

²⁸⁵ Пятницкая И. Н. Наркомания: руководство для врачей / Ирина Николаевна Пятницкая. – М. : Медицина, 1994. – 544 с.

у правильності, відповідності соціальним нормам своїх дій, зумовлює адиктивну поведінку. Вживання психоактивних речовин у групі спричиняє формування певного стереотипу. Однак, якщо важко зруйнувати соціально-негативний стереотип поведінки, то і соціально-позитивний не буде піддаватися руйнуванню. Створення *соціально-позитивного стереотипу* (чи способу життя) – це педагогічна ніша у вирішенні проблеми залежної поведінки школярів. Руйнування соціально-негативного стереотипу, заміщення його позитивним – ніша психолого-педагогічна.

Формування такого стереотипу тісно пов'язане з *потребово-мотиваційною сферою* неповнолітнього. Саме тому практично не можна говорити про профілактику лише вживання ПАР серед підлітків і молоді. Швидше правильніше буде сказати про необхідність організації профілактики залежної поведінки, а, враховуючи поетапність переходу адиктивної поведінки в залежну, про необхідність **профілактики адиктивної поведінки**. Однак, як зазначалося нами раніше, вживання ПАР є зовнішнім проявом, а для того, щоб запобігти зовнішнім проявам, то є необхідність враховувати внутрішні індивідуально-психологічні передумови їх виникнення.

Для того, щоб дорослі – батьки та професіонали, котрі працюють з дітьми – могли навчити їх формам здорової поведінки, сформувати особистість, здатну самотійно, ефективно та відповідально будувати своє життя, не використовувати для помилкової компенсації своїх проблем психоактивних речовин (алкоголю, наркотиків, тютюну) необхідно, що вони самі володіли необхідними для цього якостями та демонструвати їх в процесі професійної взаємодії з підлітками, а також набули б знань, умінь та навичок навчання стратегіям ефективного подолання життєвих проблем.

РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

3.1. Стан антинаркотичної профілактичної роботи з підлітками в загальноосвітніх закладах

Наприкінці ХХ століття вживання алкоголю, наркотиків та інших психоактивних речовин набуло характеру епідемії. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, сумарна кількість хворих із захворюваннями, викликаними вживанням різних ПАР, за винятком курців тютюну, склала у 2008 році понад 500 млн. чоловік²⁸⁶. В останні десятиріччя і для України вживання неповнолітніми та молоддю психоактивних речовин перетворилося на проблему, що становить серйозну загрозу здоров'ю нації, економіці країни, соціальній сфері та правопорядку.

Означена ситуація викликала гостру необхідність рішучих та активних дій в організації профілактики вживання психоактивних речовин в освітньому середовищі. Оскільки вживання психоактивних речовин нерідко веде до ранньої інвалідності та смерті неповнолітніх, сучасний підхід до вирішення проблеми припускає пріоритет профілактичної роботи з дітьми та підлітками. Особливої уваги потребує вивчення наявного позитиву та труднощів, які виникають при організації соціально-педагогічної профілактичної роботи, пов'язаної з уживанням психоактивних речовин.

Розробка й апробація різних соціально-педагогічних програм профілактики вживання ПАР дітьми, підлітками, молоддю стає все більш актуальним науковим напрямом у США, Австралії, Західній Європі, а останніми роками – і в Україні. Проте формування ефективних превентивних стратегій відбувається з великими труднощами. В сучасних публікаціях^{287 288 289 290 291}, присвячених методологічним

²⁸⁶ Концептуальные основы реабилитации несовершеннолетних, злоупотребляющих психоактивными веществами / Валентик Ю. В., Вострокнутов Н. В., Дудко Т. Н. [и др.]. – М., 2001. – 68 с.

²⁸⁷ Максименко С. Д. Актуальні питання профілактики наркоманії / С. Д. Максименко // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. – № 10. – С. 1–3.

²⁸⁸ Организационно-методические основы психотерапевтической и психокоррекционной работы с детьми группы риска употребления психоактивных

аспектам профілактики, йдеться про відсутність концептуального та системного підходів; домінування розгляду окремих, ізольованих проблем.

Ознайомлення фахівців із соціально-педагогічними технологіями профілактики різних форм уживання ПАР підлітками виявляється неповним без знання їх теоретичних основ, що нерідко провокує сумніви в науковій обґрунтованості профілактичних програм. Так, здійснювана на практиці соціально-педагогічна профілактична антинаркотична діяльність в освітньому середовищі не завжди відповідає єдиним науково обґрунтованим вимогам, проводиться поза межами програмно-цільового підходу, недостатньо успішно координується, не має достатньо розробленої методичної основи. Існує безліч різноманітних соціально-педагогічних програм профілактичного спрямування з невстановленою ефективністю, котрі охоплюють часткові аспекти профілактики, порушуючи основоположний принцип системності та комплексності профілактичних дій. Саме тому багато оглядачів діючих превентивних програм^{292 293 294 295} роблять висновок про те, що результати їх упровадження не є оптимістичними.

веществ: метод. рек. / Н. В. Вострокнутов, А. Л. Игонин, Н. К. Харитонов, Л. О. Пережогин. – Москва, 2003. – 48 с.

²⁸⁹ Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты : итоговые материалы междунар. проекта / [сост. И. П. Рущенко]. – Харьков : Финарт, 2002. – 240 с.

²⁹⁰ Романова О. Л. Методологические аспекты первичной профилактики зависимости от психоактивных веществ у детей / О. Л. Романова // Вопросы наркологии. – 1997. – № 2. – С. 67–75.

²⁹¹ Сердюк О. О. Профілактика наркотизму як складова виховної роботи : сучасний стан та динаміка розвитку / О. О. Сердюк // Теорія та практика виховної роботи в ОВС України : матеріали наук.-практ. конф. – Харків, 2004. – С. 105–110.

²⁹² Демичева Н. Г. Подготовка педагогов к профилактике употребления ПАВ детьми и подростками [Электронный ресурс] / Н. Г. Демичева // Ярославский педагогический вестник. – 2004. – № 4 (41). – С. 1–3. – (Серия «Педагогика и психология»). – Режим доступа : http://www.yspu.yar.ru/vestnik/pedagoka_i_psichologiy/25_8/

²⁹³ Романова О. Л. Этиология зависимостей от психоактивных веществ у подростков и теоретические основы их первичной профилактики : обзор зарубежной литературы / О. Л. Романова // Вопросы наркологии. – 1996. – № 3. – С. 97–108.

²⁹⁴ Сердюк О. О. Профілактика наркотизму як складова виховної роботи : сучасний стан та динаміка розвитку / О. О. Сердюк // Теорія та практика

У багатьох країнах, у тому числі й в Україні, соціально-педагогічну профілактику вживання ПАР і психотерапевтичні методи роботи з уживачами ПАР часто витісняють психофармакологічні методи, необхідність яких очевидна, однак які не можуть замінити собою особистісно-орієнтовану превенцію²⁹⁶.

Водночас слід зазначити, що низку важливих положень, насамперед ранньої, первинної соціально-педагогічної профілактики, вже розроблено. До них належать: *пріоритет первинного профілактичного підходу до вирішення проблем уживання ПАР; визнання медико-соціальної значущості профілактичних заходів для раннього виявлення та діагностики, ефективності лікування та реабілітації уживачів ПАР, поліпшення криміногенної ситуації в суспільстві, зниження загальної захворюваності; визначення принципу комплексного (міжвідомчого) підходу до вирішення проблем соціально-педагогічної профілактики різних форм уживання ПАР*^{297 298 299 300 301}.

виховної роботи в ОВС України : матеріали наук.-практ. конф. – Харків, 2004. – С. 105–110.

²⁹⁵ Сирота Н. А. Анализ современных подходов к профилактике употребления наркотиков / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский // Вопросы наркологии. – 1996. – № 3. – С. 91–97.

²⁹⁶ Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / [О. М. Балакірева, О. О. Стойко та ін.] ; кер. авт. кол. : О. О. Яременко. – К. : Держ ін-т проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-т соц. дослідж., 2005. – Кн. 7. – 196 с. – (Серія «Формування здорового способу життя молоді»).

²⁹⁷ Аналитическое исследование «Обучение жизненным навыкам» : аннотированный отчет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/ideas/common/23.html>

²⁹⁸ Вайніленко Т. В. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки молоді : навч.-метод. посіб. [для вчителів, практик психологів, соц. працівників] / Т. В. Вайніленко, Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець. – Ніжин : Ніжинський пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2003. – 116 с.

²⁹⁹ Губенко О. В. Проблема профілактики наркоманії, токсикоманії та алкоголізму: методологічні аспекти / О. В. Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 12. – С. 33–35.

³⁰⁰ Концепція навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок : інформ. зб. з життєвих навичок / [авт.-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К.: Генеза, 2005. – 80 с.

³⁰¹ Мосьпан М. Деякі аспекти превентивної роботи з наркозалежними педагогічно занедбанними підлітками / М. Мосьпан // Проблеми освіти : збірник / ред. кол. : В. Кремень, М. Ф. Степко, К. М. Левківський та ін. – К., 2004. – Вип. 40. – С. 142–152.

Істотний прогрес у сфері соціально-педагогічної профілактики вживання ПАР забезпечується також розробкою підходів, сфокусованих на соціальних чинниках, які зумовлюють початок наркотизації^{302 303 304 305 306}. Обґрунтовано й наукові положення, розуміння яких має кардинальне значення для організації ефективної соціально-педагогічної профілактики різних *форм вживання ПАР*: психоактивні речовини займають специфічне місце в масовій культурі (традиціях, звичаях), у тому числі й молодіжній субкультурі; вони задовольняють низку психологічних (психофізіологічних) потреб молоді людини (викликають розкутість, розгальмованість, безконтрольність, посилюють товариську, впевненість у собі і значимість у групі тощо), але водночас вони небажані для суспільства, вважаються небезпечними, що знаходяться поза рамками медицини^{307 308 309 310 311}.

³⁰² Паршутин И. А. Динамика личностных позиций подростков в сфере аддиктивного поведения (На материале тренингов формирования жизненных навыков) : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Паршутин Игорь Александрович. – Москва, 2003. – 135 с.

³⁰³ Твоя жизнь – твой выбор. Развитие ценностей здорового образа жизни школьников : психол.-пед. реком. / [автор Т. М. Жирова]. – Волгоград : Панорама, 2006. – 160 с.

³⁰⁴ Botvin G. J. Preventing drug abuse in schools: social and competence enhancement approaches targeting individual-level etiologic factors. / Gilbert J. Botvin // *Addiction Behave.* – 2000. – Nov.-Dec., № 25(6). – P. 887–897.

³⁰⁵ Boys A. Understanding reasons for drug use amongst young people: a functional perspective / A. Boys, J. Marsden, J. Strang // *Health Educes. Res.* – 2001. – Aug., № 16(4). – P. 457–469.

³⁰⁶ Thomas T. Prevention substance abuse among youth: Prevention through youth leadership development / T. Thomas // *Alcohol, Drugs and Tobacco: Prevention and Control / Real. ADN Aspirat: [Proc. 25-th International Congress Alcohol and Drug Dependent]*, (Oslo, 31 July - 6 Aug. 1988). – Oslo-Lausanne, 1988. – P. 429.

³⁰⁷ Бойко А. М. Соціальна робота з клієнтами із залежністю від алкоголю та наркотиків : метод. рек. з навч. курсу для магістеріуму / А. М. Бойко. – К. : НаУКМА ; Ужгород : УЖДУ, 2000. – 76 с.

³⁰⁸ Видерман Н. С. Социальный педагог в сфере профилактики наркомании / Н. С. Видерман // *Психол. наука и образование.* – 2004. – № 4. – С. 80–84.

³⁰⁹ Кобилянська Л. Соціально-педагогічні аспекти профілактики наркоманії серед молоді / Л. Кобилянська, Л. Курик // *Наук. вісн. Чернів. [нац.] ун-ту [ім. Ю. Федьковича]: Зб. наук. пр.* – Чернівці, 2002. – Вип. 152: Педагогіка та психологія. – С. 79–83.

Принципово новим є положення про **девіантну поведінку**, в тому числі й вживання ПАР як конформну форму життєдіяльності. «Отже, – як зазначає Я. Гілінський, – і це дуже важливо для політики соціального контролю! – ... неможливо «викорінити», «ліквідувати», «подолати» негативну девіантну поведінку й окремі її види. Мова може йти лише про адекватні способи і методи регулювання, управління ними (з метою оптимізації, мінімізації, гармонізації і т. п.)»³¹².

Аналіз досвіду організації антинаркотичної профілактичної роботи у низці шкіл України показав, що останніми роками розроблено та впроваджено декілька навчальних і освітніх програм, головною метою яких стало вироблення в учнів навичок здорового способу життя. Серед них: «Основи здорового способу життя» – програма курсу для всіх ступенів загальноосвітньої школи (укладач – канд. біол. наук С. Страшко), «Валеологія» – програма шкільного інтеграційного курсу (авт. колектив: Т. Бойченко, Н. Вадзюк, В. Мовчанок та ін.), «Основи психології для старшокласників» – програма, яка упроваджується в навчальних закладах м. Одеси (автори Л. Пonomаренко, Р. Белоусова), експериментальна програма «Школа життєтворчості особистості», за якою працюють загальноосвітні школи № 35, 36, 67 м. Дніпропетровська, середніх шкіл № 48, 99 м. Кривий Ріг, інтеграційний курс «Культура життєвого самовизначення» для учнів загальноосвітніх навчальних закладів, ініційована суспільною організацією «Християнський дитячий фонд», та ін.

Разом із тим, ці програми мають переважно локальний характер, а вивчення практичної роботи багатьох шкіл щодо профілактики вживання ПАР підлітками виявляє низку недоліків у цій сфері. Зокрема, на основі адаптованої нами «Схеми оцінки наркотичної ситуації в школі» В. Лозового (дод. Б.3), було встановлено, що: 1) територія багатьох шкіл не впорядкована, часто межує з розважальними закладами, інтернет-клубами, кіосками з продажу тютю-

³¹⁰ Орбан-Лембрик Л. Масова культура і моделі поведінки / Л. Орбан-Лембрик // Соц. психологія. – 2005. – № 2. – С. 38–44.

³¹¹ Романова О. Л. Этиология зависимостей от психоактивных веществ у подростков и теоретические основы их первичной профилактики : обзор зарубежной литературы / О. Л. Романова // Вопросы наркологии. – 1996. – № 3. – С. 97–108.

³¹² Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения и социального контроля / Я. И. Гишинский // Социология в России / [ред. В. А. Ядова]. – М. : Ин-т социологии РАН, 1998. – С. 485–514.

нових та/чи алкогольних виробів, що, звичайно, лише створює умови для деструктивного дозвілля; 2) у деяких школах взагалі не ведеться облік осіб з поведінковими відхиленнями та таких, що живуть в адиктивних сім'ях, а, отже, і не ведеться з ними адекватна профілактична робота; 3) тютюнопаління та вживання алкоголю окремими членами педагогічного колективу не розглядається як чинник ризику наркотизації школярів; 4) антинаркотичні заходи у школах мають переважно інформаційно-просвітницьке, а не компетентнісне спрямування; серед профілактичних методів домінують споглядальні, а не інтерактивні (дод. Б.3.1 та Б.3.2).

Не розкрито й окремі питання організаційно-методичного характеру, а саме: питання охорони здоров'я та профілактики вживання ПАР досить часто включені в широке коло предметів, але без створення основи в межах одного предмета чи курсу, де знання та навички були б взаємозв'язаними. Профілактичні програми, що реалізуються в окремих школах носять часто мають досить узагальнений характер. Наприклад, такі програми можуть використовувати модель, в якій присутні загальні кроки процесу прийняття рішень, але не застосовуються до якогось конкретного життєвого контексту, зокрема ситуації пропозиції ПАР. Або програма може охоплювати питання репродуктивного здоров'я, але при цьому випускаються з уваги такі важливі питання, як формування навичок та вміннь уникати ризикованих ситуацій або вміння протистояти тиску з боку однолітків щодо вживання алкоголю і наркотиків. Презентації, бесіди, лекції переобтяжені інформацією, особливо з галузі фізіології, а підлітків більше цікавлять почуття, взаємостосунки, навички та конкретні життєві ситуації. Крім того, теоретичний аналіз проблем досить часто не передбачає в подальшому цілеспрямованої організації практичних занять.

Окремі *недоліки* було виявлено і в контексті координації та змістовності профілактичних антинаркотичних заходів. *По-перше*, у багатьох школах організація системи роботи (а не окремих заходів) щодо профілактики вживання ПАР та формування ЗСЖ є досить слабкою, а керівники шкіл іноді певною мірою ігнорують таку роботу («У нас немає проблем з наркоманією»). *По-друге*, ситуація ускладнюється відсутністю добре розробленої національної стратегії підтримки, координації та управління шкільними програмами, підготовкою кваліфікованих кадрів, які б відповідали за організацію програм антинаркотичної освіти.

Під час діагностики використано розроблені нами анкети: «Опитувальник для педагогів щодо профілактики вживання ПАР школярами» та «Опитувальник для підлітків щодо вживання ПАР». А також стандартизовані тестові методики: «Методика діагностики потреби в пошуку вражень» М. Цукермана, «Методика диференціальної діагностики депресивних станів Зунге», адаптована Т.І. Балашовою, «Тест на самооцінку стресостійкості особистості», «Шкала самооцінки», адаптована автором для учнів 6 – 8 класів, «Тест вивчення комунікативних умінь», модифікований на основі «Методики вивчення комунікативних та організаторських здібностей» (КОЗ-2), «Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі» (дод.В).

У ході опитування питання стосувалися проблем, пов'язаних з уживанням ПАР та їх соціально-педагогічною профілактикою в школі. Вони дали змогу виявити низку труднощів і позитивних моментів, суперечностей та прогалин, які варто враховувати для організації ефективної соціально-педагогічної профілактичної діяльності. Отримані нами дані було зіставлено з висновками інших дослідників окресленої проблеми, знайдено спільні моменти та відмінності, зумовлені віком, статтю та соціальним середовищем опитуваних.

Одне з питань, яке ставилось педагогам, стосувалось їхньої оцінки шкільної ситуації, пов'язаної з проблемами вживання психоактивних речовин серед школярів (дод. Б.1).

Встановлено, що близько половини педагогів переконані: таких проблем у їхній школі немає (47 %), лише 12 % опитаних сказало «так». Крім того, відповідь «можливо...» (24 %), на нашу думку, може означати й недостатню обізнаність класних керівників із масштабами проблеми, й відсутність інтересу до неї, що теж є не менш тривожним фактом. Безумовно, ми не можемо стверджувати, що в кожній школі проблема вживання ПАР набула епідемічного характеру, однак встановлено, що з ПАР ознайомлюються та починають вживати досить рано (дод. Б 1.1.).

Щодо оцінки підлітків наркотичної ситуації у школі, то можемо стверджувати про дещо іншу ситуацію. Як видно на рис. 3.1.1. – 19,2 % підлітків (80 осіб) переконані, що в їхній школі є учні, котрі пробували вживали ПАР, близько 32,6 % (136 осіб) не такі категоричні, однак теж ствердно відповіли на це питання, хоча запевнили, що не знайомі з таким школярами особисто; «ні» сказало

19,2 % (80 осіб). Щодо статевих відмінностей, то відсоток підлітків-хлопчиків з відповідями «так» у своїй статевій групі дещо вищий за цими проблемами, аніж у дівчаток.

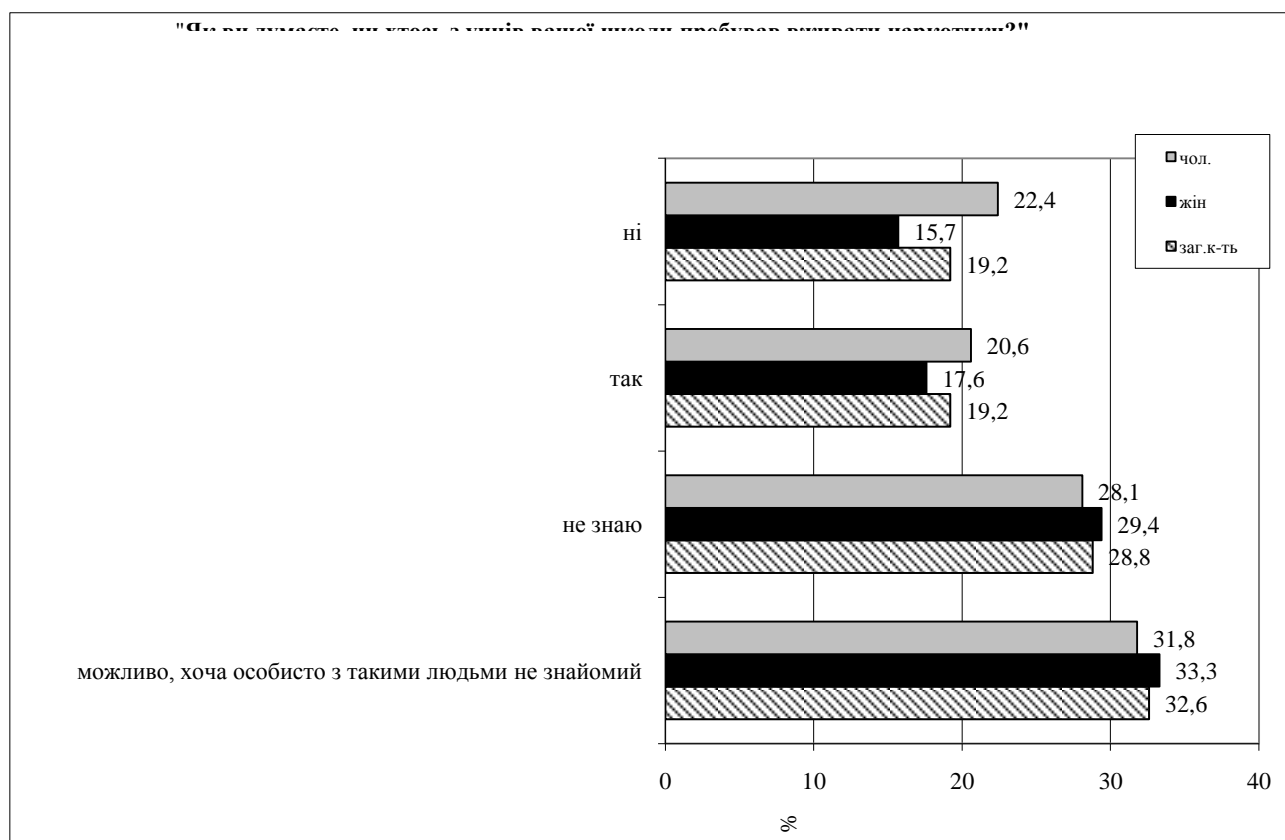

Рис. 3.1.1. Оцінка підлітками наркотичної ситуації у школі

Представляють інтерес дані щодо віку, коли діти *вперше* дізнаються про ПАР. В цьому плані переважає вік 10 років (29,5 % – 123 особи) та 9 років (25 % – 104 особи); причому хлопчики раніше ознайомлюються, аніж дівчатка. Водночас ці відсотки не досить високі, що свідчить про значну неоднорідність показника. Думки педагогів значною мірою підтверджують оцінки підлітків щодо знайомства з психоактивними речовинами: в 10 років – 50 % респондентів; 25 % опитаних назвало вік 9 років; по 24 % припало на дошкільний вік і 7 років.

За оцінками педагогів *початок вживання* ПАР учнями припадає у віці 14 років (64 %), дещо менше – у 13 та 15 років (відповідно 49 % і 45 %), тобто це верхні межі підліткового віку.

Зазначимо, що, педагоги досить часто не знають: які *психоактивні речовини* можуть уживати діти й підлітки; які з них найбільш поширені в певному населеному пункті; які ознаки вживання цих ПАР: гострий стан, що викликається їх дією на організм та ознаки

хронічної інтоксикації; як захистити решту дітей від негативного впливу однолітків, які вживають ПАР; правові аспекти індивідуальної роботи з дітьми, що допускають вживання ПАР; медичні та соціальні наслідки вживання ПАР, їх профілактика; основи психокоригувальної роботи з дітьми «групи ризику»; форми і методи проведення профілактичних заходів.

З метою профілактики вживання ПАР за результатами нашого дослідження педагоги пропонують різноманітні *форми роботи*. Це й перегляд відеофільмів, тренінги, спілкування з наркологом, диспути, обговорення прочитаного, власний приклад педагогів та авторитетних однолітків, залучення до активної та відповідальної діяльності, життєві приклади, зустрічі з уживачами ПАР. Проте, у пропозиціях педагогів можна прослідкувати переважання усних форм роботи, що представлено на рис. 3.1.2. хоча необхідною складовою відповідної соціально-педагогічної антинаркотичної роботи є практичні навички.

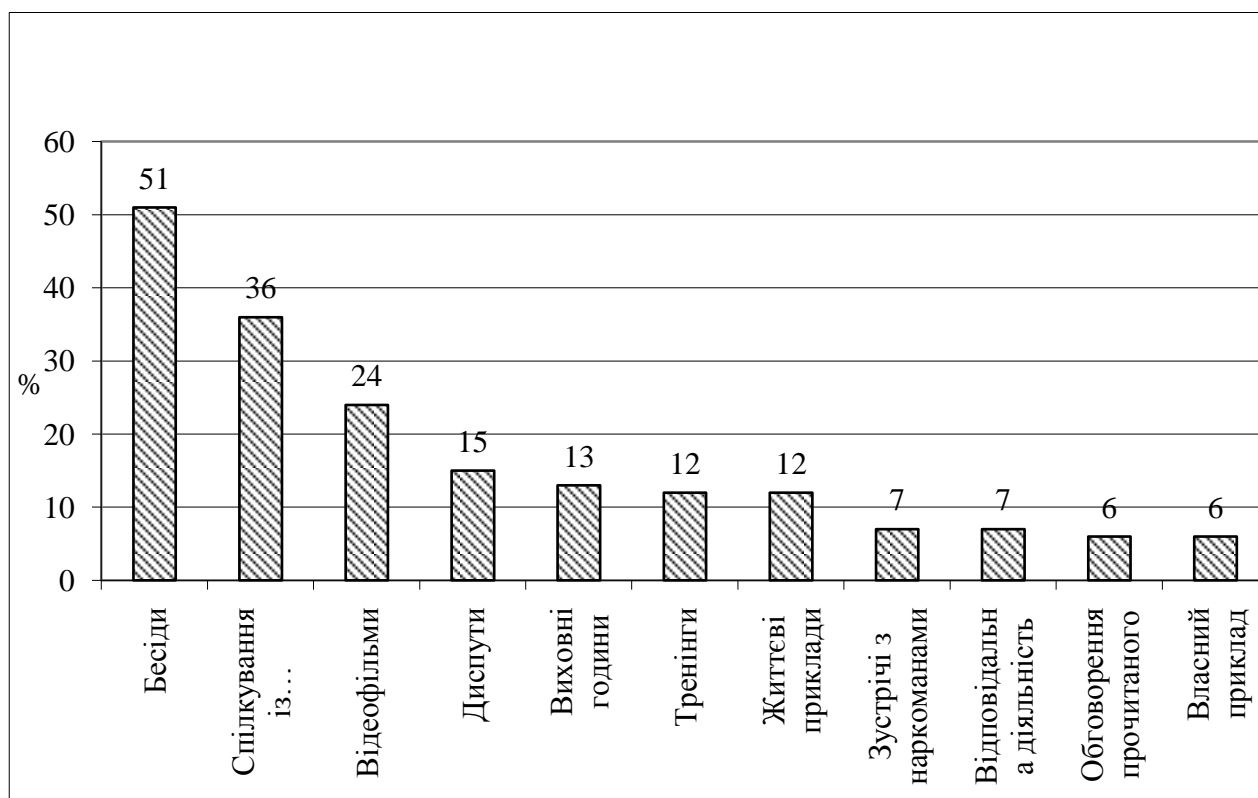

Рис. 3.1.2. Ефективність застосування форм антинаркотичної профілактичної роботи в інтерпретації педагогів

Означені труднощі, на наш погляд, пов'язані з підготовкою педагогів. Як показують результати опитування *основним джерелом*

інформації про методики організації антинаркотичної профілактичної роботи для педагогів є газети/журнали – 80 %; менша частка припадає на книги – 41 %, а 11 % – на відвідування спеціальних семінарів. Щодо останнього, то вважаємо це серйозним недоліком під час підготовки педагогів до антинаркотичної роботи. Особливу увагу на це слід звернути ще й тому, що введення в навчальну програму курсу «Основи здоров'я» передбачає активну практичну підготовку тих педагогів, які його вестимуть.

Незважаючи на періодичність проведення в школах методичних семінарів, деякі важливі *теми* не висвітлюються в їх процесі, зокрема: організація та проведення індивідуальної соціально-педагогічної профілактичної роботи з учнями та батьками, розробка профілактичного заходу в межах навчального предмету, освоєння технології проведення профілактичної дискусії, проектування соціально-значущого культурного проекту, відстежування ефективності профілактичних заходів. Окрім цього, існує необхідність скликання педагогічних рад щодо розробки програми з первинної профілактики вживання ПАР та оцінки результатів соціально-педагогічної профілактичної роботи.

Опитування педагогів також показує, що, на їхню думку, здійснювати антинаркотичну профілактичну роботу з підлітками передусім мають батьки – 86 % та співробітники спеціалізованих центрів, із відповідною підготовкою – 51 %, себе педагоги поставили лише на 3-є місце – 37 % (рис.3.1.3). Аналогічні дані наводять й інші дослідники^{313 314}.

³¹³ Аналитическое исследование «Обучение жизненным навыкам» : аннотированный отчет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/ideas/common/23.html>

³¹⁴ Видерман Н. С. Социальный педагог в сфере профилактики наркомании / Н. С. Видерман // Психол. наука и образование. – 2004. – № 4. – С. 80–84.

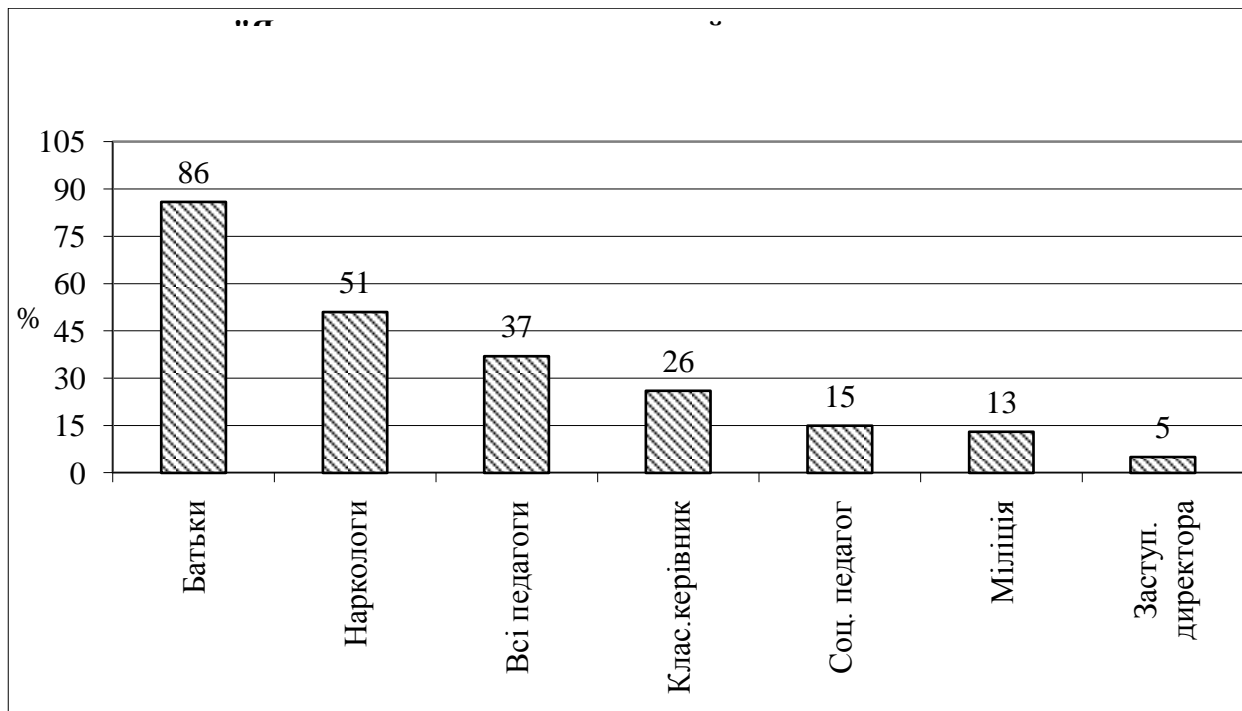

Рис. 3.1.3. Розподіл відповідей щодо суб'єктів антинаркотичної профілактики

Така недооцінка своєї ролі проявляється також у судженнях педагогів щодо джерел інформації про ПАР для підлітків (дод. Б.1, рис. Б.1.7). Вони розподіляються педагогами таким чином: 60 % – друзі, 55 % – телебачення і лише 12 % – уроки та виховні заходи. Хоча опитування підлітків (рис. 3.1.4.), яке проводилося паралельно, показує, що телебачення для них справді є домінуючим джерелом подібної інформації – 60,5 % (252 особи), на другому ж місці стоїть саме школа – 29,8 % (124 особи), потім батьки – 24 % (100 осіб), а от на відповідь «друзі» припало лише 18,2 % (76 осіб). Хоча 82,3 % підлітків (342 особи) і 80 % педагогів переконані, що на залучення до вживання ПАР дійсно основний вплив мають друзі та компанія. Тому педагогам варто переоцінити свою роль у просвітницькій роботі.

Загалом 44 % опитаних педагогів вважають, що мають задовільний рівень підготовки з питань профілактики вживання ПАР; 25 % оцінили свою підготовленість як достатньо високу. Це переважно педагоги з досвідом роботи. 16 % зазначило, що не володіють достатнім рівнем, і лише 2 % зауважило, що мають дуже високий рівень. Зважаючи на те, що опитувані виконують обов'язки класного керівника, варто звернути увагу на підвищення загальної готовності педагогів із цього питання.

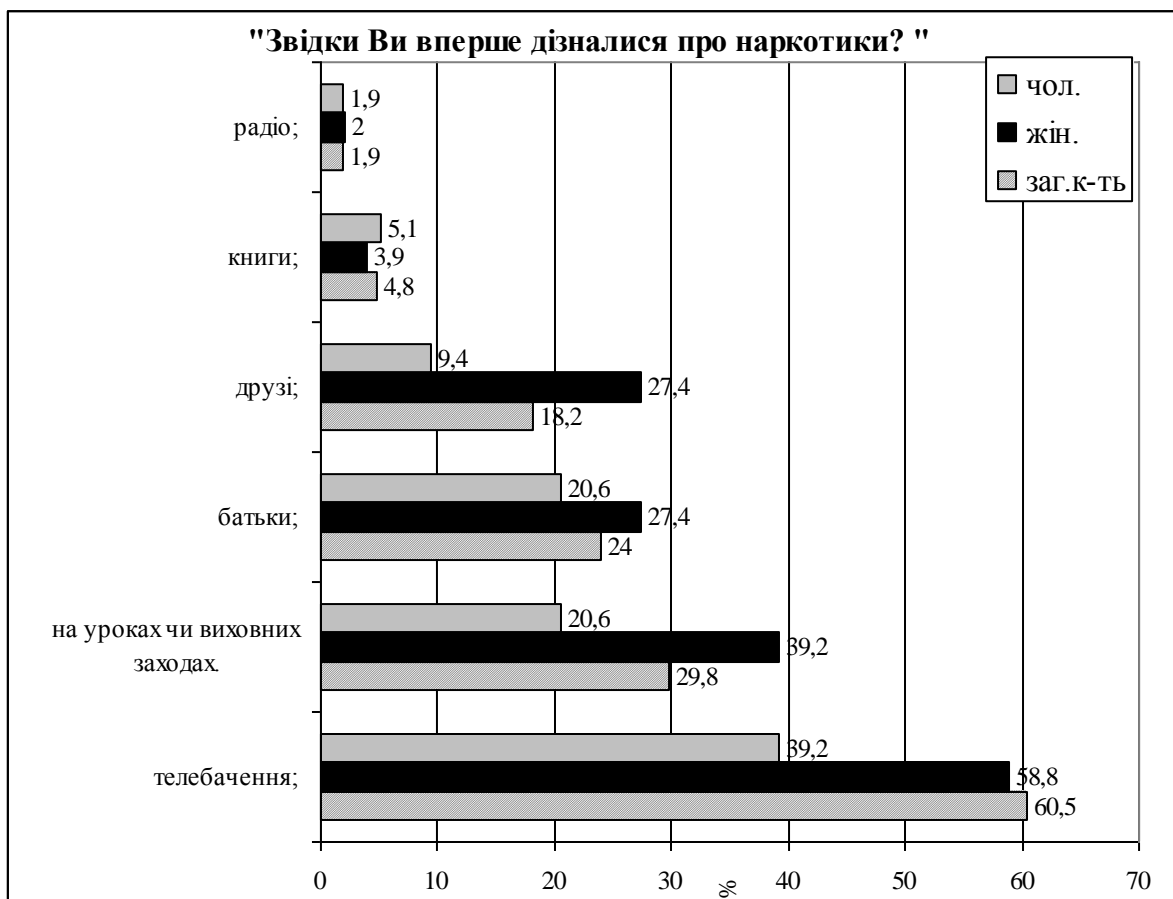

Рис. 3.1.4. Джерела інформації про ПАР для підлітків

Отже, існує розбіжність між уявленнями педагогів про свої можливості та реальним застосуванням елементів антинаркотичної пропаганди у профілактично-виховному процесі. Школи готові активно включитися в процес, але для цього необхідно серйозно підвищити рівень компетентності та поінформованості самих педагогів.

3.2. Аналіз «класичних» помилок при здійсненні антинаркотичної профілактичної роботи у загальноосвітньому навчальному закладі

Зараз у багатьох школах виникають, так звані класичні *помилки*, пов'язані з деякими типовими переконаннями-штампами. Зокрема, побутує думка, що знання підігриває інтерес, розпалює цікавість. Справді, із цим положенням можна погодитися, однак це залежить

від змісту знань; крім того, «заборонений плід солодший». Тому від того, що спілкуючись та працюючи з дітьми, замовчувати інформацію про ПАР, шкоди буде не менше. Основне завдання полягає в тому, щоб говорити з ними мовою, зрозумілою їхньому віку. А оскільки часто соціально-педагогічна профілактична робота дорослих, які не є фахівцями, будується на спрощених оцінках, то переповнена надмірними моралізуваннями та залякуванням. Паралельно йде інша «робота»: школярі обговорюють проблеми в своєму колі, де є «знавці». Таким чином, розбіжність відомостей, поширюваних дорослими та підлітками, посилює інтерес до проблеми. Не зважаючи на велику кількість джерел інформації та різноманітність відомостей, що містяться в них, школярі не вміють відрізнити достовірні факти від вигаданих. Це породжує багато плутанини.

Відомо й те, що багато педагогів, керуючись «статистикою», згідно з якою психоактивні речовини вживаються переважно дітьми із «бідних» сімей унаслідок важкого життя та поганого виховання, упереджено підходять до питань антинаркотичної профілактичної роботи. Таким чином, створюється подвійна помилка: батьки з низьким заробітком повинні змиритися зі страшною долею своїх дітей, приречених стати наркоманами, а батьки з високим заробітком можуть не хвилюватися – їхні діти в безпеці.

Побуває й інша думка: якщо дитині детально та переконливо розказати про шкоду ПАР, «налякати її раз і назавжди», то вона навряд чи стане їх вживати. Однак налякати – ще не означає переконати в необхідності уникати. Таке твердження не враховує специфіки підліткового віку: орієнтація на майбутнє, передусім – на віддалене майбутнє, практично не сформована³¹⁵. Крім того, здорові діти, котрі мало хворіють, не усвідомлюють повністю небезпеки вживання ПАР, не бояться її. Проведене нами опитування підтверджує, що у підлітків ототожнюється вживання ПАР із *хворобливими станами* – 57 % (237 осіб). Однак усім відомо, як виглядає дуже хвора людина, звідси висновок: якщо людина не хвора на вигляд, значить вона не наркоман, значить у неї немає проблем, значить те, що вона вживає – це не психоактивні речовини. І «дорослі страшилки» як негативна інформація просто витісняються. Можливо, саме тому 88,3 % підліт-

³¹⁵ Лисецкий К. С. Психологические основы предупреждения наркотической зависимости личности / К. С. Лисецкий. – Самара : Универс-групп, 2007. – С. 50-55.

ків (367 осіб) стверджують, що точно не погодилися б спробувати ПАР, і тільки 1,9 % сказали «думаю, що так» (8 осіб). Причому, ми припускаємо, що, якби запитати підлітків, чи пробували вони самі психоактивні речовини або, чи є у них друзі, що вживають ПАР, то категоричність була б приблизно така ж. Із відповідей підлітків можна зробити висновок, що наркоман для них – щось страшне, неприємне, з тремтячими руками, ранами від ін'єкцій тощо; це людина, яка за крок від смерті, людина, що деградувала духовно та фізично; він не може бути другом. «А якщо мій друг пропонує «якусь траву», то хіба ж це наркотик. Мій же друг абсолютно здоровий, навпаки, у нього веселий настрій».

Як показують дані тестування за «Методикою діагностики потреби в пошуку вражень М. Цукермана», лише 7 % опитаних (14 осіб) виявили інтерес до вживання ПАР. Чому? Ми можемо припустити, що *уявлення про психоактивні речовини* у них спотворене. Це, по-перше. А, по-друге, у підлітковому віці рідко «бавляться важкими наркотиками», а гашиш, марихуану такими не вважають. Існує переконання, що «легкі» наркотики не шкідливі для здоров'я³¹⁶. Хоча більшість наркоманів починало саме з «легких» наркотиків.

Крім того, отримані результати зумовлені й *середовищем проживання* підлітків. Опитуванням було охоплено переважно районні центри та міста районного підпорядкування, а ситуація із вживанням ПАР тут певною мірою відрізняється від аналогічної у великих містах. Навіть із відповідей про суть поняття «наркотик» засвідчують це. Тільки 7,7 % підлітків (32 особи) співвіднесли це поняття із «кайфом» та назвали приклади легких наркотиків. Причому у відповідях хлопчиків простежується більше конкретики: галюцинації, стан афекту, збудження, тоді, коли відповіді дівчаток більш розмиті, схожі на фрази з книг («духовне спустошення», «втрата сенсу життя», «руйнування організму» тощо). Загалом, відповіді означають, що підлітки оперують в основному уявленнями, отриманими в школі. Тобто вони передбачають всі наслідки, котрі може викликати тривале вживання ПАР. Тому й підлітки такі безпечні, адже, як правило,

³¹⁶ Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика / [О. М. Балакірева, О. О. Стойко та ін.] ; кер. авт. кол. : О. О. Яременко. – К. : Держ ін-т проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-т соц. дослідж., 2005. – Кн. 7. – 196 с. – (Серія «Формування здорового способу життя молоді»).

наслідки вживання ПАР, які вони знають, не простежуються в їхніх знайомих, які вживають психоактивні речовини.

Опитування також доводить, що підлітки багато знають про кінцевий результат вживання ПАР (смерть, порушення діяльності всіх систем організму, духовна деградація), а от про їх проміжну шкоду, особливо первинну, менше. Тому варто звернути увагу на вплив ПАР загалом на людину, всі її системи. Так, залежність, як головна небезпека вживання ПАР, не повною мірою усвідомлюється молоддю: пов'язується не вживання та небезпека, а тривале вживання та ризик. Тільки для 30 % – 125 опитаних – (в основному хлопчики) ПАР – це залежність. Щодо віку опитаних, то слід сказати, що молоді люди у 14–15 років пов'язують ПАР радше із фатальними наслідками для життя та здоров'я, тоді як респонденти у 10–13 років вважають ПАР будь-яку речовину, яка може завдати шкоди організму.

Необґрунтованим є й поширене серед педагогів припущення, що «знати» про шкоду ПАР, у тому числі наркотичних речовин, означає «уміти їх уникати». Тут прослідковується тенденція до теоретичних знань, викликана, на нашу думку, *відсутністю практичних умінь і в самих педагогів*. Серед інформації, отриманої про ПАР, названо їх шкоду (65,3 % – 272 особи), як вони впливають на людину (54,7 % – 227 осіб), що це смертельна хвороба (45,1 % – 188 осіб). Водночас, лише 37,4 % підлітків (155 осіб) зазначили, що їм розповідали, як себе захистити від залучення до вживання ПАР. За порадами підлітків для тих, хто почав вживати ПАР, слід рекомендувати негайно кинути (44,2 % – 184 особи), звернутися до лікаря (22,1 % – 92 особи). Тут яскраво простежується вплив знань про психоактивні речовини на інформацію про їх вживання. Переважно дівчатка зазначають, що спробують самі переконати однолітка змінитися (29,4 % – 59 осіб). А от хлопчики припускають, що припинять дружбу з людиною, яка буде вживати ПАР (13,1 % – 28 осіб).

Що ж до поведінки у ситуації пропозиції ПАР, то 50,5 % – 210 підлітків – зазначили, що вони відреагують відмовою, 20,6 % (86 осіб) вказали, що вони відмовляться та спробують відмовити й однолітка від таких «забав». В обох випадках переважають відповіді дівчаток. 13,1 % – 54 опитаних не знають як поводитися в подібній ситуації (лише хлопчики).

Встановлено, що до особливостей школярів, які визначають *стійкість* або навпаки *підвищення ризику* початку вживання ПАР, можна віднести самооцінку особистості, рівень її оптимізму/песимізму,

стресостійкість та перебування у стані депресії, а також високі показники за шкалою пошуку вражень. Перелічені ознаки в межах норми повинні стримувати залучення підлітків до вживання ПАР. З іншого боку, в результаті вивчення впливу групи на залучення підлітків до вживання ПАР, ми також констатували той факт, що підлітки під впливом однолітків можуть почати вживання без видимих на те причин, тобто не задля особливого інтересу, з метою підвищення настрою чи зняття важкого емоційного стану, а просто, щоб довести, що вони «такі, як усі», що вони належать до цієї групи, що вона для них є значущою. Інші виявлені чинники вживання ПАР стають домінуючими пізніше, коли вже йде вживання заради вживання, а не заради чогось іншого. Саме тому з метою вивчення виявлених особливостей наркотизації підлітків та уточнення домінуючих чинників у підлітковому віці нами було проведено відповідне анкетування підлітків. Воно дозволило встановити рівень потреби у відчуттях, рівень депресії та стресостійкості, а також рівень самооцінки, конфліктності та конформності.

Рівень *потреб у відчуттях* вивчався за допомогою «Методики діагностики потреби в пошуку вражень М. Цукермана» (дод. Б.1.3). Як проказують результати анкетування, переважає середній рівень як у дівчаток (75,8 % – 91 особа), так і в хлопчиків (64,3 % – 54 особи), високі показники за цим параметром становлять лише у 5 % від загальної кількості підлітків (10 осіб). Крім того, якщо звернути увагу на твердження, що стосуються інтересу до проби ПАР, то лише 7 % підлітків (14 осіб) дали позитивну відповідь.

Виявлення депресивних станів проводилось на основі «Методики диференціальної діагностики депресивних станів Зунге», адаптованої Т. І. Балашовою³¹⁷ (дод. В.1.4.). Щодо результатів вивчення, то лише у 5% підлітків (10 осіб) простежується легка депресія ситуативної або невротичної генези (відповіді за статтю суттєво не відрізняються) та в 1% (2 особи) діагностовано істинний депресивний стан. Безумовно на такий стан варто звернути увагу фахівцям, однак, на нашу думку, він не носить такої масовості, щоб розглядатися як один із домінуючих чинників наркостійкості.

³¹⁷ Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підліткам: метод. рек. / Т.А. Мартинюк ; [ред. П. М. Гусака та Л. М. Вольнової]. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – С. 19–21

«Тест на самооцінку стресостійкості особистості»³¹⁸ (дод. В.1.5) дозволив зробити аналогічні до попередніх висновки щодо впливу *стресостійкості* на початок вживання ПАР і виникнення залежної поведінки у підлітків.

Отримані дані розподілилися в межах високого та середнього рівня стресостійкості. Загалом це становило 92 % відповідей опитаних (184 особи). За статевою ознакою дуже високий, високий та середній рівень переважає у хлопчиків, вище середнього та трохи вище середнього – у дівчаток. Низьких показників не було виявлено. Слід сказати, що вибірка не охоплювала достатньо великої кількості підлітків, однак вважаємо, що навіть при збільшенні вибірки відсоток низьких показників буде не суттєвим, а тому не визначатиме того масового характеру залучення до вживання ПАР підлітків, з яким ми зараз маємо справу у школах.

Отже, ми вважаємо, що розглянуті соціально-психологічні чинники наркотизації щодо підліткового віку не можна розглядати як домінуючі. Їхній вплив на початкових стадіях адиктивної поведінки не настільки суттєво впливає на поведінку підлітка. Аналіз показує, що показники, які перевищують чи занижені по відношенню до норми, становлять досить незначний відсоток. Водночас ми погоджуємось із тим, що вивчення клінічних випадків може ілюструвати значно більший відсоток, оскільки тривале вживання ПАР справді знижує стресостійкість та посилює депресивний стан. Крім того у більш старшому віці, коли вплив групи не є таким суттєвим, емоційний стан безумовно стає домінуючим на початку вживання ПАР.

Крім того, нами встановлено, що у підлітковому віці особливого значення набувають такі психосоціальні навички, як: спілкування, самоусвідомлення, критичне мислення, вирішення проблем та прийняття рішень. Дослідження психологічних ознак, що характеризують вказані навички показало, що їх рівень у підлітковому віці справді потребує розвитку. Коротко проаналізуємо отримані дані.

Для вивчення *навичок спілкування* нами використовувався «Тест вивчення комунікативних умінь» (дод. В.1.7), модифікований на основі «Методики вивчення комунікативних та організаторських

³¹⁸ Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підліткам: метод. рек. / Т.А. Мартинюк ; [ред. П. М. Гусака та Л. М. Вольнової]. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – С. 21–23

умінь». Загалом переважають середні та високі показники (54 %–108 осіб), однак відсоток анкет, що виявили низький та нижче середнього рівня комунікативних умінь (46 % – 92 особи) означає, що комунікативні навички підлітків ще потребують розвитку. Зважаючи на те, що спілкування є основним чинником розвитку та займає досить суттєве місце у житті саме в підлітковому віці, можна припустити, що труднощі в організації комунікативної взаємодії викликають психологічний дискомфорт. Підліток у такій ситуації прагне просто «злитися з натовпом».

«Шкала самооцінки», адаптована автором для учнів 6–8 класів (дод. В.1.6), використовувалась для вивчення самооцінки підлітків. Результати свідчать, що переважна більшість підлітків (63 % – 126 осіб) мають адекватну самооцінку, однак у 37 % (74 особи) – самооцінка неадекватна, а це впливає на те, що вони можуть прагнути ствердитися не завжди прийнятними способами.

Підлітки із *завищеною самооцінкою*, не отримуючи визнання у колективі, можуть намагатися виділитися, підлітки зі заниженою самооцінкою, навпаки, за допомогою ПАР спробують злитися з групою, показати, що вони такі «як всі».

Вивчення *особливостей вирішення проблем і прийняття рішень* підлітками було здійснено за допомогою «Методики діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі» (дод. В.1.8). Дана методика дозволяє проаналізувати особливості людини, що виявляються в міжособистісній взаємодії, та за допомогою включених у неї чинників оцінити такі тенденції особи: домінантність; упевненість в собі; непохитність; незалежність; залежність; невпевненість в собі; товариськість; чуйність. Ми особливу увагу звертали на *підпорядкований та залежний типи особистісного профілю*, оскільки вони характеризують прояви конформності у поведінці, впливу оточуючих на прийняття підлітками рішень, дозволяють оцінити вплив думки значущих інших на поведінку підлітків.

Високі показники за обома особистісними профілями переважають у дівчаток, що певною мірою зумовлено їх типовими характерологічними особливостями, схильністю піддаватися впливам оточуючих. Якщо враховувати ступінь вираженості за кожним із особистісних профілів, то за особистісним профілем «підпорядкований» переважає помірний для дівчаток та низький для хлопчиків ступінь вираженості особистісного профілю.

Щодо особистісного профілю «залежний», то переважає помірний для дівчаток та низький для хлопчиків ступінь вираженості особистісного профілю. Це говорить про те, що, незважаючи на прояви конформізму у підлітковому віці та особистісних профілів, пов'язаних із ним, ступінь вираженості останніх не досягає критичних показників.

Узагальнюючи результати за трьома останніми анкетуваннями, ми можемо констатувати, що потребують розвитку *комунікативні навички, нормалізація самооцінка особистості, а також вироблення впевненості та незалежності* у підлітків. Саме ці якості у підлітковому віці, якщо ми говоримо про так звану «нормальну», а не патологічно залежну вибірку, відіграють значну роль у протистоянні залученню до вживання ПАР. Багато-хто із підлітків просто не може сказати «ні», або не вміє, не знає, як правильно переконати однолітка, як відстояти свою думку. Таким чином, неоднозначне уявлення про те, що «гарного хлопчика затигла вулична компанія», тільки поверхово здається правильним. В асоціально спрямовану підліткову групу дійсно випадково можуть потрапити багато підлітків, але залишаться вони в ній вже не випадково. «Особливості асоціального угруповання приваблюють туди саме тих підлітків, які не досягли особистої зрілості та відчують себе комфортно лише в такій групі... їм потрібно просто підкорюватись; з необхідністю ідентифікації себе з усіма членами групи, що дає почуття захищеності. Цілком благополучні підлітки в асоціальну групу можуть потрапити за іншої причини: у відповідь на жорстку регламентацію їх поведінки батьками..., з метою отримання інформації, яка зазвичай приховується дорослими; в силу інерції (разом з другом-«ізгоєм»...); внаслідок відсутності інших форм дозвілля...»³¹⁹.

Узагальнюючи проаналізований теоретичний матеріал і результати наших практичних досліджень, можна зробити такі висновки:

По-перше, сьогодні змінився підхід фахівців у всьому світі до профілактики вживання ПАР. Основним завданням стає не інформування та залякування молоді, а виявлення та робота з підлітками та молоддю, котрі проявляють певні схильності, риси, властивості,

³¹⁹ Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – С.33–34.

якості як ознаки ризику початку вживання ПАР. Фахівцям важливо вчасно виявити схильність молодшої людини до вживання ПАР, залучити її до профілактичної роботи, зацікавити та допомогти виробити захисні механізми до цієї проблеми.

По-друге, багато підлітків достатньо добре інформовані, тому в разі спотворення та перебільшення негативних наслідків уживання ПАР описуючи їх дії, вони можуть оцінити інформацію як помилкову. Це підвищує їх критичність і скептицизм щодо слів дорослих взагалі. Як і в традиційній риторичі, подані обережно та чесно відомості про різні сторони, плюси та мінуси явища дадуть більший ефект, ніж одностороння «залякувальна» інформація, особливо, якщо надалі перед дітьми виникнуть альтернативні або суперечливі факти.

По-третє, заходи репресивного характеру (догани, осуд, заходи адміністративної дії) не можуть захистити підлітка, оскільки не поєднуються з психологічно обґрунтованими позитивними рішеннями, з пропозиціями такого соціально-прийнятного стилю життя, таких форм діяльності, в яких могли б бути задоволені емоційні запити й очікування підлітка, його потреба в інтимно-особистісному спілкуванні, відчуття власної значущості, сили тощо.

По-четверте, успіх профілактичної роботи досягається тоді, коли молодь починає ставитися до вживання ПАР як до нудного та безглузлого заняття; коли навіть закоренілі наркомани усвідомлюють, що вони загрузнули в одноманітній і обмеженій рутині, а тому майже не здатні насолоджуватися реальним життям.

По-п'яте, у центрі уваги профілактичної роботи мають бути не хімічні речовини та ефекти, які їх викликають, а люди та причини вживання ними ПАР. Фіксація цього поворотного моменту робить перспективним відпрацювання нового, поведінкового підходу та розробку на його основі профілактичних програм, які включатимуть такі завдання, як: розвиток соціальної компетентності у неповнолітніх, відпрацювання навичок асертивної поведінки, попередження виникнення особистісної схильності до адиктивної поведінки. Тому, за результатами опитування педагогів та учнів, анкетування учнів, ми вважаємо доцільним розробити таку модель профілактичної роботи, яка буде враховувати найбільшою мірою всі виявлені труднощі та недоліки. Крім того, вона має сприяти впровадженню вже наявних здобутків у сфері профілактичної антинаркотичної роботи, а також ґрунтуватися на вікових особливостях підлітків та основних

чинниках їх наркостійкості. Саме такою моделлю, на нашу думку, може стати модель, розроблена на основі підходу формування психосоціальних навичок. Цей підхід уже апробований в Україні, однак поки ще немає широкого досвіду його використання саме для профілактики вживання ПАР підлітками.

РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПАР ПІДЛІТКАМИ

4.1. Сутність, мета, завдання та основні підходи до проведення антинаркотичної профілактичної роботи

Питання постійного розвитку цінностей здорового способу життя учнів, знань про шкоду психоактивних речовин і попередження їх прийому в загальноосвітніх установах є прямим обов'язком педагогів, шкільних психологів та соціальних педагогів, тобто тих фахівців, які мають постійний і безпосередній контакт з дітьми та підлітками, займаються їхнім навчанням і вихованням. Реалізація такої роботи ускладнена внаслідок недостатнього рівня готовності фахівців освітніх установ з питань початку вживання ПАР, профілактики передумов і проявів наркотичної залежності. Ключові проблеми первинної профілактики вживання психоактивних речовин дітьми та підлітками в освітньому середовищі можна згрупувати так:

– як і з якого віку формувати у дітей активний психологічний захист, протидію до першої проби та прийому ПАР, до стилю життя, пов'язаного з наркотизацією;

– як педагогам, вихователям, соціальним працівникам, батькам безпомилково та точно визначати, чого вони мають прагнути під час роботи з дітьми та молоддю;

– як активно втручатися та коректувати систематичне вживання психоактивних речовин? Якими оптимальними засобами здійснювати комплексну реабілітацію дітей і підлітків, щоб припинити наркотизацію?

Щодо початку профілактичної роботи, то, існують розбіжності у поглядах педагогів: деякі з них завищують цю межу аж до підліткового віку, інші говорять уже про дошкільний вік. Часто як риторичне наводять питання про доцільність первинної профілактики вживання психоактивних речовин і деякі дослідники^{320 321}, зазна-

³²⁰ Кесельман Л. Е. Социальное пространство наркотизма / Л. Е. Кесельман, М. Г. Мацкевич. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – СПб. : Мед. пресса, 2001. – 272 с.

чаючи, що в жодній країні світу загальна профілактика не зупинила епідемічний процес. Однак, доки в усіх країнах зберігається значна частина молоді, що не вживає та не пробує «наркотичного зілля», актуальність профілактичних заходів, на нашу думку, не зменшується. Отже існує *необхідність раннього профілактичного втручання*, враховуючи те, що: 1) поступово зростає кількість неповнолітніх, для яких вживання ПАР з елементу групової субкультури переростає у наркотичну залежність; 2) вживання психоактивних речовин набуває епідемічного характеру, що обумовлено неконтрольованим впливом ровесників; 3) вживання психоактивних речовин супроводиться ризиком для психосоціальної діяльності та здоров'я; 4) вживання психоактивних речовин набагато успішніше вдається зупинити в підлітковому віці, ніж у дорослих.

З вище означеного закономірно постає наступне запитання: що розуміти під такою профілактикою, як обмежувати її сферу та напрями реалізації.

Первинна суть профілактики – захист здоров'я. І в такому значенні профілактика не має чітких меж із галузями науки та практики, що стосуються здоров'я людини, з поняттями ж гігієни та санітарії профілактика збігається³²².

На державному рівні **профілактика вживання психоактивних речовин** *передбачає комплекс соціальних, освітніх і медико-психологічних заходів, спрямованих на виявлення й усунення причин та умов, що спричиняють поширення та вживання психоактивних речовин, попередження розвитку та ліквідацію негативних особистісних, соціальних і медичних наслідків вживання психоактивних речовин*. В освітній сфері вона переважно спрямована на деяку «групу ризику» для запобігання небажаної поведінки її членів. Найбільш ґрунтовним можна вважати визначення **соціально-педагогічної про-**

³²¹ Рущенко І. П. Первичная профилактика наркомании в Украине: обзор опыта и постановка проблемы / И. П. Рущенко, В. Н. Кузьминов // Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты / [сост. И. П. Рущенко]. – Харьков : Финарт, 2002. – С. 73–83. – (Итоговые материалы международного проекта).

³²² Гаврилюк Л. Поширення наркоманії в молодіжному середовищі / Л. Гаврилюк, П. Баб'юк // Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича : зб. наук. пр. – Чернівці, 2002. – Вип. 152 : Педагогіка та психологія. – С. 52–58.

філактики залежної поведінки, подане в дисертаційному дослідженні Г. Д. Золотової, під якою автор розуміє «...гуманістично формуючу, науково обґрунтовану, спрямовану на мінімізацію факторів соціального ризику діяльність, пов'язану з усуненням факторів та умов вживання психоактивних речовин...», яка передбачає «...створення оптимальної соціальної ситуації розвитку особи, прояв різних видів її активності, розкриття її внутрішнього потенціалу...»³²³. Вказане визначення є своєрідним узагальненням **концептуальних основ первинної профілактики**, а саме: 1) розгляд профілактичної антинаркотичної роботи як переважно соціальної, наймасовішої, орієнтованої на загальну популяцію дітей, підлітків, молоді; 2) спрямування профілактичних зусиль не тільки на попередження розвитку хвороби, а й на формування здатності зберегти конструктивну поведінку.

Реальність мети соціально-педагогічної профілактики проблем, пов'язаних із вживанням психоактивних речовин, зазвичай визначається з урахуванням **чинників**, вказаних нижче:

– **бажаність**. Так, коли в суспільстві йде активна медіа-пропаганда тютюну та алкоголю як запоруки успіху, то зрозуміло, що ставити за мету профілактики припинення вживання ПАР просто нереально. Саме суспільство не підтримує цього;

– **виконуваність**. Мета «суспільство без наркотиків» зазвичай недосяжна. Більш реальною є профілактика, спрямована на зменшення та контролювання схем вживання чи на послаблення наслідків вживання ПАР.

Спираючись на означена вище, можна констатувати, що найбільш реальною **метою антинаркотичної профілактики** можна вважати *профілактику вживання психоактивних речовин та виникнення залежності від вживання психоактивних речовин серед підлітків*.

Завдання антинаркотичної профілактичної роботи з підлітками можна сформулювати таким чином: зміна ціннісного ставлення до психоактивних речовин; формування особистісної відповідальності за

³²³ Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки студентів (на прикладі навчальних закладів I–II рівня акредитації) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.05 / Золотова Ганна Дмитрівна. – Луганськ, 2005. – С. 38–39

свою поведінку, що зумовить зниження попиту на психоактивні речовини; вироблення життєво важливих психосоціальних навичок.

Щодо *методичних аспектів*, то при їх розгляді необхідно вирішити питання вибору провідних стратегій та основоположних підходів профілактики. Так, розгляд *стратегій профілактики* показує, що найбільш прийнятною, на думку багатьох дослідників^{324 325 326 327 328}, є класифікація ВООЗ, де профілактику прийнято розділяти на первинну, вторинну та третинну. Ми будуючи власну модель теж брали за основу *трирівневу стратегію*, що дала нам змогу передбачити види соціально-педагогічної роботи з підлітками на кожній стадії переходу адиктивної поведінки у залежну при вживанні ПАР, сформулювати завдання в межах кожного виду та кінцеві результати. Результати проведеного аналізу представлено на рис. 4.1.1. Водночас ми враховували положення про умовність такого поділу під час роботи з проблемами, пов'язаними з психоактивними речовинами. Адже «вибір стратегії залежить від специфіки контингенту, тому методи первинної профілактики можуть бути логічно включені до втручання вторинного рівня»³²⁹.

В межах кожного виду соціально-педагогічної профілактичної діяльності робота проводилася лише з тим контингентом підлітків, що не мав ознак фізичної залежності. Адже саме цим станом, обмежується психолого-педагогічна компетенція фахівця. Якщо ж

³²⁴ Гаврилюк Л. Поширення наркоманії в молодіжному середовищі / Л. Гаврилюк, П. Баб'юк // Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича : зб. наук. пр. – Чернівці, 2002. – Вип. 152 : Педагогіка та психологія. – С. 52–58.

³²⁵ Колесов Д. В. Наркотизм : сущность и профилактика / Д. В. Колесов, С. В. Турцевич. – М. : Знание, 1988. – 48 с. – (Серия «В помощь лектору»).

³²⁶ Рущенко И. П. Первичная профилактика наркомании в Украине: обзор опыта и постановка проблемы / И. П. Рущенко, В. Н. Кузьминов // Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты / [сост. И. П. Рущенко]. – Харьков : Финарт, 2002. – С. 73–83. – (Итоговые материалы международного проекта).

³²⁷ Спірна І. Д. Медичні і соціальні проблеми наркоманії / І. Д. Спірна // Ваше здоров'я. – 2009. – № 5 (6–12 лют.). – С. 12.

³²⁸ Юнак В. Ю. Наркоманія – дорога в безодню / Валерій Юрійович Юнак. – К. : Здоров'я, 2001. – 160 с.

³²⁹ Профилактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / [ред. М. Госсон, М. Грант]. – Женева : ВОЗ, 1993. – XII. – С. 44.

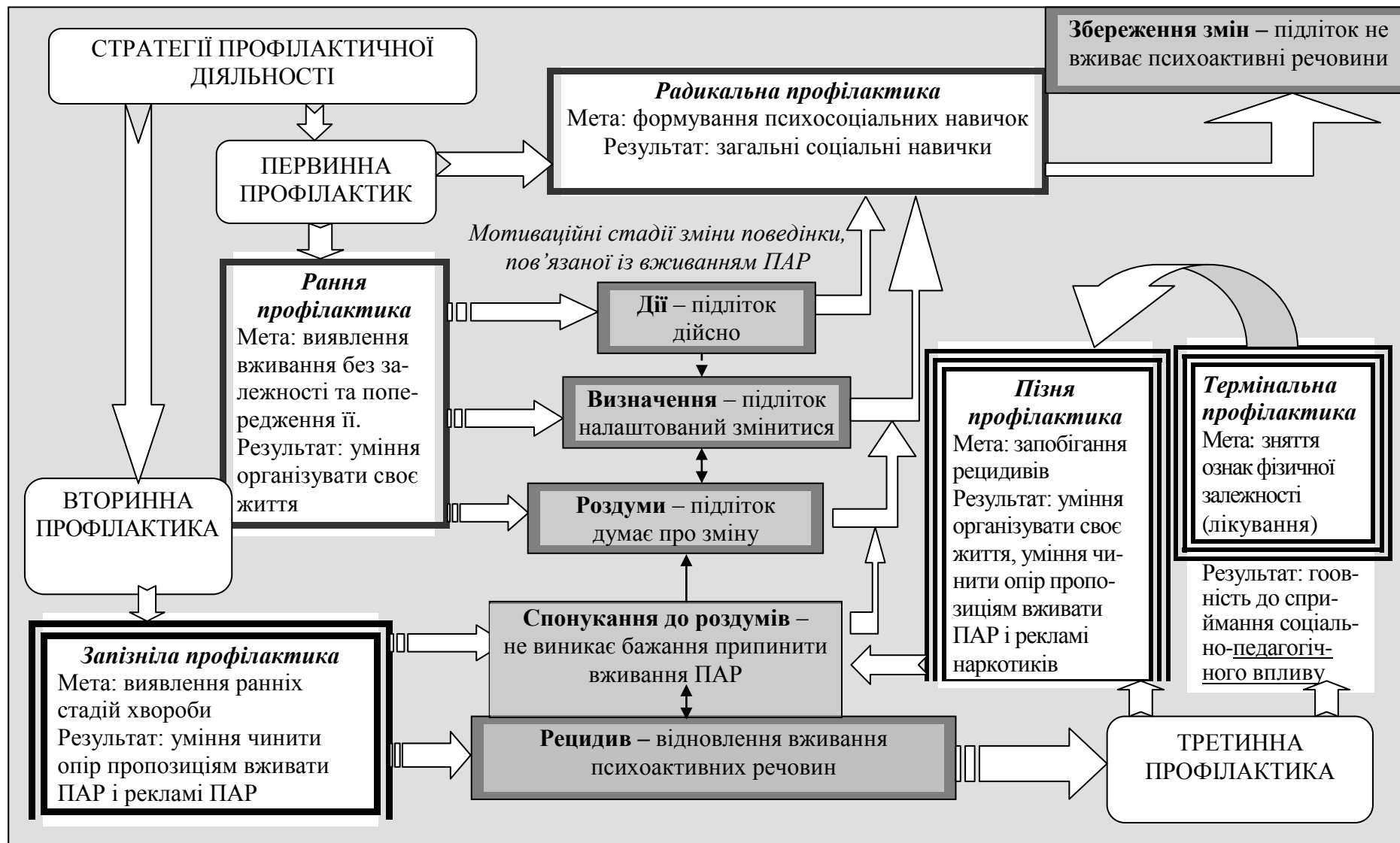

Рис. 4.1.1. Модель соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками

уже виявлено фізичну залежність, то діяльність фахівця психолога чи соціального педагога можлива лише після ліквідації її ознак. Що ж до *підходів*, на яких доцільно ґрунтуватися при побудові профілактичної роботи, то поступово ученими^{330 331 332 333} було доведено, що інформаційно-просвітницький підхід, який вважався тривалий час оптимальним, виявився не досить ефективним у вирішенні завдань саме антинаркотичної профілактики, оскільки традиційне акцентування на негативних наслідках прийому ПАР не забезпечувало досягнення поставленої мети. З 90-х років стали активно впроваджуватися профілактичні програми побудовані на принципі формування здорового способу життя. Однак результати практичної роботи та їх моніторинг виявили, що вони не завжди ефективні при антинаркотичній роботі з підлітками. Це пов'язано із тим, що найбільш значущими цінностями для підлітків є: сім'я / батьки, друзі, освіта³³⁴. Вони займають перші три позиції в рейтингу. Здоров'я в рейтингу важливих життєвих цінностей підлітка посідає 10 місце. Причому здоров'я близьких (батьків, родичів) є більш значущим, аніж власне здоров'я. Така ситуація зумовлена віковими особливостями підлітка, для якого проблеми здоров'я, тривалі хвороби чи нездужання, старіння досить віддалені, а тому й не актуальні. Як зауважує з цього приводу К. Лисецький, «для підлітка цінність здоров'я в тому, що його наявність дає впевненість

³³⁰ Гульдман В. В. Психологическое исследование запугивания на установку подростков по отношению к наркотикам / В. В. Гульдман, О. Л. Романова, А. В. Дрынков // Вопросы наркологии. – 1990. – № 4. – С. 45–51.

³³¹ Ласточкин В. А. Педагогические основы формирования трезвого образа жизни старшеклассников / В. А. Ласточкин, А. Н. Якушев // Предупреждение вредных привычек у школьников. – М. : АПН СССР, 1990. – С. 13–42.

³³² Песоцкая О. П. Современные подходы к профилактике аддиктивного поведения школьников / О. П. Песоцкая // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 221–228.

³³³ Сирота Н. А. Анализ современных подходов к профилактике употребления наркотиков / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский // Вопросы наркологии. – 1996. – № 3. – С. 91–97.

³³⁴ Лисецкий К. С. Психология не-зависимости : учеб. пособие по курсу «Профилактика аддиктивного поведения» [Электронный ресурс] / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – Самара : Универс-групп, 2003. – Режим доступа к пособию: http://www.psycheya.ru/lib/psi_nez/1.htm

у собі, сприяє самореалізації, дає можливість ризикувати...»³³⁵. А психічне самопочуття – почуття дорослості, незалежності, самостійності та інші – для підлітка набагато важливіше за фізичне самопочуття, особливо зважаючи на те, що вживання ПАР на перших етапах дає більше задоволення, аніж шкоди. У зв'язку з виявленими недоліками відбулася поступова переорієнтація профілактичних програм різного спрямування, в тому числі й направлених на формування здорового способу життя, на альтернативний до інформаційного *компетентнісний підхід* (знання заради вмінь). Він базується на понятті зміни поведінки та використовує методи поведінкової модифікації (А. Бандура³³⁶, Р. Джессор³³⁷), а також теорію об'єднання ровесників (Е. Отін та ін.³³⁸).

Як зазначають дослідники цього питання (Р. Дж. Айвс³³⁹, І. Зверева³⁴⁰, Б. Лазаренко та І. Пінчук³⁴¹), такий підхід обґрунтовує необхідність формування усвідомлених поведінкових реакцій, які дозволяли б успішно розв'язувати завдання самозахисту від ризикової поведінки, подолання життєвих труднощів, повсякденних проб-

³³⁵ Рабочая книга практического психолога / [ред. Бодалева А. А., Деркача А. А., Лаптева Л. Г.]. – М. : Ин-т психотерапии, 2002. – 640 с. с. 78

³³⁶ Bandura A. Social Learning Theory / Albert Bandura. – Englewood Cliffs. – N. Y. : Prentice Hall, 1977. – 66 p.

³³⁷ Costa F. M., Transition into adolescent problem drinking: the role of psychosocial risk and protective factors. / F. M. Costa, R. Jessor, M. S. Turbin // Journal Studying Alcoholism. – 1999. – Jul., 60(4). – P. 480–490.

³³⁸ Oetting E. R. Drugs and native – american youth. / E. R. Oetting, R. W. Edwards, F. Beauvais // Drugs and Soc. – 1988. – № 1-2. – P. 1–34.

³³⁹ Айвс Р. Д. Обучение молодежи жизненным навыкам и приобретение опыта их использования : пособие для педагогов, психологов, мед. работников и других специалистов, работающих с детьми и подростками / Ричард Джон Айвс ; Совет Европы ; группа Помпиду / [Ричард Джон Айвс (общ. ред.), Анна Першанова (адапт. пер.)]. – Екатеринбург, 2001. – 85 с.

³⁴⁰ Зверева И. Разработка и внедрение программ обучения жизненным навыкам: международные и отечественные подходы [Электронный ресурс] / Ирина Зверева // Замежны досвед. – 2005. – № 2 (5). – С. 42–46. – Режим доступа к журналу: http://adukatar.net/bit2/storage/users/2/2/images/240/%235_Pages_42-46.pdf

³⁴¹ Методичний посібник з профілактики наркоманії та ВІЛ/СНІДу у шкільному та молодіжному середовищі / [ред Б. П. Лазаренко, І. М. Пінчук]. – К. : ЮНІСЕФ, 2002. – 144 с.

лем тощо. Ці проблеми, насамперед, пов'язані з відсутністю у молодих людей навичок швидкої адаптації до соціальних змін і самостійного прийняття рішень, здатності долати життєві труднощі. Директор програми щодо наркоманії Всесвітньої організації охорони здоров'я Ганс Ємбланд говорить: «Наркоманію часто зображають так, ніби її можна ліквідувати шляхом оголошення їй тотальної війни. Проте зараз акцент зміщується: не війна з наркотиками, а підтримка стратегії «Здоров'я для всіх»³⁴². Саме на це й спрямовується компетентнісний підхід.

У спеціальній літературі^{343 344 345 346} навички, сформовані за цим підходом, носять назву життєві, або психосоціальні (*Life Skills*). Це поняття сьогодні не є категорією конкретної науки, а тому й не має строгого визначення. Як правило, життєві навички розуміються як «навички особистісної поведінки та міжособистісної взаємодії, що дають змогу людям контролювати і спрямовувати своє життя, розвивати позитивну адаптацію до соціального оточення та вносити зміни в навколишнє середовище відповідно до інтересів і потреб індивіда»³⁴⁷.

³⁴² Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – С.103.

³⁴³ Айвс Р. Д. Обучение молодежи жизненным навыкам и приобретение опыта их использования : пособие для педагогов, психологов, мед. работников и других специалистов, работающих с детьми и подростками / Ричард Джон Айвс ; Совет Европы ; группа Помпиду / [Ричард Джон Айвс (общ. ред.), Анна Першанова (адапт. пер.)]. – Екатеринбург, 2001. – 85 с.

³⁴⁴ Аналитическое исследование «Обучение жизненным навыкам» : аннотированный отчет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/ideas/common/23.html>

³⁴⁵ Зверева И. Разработка и внедрение программ обучения жизненным навыкам: международные и отечественные подходы [Электронный ресурс] / Ирина Зверева // Замежны досвед. – 2005. – № 2 (5). – С. 42–46. – Режим доступа к журналу : http://adukatar.net/bit2/storage/users/2/2/images/240/%235_Pages_42-46.pdf

³⁴⁶ Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 300 с.

³⁴⁷ Песоцкая О. П. Современные подходы к профилактике аддиктивного поведения школьников / О. П. Песоцкая // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 221–228.

До життєвих навичок, зокрема, включають **психосоціальні компетенції** та **навички міжособистісного спілкування**, що допомагають підліткам приймати інформовані рішення, вирішувати проблеми, усвідомлювати негативні впливи та тиск однолітків і здійснювати опір їм, мислити критично та творчо, ефективно спілкуватися, будувати здорові взаєностосунки, співпереживати іншим людям, організовувати своє життя здоровим і продуктивним способом. Психосоціальні навички можуть бути спрямовані на особисті дії або дії стосовно інших людей, або можуть застосовуватися до дій, які змінюють навколишнє середовище для того, щоб зробити його сприятливим для здоров'я. Крім психосоціальних розрізняють, безумовно, й інші навички, що можуть стосуватися охорони здоров'я чи компетентності, наприклад, в наданні першої допомоги, гігієні чи у сфері сексуального здоров'я тощо.

Процес поділу різних психосоціальних навичок за категоріями може навести на думку про відмінність між ними (табл. 4.1.1).

Таблиця 4.1.1

Психосоціальні навички для санітарної освіти на основі навичок

Комунікація і навички міжособистісного спілкування	Навички прийняття рішень і критичного мислення	Навички самоврядування і вирішення проблем
1	2	3
Навички міжособистісного спілкування • Вербальна/невербальна комунікація • Активне слухання • Вираз відчуттів: отримання і надання (без звинувачень) і отримання відгуку Навички ведення переговорів/відмови: • Переговори та вирішення конфліктів • Навички наполегливості	Навички прийняття рішення/вирішення проблем: • Навички збору інформації • Оцінка майбутніх наслідків учинених дій для самого себе і для інших – визначення альтернативних рішень проблем • Навички аналізу впливу цінностей і відносин, що	Навички впевненості і здібностей самоконтролю, прийняття відповідальності, зміни або досягнення змін: • Формування відчуття власної гідності/самовпевненості • Формування навичок самоаналізу, включення усвідомлення прав, впливу, цінностей,

1	2	3
• Навички відмови. <i>Формування співпереживання/емпатії:</i> • Здатність слухати, розуміти потреби інших людей, розуміти обставини і виражати це розуміння Співпраця і колективна/групова робота: • Прояв пошани до того, що роблять інші люди, і до іншого стилю • Оцінка власних можливостей і внесок у колектив/групу Навички пропаганди/захисту інтересів: • Вплив на навички та переконання. Навички мотивації	• стосуються себе особисто й інших, на мотивацію Навички критичного мислення: • Аналіз впливу однокласників і засобів масової інформації • Аналіз відносин, цінностей, соціальних норм, переконань і чинників, що впливають на них Визначення істотної інформації та джерел інформації	• відносин, прав, сильних і слабих сторін • Визначення мети • Навички самооцінки, самоконтролю Навички управління відчуттями/емоціями: • Управління відчуттям гніву • Відчуттям горя і тривоги • Відчуттями, обумовленими втратою, насильством і травмою Навички управління стресом: • Контроль часу • Позитивне мислення Методика релаксації

Проте багато психосоціальних навичок взаємозв'язані, а деякі з них можна розвивати одночасно в процесі соціально-педагогічної роботи. Тому, практикуючи вибір позитивної поведінки та створення здорових умов життєдіяльності, учні можуть застосовувати одну або декілька психосоціальних навичок (табл. 4.1.2 та 4.1.3), оскільки вони є основою соціальної компетентності³⁴⁸.

³⁴⁸ Наркомания как фактор риска и причина распространения ВИЧ-инфекции у подростков // Профилактика ВИЧ/СПИДа у несовершеннолетних в образовательной среде : учеб. пособие для препод. пед. вузов / [под ред. Л. М. Шипицыной]. – М. : ООО «ВАРИАНТ», 2006. – С. 76–99.

Психосоціальні навички для санітарної освіти на основі навичок

Комунікація і навички міжособистісного спілкування	Навички прийняття рішень і критичного мислення	Навички самоврядування і вирішення проблем
Навички міжособистісного спілкування • Вербальна/невербальна комунікація • Активне слухання • Вираз відчуттів: отримання і надання (без звинувачень) і отримання відгуку	Навички прийняття рішення/вирішення проблем: • Навички збору інформації • Оцінка майбутніх наслідків учинених дій для самого себе і для інших – визначення альтернативних рішень проблем • Навички аналізу впливу цінностей і відносин, що стосуються себе особисто й інших, на мотивацію	Навички впевненості і здібностей самоконтролю, прийняття відповідальності, зміни або досягнення змін: • Формування відчуття власної гідності/самовпевненості • Формування навичок самоаналізу, включення усвідомлення прав, впливу, цінностей, відносин, прав, сильних і слабих сторін • Визначення мети • Навички самооцінки, самоконтролю
Навички ведення переговорів/відмови:	1. Навички критичного мислення: • Аналіз впливу односторонніх і засобів масової інформації • Аналіз відносин, цінностей, соціальних норм, переконань і чинників, що впливають на них	Навички управління відчуттями/емоціями:
• Переговори та вирішення конфліктів • Навички наполегливості • Навички відмови. <i>Формування співпереживання/емпатії:</i> • Здатність слухати, розуміти потреби інших людей, розуміти обставини і виражати це розуміння	• Визначення істотної інформації та джерел інформації	• Управління відчуттям гніву • Відчуттям горя і тривоги • Відчуттями, обумовленими втратою, насильством і травмою
Співпраця і колективна/групова робота:	• Визначення істотної інформації та джерел інформації	Навички управління стресом:
• Прояв пошани до того, що роблять інші люди, і до іншого стилю • Оцінка власних можливостей і внесок у колектив/групу		• Контроль часу • Позитивне мислення • Методика релаксації
Навички пропаганди/захисту інтересів:	• Вплив на навички та переконання. • Навички мотивації	

³⁴⁹ За матеріалами: Навыки, Необходимые для Здоровья. Всемирная Организация Здравоохранения. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unicef.org/lifeskills/files/SFH-RUS.doc>

Конкретні психосоціальні навички для основних проблем здоров'я³⁵⁰

Питання здоров'я	Навички комунікації і міжособистісного спілкування	Навички прийняття рішень і критичного мислення	Навички самоконтролю і подолання проблем
1	2	3	4
А Л К О Г О Л Ь, Т Ю Т Ю Н И І Н А Р К О Т И К И	<i>Навички комунікації</i> Учні можуть спостерігати і практикувати способи: • інформування інших про негативні і соціальні наслідки і особисті причини відмови від алкоголю, тютюну та наркотиків; • звернення з проханням до батьків не палити в машині, коли вони їдуть разом <i>Навички співпереживання</i> Учні можуть спостерігати і практикувати способи: • слухати і показати розуміння причин, через які друг може прийняти рішення використовувати наркотики; • запропонувати привабливі і переконливі альтернативи. <i>Навички пропаганди і захисту</i> Учні можуть спостерігати і практикувати	<i>Навички прийняття рішень</i> Учні можуть спостерігати і практикувати способи: • збирати інформацію стосовно наслідків споживання алкоголю і тютюну; • оцінювати наслідки порівняно з причинами, які молодь звичайно наводить в захист споживання алкоголю або тютюну; • привести власні докази відмови від алкоголю або інших наркотиків і дати пояснення цих причин іншим людям; • запропонувати пити безалкогольні напої на вечірці, де подається алкоголь; • прийняти і дотримуватися рішення припинити споживання тютюну або інших наркотиків, і звернутися за допомогою до інших	<i>Навички управління стресами</i> Учні можуть спостерігати і практикувати способи: • аналізувати, що сприяє стресу; • зменшувати стрес за допомогою фізичних вправ, медитації і управління часом; • дружити з людьми, які надають підтримку і допомагають розслабитися

³⁵⁰ За матеріалами: Навыки, Необходимые для Здоровья. Всемирная Организация Здравоохранения. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unicef.org/lifeskills/files/SFH-RUS.doc>

1	2	3	4
	способи: переконувати керівника прийняти і запровадити політику школи, вільну від тютюну; • забезпечити підтримку на місцевому рівні школам і суспільним будівлям, вільним від табакокуріння <i>Навички ведення переговорів/ навички відмови</i> Учні можуть спостерігати і практикувати способи: • протистояти неодноразовим проханням друзів пожувати або покурити тютюн, так, щоб не втратити престиж або друзів. <i>Навички міжособистісного спілкування</i> Учні можуть спостерігати і практикувати способи, як: • підтримати людей, які намагаються зупинити споживання тютюну або інших наркотиків; • виразити конструктивну позитивну нетерпимість до того, що друг споживає шкідливі речовини. «Недобре, що ти робиш це»	<i>Навички критичного мислення</i> Учні можуть спостерігати і практикувати способи: аналізувати рекламу, метою якої є залучення молодих людей до споживання тютюну, і подивитися, як вона грає на бажанні виглядати «холоднокровним», привабливим для дівчат або хлопців; • давати контрінформацію, яка включає вартість покупки сигарет і те, як ще можна використовувати ці засоби; • оцінити, як споживання тютюну позначається на бідних людях; проаналізувати, що може підштовхнути їх до споживання шкідливих речовин, і направити їх на пошуки здорової альтернативи	

Слід зауважити, що навчання різним навичкам завжди включалося в санітарну освіту. Однак психосоціальні та міжособистісні навички є головними, оскільки вони включають і спілкування, і прийняття рішень, і вирішення та подолання проблем, самоврядування, а також уміння уникати шкідливої для здоров'я поведінки. Одночасне врахування знань, стосунків і навичок є важливою особливістю, що відрізняє профілактичну освіту на основі навичок від інших методів просвіти з питань здоров'я.

4.2. Стратегія побудови моделі профілактичної роботи на основі психосоціальних навичок

Отримані навички у сфері здоров'я впливають на здібності та вміння молодих людей захистити себе від загрози власному здоров'ю, створити компетенції для позитивної поведінкової практики і для формування здорових взаємостосунків. Психосоціальні навички пов'язувалися з конкретним поведінковим вибором щодо охорони здоров'я, зокрема, відмови від тютюнопаління, вибір здорової дієти або інформований вибір щодо безпечних взаємостосунків. Залежно від мети і теми акцент може бути зроблений на різних психосоціальних навичках. Наприклад, навички критичного мислення та прийняття рішень важливі для аналізу, уміння протистояти впливу однолітків або засобів масової інформації щодо вживання ПАР; навички міжособистісного спілкування необхідні під час обговорення альтернатив наркотичному поведінковому ризику. Молоді люди мають нагоду також отримати знання у сфері захисту власних інтересів, за допомогою яких вони можуть робити вплив на більш широку аудиторію й оточення, що впливають на їх здоров'я.

Щодо навичок, формування яких необхідне у школярів, то у Концепції навчання здорового способу життя³⁵¹ подається такий їх перелік (табл. 4.2.1).

³⁵¹ Концепція навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок : інформ. зб. з життєвих навичок / [авт.-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – 80 с.

Перелік основних життєвих навичок

Психосоціальні навички	Навички забезпечення життя	Навички навчання	Технічні, або практичні, навички
– прийняття рішень – вирішення проблем – критичне мислення – креативне мислення – спілкування – асертивність – вміння слухати – ведення переговорів – впевненість у собі – опір тиску однолітків – самоповага – співчуття (емпатія) – подолання стресу та керування емоціями	– комп'ютерні навички – пошук роботи – інтерв'ювання – приготування їжі – садівництво – малювання – керування автомобілем – інші	– читання – вміння зробити презентацію – вміння працювати з цифрами – інші	– чищення зубів – користування презервативом – дорожня безпека – правильне вживання ліків – миття волосся – миття рук – чищення одягу – інші

Найбільш значущими у питанні вироблення антинаркотичної стійкості є психосоціальні навички. При цьому вибір стратегії побудови моделі профілактичної роботи на основі психосоціальних навичок обумовлюється такими **чинниками**:

1. *Молодий шкільний і ранній підлітковий вік (6–15 років) у шкільному середовищі є критичним періодом і, зокрема, дає можливість для розвитку навичок і позитивних звичок.* Це пов'язано із тим, що важливим компонентом соціального пізнання при переході з підліткового періоду в юнацький є процес усвідомлення себе та інших людей і розуміння взаємостосунків у людському середовищі. Підліток стає здатним до осмислення декількох змінних, може мислити абстрактно і виробляти правила вирішення проблем; підлітки починають давати раціональне пояснення одержуваній інформації, формують власні цінності. І саме більш широкий соціальний контекст раннього та середнього підліткового періодів створює різноманітні ситуації, в яких діти можуть відпрацьовувати нові навички та формувати позитивні звички спілкування з однолітками й іншими людьми за межами сімейного кола.

2. На поведінку підлітка впливають його *цінності, переконання і стосунки, а також сприйняття цієї поведінки друзями та сім'єю*. Тому важливими аспектами профілактичної роботи на основі психосоціальних навичок є акцент на оволодінні *навичками критичного мислення* (включаючи здатність до самооцінки й оцінки соціального оточення), ефективної комунікації, причому в процесі діяльності, тобто за наявності практичної можливості застосування цих навичок. Розвиток стосунків, цінностей, навичок і компетенцій вважається важливим для того, щоб у дитини з'явилося усвідомлення власного «Я», самостійної особистості.

3. Навчання дітей *навичкам опору тиску оточення* є більш ефективним способом зменшення поведінкових проблем, аніж просте надання інформації або залякування. Тобто, у ході реалізації програм навчання психосоціальним навичкам можна знизити соціальний тиск і вплив однолітків щодо залучення до вживання ПАР. А заходи в межах ФПН щодо попередження такого тиску проводяться до того, як дитина або підліток виявляється під таким тиском.

4. Психосоціальні навички, на які спрямована профілактична робота на основі ФПН, складають частину внутрішніх чинників, які можуть допомогти підліткам адекватно реагувати на несприятливі обставини та водночас служать медіаторами їх поведінки.

5. Навчання навичкам відображає природні процеси, на основі яких діти вчаться поводитися в суспільстві: моделювання, спостереження і соціальна взаємодія. Крім того, важливим у процесі навчання психосоціальним навичкам є підкріплення: позитивне – у разі правильної демонстрації поведінки та навичок; негативне або коректуюче – у разі прояву такої поведінки і навичок, які необхідно виправити для забезпечення більш позитивних дій. Поряд із цим профілактична робота на основі ФПН передбачає, що важливими рольовими моделями, котрі встановлюють стандарти, є вчителі та інші дорослі.

6. Формування психосоціальних навичок здійснюється за допомогою методів навчання на основі активної участі, а також роботи в групах, що має такі переваги: посилення сприйняття себе та інших учасників; підтримка співпраці, а не конкуренція; забезпечення можливості для членів групи та їх тренерів/вчителів визнавати і цінувати навички та посилювати почуття власної гідності; створення можливості учасникам краще пізнати один одного і продовжити стосунки; сприяння розвитку навичок слухання та комунікації; полегшення роботи з делікатними питаннями; забезпечення толерантності

та розуміння окремих підлітків та їх потреб; заохочення новаторства та творчості.

Таким чином, на основі загальної теорії та методології антинаркотичної профілактичної роботи, виходячи з виявлених труднощів і недоліків, а також спираючись на компетентнісний підхід, нами було побудовано **стратегічну модель соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками** (рис. 4.1).

Розроблена модель відобразила основні стратегічні напрями профілактичної роботи з підлітками, що вживають ПАР.

Перший стратегічний рівень – первинна профілактика, що спрямовується на попередження виникнення вживання ПАР серед підлітків. Вона включає комплекс заходів, що передбачають формування актуальних для підліткового віку психосоціальних навичок, попередження першої проби психоактивної речовини та ускладнення адиктивної поведінки підлітків у напрямку переходу до залежної. Її метою було створення умов, які сприяють збереженню здоров'я та поривають шляхи впливу на підлітка несприятливих чинників, насамперед, деструктивних впливів групи, а також підвищенню його стійкості до несприятливих чинників. Під час первинної профілактики застосовувалися немедичні заходи соціально-педагогічного, освітнього та психологічного спрямування, що застерігають проти вживання ПАР. Надання соціально-педагогічної допомоги підлітку здійснюється *суб'єктами профілактичної роботи*: соціальним педагогом, соціально-психологічною службою, класним керівником і батьками.

У межах первинної профілактики ми виділяємо радикальний та ранній види профілактики. **Мета радикальної профілактики** – формування психосоціальних навичок актуальних у підлітковому віці. В ході її реалізації передбачається вирішення таких завдань: зміна ціннісного ставлення підлітків до ПАР; формування антинаркотичних установок; формування особистої відповідальності за свою поведінку; пропаганда здорового способу життя. *Об'єктом* впливу визначено здорових осіб, тобто осіб без ознак вживання (включаючи підлітків, що мали первинний контакт із ПАР). Особлива увага надається загальним соціальним навичкам, які й визначаються як кінцевий результат роботи на цьому етапі.

Мета ранньої профілактики – виявлення підлітків, які перебувають на стадії експериментування з ПАР, та запобігання їх переходу до початкової стадії зловживання. Реалізація профілактичних заходів передбачає вирішення таких завдань: формування

конструктивної мотивації (позитивних цінностей, орієнтації на виконання соціальних вимог і самозбереження); вдосконалення саморегуляції; підвищення стресостійкості та розширення ресурсів особистості; вироблення життєво важливих умінь; розширення соціальних зв'язків і позитивного соціального досвіду особи; підвищення рівня соціальної адаптації. *Об'єктом* впливу є «група ризику», а саме підлітки, що мають виражену схильність до формування девіантної поведінки (за результатами спостережень), без прояву такої в даний час, а також особи, що вже вживали ПАР. Особлива увага надається такому змістовому компоненту як уміння організовувати своє життя. Навички, сформовані у його межах визначаються як кінцевий результат роботи на цьому етапі що забезпечує переведення роботи з підлітком до завдань радикальної профілактики.

Другий стратегічний рівень – вторинна профілактика спрямовується на обмеження поширення фактів уживання, що виникають у соціальній групі, та переходу їх у залежність. За *метою* слід визначити діяльність щодо максимального скорочення тривалості дії ПАР на підлітків, обмеження ступеня шкоди, що наноситься вживанням ПАР, запобігання виникненню хронічного захворювання.

Під час вторинної профілактики застосовувалися немедичні *заходи* соціально-педагогічного, освітнього та психологічного спрямування, що запобігають переходу уживання у залежність. Надання соціально-педагогічної допомоги підлітку здійснюється провідними *суб'єктами* профілактичної роботи: психолог, нарколог – соціальний педагог – батьки – середовище проживання підлітка. Тобто, свою роботу соціальний педагог тут проводить разом із з психологом, однак психокорекційні впливи є первинними.

У межах вторинної профілактики нами виділяється **запізніла профілактика**, метою якої є виявлення та зниження рівня стійкого вживання з ознаками психологічної залежності. Під час її реалізації передбачається вирішення таких *завдань*: формування мотивації на зміну поведінки; формування мотивації на припинення вживання ПАР; розвиток проблем долаючої поведінки; формування соціально-підтримувальної поведінки та стратегії пошуку соціальної підтримки. *Об'єктом* впливу є підлітки, які мають ознаки залежності, котра формується від ПАР на її початковій стадії. Особлива увага надається такому змістовому компоненту, як уміння чинити опір пропозиціям вживати ПАР і рекламі ПАР. Навички, сформовані у його межах визначаються як кінцевим результатом роботи на цьому етапі і переходом до завдань первинної профілактики.

Третій стратегічний рівень – третинна профілактика, що за своєю суттю є більш медичною, індивідуальною, орієнтується на контингент підлітків, залежних від вживання ПАР. Її основною метою є зниження випадків ускладнень адиктивних захворювань. Під час третинної профілактики застосовуються, насамперед, медичні заходи для зняття ознак фізичної залежності. Пізніше вживаються заходи соціально-педагогічного, освітнього та психологічного спрямування, що запобігають зривам і рецидивам захворювання, сприяють відновленню особистісного та соціального статусу залежного підлітка, поверненню його в сім'ю, до освітньої установи, до громадсько-корисної діяльності. Надання соціально-педагогічної допомоги підлітку провідними суб'єктами профілактичної роботи має таку динаміку: установа допомоги – соціальний центр – наркологічний диспансер – нарколог, психолог – соціальний педагог – батьки – середовище проживання.

У межах третинної профілактики можна виокремити профілактику пізню та термінальну. Соціально-педагогічний вплив можливий переважно під час **пізньої профілактики**, що спрямована на попередження рецидиву захворювання у хворих, які припинили вживати ПАР. Особливу увагу доцільно надавати таким змістовим компонентам, як уміння чинити опір пропозиціям вживати ПАР і рекламі ПАР та уміння організувати своє життя. Вони забезпечують перехід залежного до циклу змін у напрямі до припинення вживання ПАР. **Термінальна профілактика** передбачає примусове лікування хронічних випадків, що далеко зайшли. Лише після зняття ознак фізичної залежності ми можемо застосовувати заходи, визначені на попередніх етапах.

4.3. Тактика організації соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками

Першу програму розвитку психосоціальних навичок розробив Г. Ботвін спільно з групою авторів^{352 353 354}. Вона втілювалася у

³⁵² Ботвін Г. Формирование жизненных навыков : теория, методы, эффективность профилактического подхода к злоупотреблению наркотиками / Гилберт Дж. Ботвин, Кеннет У. Гриффин // Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков : пути преодоления : учеб. пособие для студ. вузов / [под ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон] ; науч. ред. рус. текста Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский ; пер. с англ. А. В. Александровой. – М. : Академия, 2006. –

міжнародному проєкті «Навчання життєвим навичкам», ініційованого Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Сьогодні такі програми широко використовують у США та країнах Західної Європи^{355 356 357}, а також у різних модифікаціях у Росії (програми «Здоров'я»^{358 360}, «Мій вибір»³⁶¹, «ФЖН»³⁶³, «Корисне щеплення»³⁶⁴ та ін.).

С. 40–64. – (Пер. изд. : Innovations in adolescent substance abuse interventions / edited by E. F. Wagner, H. B. Waldron. – 2001. – 3000 экз.).

³⁵³ Griffin K. W. Protective role of personal competence skills in adolescent substance use: psychological well-being as a mediating factor. / Kenneth W. Griffin, L. M. Scheier, Gilbert J. Botvin, T. Diaz // Psychology Addiction Behaviours. – 2001. – Sep., № 15(3). – P. 194–203.

³⁵⁴ Hurrelman K. Drug Prevention in schools / K. Hurrelman // Documentation of the European Conference. – 1991, October. – P. 36–51.

³⁵⁵ Романова О. Л. Методологические аспекты первичной профилактики зависимости от психоактивных веществ у детей / О. Л. Романова // Вопросы наркологии. – 1997. – № 2. – С. 67–75.

³⁵⁶ Спрангер Б. Анализ состояния обучающих программ «Формирование жизненных навыков» в мире / Бенжамин Спрангер // Вопросы наркологии. – 1994. – № 1. – С. 82–85.

³⁵⁷ Botvin G. J. Preventing drug abuse in schools: social and competence enhancement approaches targeting individual-level etiologic factors. / Gilbert J. Botvin // Addiction Behave. – 2000. – Nov. – Dec., № 25(6). – P. 887–897.

³⁵⁸ Preventing illicit drug use in adolescents: long-term follow-up data from a randomized control trial of a school population. / Gilbert J. Botvin, Kenneth W. Griffin, T. Diaz [and other] // Addiction Behaviours. – 2000. – Sep.–Oct., № 25(5). – P. 769–774.

³⁵⁹ Здоровье : учеб.-метод. пособие для уч. 1–11 классов / [под ред. В. Н. Касаткина, Л. А. Щеплягиной]. – [2-е изд., дополн. и испр.] – Ярославль : Аверс Плюс, 2007. – 448 с.

³⁶⁰ Касаткин В. Н. Комплексная программа здоровья в школе / В. Н. Касаткин // Школа здоровья. – 1997. – № 3. – С. 7–19.

³⁶¹ Педагогика здоровья : [программа и метод. руков. для учит. нач. шк.] / ред. В. Н. Касаткина. – М. : ДИНКА-ПРЕСС, 1998. – 333 с.

³⁶² Мой выбор : учеб.-метод. пособие для учителей сред. шк. / Ахметова И., Иванова Т., Иоффе А. [и др.]. – М. : Учит. газ., 2001. – 120 с. – (Учит. газ., Межрегион. асоц. «За гражданское образование).

³⁶³ Паршутин И. А. «Формирование жизненных навыков» – программа профилактики поведенческих факторов риска у подростков / И. А. Паршутин, Т. П. Симонятова // Школа здоровья. – 1999. – № 4. – С. 32–39.

³⁶⁴ Полезная прививка : учеб. пособие по профилактике ВИЧ/СПИДа для 10-11 кл. : [материалы для учит.] / [под ред. О. Л. Романовой]. – М. : Проект «Здоровая Россия 2020», 2005. – 74 с.

В Україні такою поширеною програмою можна вважати «Основи здоров'я»³⁶⁵, навчання за якою було введено з 2005 року. Безумовною заслугою цього курсу є те, що він сприяє формуванню свідомого ставлення до свого життя та здоров'я, оволодінню основами здорового способу життя, навичками, у тому числі й психосоціальними, безпечної для життя та здоров'я поведінки. Однак, «Основи здоров'я» не реалізують повністю свого потенціалу, який у них закладено. Це пов'язано з такими *чинниками*:

– *по-перше*, «Основи здоров'я» є «предметом-носієм» для навчання психосоціальних навичок³⁶⁶. Однак уже те, що «Основи здоров'я» розглядаються як навчальний предмет знижує їхню цінність в очах школярів, оскільки «треба щось вчити». Саме тому ми переконані – антинаркотична профілактична програма не повинна розглядатися як навчальний предмет, а будуватися у формі тренінгового курсу за принципом «рівний – рівному»;

– *по-друге*, у коментарях колишнього головного спеціаліста управління змісту освіти МОН України О. Єресько (за даними сайта МОН України) зазначається, що «...викладати предмет «Основи здоров'я» ... можуть *вчителі...*»³⁶⁷. Ми погоджуємось із думкою, що інтегрований курс, який містить біологічні, валеологічні знання, знання з основ безпеки життєдіяльності, медицини повинен читати спеціаліст. Однак, знову ж таки, враховуючи вікові особливості підлітків, варто пам'ятати, що вчителі, на жаль, не завжди є достатнім авторитетом для них. Учитель-предметник, класний керівник сприймається упереджено, часто як моралізатор. Крім того, навіть хороший вчитель потребує додаткової підготовки для організації тренінгових, а не навчальних занять. У «Концепції навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок» також зазначено, що «...не рекомендується в процесі організації занять спиратися на дидактику, оскільки це більш розвиваючі тренінгові заняття, аніж

³⁶⁵ Основи здоров'я : [програма для 5-9 кл. серед. загальноосвіт. навч. закладів] / Бойченко Т. Є., Заплатинський В. М., Дивак В. В. – К. : Перун, 2005. – 48 с.

³⁶⁶ Концепція навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок : інформ. зб. з життєвих навичок / [авт.-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К.: Генеза, 2005. – С. 36.

³⁶⁷ Єресько О. В. Основи здоров'я [Електронний ресурс] / О. В. Єресько. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/average/new_pr/0506/osnzd.doc с. 1

навчальні»³⁶⁸. Саме тому ми схилиємось до проведення таких занять психологами та соціальними педагогами при активній участі учнів-лідерів.

– *по-третє*, «...до програми основ здоров'я введено низку практичних занять, що є обов'язковими для виконання»³⁶⁹. Як показує наш практичний соціально-педагогічний досвід, є завдання і вправи, які «йдуть», тобто діти їх виконують залюбки, вони їх розуміють, вони їм цікаві, а є такі, що просто не сприймаються, а тому виховного впливу не надають. Однак якщо у навчальній програмі вказано обов'язковість, то вчитель буде прагнути їх провести. Тому, на нашу думку, доцільно подавати лише зразки чи орієнтовні завдання. В пізніших виданнях це враховано^{370 371};

– *по-третє*, до кожного розділу програми визначені *обов'язкові результати навчання*, а навчальні досягнення *оцінюються* на основі видів навчальної діяльності, що зазначені у програмі³⁷². Ми вважаємо, що така вимога значно знижує профілактично-виховну спрямованість курсу. Не можна ставити високу оцінку за емпатійність чи комунікабельність, а низьку за конфліктність, не можна одного учня хвалити за те, що він знає визначення здоров'я, його складові, а іншого ганити, бо він просто дотримується правил гігієни, але не може чітко сформулювати жодного визначення. В «Концепції ...» наголошується, що «оцінка процесу навчання учнів не є синонімом оцінки викладання...»³⁷³;

³⁶⁸ Концепція навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок : інформ. зб. з життєвих навичок / [авт.-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – С. 39.

³⁶⁹ Єресько О. В. Основи здоров'я [Електронний ресурс] / О. В. Єресько. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/average/new_pr/0506/osnzd.doc с. 1

³⁷⁰ Ващенко Л. С. Основи здоров'я : книга для вчителя / Л. С. Ващенко, Т. Є. Бойченко. – К. : Генеза, ЮНІСЕФ, 2005. – 240 с.

³⁷¹ Приклади вправ для виконання учнями на уроках з «Основ здоров'я»: інформ. зб. з життєвих навичок / [автор-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – 68 с.

³⁷² Основи здоров'я : [програма для 5-9 кл. серед. загальноосвіт. навч. закладів] / Бойченко Т. Є., Заплатинський В. М., Дивак В. В. – К. : Перун, 2005. – 48 с.

³⁷³ Концепція навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок : інформ. зб. з життєвих навичок / [авт.-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – С. 43

– *по-п'яте*, програмою передбачено резервні години, які можуть бути використані для проведення тематичного оцінювання рівня навчальних досягнень школярів. Критеріями для оцінювання учнів є рівень досягнення ними компетентності³⁷⁴. При чому хочемо зазначити, що оцінювати рекомендується проводити за звичайною 12-бальною шкалою, за рівнями, котрі хоча й адаптовані для певного курсу, однак містять перелік знань, умінь і навичок, як і будь-яка навчальна дисципліна. Однак ми вважаємо, що психосоціальні навички як психосоціальні компетенції потребують більш практичного, аніж теоретичного оцінювання. Тому за допомогою тематичної атестації перевіряти, чи готова дитина сказати «ні» ПАР, вважаємо недоцільним.

Отже, у розробці власної програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН нами зроблено спробу врахувати труднощі та здобутки щодо організації профілактичної роботи, виявлені в ході вивчення авторських профілактичних програм^{375 376 377}, у тому числі й «Основ здоров'я».

³⁷⁴ Основи здоров'я : [програма для 5–9 кл. серед. загальноосвіт. навч. закладів] / Бойченко Т. Є., Заплатинський В. М., Дивак В. В. – К. : Перун, 2005. – 48 с.

³⁷⁵ Горанская С. В. Выбираю жизнь. Программа Д.О.М. Дети. Образование. Милиция : учеб.-метод. пособие [для сотрудников правоохр. органов и уч.] / С. В. Горанская, О. С. Баранова. – Петрозаводск : Петро Пресс, 2001. – 176 с.

³⁷⁶ Методичний посібник з профілактики наркоманії та ВІЛ/СНІДу у шкільному та молодіжному середовищі / [ред. Б. П. Лазаренко, І. М. Пінчук]. – К. : ЮНІСЕФ, 2002. – 144 с.

³⁷⁷ Петракова Т. И. Руководство по профилактике наркомании / Татьяна Ивановна Петракова. – М. : НИИ наркологии, 2000. – 177 с.

³⁷⁸ Полезная прививка : учеб. пособие по профилактике ВИЧ/СПИДа для 10-11 кл. : [материалы для учит.] / [под ред. О. Л. Романовой]. – М. : Проект «Здоровая Россия 2020», 2005. – 74 с.

³⁷⁹ Программа «Навигатор» профилактики ВИЧ/СПИД и употребления ПАВ. – М. : Мирамед Институт, 2005. – (Серия «Женщины и дети – прежде всего»).

³⁸⁰ Профілактика ВІЛ/СНІДу, наркоманії, алкоголізму серед учнів і студентів : тренінгові і соціально-реабілітаційні програми : в 3 т. / [за ред. В. П. Панка, І. І. Цушка]. – К. : Ніка Центр, 2005. Т.1. – 2005 – 248 с.

³⁸¹ Ткач Б. М. Індивідуально-психологічні та нейропсихологічні особливості молоді з адиктивною поведінкою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / Б. М. Ткач. – Київ, 2006. – 20 с.

Як ми вже зазначали, програму антинаркотичної профілактичної роботи ми орієнтували на застосування *тренінгу психосоціальних навичок*. Вибір саме такого варіанту роботи був зумовлений тим, що основним чинником початку вживання ПАР у підлітковому віці є вплив групи та невміння особистості опиратися її деструктивному тиску, що вимагає формування актуальних для підлітків психосоціальних навичок. Вони сприятимуть розвитку у підлітків почуття самодостатності, здатності активно, а не пасивно взаємодіяти з референтною групою. Зміст тренінгу психосоціальних навичок традиційно спрямовується на два рівні: міжособистісний (розвиток спілкування; аналіз реакції на критику; її конструктивні види; прийняття рішень в ситуації взаємодії; протистояння зовнішньому тиску) та внутрішньо особистісний («Я»- концепція; вміння говорити «ні»; способи подолання стресу; навички критичного мислення). Однак, оскільки такий поділ швидше умовний, тому в розробленій нами програмі представлені обидва вказані компоненти у відповідному співвідношенні.

Враховуючи вікові особливості підлітків, як об'єкта соціально-педагогічного впливу, при побудові програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН ми ґрунтувалися на таких *положеннях*:

1. Група є необхідною умовою для формування думок, поглядів та їх модифікації у підлітковому віці. Крім того, «поліпшення соціально-значущих здібностей надає сприятливу дію на розвиток соціальної поведінки, комунікабельності, позитивних стосунків із однолітками та стійкої здатності відмовляти у відповідь на пропозицію вживати наркотик»³⁸². Тому програма антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН фокусувалася на взаєминах окремої дитини з її однолітками.

2. Основною формою діяльності в таких групах має стати цільова активність на позитивній раціональній основі. Адже, як зазначає Т. Петрикова, «зразки забороненої поведінки або негативні зразки поведінки з негативними її наслідками об'єктивно виявля-

³⁸² Слобода З., Девид С. Л. Профилактика злоупотребления психоактивными веществами среди детей и подростков : научно обоснованное руководство [Электронный ресурс] / Зили Слобода, Сюзан Л. Девид ; под общ. ред. Алан И. Лешнер ; [пер. с англ.]. – СПб, 2000. – 17 с. – Режим доступа: <http://www.narcom.ru/parents/agit/4.html> с. 5

ються слабші за позитивні поведінкові зразки або поведінку з позитивними наслідками»³⁸³.

Врахування зазначених положень стало методологічною основою науково обґрунтованої розробки **програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок**, в якій відображено тактику профілактичної роботи з підлітками, що вживають ПАР, і сформовано такі напрями:

1. Научання позитивним психосоціальним навичкам: формування основних навичок культури поведінки, культури гігієни і турботи про себе; розвиток соціальної й особистісної компетентності; вироблення навичок самозахисту; попередження виникнення проблем; формування цілісного ставлення до себе, до людей, до світу; оволодіння способами ефективної взаємодії з людьми і світом.

2. Антинаркотичне виховання: формування у дітей і підлітків особливої особистісної структури антинаркотичної спрямованості, що запобігає зверненню до одурманення як способу досягнення суб'єктивно позитивного стану та забезпечує можливість реалізації потреб в отриманні задоволення за рахунок соціально цінних джерел.

3. Позитивна пропаганда здорового способу життя: зацікавлення підлітка сферою послуг і пропозицій, які реалізують потенціал здорового способу життя та можливостей отримання допомоги щодо проблем уживання ПАР і залежності (орієнтування й інформування молодих людей про можливості вирішення проблем, що виникають).

4. Підготовка кадрів для організації ефективної профілактики вживання ПАР.

5. Активізація антинаркотичної політики школи з питань усунення зовнішніх чинників наркотизації школярів.

Будуючи програму антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН, ми дотримувалися традиційної внутрішньої структури, рекомендованої для програм профілактичного спрямування, зокрема: значення профілактики, її мета; зміст та організація профілактичної діяльності; засоби та методи досягнення мети; рівень кваліфікації, що визначає, хто саме здійснюватиме реалізацію профілактичної діяльності; методи оцінки результатів застосування профілактичних

³⁸³ Петракова Т. И. Предикторы риска аддиктивного поведения и профилактика наркологических заболеваний среди подростков / Т. И. Петракова // Вопросы наркологии. – 1999. – № 2. – С. 60–66.

впливів, а також оцінка її валідності та надійності^{384 385}. В експериментальному ракурсі *структура програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН* містить такі компоненти:

1. *Значення профілактики*. Розроблена нами програма антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН належить до універсальних програм, а отже «...призначена для всіх індивідів у певній популяції, а не селективне або цілеспрямоване втручання, адресоване тільки групі ризику»³⁸⁶. Її завдання досягаються дією на чинники ризику, що асоціюються з ранніми стадіями адиктивної поведінки. Тобто соціально-педагогічний вплив активізується, коли вже надано необхідну медичну чи психокорекційну допомогу, або в цьому ще немає потреби. Особлива увага звертається на психосоціальні навички й інші, що розвиваються водночас із ними, тісно пов'язані з міжособистісною взаємодією підлітків і міжособистісною комунікацією, що реалізується у групі. Група однолітків розглядається як стабілізуючий чинник щодо проявів підліткової девіантності, котрий сприяє її утриманню в соціально прийнятних межах. Особливо це стосується змішаних за статтю підліткових груп³⁸⁷. Тренінг припускає осмислення учнями власних почуттів, думок оточуючих та однолітків, ставлення до проблеми навчання та суспільства в цілому; аналіз конкретних історій, ситуацій, особистих планів на майбутнє тощо. Згідно з висновками І. Паршутіна³⁸⁸, тренінг сприяє зміцненню просоціальної особистісної позиції учнів і позитивно впливає на формування реалістичних уявлень про психоактивні речовини та негативного ставлення до їх вживання.

³⁸⁴ Лисецкий К. С. Психология и профилактика наркотической зависимости / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – М. : 2008. – 224 с.

³⁸⁵ Школа – територія здоров'я : методичний посібник зі створення, впровадження та оцінювання шкільної програми з профілактики вживання психоактивних речовин / за заг. ред. В. М. Оржеховської. – К. : Оптима, 2006. – 172 с.

³⁸⁶ Социология девиантного (отклоняющегося) поведения : учеб. пособие / [В. С. Афанасьев, Я. И. Гишинский]. – СПб. : СПбФ РАН, 1993. – 167 с.

³⁸⁷ Профілактика поширення наркозалежності серед молоді : навч.-метод. посіб. / [за ред. В. В. Бурлаки]. – К. : Герб, 2008. – 224 с.

³⁸⁸ Паршутин И. А. Динамика личностных позиций подростков в сфере аддиктивного поведения (На материале тренингов формирования жизненных навыков) : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Паршутин Игорь Александрович. – Москва, 2003. – 135 с.

2. Метою втілення програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН стало тренування, активізація та розвиток основних психологічних механізмів, які беруть участь у формуванні етичної культури особистості підлітка, формування його психосоціальних навичок, а також забезпечення розвитку соціальної та психологічної компетентності особистості підлітка, його самовизначення в соціумі.

3. *Завдання.* Виходячи із загальної мети профілактичної роботи^{389 390} та спираючись на Концепцію формування здорового способу життя³⁹¹, нами було визначено такі завдання програми антинаркотичної профілактики:

3.1. Навчання психосоціальним навичкам.

В шкільні програми як обов'язкові включені психосоціальні навички, об'єднані ВООЗ у п'ять компонентів³⁹²: самоповага та емпатія; комунікативні та міжособистісні відносини; прийняття рішень і вирішення проблем; творче та критичне мислення; уміння долати емоції і стрес.

Водночас, як показують результати досліджень^{393 394}, у ранньому підлітковому віці (11–14 років) особлива увага має надаватися розвитку таких основних психосоціальних навичок, як: спілкування, самоусвідомлення, критичне мислення, вирішення проблем та при-

³⁸⁹ Горанская С. В. Выбираю жизнь. Программа Д.О.М. Дети. Образование. Милиция : учеб.-метод. пособие [для сотрудников правоохр. органов и уч.] / С. В. Горанская, О. С. Баранова. – Петрозаводск : Петро Пресс, 2001. – 176 с.

³⁹⁰ Романова О. Л. Позитивная антинаркотическая профилактика в начальной школе / О. Л. Романова, М. В. Самойлова // Вопросы наркологии. – 1994. – № 1. – С. 78–82.

³⁹¹ Концепція навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок : інформ. зб. з життєвих навичок / [авт.-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К.: Генеза, 2005. – 80 с

³⁹² Зверева И. Разработка и внедрение программ обучения жизненным навыкам: международные и отечественные подходы [Электронный ресурс] / Ирина Зверева // Заграничные досвед. – 2005. – № 2 (5). – С. 42–46. – Режим доступа к журналу: http://adukatar.net/bit2/storage/users/2/2/images/240/%235_Pages_42-46.pdf

³⁹³ Концепція навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок : інформ. зб. з життєвих навичок / [авт.-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К.: Генеза, 2005. – 80 с.

³⁹⁴ Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 300 с.

йняття рішень. Саме на них ми й звертаємо увагу під час організації тренінгової роботи. Подаємо аналіз вказаних психосоціальних навичок із позиції профілактики вживання ПАР:

– *прийняття рішень* – ця навичка дозволяє підлітку приймати конструктивні рішення під час пропонування ПАР та вибору їх як засобу самоствердження, робити це самостійно, бути впевненим у собі, не піддаватися тиску однолітків та реклами, бути відповідальним за свої рішення, зокрема, вживати чи не вживати ПАР;

– *вирішення проблем* – це навичка, котра дозволяє підлітку конструктивно вирішувати проблеми спілкування самореалізації, самоствердження; не впадати у відчай, долати труднощі у навчанні чи взаємодії з оточуючими; знаходити позитивне вирішення труднощів у завоюванні авторитету; не ховатися від проблем в ірреальному світі наркотичного сп'яніння;

– *критичне мислення* – це навичка аналізу підлітком інформації та досвіду об'єктивним способом. Вона може допомогти проаналізувати інформацію про ПАР, отриману від дорослих та однолітків, оцінити деструктивний вплив групи і засобів масової інформації;

– *спілкування* – це навичка, що допомагає підлітку висловлюватися вербально та невербально, тобто відповідно до культури та оточення. Це означає мати можливість висловлювати не лише свої думки та відстоювати їх, а й звернутися при необхідності по допомогу. Досить часто через невміння спілкуватися неповнолітні починають вживати ПАР, тоді вони відчувають себе впевненими та комунікабельними, знімаються бар'єри;

– *асертивність, самооцінка та опір тиску однолітків* – це навички, що дають змогу підлітку діяти у своїх власних інтересах, відстоювати свої права, водночас поважаючи права та почуття інших людей. Це виробляє у підлітків навички висловлюватися чітко та конкретно, зокрема, сказати «ні» ПАР.

3.2. Формування власної життєвої позиції, що дає змогу вибудувати позитивні стосунки з людьми, не вдаючись до «сурогатів» спілкування у вигляді психоактивних речовин.

3.3. Виховання емоційного неприйняття «наркотичних форм» поведінки як позитивної рольової моделі (вживання психоактивних речовин у будь-якій формі це – хвороба, хворих шкода, а бути схожим на «жалюгідних» не престижно).

3.4. Розвиток навичок самозбереження (ненавмисно не випити невідомі ліки, не бути пасивним курцем, уникнути небезпеки стосунків із наркоманом, алкоголіком).

3.5. Навчання навичок відмови від психоактивних речовин у ситуаціях, коли їх пропонують (уміння відстоювати свою точку зору в будь-якій ситуації).

4. *Зміст та організація профілактичної діяльності.* Універсальна профілактична програма націлена, насамперед, на широкий спектр чинників ризику та захисних чинників і реалізувалася шляхом навчання комбінації загальних особистісних і соціальних умінь, уміння організувати своє життя та здатність чинити опір пропозиціям вживати психоактивні речовини³⁹⁵. Перших два компоненти забезпечують зростання особистої та соціальної компетентності, а також зниження мотивації до прийому ПАР і вразливість підлітків щодо таких соціальних впливів, які зумовлюють наркотизацію, як група однолітків. Зміст цих компонентів нами проаналізовано та уточнено відповідно до мети нашої програми та планованої антинаркотичної роботи. Подаємо їх в експериментальному ракурсі.

Перший компонент – загальні соціальні навички – спрямований на збільшення соціальної компетентності учнів разом із загальними соціальними уміннями (ефективно взаємодіяти, долати сором'язливість, знайомитися з новими людьми та розвивати здорову дружбу). Цей розділ програми передбачає розвиток навичок спілкування, загальних соціальних навичок (прояв ініціативи в соціальних взаємодіях, уміння розмовляти), вербальних і невербальних навичок захисту власної позиції.

Такі здібності набуваються через поєднання різних вправ, наочних прикладів, обговорення успіхів і помилок учнів, закріплення матеріалу, рольових ігор і використання домашніх завдань.

Другий компонент – уміння організувати своє життя – забезпечує навчання підлітка умінню бути незалежним та управляти своїм станом і розвиває відчуття самоконтролю. До нього входить навчання навичкам подолання труднощів і вироблення рішень (наприклад, знаходити суть проблеми, визначати мету, приймати

³⁹⁵ Ботвин Г. Формирование жизненных навыков : теория, методы, эффективность профилактического подхода к злоупотреблению наркотиками / Гилберт Дж. Ботвин, Кеннет У. Гриффин // Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков : пути преодоления : учеб. пособие для студ. вузов / [под ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон] ; науч. ред. рус. текста Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский ; пер. с англ. А. В. Александровой. – М. : Академия, 2006. – С. 40–64. – (Пер. изд. : Innovations in adolescent substance abuse interventions / edited by E. F. Wagner, H. B. Waldron. – 2001. – 3000 экз.).

альтернативні рішення, передбачати наслідки), критичному мисленню для опору впливу однолітків і засобів масової інформації, самоконтролю та самоповазі (адекватна самооцінка, навички само-рефлексії та самопідтримки).

Третій компонент – уміння чинити опір пропозиціям вживати ПАР і рекламі ПАР – спрямований на надання інформації щодо соціальних чинників, які провокують вживання психоактивних речовин. Він містить матеріали, розроблені для виправлення хибного уявлення про «масове вживання» психоактивних речовин у суспільстві; інформацію про тиск, який чинять ЗМІ, що рекламують тютюн, спиртні напої та прийом наркотиків; популяризації суспільних антинаркотичних норм; навчання знанням щодо профілактики вживання психоактивних речовин; поліпшення розпізнавання тиску з боку соціальним оточенням, котрий спонукає до вживання ПАР; опис способів протистояння прямому тиску однолітків, які спонукають підлітка палити, пити або вживати психоактивні речовини.

Ці компоненти ми вивчали впродовж трьох років – 22 основних у перший рік та по 10 закріплювальних занять у наступні роки.

5. *Методи соціально-педагогічного супроводу.* Враховуючи низку досліджень^{396 397 398 399}, під час навчання психосоціальним навичкам ми робили акцент на інтерактивних «діалогічних формах» взаємодії, а не інформаційно-повчальних. Саме вони дають змогу формувати відповідальну поведінку в ризикованих ситуаціях, обмінюватися інформацією та висловлювати особисту думку учнями. Це зумовило обов'язкове оволодіння соціальним педагогом методами групової роботи, що не завжди трапляється в наших школах.

³⁹⁶ Марченко Н. В. Діяльність соціального педагога щодо профілактики адиктивної поведінки неповнолітніх / Н. В. Марченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Зб. наук. пр. / АПН України. Ін-т пробл. виховання. – К.; Житомир, 2005. – Вип. 7. – С. 260–264.

³⁹⁷ Основы коррекционной педагогики : учеб. пособие для студ. / Гонеев А. Д., Лифинцева Н. Н., Ялпаева Н. В. ; [под ред. В. А. Слестелина]. – М. : Академия, 1999. – 280 с.

³⁹⁸ Полезная прививка : учеб. пособие по профилактике ВИЧ/СПИДа для 10-11 кл. : [материалы для учит.] / [под ред. О. Л. Романовой]. – М. : Проект «Здоровая Россия 2020», 2005. – 74 с.

³⁹⁹ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Київ, 2010. – 22 с.

Враховано й те, що «...групові дискусії та сумісне прийняття рішень є найефективнішими способами вирішення проблеми»⁴⁰⁰. Під час навчання використовуються різноманітні психотехнічні прийоми, розроблені в моделях групового тренінгу^{401 402 403 404 405}. Отже, профілактична програма ґрунтується на діалогічному стилі виховання, груповому методі побудови занять і психотехнічних прийомах ФПН.

Методи, що використовуються для розвитку навичок, включають такі моменти: обговорення в класі; метод «мозкового штурму»; демонстрація та практика під керівництвом інструктора; рольова гра; робота в малих групах; навчальна гра й імітація / моделювання; конкретні ситуації; розповіді; дебати; практичне відпрацювання психосоціальних навичок, характерних для конкретного контексту, з іншими учасниками. Зазначимо, що в межах розробленої програми використовуються переважно соціально-педагогічні методи. Засоби психологічного, в тому числі й психокорекційного впливу носять допоміжний характер та мають на меті підсилити соціально-педагогічний вплив. Більш детальну характеристику окремих методів нами подано у методичних рекомендаціях «Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками»⁴⁰⁶.

⁴⁰⁰ Ямбиков Ф. Профілактика наркоманії в підлітковій середі. [Електронний ресурс] / Ф. Ямбиков. – Режим доступу : <http://www.narcom.ru/ideas/socio/39.html>

⁴⁰¹ Основы групповой работы при организации и проведении тренинга профилактики злоупотребления ПАВ среди подростков и молодежи : метод. пособие / [ред.-сост. : Зарецкий В. В., Портянская Л. Л., Рябцев В. К. и др.]. – М., 2002. – 130 с.

⁴⁰² Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Кьелл Рудестам ; перевод. : А. Голубев, Л. Трубицына и Э. Дикий ; терминолог. правка В. Данченко. – СПб. : Питер, 1999. – 348 с. (серия «Мастера психологии»).

⁴⁰³ Сמיד Р. Групповая работа с детьми и подростками / Розалия Сמיד ; пер. с англ. Ю. В. Брянцевой. – [2-е изд., исправ.]. – М. : Генезис, 2000. – 272 с.

⁴⁰⁴ Фопель К. Создание команды. Психологические игры и упражнения / Курт Фопель ; пер. с нем. – М. : Генезис, 2002. – 400 с.

⁴⁰⁵ Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків за проектом «Діалог» : навч.-метод. посіб. / Вінда О. В., Коструб О. П., Сомов І. Г. – [3-тє вид., перероб. і допов.]. – К., 2003. – 284 с.

⁴⁰⁶ Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітків: метод. рек. / Т.А. Мартинюк ; [ред. П. М. Гусака та Л. М. Вольнової]. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 74 с.

6. *Мотивація учасників*. Всі види профілактичної діяльності спираються на визначені нами стадії переходу адиктивної поведінки у залежну при вживанні ПАР: контакт, експериментування, початкова стадія зловживання, зловживання (рис 4.3.1). На кожному етапі здійснюється відповідна мотиваторна діяльність, що відображена нами у програмі антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН (компонент «Мотивація учасників»). Вона забезпечує позитивно спрямований перехід підлітка з однієї стадії циклу змін поведінки, пов'язаної з уживанням психоактивних речовин, до іншої (попередні роздуми, роздуми, визначення, дії, рецидив, збереження змін), аж до повного припинення вживання. Етапи адиктивної поведінки, на яких знаходився підліток визначали початок циклу змін. Саме цей цикл ми враховували при побудові моделі соціально-педагогічної профілактики вживання психоактивних речовин підлітками (дод. А.1.1.). Таким чином, під впливом соціально-педагогічних заходів у межах трирівневої стратегії профілактики відбуваються такі зміни у поведінці підлітків, що пов'язані з уживанням ПАР:

– *спонукання до роздумів*. У підлітків не виникає бажання припинити вживання психоактивних речовин – слід викликати у нього сумніви, допомогти глибше зрозуміти ризик і проблеми, пов'язані з їх вживанням;

– *роздуми* – підліток думає про зміну: «Можливо, мені слід припинити вживання ПАР» – слід схилити чашу терезів, добитися того, щоб у нього з'явилися підстави для зміни, посилення власної ефективності для зміни;

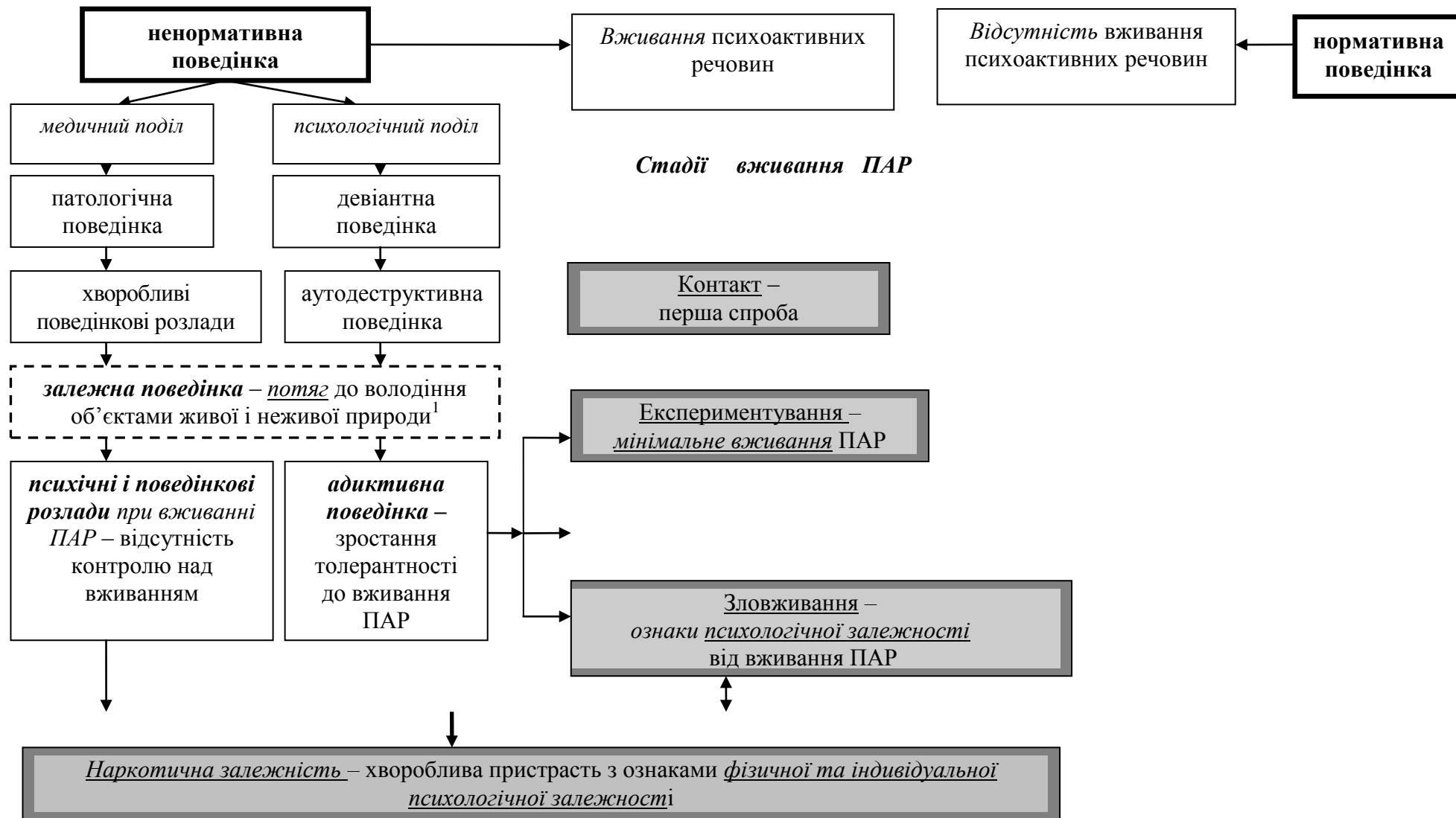
– *визначення* – підліток налаштований змінитися: «Я повинен припинити вживання психоактивних речовин» – слід допомогти визначити найефективніший спосіб дій, щоб змінитися;

– *дії* – підліток дійсно змінюється: «Я припинив вживати психоактивні речовини». Слід допомогти йому зробити кроки у бік збереження змін;

– *збереження змін* – підліток не вживає психоактивні речовини, слід допомогти йому визначити та використати стратегії запобігання рецидиву;

– *рецидив* – підліток може відновити вживання психоактивних речовин, слід допомогти йому активізувати роздуми – спонукання до роздумів.

Підкреслимо, що такий підхід особливо корисний щодо підлітків як таких клієнтів, що чинять опір.

¹Курсивна лінія говорить про те, що цей поведінковий прояв є проміжним

Рис. 4.3.1 Динаміка поведінки, пов'язаної з вживанням психоактивних речовин

7. *Рівень кваліфікації фахівців* визначає, хто має займатися профілактичною роботою, передбачає поділ обов'язків, сфер і напрямів між вчителями, психологами, соціальними педагогами, соціальними працівниками та ін. Реалізація розробленої нами програми передбачає залучення всього педагогічного колективу школи. Провідна роль відводиться соціальному педагогу та учням-лідерам. Інших суб'єктів соціально-педагогічної роботи нами названо при характеристиці видів профілактичної роботи.

8. *Передбачувані результати*: зменшення чинників ризику вживання психоактивними речовинами та виникнення залежності у підлітків; формування установок на здоровий спосіб життя, ефективних поведінкових стратегій і особистісних ресурсів підлітків; сформованість навичок протидії наркотичному середовищу, вирішення життєвих проблем, критичного мислення, прийняття відповідальності за власну поведінку, ефективного спілкування.

9. *Критерії оцінки ефективності профілактичної програми*. Програма антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН нами оцінюється за трьома параметрами. *Перший параметр* передбачає оцінку відповідності програми її призначенню, тобто, чи відповідає розроблена програма тим вимогам, які висуваються до соціально-педагогічних профілактичних шкільних програм антинаркотичного спрямування^{407 408}.

Другий параметр передбачає оцінку самого процесу реалізації програми. Дослідники цього питання^{409 410 411 412} рекомендують

⁴⁰⁷ Система педагогического управления профилактикой наркомании в образовательных учреждениях : учеб.-метод. изд. – Белгород : Отчий край, 2001. – С. 88–89.

⁴⁰⁸ Касаткин В. Н. Принципы создания программы профилактики курения в школе / В. Н. Касаткин // Вестник образования. – 2001. – № 13. – С. 57–71.

⁴⁰⁹ Сמיד Р. Групповая работа с детьми и подростками / Розалия Сמיד ; пер. с англ. Ю. В. Брянцевой. – [2-е изд., исправ.]. – М. : Генезис, 2000. – 272 с.

⁴¹⁰ Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми і молоддю : наук.-метод. посіб. / [заг. ред. О. І. Пилипенка]. – К. : А.Л.Д., 1995. – 100 с.

⁴¹¹ Суховольская Т. С. Педагогические условия профилактики вредных привычек у подростков: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Суховольская Татьяна Станиславовна. – Калининград, 2005. – 191 с.

⁴¹² Школа – територія здоров'я : методичний посібник зі створення, впровадження та оцінювання шкільної програми з профілактики вживання психоактивних речовин / за заг. ред. В. М. Оржеховської. – К. : Оптиміа, 2006. – 172 с.

оцінювати процес за такими питаннями: Що було зроблено в межах програми? Як виконувалася програма? Чи виконувалася програма так, як передбачалося? Хто брав у ній участь? Чи досягла програма очікуваних результатів? Чи досягнуті очікувані довгострокові ефекти?

Третій параметр передбачає власне оцінку результатів програми, тобто чи була досягнута її кінцева мета. У «Довіднику для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків...»⁴¹³.

⁴¹³ Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 300 с.

РОЗДІЛ 5. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ПІДЛІТКАМИ

5.1. Впровадження програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок

Експериментальне втілення програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок здійснювалося нами відповідно до визначеної у попередньому підрозділі послідовності. *Оцінка ефективності впровадження програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок* проводилася за трьома **параметрами**: оцінка відповідності програми її призначенню (чи відповідає розроблена програма тим вимогам, які висуваються до соціально-педагогічних профілактичних шкільних програм антинаркотичного спрямування); оцінка самого процесу реалізації програми; оцінка результатів програми (чи була досягнута її кінцева мета).

Крім того, нами на етапі формувального експерименту використовувалися діагностичні методики, які дають змогу уточнити зміст роботи з підлітками та здійснити моніторинг профілактичних занять. Зокрема, ефективними є такі методики: «Анкета для контролю сформованості антинаркотичної позиції підлітків» К. Левицького, «Опитувальник самооцінки групової роботи» Т. Григор'євої, «Карта оцінки ризику наркотизації для соціального педагога» С. Березіна та К. Лисецького, «Схема оцінки наркотичної ситуації в школі» В. Лозового. Всі методики адаптовано нами до мети і завдань дослідження

Зокрема, **перший параметр** (критерій) передбачає оцінку відповідності програми її призначенню, тобто чи відповідає розроблена програма тим вимогам, які висуваються до соціально-педагогічних профілактичних шкільних програм антинаркотичного спрямування.

Оцінюючи розроблену програму антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН у відповідності до цього параметру варто зазначити, що тренінгова робота реалізовується шляхом навчання комбінації загальних особистих і соціальних умінь, уміння організувати своє життя та здібності чинити опір пропозиціям вживати психоактивні речовини. Заняття розподіляються згідно з вимогами до

такого виду програм: 22 основних занять у перший рік та по 10 закріплювальних занять у наступні роки:

Перший компонент – загальні соціальні навички – 9 занять.

Другий компонент – уміння організувати своє життя – 6 занять.

Третій компонент – уміння чинити опір пропозиціям вживати наркотики та рекламі наркотиків – 7 занять.

Ці основні компоненти вивчаються впродовж трьох років (6-8 класи). Зазначимо, що запропоновані зразки занять з окремих тем можуть доповнюватися та редагуватися у відповідності із соціально-педагогічною ситуацією. В процесі занять нами використовуються також методичні матеріали, котрі допомагають більш точно та яскраво подати інформацію про ПАР для підлітків, які відображені у вказаних методичних рекомендаціях. Вибір тем для закріплювальних занять проводився соціальним педагогом залежно від результатів попередньої профілактичної роботи, динаміки розвитку окремих психосоціальних навичок у підлітків тощо.

Навчання опору наркотикам та формування психосоціальних навичок у програмі передбачено за допомогою *інтерактивних методів*. Вибір інтерактивних методів зумовлювався необхідністю формування відповідальної поведінки підлітків у ризикованих ситуаціях. Такі методи дають змогу скористатися сучасними засобами навчання та виховання, обмінюватися інформацією та висловлювати особисту думку, говорити та слухати, приймати рішення, обговорювати та вирішувати проблеми. Переваги й недоліки основних методів (моделювання ситуацій, рольові ігри, дискусії, зворотний зв'язок та ін.).

Будуючи заняття та їх змістове наповнення, необхідно враховано те, що в учнів наявний різний життєвий і, зокрема, адиктивний досвід, який соціальному педагогу слід приймати безоцінково та неупереджено. Наголошується на необхідності постійно пам'ятати про це та бути гранично обережним у своїх припущеннях щодо окремих підлітків, оскільки, як переконує практика, ігнорування відмінностей у життєвому досвіді учнів веде до втрати інтересу та зниження ефективності занять загалом. Тому, умовна диференціація учнів здійснюється в залежності від сформованості в них психосоціальних навичок, ступеня залученості до вживання ПАР (експериментування з психоактивними речовинами; приклади їх вживання у своїй сім'ї; наявна практика тютюнопаління, вживання алкоголю або наркотиків). Цьому сприяло застосування адаптованої нами «Карти

оцінки ризику наркотизації для соціального педагога» С. Березіна та К. Лисецького. Враховується й необхідність уникнення упередженого ставлення до культурної та релігійної приналежності підлітків. Цьому сприяє також відповідна просвітницька робота як серед педагогів-практиків, так і знайомство учнів з правилами роботи тренінгової групи, зокрема, повага до особистості та обмеження критики її поглядів і переконань під час занять.

Зміст занять передбачає гармонійний розвиток основних *психосоціальних навичок*, названих ВООЗ як обов'язкових для включення в шкільні програми: самоповага та емпатія; комунікативні та міжособистісні відносини; прийняття рішень і вирішення проблем; творче та критичне мислення; уміння долати емоції та стрес. Особливу увагу слід приділяти розвитку таких основних психосоціальних навичок, як: спілкування, самоусвідомлення, критичне мислення, вирішення проблем і прийняття рішень. Такі навички є основою соціальної компетентності підлітка.

Визначення та впровадження конкретних навичок здійснювалось при дотриманні алгоритму, визначеного Центром розвитку освіти при ВООЗ⁴¹⁴: 1) *визначення навичок*: які навички є найважливішими для надання впливу на цільову поведінку або умови; що можуть зробити учні, якщо вправи на розвиток навичок будуть успішними?; 2) створення позитивних і негативних прикладів того, як можна застосувати навички; 3) заохочення вербальної практики та дій; 4) виправлення неправильних уявлень щодо того, що є тією або іншою навичкою, і як її розвивати.

Підтримка розвитку навичок і їх практичне застосування передбачає: надання можливості спостерігати ефективно застосування навичок, надання можливості практичне втілення навичок під керівництвом соціального педагога та з його коментарями; оцінка практичного застосування навичок; надання відгуків і рекомендацій щодо заходів виправлення. Підтримка навичок та їх узагальнення забезпечується через: надання можливості для особистої практики, підтримки самооцінки та регулювання навичок.

Для періодичного оцінювання результатів втілення програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН було передбачено на початку та після завершення серії занять проведення анкетування учнів за допомогою адаптованої автором «Анкета для

⁴¹⁴ Навыки, Необходимые для Здоровья. Всемирная Организация Здравоохранения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unicef.org/lifeskills/files/SFH-RUS.doc>

контролю сформованості антинаркотичної позиції підлітків» К. Левицького. Це дозволяє поряд із такими методами як спостереження та тестування виявити динаміку позицій учнів щодо вживання ПАР. У межах кожного компонента програми проводилось опитування підлітків на основі «Опитувальника самооцінки групової роботи», адаптовано автором за матеріалами Т. Григор'євої, Л. Лінської, Т. Усольцевої. Це дозволяє скоригувати вибір форм роботи, нормалізувати робочу атмосферу в групі.

Оцінка за першим, описаним вище параметром, проводилась як власне після завершення компонування програми, так і в процесі її реалізації для внесення необхідних змін та уточнень.

Другий параметр передбачав оцінку самого процесу реалізації експериментальної програми.

Насамперед варто зазначити, що програма антинаркотичної профілактичної роботи на основі формування психосоціальних навичок здійснюється відповідно до соціально-педагогічних принципів, що ґрунтується на теорії формування здорового способу життя та психосоціальних навичок^{415 416 417 418 419 420}. Пропонуємо ці *принципи* в їх експериментальному ракурсі: 1) принцип усебічності (оволодіння знаннями, тренування для її закріплення та участь у соціально значущій діяльності); 2) принцип культурної релевантності (куль-

⁴¹⁵ Зверева И. Разработка и внедрение программ обучения жизненным навыкам: международные и отечественные подходы [Электронный ресурс] / Ирина Зверева // Заграничные досвед. – 2005. – № 2 (5). – С. 42–46. – Режим доступа к журналу: http://adukatar.net/bit2/storage/users/2/2/images/240/%235_Pages_42-46.pdf

⁴¹⁶ Концепція навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок : інформ. зб. з життєвих навичок / [авт.-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К.: Генеза, 2005. – 80 с.

⁴¹⁷ Сердюк О. О. Соціальна робота з особами з наркотичною та алкогольною залежністю / О. О. Сердюк, Ю. Л. Белоусов // Соціальна робота в органах внутрішніх справ України : навч. посіб. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 303–324.

⁴¹⁸ Спрангер Б. Анализ состояния обучающихся программ «Формирование жизненных навыков» в мире / Бенжамин Спрангер // Вопросы наркологии. – 1994. – № 1. – С. 82-85.

⁴¹⁹ Сущенко Л. П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини / Людмила Петрівна Сущенко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 308 с.

⁴²⁰ Формування мотивації до ведення здорового способу життя серед молоді : практичні поради та приклади / [за ред. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – 48 с.

турна та лінгвістична адаптація матеріалів профілактичних програм); 3) принцип оцінки ефективності (внесення корективів до змісту програми впродовж усього процесу профілактики); 4) принцип ціннісних орієнтацій (цінності ФПН охоплюють самодисципліну, відповідальність, чесність, уважне ставлення до людей, виконання обов'язків у сім'ї, школі, громаді); 5) принцип навичок соціальної компетентності (навчання дієвого спілкування, впевненості у собі, здатності до прийняття рішень тощо); 6) принцип безперервності навчання; 7) принцип мотиваційної готовності (орієнтація соціального педагога на те, що значуще для учнів тепер, та готовність опрацювати будь-яку тему, що зацікавить школярів); 8) принцип цілісності матеріалу (єдність когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів); 9) принцип урахування вікових особливостей; 10) принцип роз'яснення матеріалу згідно методів пізнання (аналізу та синтезу); 11) опора на вплив групи однолітків; 12) принцип тренування професійної компетентності вчителів. Результати дослідження показують, що хоча й наведені принципи не нові у профілактичному процесі, однак вони дають змогу значно конкретизувати соціально-педагогічну профілактичну роботу з підлітками.

Специфіка навчальних закладів, у яких проводилась профілактична робота, їх потенціал та існуючі труднощі, а також ситуація з вживанням ПАР нами визначалася на початку роботи. Для цього застосовується адаптована нами «Схема оцінки наркотичної ситуації в школі» В. Лозового⁴²¹. Приклади такої оцінки нами подано у додатку Б.3.

Як і було передбачено програмою, профілактичні заняття організовуються у формі *тренінгу психосоціальних навичок*. Деякі автори зазначають, що «тренінг – це не урок; за нього навіть не ставлять оцінок; він цінний сам по собі»⁴²². Тренінг вважається однією з найбільш ефективних форм роботи із залежностями. Н. Сирота, В. Ялтонський та інші дослідники⁴²³ переконані, що об'єктом спрямованості таких тренінгів має бути особистість, а не власне адиктивна

⁴²¹ Оржеховська В. М. Методика позбавлення неповнолітніх наркогенних звичок : метод. посібн. / В. М. Оржеховська. – К. : ІСДО, 1995. – 260 с.

⁴²² Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – 206 с. с.183

⁴²³ Тренинг по работе с зависимостями. Эффективные программы профилактики зависимости от наркотиков и других форм зависимого поведения : руководство / Сирота Н. А., Ялтонский В. М., Баушева И. Л. – М. : Гуманит. ин-т, 2002. – 302 с.

поведінка. Саме тому антинаркотичні профілактичні тренінгові заняття ми будуюмо на основі формування відповідних психосоціальних навичок, а не на поширенні інформації про психоактивні речовини.

Під час побудови тренінгових занять слід дотримуватися традиційної трирівневої структури. Кожне заняття складається з трьох основних стадій. *Перша стадія* – розминка тривалістю близько 10 хвилин, що спрямовується на створення позитивного настрою учасників на роботу в групі, створення в групі атмосфери довір'я. *Друга стадія* – основна тривалістю 30–40 хвилин, передбачає вирішення завдань, визначених у програмі антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН. Вона включає теоретичну частину (розмови, міні-лекції), зазначену в програмі, та практичну частину, що складається з різних рольових ігор, тренувальних вправ, вирішення проблемних ситуацій. Для переходу від негативного стану до позитивного і з метою запобігання можливого перенапруження учасників групи використовуються завдання з елементами музикотерапії та арт-терапії.

Третя стадія – фінальна, тривалістю близько 10–15 хвилин передбачає підбиття підсумків роботи, тобто здійснюється рефлексія (зворотний зв'язок), висловлення власних думок з приводу ходу заняття, обмін думками, інтеграція досвіду, отриманого на занятті, закріплення позитивного стану.

Кожна зустріч, окрім першої, починається з короткої рефлексії стану учасників, обговорення подій, що трапилися між заняттями впродовж тижня. Періодично пропонується оцінювати свій настрій за бальною шкалою чи за картою емоційних станів (веселий, ображений тощо). До подальшої роботи і вправ потрібно переходити після оголошення ведучим мети зустрічі. Крім того, в кінці заняття пропонується підліткам завдання на самопізнання, закріплення отриманих знань і вмінь або на підготовку до наступної зустрічі.

Досвід показав, що для ефективної тренінгової роботи для соціального педагога чи іншого фахівця, що виконує функції ведучого, слід ознайомитися, а в подальшому й оволодіти необхідним мінімумом *методів*, які рекомендуються для організації групової роботи з підлітками^{424 425 426 427 428}. Ефективними в цьому плані є методи:

⁴²⁴ Березин С. В. Технология формирования социальных навыков : метод. пособие [для психологов и социальных педагогов ИТУ] / С. В. Березин, К. С. Лисецкий. – [2-е изд., исправ., дополн.]. – Самара : Универс-групп, 2005. – 224 с.

– кооперативного навчання «Спілкування, дружба, соціальна підтримка», «Чорне і біле», «Альф» та ін.;

– тестової перевірки – «Думки про наркоманів: правда і брехня», «Суперечливі твердження» та ін.;

– «мозкового штурму» – «Маніпуляції в ЗМІ: як протистояти маніпуляції», «Соціальні стереотипи у вживанні ПАР», «Пиво ... чи справді воно не шкідливе» та ін.;

– рольових ігор – «Безпечна поведінка», «Вмій говорити “Ні”», «На дискотеці», «В колі друзів», «Чи ти слабак?», «Ти наш?» та ін.;

– пантоміми «Подолання труднощів», «Заборонений плід», «Скульптор», «Моя група», «Співчуття і підтримка» та ін.;

– обговорення історій та ситуацій «Мета і значення життя», «Люди і долі», «Мрії та реальність» та ін.;

– групової дискусії «Групові норми та конформізм», «Самостійність, вибір, відповідальність», «Світ без наркотиків» та ін.

– психотехнічних прийомів формування психосоціальних навичок (прийом «коло» – «Мої плани на 10 років», «Подорож у майбутнє «Мені – 30 років», «Продовж речення» та ін., техніка рефлексії).

Вибір методів зумовлюється актуальними проблемами окремих підлітків, всіх учасників групи та станом міжособистісних стосунків у групі. Слід звернути увагу на те, що роль соціального педагога при використанні кожного із методів досить багатогранна: він інструктор, консультант, суддя, і нарешті – керівник дискусії⁴²⁹. Саме тому він

⁴²⁵ Карвасарский Б. Д. Психотерапия : учеб. для вузов. – [2-е изд., перераб.]. / Борис Дмитриевич Карвасарский – СПб. : Питер, 2002. – 672 с. – (Серия «Национальная медицинская библиотека»).

⁴²⁶ Полезная прививка : учеб. пособие по профилактике ВИЧ/СПИДа для 10-11 кл. : [материалы для учит.] / [под ред. О. Л. Романовой]. – М. : Проект «Здоровая Россия 2020», 2005. – 74 с.

⁴²⁷ Профилактика ВИЧ-инфекции в системе школьного образования : руковод. для учителя / [авт. В. С. Пономаренко, Т. В. Воронцова]. – К. : Алатон, 2003. – 192 с.

⁴²⁸ Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Кьелл Рудестам ; перевод. : А. Голубев, Л. Трубицына и Э. Дикий ; терминолог. правка В. Данченко. – СПб. : Питер, 1999. – 348 с. (серия «Мастера психологии»).

⁴²⁹ Березин С. В. Технология формирования социальных навыков : метод. пособие [для психологов и социальных педагогов ИТУ] / С. В. Березин, К. С. Лисецкий. – [2-е изд., исправ., дополн.]. – Самара : Универс-групп, 2005. – 224 с.

повинен пам'ятати, що, організовуючи роботу, йому не слід втручатися – краще заохотити допустиму самостійність учасників. Лише в тих випадках, коли гра чи дискусія заходять у глухий кут, можна дати пораду, зняти неясність, але не варто допомагати учасникам приймати рішення.

Важливе місце у змісті тренінгових занять займає *антинаркотичне виховання*, зокрема, формування антинаркотичних соціальних норм і здатності протистояти тиску оточуючого середовища при залученні до вживання психоактивних речовин. Наприклад, вправа «Міфи» сприяє уточненню інформації по проблемі вживання ПАР та формуванню власної позиції з питання, вправа «Почуття» – аналізу почуттів і допомагає усвідомити те, наскільки підлітки особисто переймаються при зіткненні з проблемою залежності іншої людини, вправа «Гости» – дослідженню ситуації спокушання, виробленню аргументованої позиції та навичок відмови, вправа «Портрет наркомана» – переживанню ситуації залежного, вправа «Скульптура залежності» – знайомству з уживанням ПАР через рівень тілесного відреаговування та інші.

Окремий блок тренінгових занять спрямовується на розвиток уміння чинити опір пропозиціям вживати ПАР і рекламі ПАР. Це заняття на тему «Залежність. Що це?», «Ми – проти наркотиків», «Я можу сказати «Ні», «Моя позиція», «Маніпуляції в ЗМІ: як протистояти маніпуляції», «Групові норми, конформізм», «Забезпеч майбутнє» (дод. Д.2 заняття 3.2-3.7).

Третій параметр передбачає власне оцінку результатів втілення програми, тобто, чи була досягнута її кінцева мета. Висвітлення проміжних і кінцевих результатів нами подано нижче. Послідовність визначається учасниками соціально-педагогічного профілактичного процесу.

В цьому плані необхідно провести *оптимізацію антинаркотичної політики школи*. Після оцінювання соціальним педагогом наркотичної ситуації в кожній школі, отримані результати потрібно обговорити зі всіма учасниками соціально-педагогічного профілактичного процесу. Слід встановити чинники, які підвищують ризик виникнення ситуацій пропозиції ПАР на території школи, та визначити осіб, відповідальних за усунення виявлених недоліків. Окремі зразки заповнення «Схеми оцінки наркотичної ситуації в школі» та

запропонованих на її основі рекомендацій подано нами у додатках Б.3.1 та Б.3.2.

Питання щодо оптимізації оточення школи вирішується соціальним педагогом при допомозі адміністрації навчальних закладів. Безумовно, домогтися, щоб змінився тип мікрорайону чи зникли всі будівлі, що становлять зону ризику, неможливо. Однак звернення до адміністрації населених пунктів, де розташовуються школи, сприяє подальшому обмеженню розміщення в районі школи об'єктів, які становлять потенційний ризик (кіосків з продажу тютюнових виробів, ігрових клубів тощо). Крім того, доцільним є налагодження зв'язків із закладами, що можуть забезпечити позашкільне дозвілля молоді. Їх представники можуть відвідати школи та провели інформаційні бесіди щодо послуг, які вони надають, та заходів, до яких можуть долучитися учні. З окремими закладами укладаються договори про співпрацю. Крім того, повинна бути налагодженою робота адміністрації школи щодо співпраці з ЖЕКами оточуючих будинків з питань їх окультурення, в тому числі із залученням учнів.

Соціальним педагогом спільно із заступниками директора з виховної роботи, класними керівниками, батьками звертається увага на територію школи та на впорядкування місць відпочинку для учнів на перервах: облаштування лавочок, альтанок, спортивного та ігрового майданчиків. У школах, де учні під час перерв виходять за територію школи, потрібно вирішити питання про облаштування відпочинкової зони, яка б унеможливила вживання ПАР. Актуальним є вирішенням питання охорони території школи і в денний період.

З фахівцями, відповідальними за виховну роботу (насамперед, із класними керівниками, кураторами паралелей, заступниками директора з питань виховної роботи та іншими зацікавленими педагогами), ми рекомендуємо обговорювати необхідність уточнення банку даних про школярів, які за різними ознаками попадають до групи ризику. У деяких школах було виявлено, що взагалі не ведеться облік осіб з поведінковими відхиленнями та таких, що живуть в адиктивних сім'ях. У зв'язку із цим, особлива увага звертається нами на аналіз соціально-педагогічного потенціалу всіх сімей взагалі, а не тільки так званих неблагополучних, виявлено підлітків, які через зайнятість батьків мають неорганізований вільний час. З допомогою соціально-педагогічної служби потрібно активізувати контакти з

місцевими ЦССМ, службою у справах сім'ї, дітей та молоді та іншими закладами соціального спрямування.

5.2. Рекомендації для педагогічного колективу та батьків щодо здійснення антинаркотичної профілактичної діяльності

Оскільки робота всього педагогічного колективу орієнтувалася, насамперед, на попередження вживання підлітками ПАР, то нами було також окреслено *спільні рекомендації для педагогічного колективу щодо здійснення антинаркотичної профілактичної діяльності*:

1. При підготовці до обговорення проблем вживання ПАР в тій або іншій аудиторії, слід: глибоко та різнобічно вивчити специфіку проблем, пов'язаних з уживанням ПАР (соціальних, медичних, психологічних, юридичних); заздалегідь продумати найраціональнішу форму обговорення питань (тобто таку форму, яка найбільше підходить для конкретної аудиторії в значенні сприйняття і активного залучення всіх присутніх в обговорення); з урахуванням вікових особливостей аудиторії чітко визначити тему, коло і рамки питань, що підлягають обговоренню, для того, щоб воно не вилилося в спробу охопити неосяжне; підготувати наочні посібники (фільми, слайди, аудіозаписи, плакати і т.д.), що дозволять доповнити інформацію.

2. При розповіді про ПАР школярам і їх батькам необхідно уникати непотрібної деталізації, зайвої інформації. Зокрема, з робочих матеріалів вилучити деталізовані відомості про зовнішній вигляд психоактивних речовин, способи їх прийому, дії, відчуттях, що викликаються ними тощо. Як наголошують дослідники, це часто грає роль негативної реклами, провокує до непотрібного, шкідливого експериментування⁴³⁰. Водночас, необхідно пам'ятати, що молоді люди потребують, щоб їм досить докладно і зрозуміло пояснили, що ж є наркотиком у реальному людському житті та як він може вплинути на стан організму і долю людини. Тому починати бесіду можна із азів обговорюваної тематики.

3. Враховуючи вікові особливості підлітків та їх ставлення до здоров'я, слід пояснити, що вживання низки ПАР, зокрема, амфетамінів, транквілізаторів, на перший погляд, тривалий час не зав-

⁴³⁰ Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – С.160.

дають істотної шкоди фізичному здоров'ю, але при цьому вони небезпечні розвитком психічної патології. Це значить, що порушується спілкування, неможливою стає адекватна самореалізація (професійна, комунікативна, і навіть сексуальна). Доцільно наголосити на непередбачуваності дії вживаних речовин, невідомості майбутнього. Підсиленню поданої інформації сприятиме наведенням відповідних реальних конкретних прикладів. Крім того, слід пам'ятати, що найбільший ефект у концентрації уваги аудиторії та запам'ятовуванні матеріалу дають факти з особистої практики або пов'язані з життям міста, району, області.

4. При складанні бесід про психоактивні речовини будувати їх слід з двох приблизно рівних за тривалістю частин. У першій частині розмови розповідати про ПАР що-небудь цікаве (наприклад, звідки вони взялися). А в другій частині бесіди обов'язково розповісти про залежність, її наслідки. При цьому враховувати, що «інформація лише про жахи, пов'язані з прийомом наркотиків, не задовольнить властивої підлітку цікавості, а інформація не матиме ефекту»⁴³¹.

5. З метою зняття привабливості та уявної винятковості наркотичної проблематики не слід планувати окремі заняття, що стосуються питань вживання ПАР. Відповідну інформацію доцільно вводити у серію інших занять, зокрема, пов'язаних із психосоціальними навичками.

6. При змістовому наповненні занять применшувати і розвінчувати роль уживання таких речовин у житті людини. На противагу низці журнальних статей про успішних спортсменів, акторів, співаків слід на реальних прикладах доводити, що справжня роль ПАР у житті цих людей – це ерзац (заміна) значущого життя, створення його жалюгідної подоби. Поряд із цим, не допускати необґрунтованого приниження чи критики споживачів ПАР. Однак потрібно підкреслити, що вони становлять лише незначну частину молоді (вказати яку), котра свідомо чи неусвідомлено вибрала такий спосіб вирішення проблем.

7. Роз'яснення матеріалу проводити без зайвої драматизації (звіти про жахи, небезпеку, зв'язок вживання ПАР з «гріховністю»), оскільки молодь загалом і сучасна, зокрема, завжди схильна до ризику

⁴³¹ Данилин А. Г. Как спасти детей от наркотиков. / А. Г. Данилин, И. В. Данилина. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – с.73. – (Серия «Врачи предупреждают»).

та переконана, що «зі мною цього не трапиться»⁴³². Крім того, пам'ятати, що заборони тільки заохотять «бунтарський дух» молоді до наркотизації. Молодь не любить вчитися на чужих помилках, вона хоче випробувати та спробувати все сама, мати власну думку. Цим і викликаються протестні форми поведінки проти нав'язуваних їй «добрих, «правильних» схем». Як вказував А. Карпов, «предмет заборони – наркотик, а також алкоголь і тютюн – потрібно зробити предметом добровільного відкидання. Треба зрозуміти, яким чином у людей з'являється своя власна категорична заборона на певні дії. А зрозумівши цей механізм самозаборони, використовувати його в боротьбі з шкідливими задоволеннями»⁴³³. Варіант такої самозаборони - пам'ятка для підлітка «Самозаборона наркотиків»(дод. Д.3).

Крім того, використання ПАР слід розглядати не як «особливе життя», а як втеча від життя, слабкість, страх життєвих проблем і перешкод, тоді коли перешкоди, насправді, – це умови та джерела розвитку і розширення можливостей особистості. Це сприятиме розвіюванню ореолу «романтизму», який оточує споживачів ПАР, їх «товариство» та субкультуру, зняття з уживання ПАР покриву секретної, незвичайної речі, викриттю міфів, пов'язаних із ПАР і наркоманами.

Обговорення теми «Альтернативи вживання психоактивних речовин» проводиться згідно з рекомендаціями, поданими у «Довіднику для соціальних працівників...»⁴³⁴. На першому етапі учнів знайомлять з нормативними, безпечними способами зняття напруги, подолання втоми, роздратованості, головного болю, безсоння. Підкреслюється важливість своєчасного звернення до лікаря у випадках, коли з'являються відповідні симптоми. Соціальним педагогом було зазначено, що безконтрольне та особливо часте вживання знеболюючих препаратів призводить до медикаментозної залежності. Для визначення

⁴³² Ласточкин В. А. Педагогические основы формирования трезвого образа жизни старшеклассников / В. А. Ласточкин, А. Н. Якушев // Предупреждение вредных привычек у школьников. – М. : АПН СССР, 1990. – С. 13–42. с.41

⁴³³ Карпов А. М. Самозащита от наркомании. Образовательно-воспитательные основы профилактики и психотерапии наркомании / Анатолий Михайлович Карпов. – Казань : ДАС, 2001. – 52 с. с.8-9

⁴³⁴ Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 300 с.

альтернативи прийому алкоголю та анальгетиків як способів подолання напруги, головного болю, безсоння тощо можна використовувати «мозковий штурм» на тему «Шляхи подолання стресу – у вживанні ПАР?».

На другому етапі обговорюються альтернативи вживання ПАР «від нудьги» або у зв'язку з великою кількістю вільного часу (прийом «коло» – «Продовж речення»). Учні складають перелік своїх захоплень і цікавих справ. Відповіді на запитання: «Що ти будеш робити, коли в тебе поганий настрій?» сприяли генеруванню способів подолання негативного емоційного стану.

На третьому етапі розглядаються перевагам відмови від вживання ПАР. Використання рольових ігор («Безпечна поведінка», «Вмій говорити “Ні”», «На дискотеці», «В колі друзів», «Чи ти слабак?», «Ти наш?» та ін.) та ситуативних вправ («Тости» для дослідження ситуації спокушання, вироблення аргументованої позиції та навичок відмови, «Шахи» на формування усвідомленого ставлення до ПАР і навички аргументованого захисту своєї позиції, «Обговорення історії» для аналізу поняття відповідальність і дискримінація та ін.), зразки яких нами наведено методичних рекомендаціях «Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підлітками»⁴³⁵, відпрацьовуються варіанти відмови від вживання ПАР та закріплюються навички прийняття адекватних, здорових рішень.

Навчання підлітків відмові вживати психоактивні речовини проводиться за такою схемою:

– чітко та зрозуміло пояснити, як ви ставитеся до такої пропозиції і до ПАР загалом, однак робити це ненав'язливо і вчасно. Надмірне підкреслення негативного ставлення може породити думку про упередженість і відлякати аудиторію. Доцільно відверто висловити школярам все, що думаєте з приводу вживання ПАР, але не намагатися різко висміювати чужу точку зору. В той же час, доцільно використовувати безперечні факти і логіку, що пояснюють, чому ви дотримуєтеся саме такої позиції. При цьому бажано уникати численних посилань на авторитети;

⁴³⁵ Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підліткам: метод. рек. / Т.А. Мартинюк ; [ред. П. М. Гусака та Л. М. Вольнової]. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – С. 62–65.

– сказати, що готові допомагати порвати з уживанням ПАР та почати лікування, однак не маєте наміру вислуховувати як, коли та за яких умов підліток погодиться це робити;

– зібрати максимум інформації про служби та форми допомоги і запропонувати підліткові варіанти;

– визначити свою роль – інформувати та підтримувати, та підлітка – самостійно приймати рішення і нести за них відповідальність.

При проведенні відповідної роботи робиться особливий наголос на уникненні будь-яких ділових відносин із наркоманом: не можна позичати йому гроші, давати свої речі, влаштовувати ночівлі та інше.

Варто підкреслити, що дуже важливою на цих заняттях є позиція педагога. Він не повинен нав'язувати своєї думки, зокрема, декларувати абсолютну відмову від вживання будь-яких ПАР, але сконцентрувати увагу підлітків на перевазі відмови від тютюнопаління та вживання алкоголю, наркотиків. Так реалізовується принцип первинної профілактики – акцент на позитивний чинник⁴³⁶.

Особливу профілактичну аудиторію становлять батьки підлітків. Тому, щоб дитина не залучилася до вживання ПАР, можна *порекомендувати батькам* зосередити увагу на заходах попереджувального характеру, зокрема: проаналізувати зміст і специфіку вільного часу підлітка, коло його спілкування в школі і за місцем проживання; з'ясувати інтереси та прагнення друзів дитини, при можливості налагодити довірчі відносини з ними; формувати у підлітка такі риси вдачі (чесність, доброзичливість, дисциплінованість і працьовитість), які допомогли б їм не скоювати необдуманих вчинків, уникати ситуацій, здатних привести до дій, що порушують громадський порядок; роз'яснювати з перших років життя, яка доля чекає, якщо він стане наркоманом; формувати у підлітка повагу до закону і правосвідомість, засновану на моральності (доцільно використовувати позитивні приклади зі свого життя, чи з життя родичів і друзів); завжди бути зразковим прикладом для своїх дітей, розуміти, що батьківські установки визначають установки підлітка (із пояснень одного із підлітків – споживачів алкоголю:

⁴³⁶ Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – С.121.

«Батько завжди говорив: хочеш пити – пий; але спробуєш наркотики – сам уб'ю»).

Як нами було відзначено у програмі антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН, у межах кожного з напрямів профілактики відбувається, насамперед, мотивація підлітка до змін. Роздуми підлітка та прийняття рішення про необхідність змін можна активізувати. Автором першої моделі, заснованої на врахуванні особливостей прийняття рішень, є М. Бекер⁴³⁷. При переорієнтації підлітків на відмову від вживання ПАР ми застосовуємо виокремлені цим дослідником чотири напрями, що полягають у відповіді на такі запитання:

1. Чи є захворювання (стан) важким?
2. Чи загрожує захворювання (стан) мені особисто?
3. Що мені загрожує у разі прийняття певного рішення щодо моєї поведінки, пов'язаної з захворюванням (станом)?
4. Що я виграю у разі прийняття певного рішення?

Як показала практика, рішення, прийняті в результаті такого процесу, є строго індивідуальним й приймається самим підлітком. Зазначена послідовність дозволяє підлітку спочатку оцінити, що дасть йому (їй) певний спосіб дій – вживання алкоголю, тютюну, наркотиків, а потім припустити, що про нього (неї) подумують інші люди, якщо він (вона) поводитиметься саме таким чином.

Окремий блок тренінгових занять слід відвести *розвитку соціальних навичок* (заняття 1.1–1.9 на тему «Знайомство», «Наша життєва мета: що ми хочемо досягти в житті», «Спілкування, дружба, соціальна підтримка», «Моє «Я», «Я – лідер!», «Негативні переживання, конфлікти», «Стрес», «Творчий звіт-гра «Іспит»») (дод. Д.1). Зокрема, заняття 1.4 на тему «Моє “Я”», що має на меті встановлення емоційних аспектів самооцінки, та заняття 1.8–1.9 на тему «Творчий звіт-гра «Іспит», що має на меті пред'явлення засвоєних знань у сфері міжособистісних взаєностосунків, формування вміння приймати на себе відповідальність і знаходити вихід із ситуації. Важливе місце на цих заняттях займає підвищення почуття самоповаги, адже, як зауважують деякі дослідники, «навчитися подобатися собі, любити себе – от що потрібно зробити в першу чергу, щоб позбутися

⁴³⁷ Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – С.122.

шкідливих звичок»⁴³⁸. Для цього можна використати групову дискусію «Годинник життя: минуле, теперішній час і майбутнє», вправи «Проективний малюнок: намалюйте «я – реальне», «я – ідеальне», «я – очима інших людей», «Діагностика ставлення до себе», «Комплімент» та ін., метод кооперативного навчання («Спілкування, дружба, соціальна підтримка», «Чорне і біле» та ін.).

5.3. Готовність педагогічного колективу до проведення профілактичних антинаркотичних заходів: вимоги, умови та рекомендації

За результатами проведеної роботи нами окреслено низку *вимог*, яких доцільно дотримуватися *класним керівникам та вчителям-предметникам для того, щоб сприяти розвитку в підлітків самоповаги та самооцінки*, зокрема: 1) називати підлітка по імені, а не лише по прізвищу; 2) тиснути при зустрічі підлітку руку (звичайно, якщо у середовищі це не сприймається як панібратство); 3) знаходити час, щоб хоча б іноді порозмовляти віч-на-віч з кожним підлітком не про його успіхи чи невдачі у навчанні, а про його інтереси, захоплення, труднощі в міжособистісному спілкуванні чи в сім'ї; 4) створювати множинні можливості для успіху підлітків у групі через популяризацію його захоплень, демонстрацію кращих зразків діяльності (при чому не лише навчальної); 5) показувати роботу підлітка над собою, його намагання проявити себе у сфері спілкування, навчання, трудової чи іншої діяльності; 6) обов'язково виділяти час на те, щоб проаналізувати не лише недоліки у роботі підлітка, але й позитивні аспекти, досягнення на теперішній час; 7) визначати кожному підлітку чіткі обов'язки щодо групи, які обов'язково узгоджувати з його інтересами, здібностями чи перспективами для підвищення статусу (адже доручити підлітку, який і так вважається у класі ні на що не здатним, підливати квіти, це теж саме, що нічого йому не доручити); 8) ніколи не критикувати запитань, з якими звертаються підлітки; завжди при цьому пам'ятати, що підліток не прагне вас дискредитувати, а хоче дізнатися думку ще одного дорослого з певного питання, особливо, якщо це стосується

⁴³⁸ Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків за проектом «Діалог»: навч.-метод. посіб. / Вінда О. В., Коструб О. П., Сомов І. Г. – [3-тє вид., перероб. і допов.]. – К., 2003. – С. 28.

вживання ПАР; 9) надавати підліткам можливість працювати разом, тобто ділити на підгрупи за бажанням; однак стежити за тим, щоб не створювалися групи аутсайдерів; 10) уникати оцінювальних та узагальнюючих висновків щодо поведінки підлітка, навіть, якщо є підозри щодо вживання ними ПАР; 11) надавати підлітку можливості зрозуміти наслідки власної поведінки, уникати зайвої опіки; 12) надавати підлітку можливість досліджувати варіанти поведінки у різних ситуаціях, однак заздалегідь обговорити і можливі наслідки того чи іншого варіанту поведінки; 13) висловлювати похвалу підлітку, особливо аутсайдеру, навіть за незначні досягнення, якщо вони були справді значущими.

На підставі досліджень С. Сімона, нами проаналізовано умови виховання, що сприяють, позитивній самооцінці дитини⁴³⁹. В контексті нашої роботи їх зміст подати таким чином;

– *забезпечення потреби належати*. Підліток потребує відчуття приналежності до групи однолітків і для того, щоб він не ввійшов у наркоманійну групу, слід створити умови для його участі в позитивно спрямованих соціальних групах;

– *забезпечення захисту*. Незважаючи на прагнення підлітка до незалежності, він має потребу, принаймні, в одному захисникові, до якого б він міг звернутися в критичний період, у ситуації кризи. Таким захисником, в ідеалі, міг би стати хтось із батьків. Однак, якщо ситуація в сім'ї підлітка не зовсім сприятлива, то необхідно допомогти йому у пошуку такого захисника: ним може стати старшокласник, вчитель або (якщо є така можливість) хтось зі значущих дорослих;

– *забезпечення керованості в ситуації ризику*. Самооцінка підвищується, якщо підліток розвиває в собі здатність ризикувати заради досягнень. Дуже важливо переконати підлітка, що самореалізація – це не завжди виконання всього задуманого. Підлітки повинні повірити, що вони успішні, якщо ризикують досягти чогось і докладають для цього всіх своїх зусиль. Тобто вже здатність спробувати – це успіх, а поразка в ситуації ризику – це нормально;

– *забезпечення повноважень*. Можливість робити вибір і приймати рішення є внеском у структуру повноважень підлітка, а також його кроком у світ дорослості;

⁴³⁹ Simon S. Six conditions for nurturing self-esteem / S. Simon. – Breckenridge, Co, 1988.

– *забезпечення збереження унікальності*. Підліток, незважаючи на бажання злитися з групою, хоче бути особливим. А цьому й сприятимуть самооцінка, комунікабельність;

– *забезпечення продуктивності*. Ті справи, які підліток доводить до кінця, дають йому добре самопочуття. Саме тому створення можливостей, де підліток зможе проявити певну активність, а також підтримка такої активності будуть корисними для знаходження підлітком активності усередині себе самого, тобто для самоаналізу та самозміни.

Установлено, що для розвитку таких актуальних для підлітків психосоціальних навичок як прийняття рішень і критичне мислення, необхідно сформувати у них: вміння збору інформації; вміння оцінити наслідки своїх дій для себе та інших; вміння аналізу; вміння позитивного впливу на свої однолітків; вміння аналізувати та вибирати правильну інформацію та її джерела. Для цього соціальний педагог у процесі групової роботи заохочував креативне мислення підлітків. Поступово, з часом вони починають використовувати його не тільки на заняттях, а й в інших ситуаціях. Для розвитку креативного мислення використовуються: мозковий штурм, історії, ситуації та рольова гра, що створюють можливість колективної творчості.

Для закріплення навичок прийняття рішення і формування навичок нейтралізації групового психологічного тиску проводиться заняття «Тиск групи». На занятті підлітки діляться на малі групи, в яких обговорюються реальні ситуації з життя, що можуть викликати труднощі. Для відпрацювання навичок відмови у ситуаціях пропозиції ПАР, використовуються рольові ігри («Вмій говорити “Ні”», «На дискотеці», «В колі друзів», «Чи ти слабак?», «Ти наш?» та ін.), а також було визначено формули, які допоможуть підлітку відмовитися від спроби, зокрема: скажи «Ні, я дякую!»; заздалегідь продумай і завжди пам'ятай виправдання чи причину відмови від ПАР; уникай ризикованих ситуацій, де можуть запропонувати «щось»; намагайся відразу змінити тему розмови, якщо вона про вживання ПАР.

Визнання епідемічного характеру проблеми вживання ПАР зумовило необхідність комплексного підходу у вирішенні цього питання. Як зазначає з цього приводу А. Л. Хавкіна, соціальний педагог повинен не навіювати підлітку бажану поведінку, а намагатися створити разом із ним щось позитивне, що дало б йому можливість

свідомо та відповідально робити свій вибір щодо ПАР⁴⁴⁰. При цьому окреме місце у профілактичній роботі займає *підготовка відповідних педагогічних кадрів*, насамперед із класних керівників і вчителів-предметників, які виявили бажання отримати навички запобігання прояву та поширенню адиктивної поведінки через використання спеціальних форм і засобів відповідних віку та контингенту вихованців.

Включення педагогів-предметників до реалізації низки елементів програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН зумовлюється тим, що вони, насамперед, мають значний досвід роботи з молоддю. Крім того, вчителі таких дисциплін, як «Основи безпеки життєдіяльності», «Валеологія», «Біологія», «Хімія» можуть стати авторитетним джерелом просвіти з специфіки ПАР та їх вживання. Крім того, не підготовлений спеціально класний керівник не може виконувати функції нарколога; а низький рівень спеціальної обізнаності чи невідповідність установок звужують коло вчителів, придатних для такої роботи.

Організації підготовки педагогів передуює їх попередній відбір, який має на меті, по-перше, виявити їхні інтереси, ентузіазм, наявність досвіду та відданість справі профілактики вживання ПАР; по-друге, встановити, чи прагнуть вони оволодіти новими можливостями у сфері профілактики вживання ПАР та засвоювати потрібні профілактичні форми; по-третє, встановити, чи здатні вони стати для підлітків якщо не авторитетом, то хоча б позитивною рольовою моделлю.

Після відбору соціальний педагог проводить відповідну роботу з тими педагогами, які виявили як відповідний інтерес, так і мотивацію до співробітництва у питаннях профілактики залежності від ПАР. В цьому значною мірою допомагають розробки теоретиків і практиків означеного питання, зокрема Л. Кальченко⁴⁴¹, Б. Лазаренко, І. Пін-

⁴⁴⁰ Хавкина А. Л. Готовность педагогов к осуществлению первичной профилактической деятельности [Электронный ресурс] / Хавкина Анна Львовна // Пермский виртуальный Интернет-педсовет. Содействие социализации несовершеннолетних (педагог-психолог). – Режим доступа : http://pedsovet.perm.ru/_pdocs/1298.doc с.1

⁴⁴¹ Кальченко Л. В. Підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери до превентивного виховання дітей групи соціального ризику / Л. В. Кальченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 251–261.

чук⁴⁴², В. Приходько⁴⁴³, Н. Радченко⁴⁴⁴. При цьому зміст і форми просвітницької роботи зорієнтовані на три сфери, що визнані ВООЗ обов'язковими при організації навчання у сфері залежності для педагогів⁴⁴⁵:

– *фактична інформація*, тобто озброєння педагогів знаннями про основні прояви вживання ПАР, соціально-психологічні потреби учнів на різних стадіях процесу та відповідне використання доступних просвітницьких і соціально-педагогічних профілактичних ресурсів; розгляд соціальних чинників, які впливають на залучення до вживання ПАР;

– *установки*, тобто надання допомоги педагогам у подоланні негативного ставлення до саморуйнування та усвідомлення, що вживання ПАР це стан, який потребує уваги та вмілого втручання. Від педагогів вимагалось об'єктивного ставлення до вживання ПАР, оскільки, як показали результати нашого дослідження, вони можуть поділяти помилкові чи негативні культурні установки, що переважають у суспільстві;

– *навички*, тобто сприяння формуванню у педагогів вміння виявляти ознаки вживання ПАР, розпізнати захисні механізми й тактику заперечення. При роботі з педагогічними працівниками потрібно наголошувати на необхідності точно виражати свої думки, уникати технічних термінів; водночас, самим бути добре обізнаними з місцевими виразами та популярними термінами і фразами, що стосуються ПАР та їх вживання.

⁴⁴² Методичний посібник з профілактики наркоманії та ВІЛ/СНІДу у шкільному та молодіжному середовищі / [ред. Б. П. Лазаренко, І. М. Пінчук]. – К. : ЮНІСЕФ, 2002. – 144 с.

⁴⁴³ Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей : наук.-метод. посіб. / В. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 288 с.

⁴⁴⁴ Радченко Н. Г. Формування навичок психопрофілактики залежностей від психоактивних речовин : навч.-метод. посіб. / Нац. академ. внутрішніх справ України / Наталія Геннадіївна Радченко. – К., 2003. – 236 с.

⁴⁴⁵ Профілактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / [ред. М. Госсон, М. Грант]. – Женева : ВОЗ, 1993. – XII. – С.116-117.

Загалом *роботу з педагогами ми пропонуємо будувати у формі:*

1. Навчального спецкурсу «Профілактика вживання ПАР в освітньому середовищі» для оволодіння специфічними знаннями. Тематика занять:

– лекція лікаря-нарколога «Алкоголізм та наркоманія як соціально небезпечні явища. Дії педагога у разі виявлення вживання учнями ПАР»;

– соціально-педагогічний семінар-практикум «Проблеми залучення батьків дітей, які вживають ПАР, у процес спільної корекційно-реабілітаційної діяльності»;

– семінар-практикум «Моделі соціально-педагогічної профілактики вживання ПАР у системі загальної та професійної освіти»;

– психологічний семінар-практикум «Психологічні механізми формування різних видів залежності».

2. Тренінгу професійної компетентності «Соціально-гуманітарна функція педагога». Тематика занять:

– лекція «Роль психологічної підготовки вчителя для розвитку його компетентності»;

– психологічний семінар-практикум «Компетентність у спілкуванні як важлива складова психологічної культури»;

– семінар-тренінг «Компетентність здоров'язбереження у педагогів».

Важливе місце у роботі з педагогами-предметниками, які вже працюють з питань вживання ПАР, займає *діагностико-консультативна діяльність*. Зокрема, вивчення комунікативних навичок педагогів допомагає організації ними самоаналізу та планування більш конструктивних взаємостосунків із підлітками. По-друге, оскільки соціальним педагогом і психологом постійно здійснюється проміжна діагностика, зокрема, рівня соціально-психологічного розвитку учнів, то ці дані теж пропонуються для ознайомлення педагогам, особливо класним керівникам. При цьому обов'язково супроводжується конкретними *рекомендаціями*.

Окреслений зміст роботи, поєднання його з традиційними напрямками роботи та самоосвітою сприяє підвищенню готовності педагогічних працівників до здійснення профілактичної діяльності, а, отже, і загальної ефективності антинаркотичної діяльності.

Власний соціально-педагогічний досвід антинаркотичної роботи також переконав, що вона буде ефективнішою, коли кожен зі

суб'єктів антинаркотичної профілактики буде чітко розуміти свої завдання та специфіку їх реалізації при роботі з підлітками. Враховуючи означено, нами обґрунтовано окремі *рекомендації для заступників директорів з виховної роботи*:

1. Звернути увагу на оточення школи з точки зору чинників ризику наркотизації, зокрема:

– взяти під свій контроль або визначити спільно з дирекцією відповідальних за облаштування території школи, а також, при можливості, залучити учнів до такого облаштування (враховуються при цьому такі аспекти, як обгородженість території, її відкритість для сторонніх осіб, наявність поряд пустирів, заростів тощо, які створюють можливість, як для розповсюдження, так і непомітного вживання ПАР);

– провести оцінку довколишнього простору школи, а також при допомозі представників педагогічного колективу організувати роботу щодо зниження можливості придбання учнями школи ПАР (алкоголю, тютюнових виробів) в місцях їх пропозиції (кіосків, магазинів);

– провести інформаційну роботу серед власників чи представників установ дозвілля молоді, що знаходяться по сусідству зі школою. Залучити їх, з одного боку, до контролю та обмеження відвідування неповнолітніми клубів, дискотек, інтернет-кафе та інших подібних закладів, а, з іншого - до діяльності учнівської молоді в спортивних закладах;

– спільно з дільничними інспекторами та представниками житлово-комунальних служб провести оцінку стану оточуючих школу будинків, їх під'їздів і підвалів, а також організувати відповідну роботу (суботники тощо) щодо усунення виявлених чинників ризику (пустих підвалів, відкритих та недоглянутих під'їздів, які можуть стати місцем збору асоціальних груп неповнолітніх);

– спільно з класними керівниками здійснити аналіз характеру місць відпочинку на перервах та змісту дозвілля учнів у міжурочний час. Доручити класним керівникам накреслити напрями та форми роботи щодо організації змістовного дозвілля учнів, ініціювати залучення до цієї роботи старшокласників на волонтерських засадах;

– організувати чергування охоронного агентства або батьківських дружин на території школи для попередження продажу на території школи ПАР, виявлення їх уживачів чи розповсюджувачів.

2. Забезпечити оптимізацію профілактичної антинаркотичної та здоров'язбережувальної діяльності в школі, зокрема:

– провести облік напрямів і змісту діяльності шкільних гуртків, секцій, клубів та зорієнтувати їх керівників (вчителів-предметників) на більш масове залучення учнів до їх діяльності, а також включення до змісту своїх занять окремих тем щодо профілактики вживання ПАР;

– оцінити підготовленість шкільних педагогів до проведення профілактичних антинаркотичних заходів, організувати при необхідності тематичні семінари-пректикуми, обмін досвідом (в тому числі виїзні засідання), забезпечити необхідною методичною літературою та наочними посібниками.

Не зашкодить поставити у школах питання про тютюнокуріння та вживання алкоголю членами педагогічного колективу, про їх моральне обличчя. І хоча питання профілактики адиктивної поведінки дорослих нами не опрацьовувалося детально, однак вдалося досягти обмеження тютюнокуріння педагогами на території школи, було суворо заборонено вживання спиртних напоїв, в тому числі й пива, в робочий час.

Нами переглянуто потенціал шкіл. Особлива увага була звернена на переорієнтацію антинаркотичних заходів у школах з інформаційно-просвітницького на компетентнісне спрямування, розширення заходів інтерактивного характеру на противагу споглядальним. Окрема робота проводиться з батьками щодо питань антинаркотичного виховання, наголошувалось на необхідності переважання просвітницької позиції перед позицією залякування та покарання. Зокрема, пам'яткам батькам «Як визначити, чи вживає дитина наркотики?» (дод. Д.3).

Нами розвідку з питань наявності серед батьків учнів та випускників школи відомих, впливових політичних, суспільних діячів, молодіжних лідерів та інших осіб, які могли стати позитивним прикладом для наслідування, поділитися досвідом подолання власних шкільних труднощів чи підліткових проблем.

Загалом проведена робота дозволяє припустити, що вказані заходи сприяють припиненню спроб поширення самих психоактивних речовин, ідей про правомірність їх вживання та полегшення доступу до них у середовищі школярів, зокрема, підлітків.

Особлива робота проводиться з питань *підвищення готовності педагогічного колективу до проведення профілактичних анти-*

наркотичних заходів. У ході спостереження в процесі навчання педагоги усвідомлюють актуальність і необхідність здійснення профілактичної діяльності. Після організованого навчання педагоги меншою мірою мотивуються нестачею часу як причиною відмови займатися профілактикою вживання ПАР; деякі з них відзначають, що багато що в здійсненні профілактики залежить саме від їх бажання займатися даним видом діяльності.

Важливий блок роботи займають безумовно *тренінгові заняття з підлітками.* Вони сприяють *поширенню інформації про причини, форми та наслідки вживання психоактивних речовин.* З метою моніторингу їх впливу на позицію підлітків щодо проблем, пов'язаних з наркотиками, нами пропонується адаптована «Анкета для контролю сформованості антинаркотичної позиції підлітків» К. Левицького.

Таким чином, узагальнюючи результати роботи з педагогічним колективом і самими підлітками можна констатувати досягнення передбачуваних результатів:

- шляхом зміни політики шкіл із питань антинаркотичної роботи зменшується вплив чинника ризику вживання психоактивних речовина та виникнення залежності серед підлітків, насамперед, в оточуючому шкільному середовищі;

- тренінгові заняття дозволяють значною мірою покращити формування установок на здоровий спосіб життя, сприяють засвоєнню підлітками на перших етапах хоча б мінімальних поведінкових стратегій в ситуаціях міжособистісної взаємодії з дорослими та однолітками, та допомагають активізувати особистісні ресурси підлітків;

- контрольні зрізи показують позитивні зрушення у формуванні необхідних підліткам навичок протидії наркотичному середовищу, вирішення життєвих проблем, прийняття відповідальності за власну поведінку, ефективного спілкування.

РОЗДІЛ 6. УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ПІДЛІТКАМИ

6.1. Цілеспрямована оптимізація групового та міжособистісного спілкування підлітків як невід’ємна складова ефективної профілактичної роботи

Підлітки, прагнучи спілкування, часто не зважуються відкритися іншим через побоювання бути знехтуваними, ховаються за формальними ролями, уникаючи справжньої близькості та взаєморозуміння тощо. Однак, з одного боку, групова взаємодія сприяє прийняттю підлітками цінностей і потреб інших, полегшує процес самодослідження та інтроспекції; а з іншого – «залежність дитини та підлітка від групи тим вища, чим менша кількість груп, у життєдіяльність яких він включений»⁴⁴⁶.

Першою соціально-педагогічною умовою ефективної профілактики залежності від вживання психоактивних речовин підлітками визначено *цілеспрямовану оптимізацію групового та міжособистісного спілкування підлітків з метою формування психосоціальних навичок*.

Одним зі шляхів ефективного впровадження означеної соціально-педагогічної умови профілактики виникнення залежності є *розширення кількості груп членства, до яких включені підлітки*. Це здійснюється, насамперед, шляхом залучення підлітків до тренінгових груп, у яких основною формою проведення занять є робота з малою групою.

В процесі профілактичної роботи підтверджується припущення про *необхідність фокусування уваги на взаємостосунках підлітка з його однолітками*. При цьому, хоча й профілактична робота проводиться з усіма підлітками, для її оптимізації здійснюється розподіл на кілька груп. При цьому встановлено, що розвитку соціальної поведінки *першої умовної групи підлітків* – тих, які не вживали ПАР, або лише спробували їх – сприяє формування та удосконалення

⁴⁴⁶ Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – С.13

соціально-значущих здібностей у процесі тренінгу. У підлітків підвищується рівень комунікабельності, встановлюються позитивні відносини з однолітками та формується стійка здатність відмовляти у відповідь на пропозицію вживати ПАР. Крім того, групова тренінгова робота з цією категорією респондентів зумовлює усунення причин їх некомунікабельності та розвиток актуальних психосоціальних навичок. *По-перше*, труднощі з нездатністю залишатися наодинці нейтралізуються, коли підлітки оволоділи навичками організації свого власного часу, в тому числі й дозвілля, при відсутності товаришів; вони актуалізують свої захоплення, інтереси та уподобання, що дозволяє їм створити альтернативу вживання ПАР для подолання нудьги. *По-друге*, прийоми, що цілеспрямовано використовуються соціальним педагогом для підвищення самооцінки підлітків, а також зміст самих тренінгових занять зумовлюють підвищення впевненості підлітків при взаємодії та налагодженні контактів, зникнення відчуття безнадійності, а отже нейтралізацію проблем низької самоповаги, вираженої в заниженій самооцінці. А це в свою чергу породжує переконання у наявності інших засобів самоствердження, окрім бездумного слідування нормам групи, зокрема, і вживанню ПАР. *По-третьє*, значною мірою вирішуються питання комунікативної незручності та відсутність необхідних навичок спілкування, оскільки в процесі занять, спрямованих на розвиток загальних соціальних навичок, підлітки отримали не лише теоретичні знання, а й практичний досвід поведінки у ситуаціях знайомства, відмови (наприклад, пропозицій вживання ПАР), відстоювання власної думки (обґрунтування антинаркотичної позиції) тощо. *По-четверте*, під час тренінгових занять особлива увага звертається на такі міжособистісні проблеми підлітків як недовіра до людей, сприйняття їх ворожими й егоїстичними, внутрішня скутість, нездатність до саморозкриття. Зокрема, наголошення в процесі роботи основних етичних принципів тренінгу, а також постійного їх дотримання для забезпечення емоційного комфорту та навичок співпраці за принципом «рівний-рівному» сприяє подоланню не лише труднощів з встановленням контактів, але й озлоблення та страху перед асоціальними лідерами. А програвання різноманітних ролей у процесі роботи, оцінка комфортності перебування у цій ролі, оцінка виконання цієї ролі оточуючими, виявлення найбільш прийнятних для себе позитивних способів взаємодії сприяє зниженню конформності, формуванню соціально позитивних стереотипів, які необхідні

підлітку, щоб опиратися тиску дорослих, однолітків, ЗМІ тощо, особливо при нав'язуванні ними наркотичних цінностей, вживання ПАР як засобу самореалізації. І *останнє*, боязнь емоційної близькості, що приводить до відмови від прийняття відповідальності, пропрацьовується на заняттях блоку, присвяченого питанням організації життя. Ціннісна орієнтація сприяє утвердженню антинаркотичних норм, а також поглибленню дружніх відносин, які припускають взаємне саморозкриття.

Зазначимо, що для того, щоб спроби саморозкриття були успішними, у низці випадків потрібні спеціальні умови. Такі умови створюються соціальним педагогом у тренінговій групі, а потім з допомогою педагогів-предметників поступово переносяться і на сферу позанавчальної діяльності підлітків. Підкреслимо, що при цьому потрібно мати на увазі: заохочення до саморозкриття і з боку ведучого, і з боку учасників групи повинне бути строго дозованим і відповідати типу групи та стадії її розвитку, конкретним характерологічним особливостям того або іншого учасника. В протилежному випадку всі ті «плюси», котрі мала група як форма роботи несе в собі, перетворюються в «мінуси».

Іншого підходу потребують *підлітки другої групи* – з епізодичним вживанням ПАР, для котрих втрата самоконтролю пов'язана, з одного боку, з перебуванням у групі однолітків, що вживають ПАР, а з іншого – з небажанням припинити вживання одурманюючих речовин. Для попередження переходу адиктивної поведінки у залежну в цьому випадку проводиться соціально-педагогічна робота щодо формування мотивації відмови від вживання, а також щодо придбання досвіду контролю над своєю поведінкою шляхом формування психосоціальних навичок. При цьому, особлива увага звертається на тренування у підлітків таких навичок як цілепокладання, оцінка та самооцінка, планування та самоуправління. Практика роботи з підлітками з епізодичним вживанням ПАР доводить необхідність урахування такої їх особливості підліткового віку як загострена потреба у самопізнанні та самоідентифікації. Це, безумовно, сприяє прояву ними інтересу до аналізу власних життєвих ситуацій, які пов'язані із вживанням ПАР.

Третя категорія підлітків – це ті, котрі знаходяться на початковій стадії зловживання ПАР. Соціально-педагогічна практика доводить, що у цьому випадку важливо, насамперед, протидіяти ідентифікації підлітків з наркоманійними групами. Попередження вживання

ПАР із цих позицій, як зазначають деякі дослідники⁴⁴⁷, повинно починатися з надання допомоги підлітку щодо вирішення конфліктів життєвого циклу на шляху до автономності з опорою на взаємодію з вчителями, батьками та однолітками. При вирішенні означеної проблеми доцільно спиратися на почуття приналежності (Ф. Перлз⁴⁴⁸), що задовольняється в групі. Саме тому доцільно залучати підлітків у спеціально організовані групи. Таке «підставлення підлітку просоціальної групи»⁴⁴⁹, з одного боку сприяє задоволенню його типових підліткових реакцій – групування, емансипації та «хобі-реакції» (робота в спеціальних довгострокових групах підтримки стає хобі), а, з іншого боку, підлітки зможуть навчитися задовольняти свої потреби соціально прийнятним способом.

Зокрема, *включення підлітків у просоціальну тренінгову групу* сприяє попередженню розвитку небажаної поведінки, пов'язаної з використанням ПАР як засобу вирішення проблем. На основі засвоєння в групі ефективних моделей підлітки починають отримувати досвід вирішення життєвих проблем (спілкування, лідерства, підкорення, дружби та ін.) з урахуванням не тільки своїх інтересів, але й інтересів інших людей (батьків, однолітків), в цілому суспільства. Однак при організації роботи з такими підлітками дуже важливо, щоб комунікація велася на рівні з підлітком, на одній і тій же мові. Тобто соціальний педагог, насамперед, сам, а потім й інші педагоги та батьки, намагалися спочатку визначити позицію підлітка у спілкуванні – самодостатньої особистості, «безвідповідальної дитини» чи, наприклад, безапеляційного дорослого, і лише потім будувати свою; при цьому бути на рівні з підлітком: не над ним (я старший, а тому розумніший) і не нижче нього (пригадай, яким слухняним ти був, як мама тебе любила).

Четверту групу підлітків становлять ті, хто вже має досвід вживання ПАР, з метою задоволення своїх наркотичних потреб почали прилучатися до груп асоціального спрямування. Серед ознак,

⁴⁴⁷ Теоретические модели формирования, контроля и коррекции наркопотребления / Цветкова Л. А., Гурвич И. Н., Шаболтас А. В. [и др.]. – СПб. : С.-Петербург. ун-т, 2006. – 248 с.

⁴⁴⁸ Перлз С. Ф. Гештальт-подход и Свидетель терапии / Фридрих С. Перлз. – М. : Либрис, 1996. – 240 с.

⁴⁴⁹ Теоретические модели формирования, контроля и коррекции наркопотребления / Цветкова Л. А., Гурвич И. Н., Шаболтас А. В. [и др.]. – СПб. : С.-Петербург. ун-т, 2006. – 248 с.

за якими можна визначити прояви асоціальної субкультури серед таких неповнолітніх, можна виокремити такі: вживання кримінально-наркоманійного жаргону; розповсюдження азартних ігор; наявність кличок, прізвиськ; групові правопорушення, ігнорування суспільних норм життя; тенденція до жорсткої групової стратифікації («ватажків», «авторитетів», «відкинутих», «пацанів» та ін.); поширеність «блатних» пісень, віршів, малюнків; зневажливе ставлення до «відкинутих», ізоляція їх у міжособистісних відносинах; наявність татуювань із тюремно-атрибутивним змістом; існування групових «кодексів», «правд», «законів», «прописок» новачків, прийняття ними всіляких «присяг», «клятв», «проклять»; відмова брати участь у діяльності соціально корисних груп, самодіяльних органах колективу; ухилення від виконання суспільних доручень, робіт щодо самообслуговування. І. Башкатов⁴⁵⁰ рекомендує враховувати їх значущість у порядку рейтингу.

Залежно від ступеня соціальної небезпеки стихійних груп практики⁴⁵¹ використовують різні засоби виховної дії, а саме: роз'єднання або переорієнтацію. У практиці власної дослідницької роботи роз'єднуванню, тобто насильному роз'єднанню членів підліткової групи, надавалася перевага при роботі з підлітками, котрі включені до груп із вираженою криміногенною спрямованістю (наявність правопорушень, рецидивна поведінка). Однак таких підлітків було лише кілька, насамперед, ті, котрі вже стояли на обліку у відділі кримінальної міліції у справах дітей. А тому в умовах загальноосвітнього закладу переважно використовувалася переорієнтація. Такий спосіб дій дозволяє не руйнувати дружніх зв'язків між членами таких груп, однак поступове залучення їх до позитивної, головним чином позашкільної, діяльності сприяє формуванню та розвитку у підлітків розумних потреб та інтересів. Одночасно така діяльність допомагає витісненню помилкової романтики наркотичного життя романтикою здорового змагання, спортивної боротьби.

⁴⁵⁰ Башкатов И. П. Психология групп несовершеннолетних правонарушителей (социально-психологические особенности) / И. П. Башкатов. – М. : Прометей, 1993. – 251 с.

⁴⁵¹ Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : [учебник для вузов] / Г. Г. Шиханцев ; отв. ред. д-р юрид. наук, проф. В. А. Томсинов. – М. : Зерцало, 1998. – 341 с.

Щодо переорієнтації спрямованості наркотичних підліткових груп у соціально позитивну, то це можливо робити на основі будь-якого виду соціально корисної діяльності. Проте, серед підлітків, які вже вживають ПАР, інтерес до інтелектуальних видів діяльності досить низький, або такі підлітки просто від природи не володіють значними мистецькими здібностями. Також враховується той факт, що більшість з уживачів ПАР, це все таки хлопчики. Тому серед найбільш сприятливих у плані переорієнтації було визначено технічні та прикладні види спорту, туризм, атлетичну гімнастику, спортивні єдиноборства та ігри, що вимагають демонстрації ініціативи, сили, спритності та інших якостей, що особливо цінуються серед підлітків хлопчиків. До них підлітків залучали за допомогою вчителів з фізвиховання.

Крім того, в організації власної профілактичної роботи ми спираємося на традиційні способи переорієнтації стихійних підліткових груп⁴⁵², адаптувавши їх до специфіки підліткових груп із наркотичним спрямуванням.

1. Етап групової автономії. Під час нього здійснюється виявлення груп з наркотичним спрямуванням і залучення її в колектив. На цьому етапі особлива увага звертається на лідера групи – того, хто має найбільший досвід вживання ПАР або є їх постачальником. На цьому етапі, значною мірою допомагає співпраця зі Службою у справах дітей. Досвід показав, що при цьому важливо проявити поважне ставлення до групи в цілому, не поспішати на початковому етапі її розколотися.

2. Лідерська реорганізація. Розгортання цього етапу визначається спрямованістю групи та її лідера. В тому випадку, коли спрямованість не є негативною, а діяльність лідера не носить яскраво вираженого асоціального характеру, то групу з наркотичним спрямуванням залучають як самостійну організаційно-структурну одиницю до класного колективу, в окремих випадках – до об'єднання учнів паралелі або суміжних класів. При цьому права її колишнього лідера певною мірою зберігалися. Водночас важливою умовою збереження його лідерського статусу є залучення до роботи під

⁴⁵² Беличева С. А. Основы превентивной психологии / Светлана Афанасьевна Беличева. – М. : Ред.-изд. центр Консорциума «Социальное здоровье России», 1994. – С120. – (Программа «Обновление гуманитар. образования в России»).

безпосереднім керівництвом соціального педагога та волонтерів. Якщо такий підліток-лідер прагне зберегти свій авторитет, підтвердити свою здатність керувати групою в умовах колективного життя, то він змушений забезпечувати виконання і всіх вимог нового колективу.

При цьому практика показує, що окремі підлітки-лідери дійсно активно включаються в життя колективу та достатньо легко переорієнтовуються, знаходять позитивне застосування своїй енергії та демонструють неабиякі організаторські здібності. Однак більшість дискредитовують себе. Зокрема, такі лідери, маючи стійкі негативні характерологічні особливості, прагнуть зберегти свій вплив за допомогою колишніх методів, чинять прихований та явний опір вимогам колективного життя. У такому разі соціальний педагог за допомогою лідерів-волонтерів намагається, перш за все, гуманізувати відносини у мікрогрупі з наркотичною спрямованістю, показати її членам, що існують можливості побудови нових довірчих взаєностосунків без необхідності вживання ПАР (успіхи в навчанні, спорті, демонстрація своїх захоплень – колекцій, вишивок, малюнків тощо), щоб у них з'явилося відчуття захищеності та довір'я до нового колективу. Усвідомлення переваг рівноправних стосунків членами мікрогруп з наркотичною спрямованістю викликає дискредитацію їх колишнього лідера в очах його компанії. В подальшому такі асоціальні лідери залучаються, насамперед, до психокорекційної роботи з психологом, іноді й наркологом, і лише тоді поступово залучаються до колективної роботи та участі у тренінгах із формування психосоціальних навичок. Саме тому, слід зауважити, що можливості переорієнтації групи через ватажка все ж таки досить обмежені, оскільки не кожного підліткового лідера вдається захопити певною соціально-позитивною діяльністю.

3. Злиття групи з наркотичним спрямуванням із просоціальною групою. На цьому етапі група з наркотичним спрямуванням перестає бути замкнутим об'єднанням і включається в загальну систему колективної діяльності, широких зв'язків зі всіма членами колективу. Цьому сприяла, насамперед, участь у тренінговій роботі та колективних заходах – рольових іграх, аналізі життєвих ситуацій, виконанні спільних доручень і домашніх завдань тощо.

Як нами було вказано вище, одним із виявлених недоліків групової роботи є те, що деякі підлітки припиняють участь у тренінгах.

Саме тому, підтримуючи позицію ряду авторів⁴⁵³, окрему увагу ми звертаємо на розгляд *чинників, через які окремі учні покидають групу або вся група розпадається*. Їх соціальний педагог повинен знати та обов'язково враховувати у своїй роботі. До них можна включити: зовнішні, в тому числі організаційні; методичні прорахунки керівника; особистісні особливості учасників і керівника групи.

До *зовнішніх причин*, в першу чергу, належать *організаційні помилки* та ставлення до тренінгових занять з боку інших педагогів і батьків. Як показала практика, дуже важливо, щоб соціальний педагог, плануючи розклад тренінгових занять, обов'язково пояснив його специфіку адміністрації закладу та самим педагогам. Це зумовлено тим, що дотримання принципу добровільності при відвідуванні занять (діти самі вибирають цей курс і мають право припинити заняття) в тому випадку, коли вони виставлені першим чи другим уроком, може стати мотивацією їх необов'язковості. Крім того, як би самим школярам заняття не подобалися, перевага перед раннім підйомом (особливо в міських школах, де перша зміна з 8 годин) і тривалішим сном завжди дається останньому. Досвід показав, що оптимальним варіантом є організація тренінгу між двома іншими уроками. Однак втілити це досить важко, тому кращий варіант – два останні уроки.

Соціальному педагогу слід звернути увагу і на *систематичність самих занять*. По-перше, відміна занять дуже небажана; в крайньому випадку допустиме перенесення занять з одного дня на інший, однак впродовж цього ж тижня. Інакше вони починають сприйматися учнями як несерйозні. Виконати цю вимогу буває важко у тих випадках, якщо окремі педагоги або адміністрація навчального закладу добровільність відвідування тренінгових занять оцінюють як їх необов'язковість. Ускладнюють ситуацію у багатьох школах і дискредитуючі стереотипні вислови з боку інших педагогів, на зразок: «Щось мало вам допомагають ваші заняття» та інші, що знижують мотивацію самих підлітків при відвідуванні занять. З метою попередження таких ситуацій важливо, по-перше, попередньо провести роз'яснювальну роботу про неправомірність порівняння

⁴⁵³ Григорьева Т. Г. Основы конструктивного общения : учеб.-метод. пособие для уч. и учащ. ст. кл. сред. шк. – В 3 кн. / Т. Г. Григорьева, Л. В. Линская, Т. П. Усольцева ; под ред. д-ра. психол. наук Ю. М. Забродина, канд. пед. наук М. В. Поповой. – [2-е изд.]. – Новосибирск : Новосиб. ун-т, 2001. – (Серия «Для педагогов-психологов общеобразов. и спец. уч. заведений»). Кн. 1: Методическое пособие для педагогов-психологов. – 2001. – 173 с.

тренінгових занять із навчальними предметами (математикою чи мовою); по-друге, переконливо обґрунтувати той факт, що не сформованість життєво важливих навичок створює підвищений ризик залучення до вживання ПАР та можливий перехід до залежності від вживання ПАР; по-третє, пояснити, що завдання занять допомогти у самоусвідомленні, а не «вилікувати» гіперактивного учня тощо.

Необхідність роз'яснювальної роботи зумовлена і тим, що досить часто, насамперед, батьки, а іноді й педагоги переживають *побоювання та тривожність з приводу тренінгових занять*. Це викликано, перш за все, недоліком інформації та низьким рівнем психологічної культури в суспільстві. Зняти або істотно послабити такий негативний вплив допомагали виступи соціального педагога на батьківських зборах, педагогічних радах, у методичних об'єднаннях. Досвід показав, що інформація про мету, завдання, методику тренінгового курсу сприяє формуванню позитивного ставлення до нього. Крім того, у тих школах, де значна частина педагогів виступають помічниками соціального педагога у питаннях профілактики, а також активно залучаються до просвітницьких занять з педагогічним колективом, таких проблем практично не виникає. Саме тому просвітницьку роботу соціального педагога з педагогами та батьками можна вважати чинником, який збільшує ефективність роботи з дітьми.

Наступний чинник, який побічно може впливати на бажання учнів відвідувати заняття, – *нерівномірний поділ на підгрупи*. Виникнення такого ускладнення пов'язане, насамперед, із невирішеністю попередніх проблем – недоліками у складанні розкладу занять, невдалому виборі часу їх проведення. У такому випадку частина дітей може відвідувати заняття вранці, а частина ввечері; причому в одній групі може виявитися п'ять осіб, а в іншій – двадцять. Безперечно, в дуже малій групі розвиваючий процес проходитиме менш динамічно, а у дуже великій, навпаки, неорганізовано, хаотично. Враховуючи означене, при подальшій організації занять ми враховували, що загалом зростання чисельності групи знижує ефективність соціально-педагогічних дій.

«Правило восьми» Г. Келермана⁴⁵⁴ свідчить, що вісім – оптимальна чисельність для терапевтичної групи. Однак, на відміну від

⁴⁵⁴ Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Кьелл Рудестам ; перевод. : А. Голубев, Л. Трубицына и Э. Дикий ; терминолог. правка В. Данченко. – СПб. : Питер, 1999. – 348 с. (серия «Мастера психологии»).

терапевтичних груп, типові групи особистісного розвитку можуть бути більш численні – вони можуть налічувати в собі від восьми до п'ятнадцяти чоловік. Саме тому ми пропонуємо формувати тренінгові групи таким чином, що кількість учасників у них становила 10–12 осіб. Крім того, в процесі роботи було з'ясовано, що причиною дестабілізації тренінгового процесу може стати і перехід учасників із однієї підгрупи в іншу. В подальшому при реалізації обґрунтованої програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН потрібно заздалегідь нейтралізувати цей чинник, вивчивши з цією метою інтереси учасників тренінгу, їх спільні сторони і лише тоді здійснювали поділ.

Соціально-педагогічна практика переконує, що поряд із організаційними помилками не менш важливими є *методичні помилки*. До них ми відносимо, насамперед, *недотримання принципу цілісності* як поєднання когнітивного, афективного і конативного компонентів у тренінговому процесі. Хоча, звичайно, успішність тренінгових занять та роботи групи в цілому залежить від дотримання логічної послідовності занять, чіткого визначення їх тематики, структурування, однак бездумне слідування плану заняття без урахування конкретної ситуації в групі часто є гіршим, аніж недоліки у самій його організації. Серед найбільш поширених порушень означеного принципу нами виокремлено:

1) перевантаження занять інформацією, що формує в учнів реакцію: «Нудно. Незрозуміло, навіщо все це мені потрібно»;

2) емоційне перевантаження, що викликає в учнів реакцію: «Я втомлююся»;

3) поведінкове перевантаження, коли вправи просто змінюють одна одну, з мінімумом пояснень, аналізу та при мінімумі мотивації. Це, в свою чергу, викликає в учнів реакція: «Тут весело, але є важливіші справи».

Нами встановлено, що з метою попередження такого дисбалансу компонентів заняття необхідна попередня діагностика ситуації в групі. Зокрема, вивчення стану активності групи дозволяє соціальному педагогу з'ясувати, чи є запит групи на певну інформацію, уточнити, на яку саме. Конкретизація запиту може змінити тему заняття, послідовність вправ. При цьому з'ясування питання, яка саме інформація буде значуща в даний момент, допомагає і передбачити емоційну реакцію групи. Крім того, структура тренінгового заняття зумовлює часто переважання поведінкового компоненту – системи

вправ. Однак при цьому слід враховувати, чи ситуації, що пропонуються для програвання, в даний момент емоційно значущі та чи підкріплені вони інформацією, необхідною для розуміння їх значення. Крім того, труднощів із дисбалансом різних компонентів не виникає у тих соціальних педагогів, які: при плануванні будь-якої вправи поєднують її з включенням інформації, необхідної для розуміння вправи, дій, а також враховують можливу емоційну реакцію; при введенні нової інформації з'ясовують, як вона вплине на емоційний стан учасників тренінгу та які дії (вправи) з цією метою варто застосувати.

В процесі втілення програми антинаркотичної профілактичної роботи на основі ФПН та організації в її рамках тренінгових занять як серйозний методичний прорахунок було констатовано *передчасний перехід від конвенційних до особистісних відносин*. Так, відкрите вираження неприйняття підлітка, що вживає ПАР, висловлення йому недовіри, небажання співпрацювати, боляче вражає підлітка, а в інших учасників групи викликає сумнів у компетентності педагога. Оскільки в експериментальній групі деякі учасники припинили відвідувати заняття, то причиною цього могло стати допущення саме цієї помилки. У зв'язку із цим, соціальному педагогу необхідно постійно проводити моніторинг здатності групи надавати підтримку, вивчати ступінь її згуртованості, а також дуже коректно ставитися до підлітків групи ризику наркотизації чи тих, які за певними ознаками можуть вважатися уже їх уживачами.

Аналіз змісту та форм організації спільної діяльності у тренінгових групах показав, що причиною *припинення відвідування занять підлітками можуть стати також прогалини в необдуманій рольовій диференціації групи* та наголошенні соціальним педагогом внесків у прийняття групового рішення і без того активних підлітків при ігноруванні інших. Тобто підліток і так уразливий, невпевнений потрапляє у ситуацію, де цінують активних, а не всі рівні. Це ще більше може утвердити його в думці про необхідність вживання ПАР (тютюну, алкоголю, наркотиків) для підняття самооцінки, ствердження своєї сили та дорослості у своїх же очах.

Перераховані чинники емоційного дискомфорту обов'язково повинні враховуватися соціальним педагогом. Якщо ж ситуація в групі не коригується, то створюється замкнуте коло: «травмуюча інформація» (або інформація, сприйнята як нав'язана ведучим) → негативний емоційний фон → негативні дії → зниження кому-

нікативної та пізнавальної активності → погіршення емоційного фону → вихід із групи → повернення до компаній з наркотичними чи асоціальним спрямуванням → прийняття наркотичних цінностей та наркотичного способу життя тощо.

Виявлено, що зниження інтересу до тренінгових занять у деяких експериментальних групах стає наслідком *невідповідності дій керівника рівню розвитку*. Для уникнення такого чинника, у тих групах, де серед учасників було багато підлітків, які знаходилися на різних стадіях залежної поведінки, соціальний педагог намагається чітко дозувати темп роботи та динаміку групових процесів. При цьому встановлено, що незрілість життєвих позицій окремих підлітків потребує цілеспрямованого регулювання спонтанного розвитку групи. З цією метою з частиною учнів проводяться додаткові заняття, які враховують специфіку більш ранніх стадій розвитку групи (з мінімальною активністю).

Третю групу чинників, які, як довела соціально-педагогічна практика, ускладнюють роботу тренінгової групи та знижують ефективність профілактичної антинаркотичної роботи, становлять *особистісні особливості учасників і керівників групи*. Щодо особистісних особливостей учнів, то загострення у них таких характерологічних рис, як демонстративність, схильність до домінування, агресивність часто приводять до небажання одного або декількох учасників продовжувати заняття. Іноді їх поведінкові прояви виявляються просто нестерпними для групи. При констатації таких фактів ми рекомендуємо соціальним педагогам, психологам і класним керівникам планувати та проводити індивідуальні консультації з такими підлітками. Досвід показує, що у багатьох випадках причиною демонстративної поведінки є саме приховані комплекси або сімейні проблеми. Допомога у їх вирішенні сприяє не лише оптимізації ходу тренінгових занять, а й попередженню впливу особистісних проблем на початок наркотизації.

Щодо особистісних особливостей керівника групи, то в цьому випадку особлива увага звертається на недопустимість перенесення ним депресивних станів чи особистісного негативного ставлення до окремих підлітків на роботу групи, на попередження прояву ним можливих компенсаторних дій, що суперечать етиці соціально-педагогічної роботи. Для цього соціальному педагогу необхідні навички професійного самоаналізу.

Узагальнюючи низку теоретичних положень^{455 456 457 458} та спираючись на результати власного соціально-педагогічного досвіду нами окреслено також *вимоги, яких слід дотримуватися соціальному педагогу при проведенні групової роботи з підлітками*, зокрема:

1. Уникати батьківської позиції: рекомендується соціальному педагогу дотримуватися позиції дорослого (за Е. Берном) для забезпечення безоцінковості; відмовитися від повчань і критичних порад; сприяти поступовій передачі підлітку відповідальності за своє життя; забезпечувати рівність позицій як умову розвитку. Як підтвердила практика, навіть незначне придушення незалежності зі сторони соціального педагога в процесі творчого пошуку необхідних рішень може спровокувати в учасників відмову від подальшої роботи.

2. Забезпечити підлітку прояв самоідентичності, що дозволяє знайти відповіді на питання «Хто я такий? Ким мені бути надалі?». Для цього соціальному педагогу необхідно забезпечувати створення зворотного зв'язку з підлітком як носієм статі, індивідом, що володіє гідним уявленням про себе, відчуттям самоповаги, відчуває себе компетентним. З цією метою можна використовувати зміст тренінгових занять.

3. Забезпечити емоційне прийняття підлітка шляхом пізнання ним власної сфери емоційних переживань, сприяння розвитку здатності бути улюбленим; можливості вступати у щирі відносини.

4. Пам'ятати, що соціальний педагог повинен бути, насамперед, цілісною та самодостатньою особистістю і сприяти цим фор-

⁴⁵⁵ Березин С. В. Технология формирования социальных навыков : метод. пособие [для психологов и социальных педагогов ИТУ] / С. В. Березин, К. С. Лисецкий. – [2-е изд., исправ., дополн.]. – Самара : Универс-групп, 2005. – 224 с.

⁴⁵⁶ Кальченко Л. В. Підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери до превентивного виховання дітей групи соціального ризику / Л. В. Кальченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 251–261.

⁴⁵⁷ Организационно-методические основы психотерапевтической и психокоррекционной работы с детьми группы риска употребления психоактивных веществ: метод. рек. / Н. В. Вострокнутов, А. Л. Игонин, Н. К. Харитоновна, Л. О. Пережогин. – Москва, 2003. – 48 с.

⁴⁵⁸ Основы групповой работы при организации и проведении тренинга профилактики злоупотребления ПАВ среди подростков и молодежи : метод. пособие / [ред.-сост. : Зарецкий В. В., Портянская Л. Л., Рябцев В. К. и др.]. – М., 2002. – 130 с.

муванню основ ставлення до цінностей: в що вірити і як поводитися підлітку.

5. Забезпечити можливості інтелектуального зростання підлітків, тобто отримання корисних і цікавих знань. Це дозволяє підвищити його самооцінку, отримати адекватну інформацію про себе, уникнути переоцінки себе, уникнути нереалістичної позиції в поглядах на світ.

Водночас варто пам'ятати, що здійснення завдань соціалізації підлітків з ознаками вживання ПАР можливо лише за наявності згуртованого, міцного колективу та високої педагогічної майстерності вихователів. Саме тому не менш важливою умовою ефективної організації антинаркотичної профілактичної роботи є **висока професійна майстерність соціального педагога**.

6.2. Позитивний особистісний вплив соціального педагога як необхідна умова ефективної профілактичної діяльності

В організації відповідної антинаркотичної профілактичної діяльності соціально-педагогічного спрямування особлива роль відводиться особистості соціального педагога. Він виконує також провідну роль при роботі тренінгу щодо формування психосоціальних навичок підлітків. Як показують спостереження та аналіз відповідної літератури^{459 460 461 462}, особистість соціального педагога, його особливості, способи побудови відносин з підлітками надають безпосередній і часто навіть визначальний вплив на результативність змін особис-

⁴⁵⁹ Карвасарский Б. Д. Психотерапия : учеб. для вузов. – [2-е изд., перераб.]. /Борис Дмитриевич Карвасарский – СПб. : Питер, 2002. – 672 с. – (Серия «Национальная медицинская библиотека»).

⁴⁶⁰ Кочюнас Р. Психотерапевтические группы : теория и практика : учеб. пособие ; [пер. с литов.] / Римас Кочюнас. – М. : Академ. Проект, 2000. – 240 с.

⁴⁶¹ Мастеров Б. М. Психология саморазвития: психотехника риска и правила безопасности / Борис Михайлович Мастеров. – Рига, М. : Эксперимент, 1997. – 190 с.

⁴⁶² Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Кьелл Рудестам ; перевод. : А. Голубев, Л. Трубицына и Э. Дикий ; терминолог. правка В. Данченко. – СПб. : Питер, 1999. – 348 с. (серия «Мастера психологии»).

тості кожного з них. Це дуже важливий факт при організації роботи з підлітками, котрі зовнішньо відгороджуються від дорослих, а внутрішньо, напівсвідомо прагнуть до світу дорослих і потребують підтримки авторитетного дорослого. Ним і повинен стати соціальний педагог.

Соціальний педагог, який займається попередженням вживання ПАР, повинен:

- володіти бажанням працювати в області превентивної освіти;
- проявляти співчутливе, дбайливе ставлення до підлітків;
- шанувати цінності, установки, переконання учнів;
- дотримуватися принципу конфіденційності;
- неупереджено ставитися до споживачів ПАР, будучи переконаним у тому, що превентивне навчання важливе для учнів;
- проявляти компетентність, об'єктивні знання щодо проблеми, володіння інтерактивними методами;
- демонструвати особистісну зрілість, зважливе ставлення до проблеми наркотизації та відсутність стереотипів, що заважають роботі;
- бути доброзичливим, уміти викликати до себе прихильність підлітків, володіти хорошими навичками спілкування.

Слід підкреслити, що *знання психології підлітків* та їх проблем лише у поєднанні з перерахованими якостями дозволяють соціальному педагогу вести дискусію про вживання ПАР та їх наслідки серйозно та діловито, в атмосфері правдивості та взаємного довір'я. Крім того, особистісна готовність соціального педагога до роботи з підлітками групи наркотичного ризику сприяє ненав'язливому спрямуванню їх поведінки, а при необхідності обережному та делікатному наданню підтримки та допомоги.

Крім того, соціальному педагогу дуже важливо при роботі з підлітками побудувати необхідний образ Дорослого, який виступає своєрідним провідником, транслятором власних значущих ідеалів і цінностей. Зокрема, підлітка цікавить, що саме цей дорослий – соціальний педагог, батько, вчитель – думає з приводу вживання ПАР, яка його власна позиція, які думки він поділяє, а з чим не погоджується. Тут дуже важливо не стільки подавати теоретичну інформацію, як бути джерелом світогляду та зразком для наслідування!

Не варто й наголошувати на тому, що соціальний педагог, який сам не є людиною з високими етичними принципами, зловживає алкоголем чи іншими ПАР, ніколи не стане авторитетом для підлітків, а вплив його буде розглядатися лише як майстерна гра. Практика показала, що важко справляються із завданнями превентивного виховання підлітків і педагоги, що не володіють достатньою впевненістю у здатності успішно займатися профілактичною роботою. Крім того, особистісна неготовність соціального педагога до здійснення соціально-педагогічних впливів може проявлятися у психологічних бар'єрах щодо вимог соціально-педагогічного спілкування. Наприклад, якщо соціальний педагог як особистість допускав щодо себе агресію (чи то фізичну, чи словесну), то він може ігнорувати приниження дитини батьками чи вчителями, застосування до них покарань з метою припинення вживання ПАР. Ілюстрацією до такого типу помилок можна віднести і стереотипні уявлення: «Ця дитина із неповної сім'ї, а значить у неї присутні дефекти розвитку. Вона потенційний наркоман/алкоголік/злочинець» або «В цієї дитини чудові батьки, їм немає причини переживати про початок вживання нею наркотиків» тощо.

Слід пам'ятати, що можуть підсилювати один одного та заважати ефективному соціально-педагогічному впливу й аналогічні емоційні стани у соціального педагога та підлітка (наприклад, занижена самооцінка самого соціального педагога або його нездатність відмовити друзям при пропозиції алкоголю тощо).

Соціальному педагогу з метою підвищення професійної компетентності доцільно також попередньо опрацьовувати особливості особистісних проблем, свій емоційно-вольовий стан. Це дозволить соціальному педагогу вибрати адекватну позицію щодо підлітка без таврування його «впертим», «безнадійним», «надмірно конформним», «наркоманом» тощо. В такому випадку він буде працювати з питаннями та проблемами підлітка (що таке наркотики? вживати чи не вживати? чи варто припиняти?) та надавати допомогу у розвитку актуальних для нього психосоціальних навичок, а не коригуватиме ті риси, які не подобаються дорослим.

Варто соціальному педагогу також проаналізувати у себе наявність надмірної зосередженості на певній моделі профілактики. В одному випадку, соціальний педагог має працювати на попередження вживання ПАР, в іншому – на надання такої інформації, що викличе сумніви у доцільності подальшого вживання, а в третьому – змусить

підлітка звернутися за кваліфікованою психологічною чи наркологічною допомогою. Не повинно бути у соціального педагога й уявлення про те, що експериментування з психоактивними речовинами це своєрідна норма для підлітків-хлопчиків, однак недопустима поведінка для підлітків-дівчаток.

Варто зазначити, що у соціального педагога як ведучого, що працює на основі формування психосоціальних навичок є три важливі функції⁴⁶³. Він – джерело об'єктивної інформації, організатор та ведучий дискусії, вихователь підлітків, до якого вони можуть звернутися з актуальним питанням і який їм допоможе. Тому працювати з допомогою ФПН можуть лише педагоги, що пройшли спеціальну підготовку щодо навчання за принципом «рівний-рівному» або інші курси щодо проведення саме тренінгових, а не навчальних чи виховних занять. В тренінговій групі соціальний педагог повинен стати як один з учасників обміну формами поведінки в соціумі. Як зазначають С. Березін та К. Лисецький, соціальний педагог перетворюється на «гіда, тренера, активного учасника процесу взаємодії, котрий сприяє навчанню, що контрастує з традиційним підходом, коли педагогом повідомляється дітям деяка інформація, після чого вони повинні продемонструвати свої знання з олівцем або крейдою в руці»⁴⁶⁴. У зв'язку з цим, соціальному педагогу при роботі з групою слід пам'ятати, що будь-яка суперечність у його поведінкових проявах породжує в підлітків внутрішньо-особистісний конфлікт, причому конфлікт, який має своїм предметом невпевненість у правомірності власних почуттів. З іншого боку, в міру розвитку особистісної позиції підлітків неминуче повинне відбутися зниження «питомої ваги» експертних оцінок соціального педагога на занятті. Доцільний свідомий відхід ведучого від функції експерта.

При сумісному дослідженні конкретної ситуації, наприклад пропозиції ПАР, соціальному педагогу краще зайняти позицію організатора цього дослідження. Він зобов'язаний надати необхідну інформацію (різнопланові точки зору вчених, практиків) і запропонувати різні структури аналізу цієї ситуації. Однак слід наголосити

⁴⁶³ Полезная прививка : учеб. пособие по профилактике ВИЧ/СПИДа для 10-11 кл. : [материалы для учит.] / [под ред. О. Л. Романовой]. – М. : Проект «Здоровая Россия 2020», 2005. – 74 с.

⁴⁶⁴ Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – С.133.

на тому, що його власна точка зору не повинна претендувати на беззаперечну істину, однак і не втрачати права бути істиною. Як зауважують С. Березін та К. Лисецький, «...ведучий – не Бог і не всезнайко. Він може чогось не знати, чогось не вміти, помилятися. Це можливо, особливо в групах, що складаються з підлітків, які мають досвід вживання наркотиків. І не варто соромитися того, що хтось у групі розуміється в певних питаннях краще»⁴⁶⁵. Слід пам'ятати, що підлітки з досвідом вживання ПАР не сприймуть того ведучого, який буде доводити, що кайф – це не так добре, як про нього говорять, і що насправді без наркотиків спілкуватися набагато простіше. І головний аргумент буде: «Не пробували, тому й мовчіть!». Саме тому краще пропонувати подумати разом, вислухати поради групи з цього приводу, прислухатися до думок учасників, намагатися уточнити якийсь питання до наступного заняття і т.д. Тільки в цьому випадку, як показує практичний досвід, можливе «вбудовування» особистісної позиції кожного підлітка в ситуацію сумісного пошуку.

Для ефективної дослідницької та тренінгової роботи в групі необхідна також організація соціальним педагогом не тільки самих навчальних ситуацій, але й корекція їх сприйняття підлітками. Матеріал курсу – вживання ПАР та взаємодія з оточуючими – є сприятливою сферою для корекції стереотипного мислення учнів щодо означених проблем. На заняттях корисні питання, що допомагають зрозуміти істинну причинність явищ і подій. Наприклад: «Чому дехто з ваших однолітків починає вживання ПАР?», «Чи володіємо ми достатніми знаннями, а може силою волі, щоб сказати «ні» на пропозицію наркотиків?» та ін. Також соціальному педагогу як ведучому групи необхідно готувати на кожне заняття прості приклади, що ілюструють схильність підлітків пояснювати поведінку оточуючих особистісними чинниками («Він просто слабак, а тому і піддався на вмовляння вжити наркотик»). Своя поведінка пояснюється, як правило, умовами ситуації («Всі так робили... Хіба я був там головний... А як я в цій ситуації ще міг поступити?»). В процесі аналізу таких ситуацій у підлітків розвивається критичне мислення, а також формується адекватна самооцінка та відповідальність за свої вчинки.

Важливою складовою частиною професійної ролі соціального педагога при роботі з підлітковою групою повинна стати функція

⁴⁶⁵ Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – С.177.

фасилітатора побудови конструктивного спілкування «тут і зараз». Виступаючи в цій ролі, ведучий тренінгової групи покликаний сприяти підвищенню продуктивності її діяльності шляхом актуалізації процесу сприйняття, уявлення. Як зазначає К. Рудестам, «...в ідеальній групі повинне заохочуватися... вираження всього діапазону людських емоцій, включаючи відчуття вини, депресії, надії, сексуальності, ненависті та гніву...»⁴⁶⁶. Однак у реальній групі заохочення емоційного самовираження окремих учасників повинно обов'язково регулюватися соціальним педагогом, який має враховувати ступінь згуртованості, досягнутий на даний момент. Це відповідає одному з правил соціально-педагогічної етики – «не нашкодь». В цій ролі надзвичайно важлива здібність соціального педагога до самовираження, а також його активність. Однак йому слід уникати прояву негативних емоцій на заняттях. Водночас, для відновлення та розвитку професійних сил, попередження «синдрому згорання» соціальний педагог повинен створити собі можливості для вільного вираження будь-яких почуттів, уникаючи їх накопичення та витіснення. Крім того, самовідновленню сприяє періодичне звільнення від професійних «необхідно» і «треба» шляхом тимчасового усамітнення та спокою.

Таким чином, у найзагальнішому вигляді основні завдання соціального педагога при роботі з групою підлітків можна сформулювати так:

1) спонукання підлітків – членів групи до прояву своїх установок, поведінки, емоційних реакцій, обговорення запропонованих тем, надання інформації та зворотного зв'язку, аналізу групових ситуацій і проблем окремих учасників;

2) створення в групі атмосфери взаємного прийняття, довіри, доброзичливості, безпеки, взаємодопомоги, що сприятиме саморозкриттю підлітків;

3) розробка та підтримка ціннісних групових норм, гнучкість у виборі директивних або недирективних технік.

Вище означене дозволяє констатувати, що особистісна готовність здійснювати соціально-педагогічну антинаркотичну діяльність, насамперед, передбачає наявність у соціального педагога потреби йти

⁴⁶⁶ Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Кьелл Рудестам ; перевод. : А. Голубев, Л. Трубицына и Э. Дикий ; терминолог. правка В. Данченко. – СПб. : Питер, 1999. – 348 с. (серия «Мастера психологии»).

не від себе, а від дитини, від підлітка і його проблем. У процесі природного спілкування дорослого та підлітка повинне постійно здійснюватися взаємокоректування, тобто соціальний педагог «...повинен проявляти гнучкість, неупереджено ставитися до реакцій дитини в процесі взаємодії та постійно пропонувати їй різноманітні варіанти реагування, проводячи роботу і над собою»⁴⁶⁷. При цьому варто підкреслити, що кращі результати досягаються при орієнтації на емоційну підтримку на первинних етапах групової роботи та використанні стимулювання та керівництва в подальшій роботі.

6.3. Роль лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків

Незаперечною істиною є те, що у підлітковому віці вплив окремої особистості з середовища однолітків набуває для іншого підлітка великого значення. Такою особистістю в підлітковій групі, як правило, є її лідер. Досвід показує, що необхідність активної участі лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків зумовлена низкою їх *вікових особливостей*:

- підлітки схильні до наслідування людей, які є для них авторитетом і котрі подобаються їм;
- підлітки, швидше всього, будуть прислуховуватися до думки ровесників, яких вони поважають;
- лідери-ровесники, котрі ведуть ЗСЖ та демонструють відповідальну поведінку, можуть позитивно вплинути на поведінку інших підлітків і застерегти їх від багатьох ризиків;
- лідери можуть надихати, підтримувати, надавати допомогу своїм ровесникам у різних проблемних ситуаціях;
- у питаннях, що стосуються особистого здоров'я, безпеки, налагодження стосунків із ровесниками, сексуальної просвіти та інших особистісно важливих тем, підлітки більш сприйнятливі до думки ровесників, аніж до висловлювань вчителів.

⁴⁶⁷ Осипова А. А. Общая психокоррекция : учеб. пособие для студ. вузов / А. А. Осипова. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – С.21.

«Лідер – це людина, котра вибрана групою за свої лідерські якості, авторитет, вмiє налагоджувати стосунки з оточуючими та допомагати іншим»⁴⁶⁸. Саме тому залучати до роботи варто таких учнів, що користуються особливим авторитетом в однолітків. Це може здійснюватись шляхом вибору таких лідерів самими учнями того ж класу (групи чи школи). При цьому можуть бути визначені критерії, за якими варто відбирати кандидатів у лідери, а самі вибори проводяться шляхом голосування. Для підлітків може пропонуватися набір *якостей*, якими повинен володіти потенційний кандидат у лідери:

- його думки є авторитетними для інших учнів;
- він турбується про своїх товаришів;
- вмiє уважно вислухати інших;
- лідер впевнений у собі;
- він надійний і чесний;
- лідер користується повагою всіх учнів;
- він контактний, але не обов'язково відмінник.

Крім того, учням рекомендувалося вибирати кандидатури і серед дівчаток, і серед хлопчиків, а також, при можливості, орієнтуватися на школярів більш старшого віку. Щодо останнього, то важливо, щоб залучені старшокласники не конфліктували з уже наявними неформальними лідерами, що є у групі.

Відбір підлітків до лідерських груп, які будуть брати участь у профілактичних програмах, зазвичай починається зі співбесіди. Метою співбесіди є з'ясування кола питань, знання яких допоможе вирішити, чи можуть вони бути лідерами. О. Овечкіна та Т. Андрєєва⁴⁶⁹ у цьому випадку *рекомендують*:

- з'ясувати становище кандидата в сім'ї, його ставлення до батьків, знайомих, друзів;
- визначити коло інтересів, захоплень і чим він займається у вільний час;
- запитати, хто для нього є авторитетом – «значущий інший»;

⁴⁶⁸ Профілактика ВІЧ-інфекції в системі школьного образования : руковод. для учителя / [авт. В. С. Пономаренко, Т. В. Воронцова]. – К. : Алатон, 2003. – С.52.

⁴⁶⁹ Социология девиантного (отклоняющегося) поведения : учеб. пособие / [В. С. Афанасьев, Я. И. Гилинский]. – СПб. : СПбФ РАН, 1993. – 167 с.

– звернути увагу на його стосунки з однолітками, вчителями; з'ясувати ставлення кандидата до норм моралі та моральності, прийнятих у суспільстві, його ставлення до пропаганди здорового способу життя та профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі;

– виявити тип акцентуації кандидата, що допоможе спрогнозувати його поведінку в різних ситуаціях;

– встановити рівень його соціального розвитку.

Для оцінки рівня соціального розвитку кандидата на навчання групи лідерів можна також орієнтуватися на такі **діагностичні ознаки**:

– наявність позитивно орієнтованих життєвих планів;

– ступінь свідомості та дисциплінованості щодо навчання;

– рівень розвитку та потягу до знань;

– адекватне ставлення до педагогічних дій;

– здібність враховувати колективні інтереси, поважати норми колективного життя;

– здатність критично, відповідно до норм моралі та права, оцінювати вчинки оточуючих, друзів, однокласників;

– самокритичність, наявність навичок самоаналізу;

– уважне, чутливе ставлення до оточуючих, здатність до співчуття;

– вольові риси, протидія поганому впливу, здатність самостійно знаходити рішення та боротися зі спокусами;

– зовнішня культура поведінки (зовнішній вигляд, культура мови, ввічливість);

– подолання та відмова від поганих звичок, форм асоціальної поведінки (вживання алкоголю, наркотиків, лайливих слів);

– розуміння відповідальності за своє здоров'я.

Підготовку школярів, які виявили бажання бути волонтерами у профілактичних програмах та проявили під час співбесід лідерські навички, здійснюється за схемою, що включає у себе ряд етапів.

Перший із них – **власне підбір навчальної групи**. При виборі лідерів саме з числа підлітків звертається увага, з одного боку, щоб не образити думку підлітків, вибравши лише «улюбленців» учителів, а з іншого боку, правильно оцінити особистість самого кандидата. При цьому слід враховувати такі чинники як мотивація участі у програмі, рівень підготовки, розуміння здорового способу життя, наявність

особистого життєвого досвіду, відповідальність за доручену справу, впевненість у собі тощо. Крім того, враховується і вплив специфічних психологічних новоутворень підлітків, таких як:

- прагнення до самостійності, самоствердження;
- бажання бути дорослим і мати власний життєвий досвід;
- прагнення до самоосвіти та виховання;
- формування первинних переконань щодо себе як особистості, своїх інтелектуальних сил і можливостей – самооцінка;
- визначеність пріоритетів, нахилів, уподобань тощо.

Під час підготовки лідерів із числа підлітків для профілактики вживання ПАР варто спиратися на *провідний вид діяльності у цьому віці – спілкування*. Мотивуючи підлітка до профілактичної роботи, увага звертається на його позитивні якості – відповідальність, взаємоповагу, взаємодопомогу, турботливість, щирість, доброту, вміння берегти таємницю. При цьому доцільно наголошувати на тих рисах характеру та якостях, яких підлітки, пройшовши цикл занять щодо підготовки лідерів, зможуть набути.

Оскільки вся діяльність груп лідерів із числа підлітків відбувається на волонтерських засадах, то і вся подальша підготовка їх будується як підготовка волонтерів. Саме тому основною методикою та принципом роботи є *принцип «рівний-рівному»*.

Підготовчий етап починається із загальної інформації про **волонтерську діяльність**, а саме: історія волонтерського руху, визначення понять «волонтерська діяльність», «волонтер», напрямки волонтерської діяльності (за сферами діяльності, за проблемами, за категоріями), визначення мотивації участі у волонтерській діяльності, визначення мотивації участі у профілактичних програмах, ознайомлення із системою підготовки, навчальними планами та програмами.

Перший етап сприяє забезпеченню **пізнання волонтерами себе**. Цьому сприяє низка соціально-психологічних методів дослідження, спрямованих на визначення самооцінки, темпераменту, характеру, комунікативних та організаторських здібностей, рівнів тривожності, конфліктності, агресивності тощо; а також ділові ігри, проєктивні малюнки та незакінчені речення.

Основним завданням *другого етапу* підготовки є **формування загальних знань, умінь, навичок**: спілкування, подолання конфліктності, етичності, поведінкових навичок, впевненості в собі, релаксації.

Власне *формування спеціальних знань, умінь, навичок та визначення функції превентивної діяльності* відбувається на *третьому етапі*. Тут формується розуміння того, що проблема вживання ПАР стосується кожного, що кожен особисто відповідає за своє здоров'я; здійснюється розкриття лідерам-волонтерам змісту, мети, завдань превентивної програми. Особлива увага надається таким питанням як:

- специфіка та принципи роботи з групами ризику;
- принципи дружності, анонімності, конфіденційності;
- принципи роботи з профілактики вживання ПАР;
- методика первинного консультування клієнтів;
- дотримання техніки безпеки.

В процесі практичної роботи опрацьовуються й *основні функції лідерської діяльності*, зокрема, *організаційна* (організація профілактичних заходів та участь у них), *комунікативна* (встановлення комунікативних зв'язків з однолітками), *координаційна* (допомога у встановленні зв'язків із зацікавленими сторонами), *інформаційна* (поширення інформації серед однолітків за методикою «рівний-рівному»). В процесі вивчення лідерами своїх функцій відбувається їх ознайомлення з переліком *обов'язків*, які перед ними стоять при роботі з соціальним педагогом:

- організовувати роботу в групі, наприклад, роздавати матеріали;
- проводити предметні демонстрації перед групою;
- організовувати та проводити рольові ігри;
- керувати командою;
- читати історії, запитання, відповіді до завдань;
- викликати відповідати на питання при виконанні завдань;
- керувати роботою невеликих груп;
- повідомляти про результати роботи невеликих груп;
- проводити опитування суджень підлітків та їх підрахунок;
- робити записи, малюнки, креслення на дошці.

Особливий наголос потрібно робити на тому, що головна неформальна функція лідерів – «служити позитивними рольовими моделями щодо навичок і поведінки, що вивчається на заняттях»⁴⁷⁰.

⁴⁷⁰ Ботвин Г. Формирование жизненных навыков : теория, методы, эффективность профилактического подхода к злоупотреблению наркотиками /

Організація практики роботи під наглядом керівника підготовчої групи (соціального педагога чи фахівця-волонтера) проходить на *заклучному етапі*. Тут відбувається закріплення здобутих знань і психосоціальних навичок (переростання знань у переконання). *Спеціальна підготовка лідерів-ровесників* вважається результативною, якщо вони:

- зрозуміють цілі та завдання занять з профілактики вживання ПАР на основі формування психосоціальних навичок;
- усвідомлюють важливість ролі лідерів для успішної реалізації занять;
- набули вмінь та навичок, необхідних для ефективного надання допомоги педагогу та ровесникам при виконанні складних завдань-тренінгів;
- здатні забезпечувати ефективну роботу учнів у малих групах;
- навчилися уважно слухати, розуміти почуття ровесників, заохочувати та підтримувати їх у вирішенні життєвих проблем, пов'язаних з уживанням ПАР;
- можуть зорієнтуватися, де можна отримати додаткову інформацію, а також куди та як звернутися за консультацією чи допомогою.

Важливим моментом на цьому етапі є ознайомлення ровесників-лідерів із низкою *правил*, які виокремлені практиками такої роботи⁴⁷¹:

- мету своєї роботи треба пояснювати чітко, ясно та грамотно; один зі способів встановити контакт – роздати інформаційні матеріали. Якщо підліток не налаштований на роботу, то слід просто віддати йому літературу. Варто також розказати, куди і до кого можна звернутися, якщо у когось з'являться запитання, що стосуються ЗСЖ, вживання ПАР чи ФПН;
- слід пам'ятати, що ведучий чи учасник профілактичної програми не лікар, а тому не може і не повинен ставити медичних

Гилберт Дж. Ботвин, Кеннет У. Гриффин // Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков : пути преодоления : учеб. пособие для студ. вузов / [под ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон] ; науч. ред. рус. текста Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский ; пер. с англ. А. В. Александровой. – М. : Академия, 2006. – С. 40–64. – (Пер. изд. : Innovations in adolescent substance abuse interventions / edited by E. F. Wagner, H. B. Waldron. – 2001. – 3000 экз.). с.50

⁴⁷¹ Психология личности : тесты, вопросники, методики / [авторы-сост. : Н. В. Киршева и Н. В. Рябчикова]. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.

діагнозів. Він тільки доносить інформацію та впливає на свідомість. Можливо, інформація, яка подається, врятує комусь життя;

– ведучий чи учасник профілактичної програми не зобов'язаний знати все. Якщо якісь дані не відомі чи не зрозумілі, то краще сказати: «Не знаю, але постараюся взнати». В цьому випадку ніхто не бере на себе надмірну відповідальність за необдумане, але сказане. Однак слід постаратися все-таки взнати те, що обіцялося, та повідомити про це підліткам;

– ведучий чи учасник профілактичної програми повинен завжди пам'ятати, що він приклад, тобто не вживати ПАР, не розповідати історій зі свого життя, пов'язаних з уживанням ПАР; своїм зовнішнім виглядом демонструвати прихильність до ЗСЖ;

– не варто носити з собою атрибути психоактивних речовин («бодяжки», димедрол, цигарки); ніколи не можна пробувати ніяких ПАР під час роботи (включаючи алкоголь), навіть для прикладу;

– не варто сперечатися зі своїм партнером (ровесником чи соціальним педагогом) під час роботи. Це дискредитує. Спірне питання можна обговорити на зборі після роботи і з керівником;

– не слід говорити, де продаються чи як виготовляються будь-які психоактивні речовини – це протизаконно;

– до всіх підлітків слід ставитися з повагою, навіть якщо є підозра, що ровесник є споживачем ПАР; не можна ставити себе вище над іншими – це насторожує і відштовхує.

Слід пам'ятати, що формування лідерів з числа підлітків та молоді з метою залучення їх до первинної профілактичної роботи з попередження вживання ПАР серед однолітків потребує певних зусиль. Саме тому у ході залучення таких школярів до профілактичної роботи на волонтерських засадах повинно відбуватися постійне удосконалення їх лідерських якостей, а також систематично надаватися їм нові знання, навички безпечної поведінки, інформаційно-освітньої роботи за стратегією «рівний-рівному», соціально-профілактичної роботи, що сприяла б розвитку стереотипів здорової поведінки.

Підсумовуючи все вище означене, можна констатувати, що загальним у підході до профілактичної роботи з підлітками усіх категорій повинно стати відновлення в кожному із них позитивного начала. Це може здійснюватися, насамперед, через включення їх у систему спочатку групових, а тоді колективних зв'язків і стосунків. Основою має бути максимальне використання позитивного фонду

особистості з урахуванням її реальних можливостей, інтересів і схильностей, здійснення диференційованого підходу до підлітків з урахуванням їх індивідуальності. Важливим в організації відповідної роботи є формування гідних авторитетів та зразків для наслідування, стереотипів позитивної поведінки. У цьому провідну роль відіграє вплив особистості соціального педагога та лідерів ровесників.

Отже, врахування означених умов не тільки дає змогу якісно підвищити ефективність соціально-педагогічної роботи щодо профілактики вживання психоактивних речовин та виникнення залежності від них, а й безумовно, сприяє гуманізації відносин між усіма учасниками профілактичного процесу, слугує отриманню позитивних практичних навичок і забезпечує позитивний емоційний комфорт при взаємодії.

РОЗДІЛ 7. ПІДГОТОВКА МАЙБУТНЬОГО СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ДО ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ДІТЬМИ: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ

7.1. Змістова суть поняття «підготовка соціального педагога до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин»

Питання підготовки фахівців соціально-педагогічної сфери знайшли досить широке висвітлення у науковій літературі. Так, К. Бакланов⁴⁷², О. Безпалько⁴⁷³, Л. Бондар⁴⁷⁴, Р. Вайнола⁴⁷⁵, Ю. Галагузова⁴⁷⁶, Л. Завацька⁴⁷⁷, А. Капська⁴⁷⁸, С. Коляденко⁴⁷⁹,

⁴⁷² Бакланов К. В. Формирование основ самосознания социального педагога в процессе профессиональной подготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Бакланов Константин Владимирович. – М., 1998. – 180 с.

⁴⁷³ Безпалько О. В. Роль спеціалізації у професійній підготовці майбутнього соціального педагога / О. В. Безпалько // Підготовка соціальних педагогів та соціальних працівників в Україні в контексті Болонського процесу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 груд. 2007 р. / І. М. Зварич (ред. кол.). – Чернівці, 2007. – С. 19-21.

⁴⁷⁴ Бондар Л. В. Професійна підготовка соціальних педагогів із застосуванням електронних засобів навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В. Бондар. – Одеса, 2006. – 21 с.

⁴⁷⁵ Вайнола Р. Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : монографія / Вайнола Р. Х. ; за ред. С.О. Сисоевої. – Запоріжжя : Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 2008. – 460 с.

⁴⁷⁶ Галагузова Ю. Н. Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Галагузова Юлия Николаевна. – М., 2001. – 344 с.

⁴⁷⁷ Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посібн. для ВНЗ / Л. М. Завацька. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. – 240 с.

⁴⁷⁸ Капська А. Й. Деякі особливості формування готовності студентів до професійної творчості / А. Й. Капська // Моделювання виховної діяльності в системі професійної підготовки студентів : Теорія, практика, програми / за заг. ред. А. Й. Капської. – К., 1998. – С. 5-12.

Л. Міщик⁴⁸⁰, В. Поліщук⁴⁸¹, З. Фалинська⁴⁸² та ін. розглядають різні аспекти професійної підготовки соціальних педагогів у вищій школі. У роботах С. Когут⁴⁸³, О. Павлішак⁴⁸⁴, О. Пришляк⁴⁸⁵, В. Тименка⁴⁸⁶ та ін. розкриваються особливості підготовки фахівців соціально-педагогічної сфери за кордоном.

Питанням підготовки соціального педагога до окремих видів соціально-педагогічної діяльності присвячені праці О. Межирицького⁴⁸⁷, С. Пащенко⁴⁸⁸, Р. Чубука⁴⁸⁹ та ін. Окремі вітчизняні

⁴⁷⁹ Коляденко С. Інноваційні форми підготовки соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу / С. Коляденко // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ : зб. наук. праць. Частина I. – Рівне, 2008. – С. 336-340.

⁴⁸⁰ Міщик Л. І. Теоретико-методичні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої освіти : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 / Міщик Людмила Іванівна. – Запоріжжя, 1997. – 359 с.

⁴⁸¹ Поліщук В. А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. А. Поліщук. – Тернопіль, 2006. – 44 с.

⁴⁸² Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / З. З. Фалинська. – Вінниця, 2006. – 21 с.

⁴⁸³ Когут С. Я. Система професійної підготовки соціального педагога у вищих навчальних закладах освіти України і Польщі (порівняльний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Я. Когут. – Івано-Франківськ, 2005. – 22 с.

⁴⁸⁴ Павлішак О. Р. Професійна підготовка соціальних педагогів в Австрії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Р. Павлішак. – Дрогобич, 2008. – 20 с.

⁴⁸⁵ Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей : наук.-метод. посіб. / Валентин Миколайович Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 288 с.

⁴⁸⁶ Тименко В. М. Професійна підготовка соціальних працівників у вищих навчальних закладах США і України : спільність і відмінності : наук. видання / В. М. Тименко ; за заг. ред. Пуховської Л. П. – К. : Автореферат, 2003. – 64 с.

⁴⁸⁷ Межирицький О. Я. Підготовка студентів до соціально-педагогічної діяльності в умовах сільської місцевості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. Я. Межирицький. – Луганськ, 2003. – 17 с.

дослідники зосереджують свою увагу на підготовці майбутнього соціального педагога до превентивного виховання (Л. Кальченко⁴⁹⁰, В. Приходько⁴⁹¹ та ін.), до формування здорового способу життя (О. Вакуленко⁴⁹², В. Войтенко⁴⁹³ та ін.) та профілактики вживання психоактивних речовин (ПАР) (С. Архипова⁴⁹⁴, Г. Майборода⁴⁹⁵, О. Тютюнник⁴⁹⁶ та ін.)

⁴⁸⁸ Пашенко С. Ю. Підготовка соціальних педагогів до організації освітньо-дозвіллевої діяльності учнівської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / С. Ю. Пашенко. – К., 2000. – 23 с.

⁴⁸⁹ Чубук Р. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи із студентською молоддю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Р. В. Чубук. – Одеса, 2008. – 22 с.

⁴⁹⁰ Кальченко Л. В. Підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери до превентивного виховання дітей групи соціального ризику / Л. В. Кальченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 251–261.

⁴⁹¹ Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей : наук.-метод. посіб. / Валентин Миколайович Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 288 с.

⁴⁹² Вакуленко О. В. Сучасні аспекти підготовки соціальних працівників до формування здорового способу життя дітей та молоді / О. В. Вакуленко // Соціалізація особистості : педагогічні науки : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М. П. Драгоманова ; за редкол.: В. П. Андрущенко, А. Й. Капської, Л. І. Міщик та ін. – К. : Логос, 2005. – Т. 24. – С. 99–110.

⁴⁹³ Войтенко В. П. Здоровье здоровых / В. П. Войтенко. – К. : Здоровье, 1992. – 248 с.

⁴⁹⁴ Архипова С. П. Активні методи підготовки соціальних працівників до профілактики адиктивної поведінки молоді / С. П. Архипова // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / [Алла Йосипівна Капська (заг.ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг.ред.)] – Черкаси : ЧНУ, 2003. – 248 с. – С. 5-9.

⁴⁹⁵ Майборода Г. Я. Підготовка студентів до застосування методів соціально-педагогічної діагностики в роботі з підлітками адиктивної поведінки / Г. Я. Майборода // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / Алла Йосипівна Капська (заг.ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг.ред.) – Черкаси : ЧНУ, 2003. – С. 124–128.

⁴⁹⁶ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – 398 с.

Зазначимо, що у науковій літературі, в тому числі і соціально-педагогічній, можна простежити два варіанти позначення процесу набуття майбутнім фахівцем необхідних професійно значущих знань, умінь, навичок, особистісних якостей і практичного досвіду. Так, деякі дослідники говорять про процес формування готовності особистості фахівця до професійної діяльності, інші – про його підготовку до цієї діяльності. При цьому вивчення відповідних наукових джерел дозволило встановити, що формування професійної готовності фахівця співвідноситься, як правило, з «... орієнтуванням освіти на розвиток психологічних здібностей, творчих можливостей суб'єкта до майбутньої професійної діяльності» (М. Малькова⁴⁹⁷), «... розвитком спеціаліста у вищому навчальному закладі, що обумовлює якість, ефективність його підготовки...» (Ю. Бойко⁴⁹⁸), «... цілісним процесом підготовки в навчальній діяльності» та «...цілеспрямованим використанням у виховних цілях позааудиторної роботи зі студентами» (М. Федоров⁴⁹⁹). Проведений аналіз дозволив констатувати, що вказані тлумачення припускають розгляд дефініції «формування» як найбільш широкої, що включає як особистісний розвиток фахівця, так і його теоретико-практичну підготовку.

Разом із тим ознайомлення з вітчизняними та зарубіжними дослідженнями показало, що суттєве місце займає і підхід, де ширшим вважається все таки поняття «підготовка». При цьому воно розглядається як «підготовка людини до трудового життя,

⁴⁹⁷ Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». – Луганськ, 2006. – С. 9.

⁴⁹⁸ Бойко Ю. Ю. Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. Ю. Бойко. – Київ, 2008. – С.8.

⁴⁹⁹ Федоров М. П. Педагогічні умови підготовки студентів до роботи з обдарованими дітьми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / М. П. Федоров. – Луганськ, 2000. – С. 12.

забезпечення її достатнім рівнем кваліфікації...» (Л. Мардахаєв⁵⁰⁰), «процес формування фахівця нового типу» (З. Фалинська⁵⁰¹), «цілісний неперервний процес становлення особистості спеціаліста» (М. Полісадова⁵⁰²), кінцевою метою якого є «формування такої професійної якості, якою виступає готовність» (Г. Серих⁵⁰³), «... педагогічна система ... засобів, методів і процесів, необхідних для створення організованого і цілеспрямованого педагогічного впливу на формування особистості майбутнього соціального педагога» (С. Харченко⁵⁰⁴), «навчально-пізнавальна діяльність», результатом якої є «готовність ... до виконання професійної діяльності» (О. Федоренко⁵⁰⁵) тощо. Представлені позиції розкривають таке співвідношення, як «підготовка → процес формування (становлення, набуття тощо) знань, умінь, навичок, якостей → готовність», що, на нашу думку, є цілком прийнятним.

Водночас аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив констатувати, що поряд із двома вище означеними підходами, у науковій теорії має місце також співвіднесення процесу підготовки з її результатом, зокрема – готовністю. При цьому підготовка до професійної діяльності розглядається як сукупність загальних і спеціальних знань і умінь, які забезпечують можливість роботи

⁵⁰⁰ Словарь по социальной педагогике : пособие для студентов, изучающих психологию, социальную работу и социальную педагогику / авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М. : Академия, 2002. – С.230.

⁵⁰¹ Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / З. З. Фалинська. – Вінниця, 2006. – С.7.

⁵⁰² Полісадова М. Н. Підготовка майбутнього соціального педагога к деятельности по профилактике наркомании среди трудновоспитуемых подростков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Полісадова Мария Николаевна. – М., 2004. – С.81.

⁵⁰³ Серых А. Б. Формирование готовности педагога к работе с виктимными детьми / Анна Борисовна Серых ; Балтийский ин-т экономики и финансов (БИЭФ). – Калининград : БИЭФ, 2000. – 156 с. с.78

⁵⁰⁴ Харченко С. Я. Дидактические основы подготовки студентов к социально-педагогической деятельности / С. Я. Харченко ; Луганский гос. пед. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Луганск : Альма-Матер, 1999. – С.18.

⁵⁰⁵ Федоренко О. І. Система підготовки майбутніх правоохоронців до соціальної та виховної роботи з підлітками : монографія / Олена Іванівна Федоренко. – Харків : Нове слово, 2007. – 330 с.

майбутнього фахівця за спеціальністю⁵⁰⁶. Проте, на нашу думку, в такому випадку доцільніше говорити не про підготовку, а про підготовленість як синонім готовності. Разом із тим це поняття не набуло достатнього поширення у вітчизняній літературі, хоча використовується у зарубіжній, зокрема російській. У деяких роботах⁵⁰⁷ підготовка розглядається і як процес, і як результат формування готовності фахівця до професійно-особистісної самореалізації. Однак, ми вважаємо, що ці поняття не ідентичні, а тому їх взаємозаміна чи ототожнення не є правомірним.

Враховуючи таку неоднозначність підходів і вбачаючи необхідність формулювання авторського визначення означеного поняття, ми звернулися до словника. Зокрема, О. Сліпушко та В. Яременко, укладачі тритомного «Нового тлумачного словника української мови», дають такі пояснення окреслених понять:

Формувати (формування) – 1. Надавати чому-небудь певної форми, вигляду тощо // Виробляти в кому-небудь певні якості, риси характеру і т. ін.⁵⁰⁸.

Підготувати (підготовка) – 2. Надавати необхідний запас знань, передавати навички, досвід і т. ін. у процесі навчання, практичної діяльності; навчати, тренувати, підковувати⁵⁰⁹.

Аналіз лексичного значення вказаних понять дозволив визначитися з робочим терміном. Ним, на нашу думку, має бути саме поняття «підготовка», яке більш точно відображає сутність діяльності, пов'язаної з «озброєнням» майбутніх фахівців, як професійним теоретичним багажем, так і практичними навичками, а також сприяння їх професійно-особистісному розвитку.

⁵⁰⁶ Капська А. Й. Деякі особливості формування готовності студентів до професійної творчості / А. Й. Капська // Моделювання виховної діяльності в системі професійної підготовки студентів : Теорія, практика, програми / за заг. ред. А. Й. Капської. – К., 1998. – С. 5–12.

⁵⁰⁷ Гонеев А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонеев ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

⁵⁰⁸ Новий тлумачний словник української мови у трьох томах : Т.3. / [укладачі Василь Яременко, Оксана Слітушко]. – вид. 2-е, виправ. – Київ : Аконіт, 2003. – С.666.

⁵⁰⁹ Новий тлумачний словник української мови у трьох томах : Т.2. / [укладачі Василь Яременко, Оксана Слітушко]. – вид. 2-е, виправ. – Київ : Аконіт, 2006. – С.642.

Перш ніж переходити до більш детального обґрунтування поняття підготовки соціальних педагогів до профілактичної діяльності, ми звернули увагу ще на одну суперечність. Нами встановлено, що у деяких наукових працях^{510 511 512} та ін.] поняття «підготовка до професійної діяльності» та «професійна підготовка» не розмежовуються. Однак М. Полісадова, розкриваючи сутність підготовки майбутнього соціального педагога до професійної діяльності, наголошує, що «професійна підготовка починається з моменту вибору професії з урахуванням своїх інтересів, можливостей і здібностей, триває протягом усього професійного життя (збагачення досвідом, розвиток особистості засобами професійної діяльності) та завершується при припиненні професійної діяльності»⁵¹³. Означене дозволяє припустити, що поняття професійна підготовка досить широке, оскільки включає не лише етап набуття професійно необхідних знань, умінь, навичок і компетентностей під час навчання у вищому навчальному закладі, але й попередній вибір майбутньої професії, а також постійне професійне навчання та самовдосконалення уже після закінчення навчального закладу. Спираючись на таку позицію, ми схилиємося до вживання дефініції «підготовка до професійної діяльності», що дозволяє охопити саме період навчання у вищій школі та уточнити вказане поняття у відповідності до визначеного напрямку підготовки.

Виявлені суперечності в обґрунтуванні поняття «підготовка» відображаються і в обґрунтуванні більш вузької дефініції, зокрема «підготовки студентів до профілактичної діяльності». Так,

⁵¹⁰ Вейланде Л. В.-В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В.-В. Вейланде. – Одеса, 2005. – 21 с.

⁵¹¹ Карпенко О. Г. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. Г. Карпенко. – К., 2008. – 44 с.

⁵¹² Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – 398 с.

⁵¹³ Полісадова М. Н. Подготовка будущего социального педагога к деятельности по профилактике наркомании среди трудновоспитуемых подростков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Полісадова Мария Николаевна. – М., 2004. – С.81.

визначення В. Поліщук підготовки до діяльності з наркогенно-залежними неповнолітніми як «складного новоутворення, що інтегрує найважливіші знання про людину та її виховання і розвиток, особливості функціонування в системі міжособистісних взаємини»⁵¹⁴, показує, що дослідниця дотримується позиції, коли поняття «підготовка» та «готовність» не розмежовуються. Крім того, на нашу думку, запропоноване трактування не зовсім повно розкриває специфіку підготовки студентів саме до профілактичної діяльності, швидше до педагогічної діяльності загалом.

Більш точним тлумаченням підготовки студентів педагогічних навчальних закладів до профілактики наркоманії в школі можна вважати визначення, подане О. Разживіним, де вказана категорія розглядається як «процес формування у майбутніх учителів досвіду педагогічно виправданої та цілеспрямованої зміни різних параметрів виховного середовища, в умовах якого знаходяться школярі, що приводить до їх відмови від вживання наркотичних засобів»⁵¹⁵. Разом із тим представлена позиція певною мірою звужує процес підготовки у вищій школі тільки до отримання досвіду, хоча знання, на нашу думку, тут є теж не менш важливим компонентом.

Досить успішну спробу усунути вказані недоліки знаходимо в роботах О. Тютюнник. Зокрема, дослідниця визначає професійну підготовку майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників як «ступінчастий процес передачі спеціальних знань, формування відповідних умінь, навичок, професійних цінностей і якостей особистості майбутнього спеціаліста, які у своїй сукупності дозволяють йому забезпечити продуктивну взаємодію з учнями старших класів у сфері профілактичної освіти та корекційної роботи з урахуванням психолого-педагогічних

⁵¹⁴ Поліщук В. А. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до здійснення профілактичної роботи щодо вживання наркогенних засобів неповнолітніх / В. А. Поліщук // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / Алла Йосипівна Капська (заг.ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг.ред.). – Черкаси : ЧНУ, 2003. – 248 с. – С. 184–191.

⁵¹⁵ Разживин О. А. Педагогическая технология подготовки будущих учителей к профилактике наркомании : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования». – Самара, 2008. – С.13.

особливостей визначеної вікової категорії»⁵¹⁶. Представлена позиція співвідноситься зі сформульованим дослідницею визначенням «готовності до профілактичної діяльності». Водночас автором не проводиться розмежування понять «підготовка» та «професійна підготовка» як нерівнозначних за змістом.

При формулюванні авторського визначення ми, з одного боку, спираємося на проаналізовані вище підходи, а, з іншого боку, враховуємо обґрунтовану П. Сидоровим думку про те, що «мета соціальної роботи в наркології – відновлення порушеної соціальної мережі пацієнта та створення для нього соціальної підтримки»⁵¹⁷. Крім того, ми враховуємо компоненти такого утворення як готовність до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин, яке ми розглядаємо як кінцевий результат процесу підготовки. Таким чином, *підготовку майбутнього соціального педагога до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин* ми визначили як цілеспрямований, спеціально організовуваний процес розвитку у студентів – майбутніх фахівців інтересу та бажання займатися превентивною діяльністю, формування професійної обізнаності, відповідних умінь, навичок і базових компетентностей у сфері соціально-педагогічної профілактики вживання дітьми ПАР, сприяння самовдосконаленню майбутнього фахівця, шляхом розвитку його психічних та індивідуальних властивостей, необхідних у соціально-професійній поведінці, покликаний забезпечити в подальшому успішність професійної профілактичної антинаркотичної діяльності⁵¹⁸.

⁵¹⁶ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – С. 295.

⁵¹⁷ Сидоров П. И. Наркологическая превентология : руководство / Сидоров Павел Иванович. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : МЕДпресс-информ, 2006. – С. 446.

⁵¹⁸ Сидорук І.І. Основні тенденції підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики зловживання дітьми психоактивних речовин / І.І.Сидорук // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Випуск 4. – Луганськ: В-во Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – С.70–77.

7.2. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до превентивної діяльності в системі вищої освіти України та за кордоном

Останніми роками значно збільшилася кількість осіб, які вживають наркотичні засоби та психоактивні речовини. Зростає кількість видів наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів, зловживання якими може викликати наркотичну залежність. З'являються синтетичні аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин, вживання яких може призвести до непередбачуваних наслідків.

Однією з найважливіших тенденцій сучасного світу стало усвідомлення того, що стійкий розвиток суспільства, а також подолання проблем, з якими воно стикається, залежать від стану освіти країни, рівня освіченості її громадян та наявності відповідних фахівців. Сьогодні стає все більш очевидним, що лише професіонали в області профілактики вживання дітьми психоактивних речовин можуть змінити на краще ситуацію, що склалася в світі загалом та Україні зокрема. Таким фахівцем, перш за все, повинен стати соціальний педагог, оскільки:

- займається вихованням дітей та молоді (вони є найбільш вразливою категорією щодо залучення до вживання ПАР);
- є посередником між особистістю та державою, організацією, сім'єю;
- працює у сфері профілактики негативних явищ серед дітей та молоді;
- здійснює профілактику та надає своєчасну допомогу.

А відтак важливим є питання фахової підготовки таких спеціалістів.

Перш ніж порівнювати підготовку кадрів у різних країнах, потрібно визначитися, що розуміється під поняттям «кадри у сфері профілактики алкогольної та наркотичної залежності». Оскільки профілактику проводять у різних країнах, тому і професійна підготовка цих кадрів розрізняється. Досить ґрунтовне дослідження в цьому плані представлено Д. Саррацин, яка констатує, що робота з проведення профілактичних заходів у європейських країнах здійснюється:

- а) вчителями в школах різного типу;

- б) дипломованими фахівцями в пунктах допомоги людям з алкогольною і наркотичною залежністю;
- в) вихователями в дитячих садах;
- г) дипломованими соціальними працівниками і вихователями в молодіжних організаціях;
- д) педагогами в організаціях для батьків⁵¹⁹.

Свою увагу ми зосереджуємо, насамперед, на підготовці соціальних педагогів та відповідно близьких до них за сферою діяльності фахівців у Польщі, Австрії, Німеччині, Швеції, США, Канаді, Греції, Іспанії, Ірландії, Голландії, Португалії, Швейцарії, Російській Федерації.

Так, аналіз системи вищої освіти у Польщі показує, що тут з другої половини 90-х років упроваджується рівнева система підготовки працівників соціально-педагогічної сфери (ліценціат – магістратура) за спеціальностями, які передбачають розв'язання соціально-педагогічних проблем: «Анімація культури», «Опікунсько-виховна педагогіка», «Ресоціалізаційна педагогіка»⁵²⁰. Крім того сюди можна віднести і такі спеціальності як «Соціальна профілактика та ресоціалізація», «Соціальна педагогіка» тощо. Такий підхід відповідає загальним європейським тенденціям щодо ранньої спеціальної підготовки фахівців для соціальної сфери. Крім того, магістерські студії забезпечують поглиблене вивчення загальної педагогіки, а також удосконалення ліценціатської чи обрання іншої спеціальності («Психолого-педагогічне порадицтво», «Андрагогіка», «Педагогіка соціальної праці», «Організація й управління закладами освіти»). Разом із тим спеціального навчання за профілактичним профілем нами не виявлено.

О. Павлішак, вивчаючи професійну підготовку в Австрії, вказує, що питання «...вдосконалення змісту підготовки соціальних педагогів, який повинен співвідноситися з нагальними потребами

⁵¹⁹ Саррацин Д. Подготовка специалистов в области профилактики алкогольной и наркотической зависимости : сравнение ситуации в разных странах [Электронный ресурс] / Дорис Саррацин. – Режим доступа : <http://fondnewlife.narod.ru/conf/02.htm>

⁵²⁰ Когут С. Я. Система професійної підготовки соціального педагога у вищих навчальних закладах освіти України і Польщі (порівняльний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Я. Когут. – Івано-Франківськ, 2005. – 22 с.

сучасності (посилення державної опіки над неповносправними; над особами, хворими на СНІД, наркоманію, алкоголізм; соціальне і правове забезпечення мігрантів)...» були актуальними у роботах австрійських дослідників ще з післявоєнних часів⁵²¹. Разом із тим дослідницею встановлено, що, хоча у сучасному змісті підготовки фахівців – майбутніх соціальних педагогів враховано різноманітність напрямів соціально-педагогічної діяльності, однак серед домінуючих можна назвати «...діяльність загальної соціальної служби; соціально-педагогічну роботу із сім'єю, безпритульними, людьми з особливими потребами; соціальну роботу в навчальному закладі, лікарні; соціокультурну анімацію, соціально-правове консультування та допомогу; соціальний менеджмент тощо»⁵²². Означене дозволяє констатувати, що обов'язки у сфері профілактики вживання дітьми ПАР частково розглядаються в межах інших напрямків підготовки, а частково їх виконання покладається на інших фахівців, у тому числі соціальних працівників.

Цікавим можна вважати досвід підготовки соціальних педагогів у Німеччині. Зокрема, О. Пришляк виявлено, що «в сучасних умовах зусилля професійних соціальних педагогів спрямовані не стільки на ліквідацію соціально-педагогічних проблем, скільки на з'ясування й усунення причин їх виникнення та надання допомоги клієнтам щодо їх уникнення і запобігання»⁵²³. Такий підхід, безумовно, впливає і на зміст підготовки. Як зауважує О. Колонтаєвська⁵²⁴, більша частина фахівців соціально-педагогічної сфери Німеччини надає перевагу

⁵²¹ Павлішак О. Р. Професійна підготовка соціальних педагогів в Австрії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Р. Павлішак. – Дрогобич, 2008. – 20 с.

⁵²² Павлішак О. Р. Професійна підготовка соціальних педагогів в Австрії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Р. Павлішак. – Дрогобич, 2008. – 20 с. с.10.

⁵²³ Пришляк О. Ю. Професійна підготовка соціальних педагогів у вищих навчальних закладах Німеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. Ю. Пришляк. – Тернопіль, 2008. – 21 с.

⁵²⁴ Колонтаевская Е. А. Подготовка социальных педагогов в Германии [Электронный ресурс] / Елена Александрова Колонтаевская // Социальная педагогика/социальная работа. – Режим доступа : http://socpedagogika.narod.ru/Podg_v_Germ.html

отриманню освіти у вищих фахових школах, навчання в яких є переважно практико-орієнтованим; по-друге, майже дві третини навчальних предметів становлять факультативні дисципліни, тому студенти навчаються, зазвичай, за індивідуальними навчальними планами. Щодо напрямків фахової спеціалізації, то вищі фахові школи традиційно пропонують такі програми професійної підготовки: соціальна педагогіка, соціальна робота і соціальне забезпечення. Тобто спеціальної підготовки фахівців-превентологів у вищій школі Німеччини теж не проводиться. Водночас, О. Пришляк⁵²⁵ було з'ясовано, що програми післядипломної освіти за своїм спрямуванням і змістом часто мають міждисциплінарний характер і саме вони спрямовані на підготовку фахівців, які будуть займатися превенцією поведінкових девіацій та uzалежнень. Досвід такої 2-річної підготовки соціальних робітників у професійних вищих школах соціальної роботи було вивчено і Д. Саррацин⁵²⁶.

Вивчення змісту та напрямів вищої освіти у Швеції за профілем «Соціальна робота» дозволило констатувати, що підготовка фахівців в області профілактики вживання ПАР дітьми та молоддю (соціальних педагогів-превентологів) відбувається переважно із числа соціальних працівників. Так, у Швеції саме спеціалізацію «Соціальна робота з дітьми та молоддю» можна віднести до провідної, адже кількість студентів цієї спеціалізації у вищих навчальних закладах складає 35–40 % від загальної кількості бакалаврів соціальної роботи⁵²⁷. А. Кулікова наголошує, що найбільша кількість соціальних працівників задіяна в превентивних заходах, адже соціальна політика країни керується принципом «легше попередити хворобу, ніж її

⁵²⁵ Пришляк О. Ю. Професійна підготовка соціальних педагогів у вищих навчальних закладах Німеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. Ю. Пришляк. – Тернопіль, 2008. – 21 с.

⁵²⁶ Саррацин Д. Подготовка специалистов в области профилактики алкогольной и наркотической зависимости : сравнение ситуации в разных странах [Электронный ресурс] / Дорис Саррацин. – Режим доступа : <http://fondnewlife.narod.ru/conf/02.htm>

⁵²⁷ Кулікова А. Є. Зміст підготовки соціальних працівників у Швеції до роботи з дітьми та молоддю / А. Є. Кулікова // Европейская наука XXI века – 2007 : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. – Т. 5. Педагогические науки. Психология и социология. – Днепропетровск : Наука и образование, 2007. – С. 80-83.

лікувати»⁵²⁸. При цьому значна частина превентивної роботи покладена на волонтерський сектор і громадські організації, що відіграють велику роль у шведському суспільстві. Крім того, характерною рисою, яка притаманна більшості курсів поглибленої спеціалізації «Соціальна робота з дітьми та молоддю», є поєднання навчальних курсів у чотири цикли, які відповідають напрямам роботи соціальних служб: превенція, робота з дітьми та молоддю без вилучення із сім'ї, інспекція у справах неповнолітніх, опіка. Тобто спеціальна підготовка до превентивної діяльності у Швеції здійснюється переважно щодо майбутніх соціальних працівників.

Надання особливої уваги підготовці до профілактичної діяльності можна виявити і при вивченні системи підготовки соціальних працівників у США. Так, ще адміністрацією Дж. Кеннеді (50-60 рр. ХХ ст.) було започатковано декілька національних програм із розвитку соціальної сфери, серед яких «Профілактика наркоманії», що передбачали також підготовку фахівців відповідного напрямку⁵²⁹. Крім того, як свідчать дані Л. Віннікової, відбір конкурсантів у вищі навчальні заклади проходить з урахуванням специфіки системи соціальної роботи та сучасної соціальної ситуації в американському суспільстві⁵³⁰. Оскільки сьогодні у США соціальна робота, перш за все, спрямована на вирішення проблем самотності, психологічного та емоційного перевантаження, агресії і насилля, у тому числі сексуального, СНІДу, то і серед основних проблем молоді в сучасному американському суспільстві називають: вживання наркотиків, підлітковий суїцид, насилля тощо. Враховуючи це, головним критерієм відбору майбутніх соціальних працівників у вищу школу за певним напрямом підготовки є їх придатність до вирішення цих складних завдань. Це дозволяє здійснювати

⁵²⁸ Кулікова А. Є. Підготовка соціальних працівників до роботи з дітьми та молоддю у вищих навчальних закладах Швеції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / А. Є. Кулікова. – Луганськ, 2009. – 20 с. с.9

⁵²⁹ Тименко В. М. Професійна підготовка соціальних працівників у вищих навчальних закладах США і України : спільність і відмінності : наук. видання / В. М. Тименко ; за заг. ред. Пуховської Л. П. – К. : Автореферат, 2003. – 64 с.

⁵³⁰ Віннікова Л. В. Система підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах США : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Л. В. Віннікова. –Луганськ, 2003. – 20 с.

орієнтацію на превентивну діяльність ще на рівні довузівської підготовки. Поряд із цим, для підвищення кваліфікації та здобуття певної спеціалізації уже дипломованим соціальним працівникам пропонується пройти різноманітні курси навчання, серед яких «Соціальна робота (спеціальні аспекти) з алкоголіками, наркоманами»⁵³¹.

Дещо інший підхід до цього питання простежується в системі освіти Канади. Н. Микитенко вказує, що в більшості університетів вибіркові фахово-орієнтовані дисципліни вводяться тільки починаючи з третього курсу⁵³². Зокрема, такий спецкурс як «Вживання та залежність від алкоголю і наркотичних засобів» викладається лише для студентів 3–4 років навчання (3 кредити). Тобто спеціальної цілеспрямованої підготовки за вказаним фахом не дається.

Ситуація підготовки кадрів для проведення профілактичних заходів у різних країнах ЄС вивчалася Європейською Наглядною Службою щодо наркотиків і наркотичної залежності в Лісабоні. Результати цих досліджень представлені нами у табл. 7.2.1.

Таблиця 7.2.1

Компаративний аналіз підготовки кадрів для проведення профілактичних заходів в різних країнах ЄС⁵³³

Країна	Базовий навчальний заклад	Для кого	Тривалість навчання	Інтенсивність
Греція	Центр зміцнення здоров'я і профілактики залежності	Фахівці щодо профілактики залежності	3 місяці	-
Греція	Центр профілактики	Вчителі	3-5 днів	-

⁵³¹ Vinocur-Kaplan D. National Evaluation of In-service Training by Child Welfare Practitioners / D. Vinocur-Kaplan // Social Work Research & Abstracts. – 1988. – Winter. – P. 13-18.

⁵³² Микитенко Н. О. Професійна підготовка соціальних працівників в університетах Канади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. О. Микитенко. – Тернопіль, 2006. – 17 с.

⁵³³ Саррацин Д. Подготовка специалистов в области профилактики алкогольной и наркотической зависимости : сравнение ситуации в разных странах [Электронный ресурс] / Дорис Саррацин. – Режим доступа : <http://fondnewlife.narod.ru/conf/02.htm>

Іспанія	Педагогічний Центр Освітнього Інституту для вчителів	45% викладачі, 30% фахівці щодо залежності	5-40 годин	невідома
Ірландія	10 регіональних команд	Викладачі	3 години	9 курсів
Голландія	Фахівці щодо профілактики залежності	-	3 роки	8 зустрічей
Португалія	Кваліфіковані кадри	-	Від 3 годин до 25-50 годин	-
Німеччина	Професійна вища школа соціальної роботи	Працівники соціальної сфери і психологи	2 роки	1082 години
Швейцарія	Вища школа соціальної роботи	Робочі сили з соціальної сфери, охорони здоров'я і освіти	3 роки	125 днів

Аналіз даних свідчить про неоднорідність у підготовці фахівців із профілактики. По-перше, сам термін їх підготовки коливається від 3 годин (Ірландія, Португалія) аж до 3 років (Голландія, Швейцарія), що звичайно впливає і на рівень самої підготовки. По-друге, безумовно відрізняється і сама спрямованість таких програм. Їх цільова аудиторія – це і вчителі (Греція, Іспанія, Ірландія та ін.), і соціальні працівники (Німеччина, Швейцарія), і власне фахівці щодо профілактики залежності (Греція, Іспанія). По-третє, і це спільне для більшості вивчених країн, навчання фахівців-превентологів проводиться закладами, що вже здійснюють практичну роботу щодо профілактики або мають таку спрямованість. Лише у Німеччині та Швейцарії відповідну фахову підготовку соціальним працівникам – фахівцям у сфері профілактики вживання ПАР дає вища школа.

Д. Сарацин⁵³⁴, підсумовуючи проведене нею порівняння між низкою країн ЄС щодо підготовки фахівців у сфері вживання ПАР, констатує такі положення:

⁵³⁴ Сарацин Д. Подготовка специалистов в области профилактики алкогольной и наркотической зависимости : сравнение ситуации в разных странах [Электронный ресурс] / Дорис Саррацин. – Режим доступа : <http://fondnewlife.narod.ru/conf/02.htm>

1. У жодній країні немає освіти для фахівців у сфері профілактики вживання ПАР. У більшості європейських країн є можливість вибору для підготовки у сфері запобігання вживання ПАР, однак сама профілактика ні в одній із країн поки що не є самостійною спеціальністю.

2. Підготовка виступає як доповнення до основної спеціальності, як додаткова кваліфікація. Як правило, фахівці стають такими тільки в результаті своєї діяльності. «Навчання в процесі роботи» тут є основним принципом. У зв'язку із цим, у процесі роботи створюються можливості підготуватися з якоїсь конкретної теми, в тому числі і щодо профілактики вживання ПАР.

3. У деяких європейських країнах здійснюється спроба підготувати державний освітній стандарт і провідні напрями навчання. Разом із тим у всіх країнах проекти, що вийшли в результаті такої роботи, необов'язкові, тобто вони залишаються тільки рекомендаціями, за якими проводиться профілактична робота. Така ситуація зумовлена переважно тим, що запобігання вживанню ПАР у Європі є регіональним і місцевим завданням. При цьому рідкісними в цьому плані є загальні державні стандарти. Як наслідок, з одного боку, простежується недостатня якість профілактики, з іншого, розширюється простір для творчості при організації профілактичних антинаркотичних заходів залежно від ситуації.

Незважаючи на виявлену неоднорідність у сфері підготовки, в Європі розробка й оцінка проектів профілактичних заходів набуває все більшого значення. Однак, оскільки багато фахівців у цій сфері з добрим творчим потенціалом і досвідом роботи як і раніше залишаються некваліфікованими, розвиток пропозицій щодо підготовки кваліфікованих кадрів для оцінки та реалізації проектів профілактичних заходів залишається вимогою, яку ставлять перед собою установи вищої освіти. Подібні тенденції простежуються і в російській системі освіти. Зокрема, П. Сидоров⁵³⁵ вказує, що в Російській Федерації накопичений певний досвід підготовки і перепідготовки соціальних працівників на базі медичного вищого навчального закладу. Так, у відповідності до рішення колегії Міністерства охорони здоров'я РФСР від 18.06.91 р. в

⁵³⁵ Сидоров П. И. Наркологическая превентология : руководство / Сидоров Павел Иванович. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : МЕДпресс-информ, 2006. – 720 с.

Архангельському державному медичному інституті (з 2000 р. – Північний державний медичний університет) відкритий факультет соціальних працівників, де тривалий час готували фахівців із соціальної роботи в режимі перепідготовки переважно лікарів, працівників освіти, службовців. Із 1997 року авторським колективом на чолі з Ю. Валентіком для студентів соціального факультету цього університету розроблена та реалізується навчальна 80-годинна програма спецкурсу «Соціальна робота в наркології». Її метою є озброєння майбутніх фахівців практичними навичками медико-соціальної роботи у наркології при безпосередній взаємодії з клієнтами в установах. Основні практичні теми, пов'язані з медичною, соціальною і трудовою реабілітацією осіб, що вживають ПАР, вивчаються у вигляді практико-орієнтованих занять під керівництвом досвідчених фахівців. Значний об'єм часу в навчальному плані відведений для вивчення правових аспектів захворювань, що пов'язані із залежністю від ПАР, питань корекції співзалежності, створенням терапевтичних товариств.

Разом із тим можна констатувати, що у Російській Федерації спеціальної підготовки соціальних педагогів до роботи у сфері профілактики не ведеться. Таку ситуацію підтверджують і окремі російські вчені. Зокрема, М. Полісадова вказує, що до кінця 90-х років шістдесят два вищих навчальних заклади готували фахівців для соціальної сфери⁵³⁶. Проте практика показала, що рівень підготовки випускників факультетів соціальної педагогіки є недостатнім для ефективної роботи в даній галузі, що пов'язано з відсутністю у вищих навчальних закладах спеціалізацій за цим профілем. Таким чином, хоча означена проблема не нова для російської науки і низка питань уже піднімалися, в тому числі у дисертаційних дослідженнях В. Власової⁵³⁷, О. Моложавенко⁵³⁸, Г. Неустроєвої⁵³⁹, М. Поліса-

⁵³⁶ Полісадова М. Н. Подготовка будущего социального педагога к деятельности по профилактике наркомании среди трудновоспитуемых подростков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Полісадова Марія Николаевна. – М., 2004. – 202 с.

⁵³⁷ Власова В. И. Подготовка социального педагога к работе по профилактике детского алкоголизма : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Власова Виктория Ивановна. – Невинномысск, 2003. – 198 с.

⁵³⁸ Моложавенко А. В. Коммуникативная подготовка педагога к работе по профилактике аддиктивного поведения подростка (Последипломный период

дової⁵⁴⁰ О. Разживіна⁵⁴¹ та інших дослідників, які обґрунтовували необхідність спеціальної підготовки соціальних педагогів до профілактики алкоголізму та наркоманії, однак наразі така підготовка ще не ведеться.

Отже, незважаючи на виявлену неоднорідність у сфері підготовки фахівців в області профілактики вживання дітьми ПАР, розробка й оцінка проектів профілактичних заходів набуває все більшого значення. Однак, оскільки багато фахівців у цій сфері з добрим творчим потенціалом і досвідом роботи як і раніше залишаються некваліфікованими, розвиток пропозицій щодо підготовки кваліфікованих кадрів для оцінки та реалізації проектів профілактичних заходів залишається вимогою, яку ставлять перед собою установи освіти.

Вивчення стану підготовки соціальних педагогів до здійснення профілактичної діяльності в Україні дає підстави стверджувати, що на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. [№ 1719](#) "Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра" було опубліковано лист Міністерство освіти і науки України від 06.12.07 № 1/9-736 «Про перелік напрямів (спеціальностей) та їх поєднання з додатковими спеціальностями і спеціалізаціями для підготовки педагогічних працівників за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра, спеціаліста, магістра». Саме в цьому листі вказується на можливість підготовки фахівців за напрямом 6.010106 «Соціальна педагогіка» за низкою спеціалізацій, у тому числі за спеціалізацією «Соціально-

непрерывного педагогического образования) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Моложавенко Александра Владимировна. – Волгоград, 2002. – 154 с.

⁵³⁹ Неустроева А. Н. Подготовка социальных педагогов в вузе к профилактике алкогольной зависимости среди подростков (На материале Республики Саха (Якутия) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Неустроева Анна Николаевна. – М., 2000. – 207 с.

⁵⁴⁰ Полисадова М. Н. Подготовка будущего социального педагога к деятельности по профилактике наркомании среди трудновоспитуемых подростков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Полисадова Мария Николаевна. – М., 2004. – 202 с.

⁵⁴¹ Разживин О. А. Педагогическая технология подготовки будущих учителей к профилактике наркомании : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования». – Самара, 2008. – 22 с.

профілактична діяльність». Проте аналіз змісту навчання студентів у 28 вищих навчальних закладах України, які ведуть підготовку за напрямом «Соціальна педагогіка» показав, що поки що підготовка фахівців за такою спеціалізацією не ведеться. Зокрема, серед спеціалізацій найбільш поширеними є «Практична психологія», «Соціально-правовий захист дітей і молоді», «Соціально-реабілітаційна діяльність». Окремі навчальні заклади пропонують порівняно нові спеціалізації, зокрема, «Технології соціально-педагогічної реабілітації»⁵⁴², «Соціально-педагогічна робота з сім'єю»⁵⁴³, «Соціальне гувернерство»⁵⁴⁴. Однак спеціалізацій «Профілактична діяльність», «Превентивна діяльність» чи інших їх варіацій не виявлено.

У низці навчальних закладів ведеться підготовка студентів за подвійними спеціальностями. Найпоширенішим поєднанням можна вважати спеціальність «Соціальна педагогіка. Практична психологія». Разом із тим зустрічаються «Початкове навчання. Соціальна педагогіка», «Соціальна педагогіка. Філологія (англійська мова і література)», «Хореографія. Соціальна педагогіка», «Історія. Соціальна педагогіка», «Музичне мистецтво. Соціальна педагогіка», «Соціальна педагогіка. Англійська мова та література» та «Соціальна педагогіка. Фізичне виховання». Однак аналіз подвійних спеціальностей не виявив такі можливі поєднання, як, наприклад, «Соціальна педагогіка. Оздоровчо-профілактична діяльність» чи інші.

Аналіз практики підготовки майбутніх соціальних педагогів дозволив встановити, що питання особливостей поведінки, пов'язаної з уживанням психоактивних речовин, та її профілактики висвітлюються, насамперед, у курсах нормативної частини змісту освіти – «Соціальна педагогіка» та «Технології соціально-педагогічної діяльності/роботи», хоча тематика таких змістових модулів окремих навчальних закладах дещо відрізняється. Зокрема, курс

⁵⁴² Волинський національний університет. Офіційний сайт навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vnu.edu.ua/>

⁵⁴³ Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. ECTS – Інформаційний пакет [Електронний ресурс]. – Ніжин, 2006. – 237 с. – Режим доступу : <http://in.ndu.edu.ua/ua/index.php?id=12>

⁵⁴⁴ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи : інформаційний пакет : напрям підготовки «Соціальна педагогіка» (6.010106 ОКР «бакалавр», 8.010106 ОКР «магістр»). – Чернівці, 2009. – 91 с.

«Соціальна педагогіка» передбачає вивчення таких тем, як: «Особливості проявів соціальної дезадаптації у дітей та молоді», «Характеристика програм профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі», «Соціально-педагогічні проблеми соціалізації української молоді», «Соціально-педагогічний аспект проблеми девіантної поведінки дітей і підлітків» та ін. Вони включають розгляд питань адикції як прояву девіантної поведінки, суті, причин й наслідків підліткової наркоманії та алкоголізму, форм роботи соціального педагога з клієнтами, що проявляють різні види залежності, заходів щодо запобігання підлітковій наркоманії та змісту соціально-педагогічної допомоги дітям, схильним до алкоголізму, на різних вікових етапах їх розвитку та ін.

Курс «Технології соціально-педагогічної діяльності» передбачає вивчення профілактичних аспектів в такій інтерпретації: «Технологія реалізації соціальним педагогом соціально-профілактичної та реабілітаційної функцій», «Технології організації соціально-педагогічної роботи з різними групами клієнтів», «Технології соціальної роботи з дезадаптованими дітьми та молоддю» чи ін. Вони, в свою чергу, включають інформацію щодо форм і методів профілактики адиктивної поведінки серед учнівської молоді, принципів відбору психокорекційних методик і методів роботи з даною категорією дітей.

Аналіз навчальних планів^{545 546 547 548 549} дозволяє констатувати, що у низці навчальних закладів у *циклі дисциплін самостійного*

⁵⁴⁵ Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Соціально-гуманітарний факультет : офіційний сайт навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://drohobych.net/ddpu/>

⁵⁴⁶ Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

⁵⁴⁷ Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. ECTS – Інформаційний пакет [Електронний ресурс]. – Ніжин, 2006. – 237 с. – Режим доступу : <http://in.ndu.edu.ua/ua/index.php?id=12>

⁵⁴⁸ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Педагогічний інститут : офіційний сайт навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pu.if.ua/depart/SocialPedagogics/ua/educational/subjects/>

⁵⁴⁹ Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Факультет соціальної педагогіки та практичної психології : ECTS – інформаційний пакет 2009/2010 (6.010100 – «Соціальна педагогіка»)

вибору вищого навчального закладу пропонуються до вивчення такі курси, як «Превентивна педагогіка», «Психологія девіантної поведінки», «Профілактика девіантної поведінки» тощо. Вони, безперечно, містять більш повний об'єм теоретичного матеріалу щодо вживання ПАР і сприяють формуванню у студентів елементарних практичних навичок вивчення даної категорії дітей та планування роботи з ними. В окремих навчальних закладах^{550 551 552} для студентів різних освітньо-кваліфікаційних рівнів також введено спецкурси, що носять яскраве превентивно-освітнє спрямування: «Формування здорового способу життя», «Психологія здорового способу життя», «Психічне і соматичне здоров'я» та «Профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі», «Формування здорового способу життя». Враховуючи вище означене, не можна не брати до уваги і той факт, що поряд із навчальною роботою студенти залучаються до різних видів позанавчальної, в тому числі волонтерської діяльності. Це й різноманітні акції, тижні здорового способу життя, конференції тощо.

Основним показником оцінки якості професійної підготовки спеціаліста є не лише аналіз і оцінка ефективності запропонованих заходів щодо покращення підготовки, а, в першу чергу, рівень готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності та успішність вирішення ним професійних завдань у практичній діяльності⁵⁵⁴.

[Електронний ресурс]. – Умань, 2009. – 110 с. – Режим доступу : http://www.udpu.org.ua/files/fakultety/soc_ped/info_paket.pdf

⁵⁵⁰ Волинський національний університет. Офіційний сайт навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vnu.edu.ua/>

⁵⁵¹ Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Соціально-гуманітарний факультет : офіційний сайт навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://drohobych.net/ddpu/>

⁵⁵² Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

⁵⁵³ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи : інформаційний пакет : напрям підготовки «Соціальна педагогіка» (6.010106 ОКР «бакалавр», 8.010106 ОКР «магістр»). – Чернівці, 2009. – 91 с.

⁵⁵⁴ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – 398 с.

Вивчення досвіду підготовки соціальних педагогів в Україні шляхом аналізу змісту навчання студентів у вищих навчальних закладах показало, що навчальні програми для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» не передбачають спеціалізації, пов'язаної з профілактичною діяльністю. З іншого боку, діяльність, що організовується в різних вишах у рамках навчальної програми (спецкурси, окремі навчальні модулі базових навчальних дисциплін, завдання педагогічної практики та ін.), не забезпечує достатньо високого рівня готовності студентів до організації антинаркотичної профілактики. Такі висновки було зроблено на основі узагальнення результатів опитування студентів 4-х курсів спеціальності «Соціальна педагогіка» (опитувальники «Мотивація до профілактичної діяльності» (дод. Е.2.2), тест «Рефлексія на саморозвиток» (дод. Е.5), вербальний тест «Діагностика «емоційного інтелекту» (дод. Е.3.2), Експрес-шкала професійно важливих особистісних якостей, (дод. Е.3.1), вербальний тест «Діагностика стилю соціально-педагогічного спілкування» (дод. Е.3.3), вербальний тест «Експертна оцінка стилю організаторської діяльності» (дод. Е.3.4), анкета оцінки нервово-психічної стійкості соціального педагога (дод. Е.3.5), опитувальник «Професійна обізнаність у сфері профілактики вживання дітьми ПАР» (дод. Е.4)) та оцінок експертної комісії, яка працювала за авторською «Методикою вимірювання готовності студентів до соціально-педагогічної профілактичної діяльності» (дод. Е.1).

Як показують результати дослідження, загалом студентам притаманний середній рівень готовності до превентивної діяльності – 53,3 %. Слід звернути увагу на те, що значна частина майбутніх соціальних педагогів не оволодіває достатньою мірою практичними навичками у сфері профілактики (33,6 %), оперує теоретичними знаннями на описовому рівні (38 %) та не достатньо мотивована до надання необхідної допомоги дітям, що належать до групи ризику наркотизації (22,8 %). Існує певний відсоток студентів, які взагалі не бачать необхідності займатися профілактичною діяльністю⁵⁵⁵. Це, у свою чергу, визначає їх байдуже ставлення до опанування хоча б необхідного мінімуму професійних знань і вмінь. Також у студентів –

⁵⁵⁵ Гусак П.М. Готовність майбутніх соціальних педагогів-превентологів до профілактики зловживання дітьми психоактивних речовин / П. М. Гусак, І. І. Сидорук // *Kvalita zivota II. Socialne a economicke aspekty. Vysoka skola Medzinarodneho podnikania ISM Slovakia v Presove*, 2010. – С. 66–80.

майбутніх соціальних педагогів відсутній достатній досвід позитивної педагогічної взаємодії, професійної комунікативної та організаторської діяльності, що може бути пов'язано, безперечно, з обмеженістю годин, відведених на різні види соціально-педагогічної практики, особливо в порівнянні із зарубіжними нормативами. А, з іншого боку, – з відсутністю організації цілеспрямованого досвіду спостереження за зразками такої діяльності у навчальному середовищі. Така ситуація вказує на необхідність формування стійких антинаркотичних установок і культури здорового способу життя у студентів – майбутніх соціальних педагогів та створення в освітній установі особистісно-орієнтованого культурно-оздоровчого середовища.

РОЗДІЛ 8. МОДЕЛЮВАННЯ ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА–ПРЕВЕНТОЛОГА

8.1. Теоретичні засади проектування моделі фахівця

Практика попередження і подолання вживання дітьми ПАР досить тривалий час спрямована на зовнішню, видиму сторону даного процесу, включає комплекс загальнопедагогічних і спеціальних заходів, орієнтованих на «переробку» особистості дитини. Проте зміна соціальної ситуації в країні, гуманізація загальної освіти привели до необхідності перегляду і пошуку нових концептуальних підходів до профілактичної та коригувальної діяльності з даною категорією дітей. Як наголошує О. Гонєєв, на зміну педагогіці «перевиховання» підлітків прийшла превентивна педагогіка як одна із галузей соціальної педагогіки, що вивчає теорію і практику роботи з дітьми, котрі переживають тимчасову соціальну дезадаптацію⁵⁵⁶.

Якщо спочатку українське суспільство, особливо у пост-радянський період, виявилось не готовим до розв'язання проблеми наркотизації школярів, вважаючи її винятковою рисою «західного світу», то в сучасних умовах різні аспекти розповсюдження і профілактики психоактивних речовин міцно увійшли до реєстру пріоритетних соціальних питань. Така ситуація, в свою чергу, актуалізувала комплекс проблем вищої педагогічної освіти, пов'язаних із необхідністю наукового і технолого-педагогічного забезпечення процесів формування у майбутніх фахівців особистісних якостей, знань і компетенцій, що відповідають вимогам і проблемам часу. В їх числі важливе місце займає підготовка майбутніх фахівців – соціальних педагогів до формування у школярів здатності протистояти соціальним ризикам, до профілактики розповсюдження в молодіжному середовищі психоактивних речовин,

⁵⁵⁶ Гонєєв А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонєєв ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

упровадження здоров'язберезувальних технологій тощо. Такого фахівця ми називаємо соціальним педагогом-превентологом.

В державному освітньому стандарті вищої професійної освіти досить чітко зроблений акцент на необхідності соціально-орієнтованої професійно-педагогічної підготовки студентів, більш плідного й ефективного опанування ними діагностико-профілактичних і коректувально-розвивальних знань та умінь у професійно-педагогічній підготовці⁵⁵⁷.

Осмисленню підходів, пов'язаних із дослідженням питання підготовки майбутніх фахівців до профілактики вживання ПАР, сприяли роботи С. Архипової⁵⁵⁸, О. Вакуленко⁵⁵⁹, В. Гетьман⁵⁶⁰, А. Капської⁵⁶¹, О. Карпенко⁵⁶², Г. Майбороди⁵⁶³, Г. Неустроєвої⁵⁶⁴,

⁵⁵⁷ Кісіль М. В. До питання філософії стандартів у галузі вищої освіти / М. В. Кісіль // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова : зб. наук. праць. – Випуск 12(25). – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С. 207–214. – (Серія № 7. «Релігієзнавство. Культурологія. Філософія»).

⁵⁵⁸ Архипова С. П. Активні методи підготовки соціальних працівників до профілактики адиктивної поведінки молоді / С. П. Архипова // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / [Алла Йосипівна Капська (заг.ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг.ред.)] – Черкаси : ЧНУ, 2003. – С. 5–9.

⁵⁵⁹ Вакуленко О. В. Сучасні аспекти підготовки соціальних працівників до формування здорового способу життя дітей та молоді / О. В. Вакуленко // Соціалізація особистості : педагогічні науки : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М. П. Драгоманова ; за редкол.: В. П. Андрущенко, А. Й. Капської, Л. І. Міщик та ін. – К. : Логос, 2005. – Т. 24. – С. 99–110.

⁵⁶⁰ Гетьман В. А. Формирование профессиональной готовности будущих педагогов к работе по профилактике наркомании в подростковой среде : автореф. Дисс. На соиск. Ученой степени канд. Пед. Наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / В. А. Гетьман. – Ставрополь, 2009. – 20 с.

⁵⁶¹ Капська А. Й. Особливості профілактики тютюнопаління серед підлітків / А. Й. Капська // Підготовка соціальних працівників до формування здорового способу життя дітей та молоді : зб. Матеріалів Всеукр. Наук.-практ. Конф. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006. – С. 41–45.

⁵⁶² Карпенко О. Г. Деякі аспекти соціальної роботи щодо профілактики наркотичної залежності серед молоді / О. Г. Карпенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка : зб. наук. праць у

В. Оржеховської⁵⁶⁵, Н. Пихтіної⁵⁶⁶, М. Полісадової⁵⁶⁷, В. Поліщук⁵⁶⁸, В. Приходька⁵⁶⁹, О. Тютюнник⁵⁷⁰ та ін. Означені питання тривалий час розробляються і в рамках загальної превентології. Зокрема, на початковому, «валеологічному» етапі становлення цієї спеціальності вже були описані ідеологія та методологія, предмет і зміст профілактичної діяльності. Водночас суть сьогоденшого акцентованого виділення терміну «превентологія» полягає у профе-

3-х т. – Т.2. – Вип. 31. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – №31. – С.8-13. – (Серія «Психологічні науки»).

⁵⁶³ Профілактика вживання психоактивних речовин серед старшокласників : методичні рекомендації для соціальних педагогів, класних керівників і спеціалістів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / автори-уклад. : Г. Я. Майборода, О. В. Тютюнник. – Черкаси : ПП Чабаненко, 2008. – 74 с.

⁵⁶⁴ Неустроева А. Н. Подготовка социальных педагогов в вузе к профилактике алкогольной зависимости среди подростков (На материале Республики Саха (Якутия) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Неустроева Анна Николаевна. – М., 2000. – 207 с.

⁵⁶⁵ Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка : наук.-метод. посіб. / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко ; Ін-т проблем виховання АПН України, кафедра превентивної освіти і соціальної політики ЮНЕСКО. – Ізмаїл : СМІЛ, 2006. – 282 с.

⁵⁶⁶ Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. П. Пихтіна. – Київ, 1999. – 16 с.

⁵⁶⁷ Полисадова М. Н. Подготовка будущего социального педагога к деятельности по профилактике наркомании среди трудновоспитуемых подростков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Полисадова Мария Николаевна. – М., 2004. – 202 с.

⁵⁶⁸ Поліщук В. А. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до здійснення профілактичної роботи щодо вживання наркотичних засобів неповнолітніх / В. А. Поліщук // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / Алла Йосипівна Капська (заг.ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг.ред.). – Черкаси : ЧНУ, 2003. – С. 184–191.

⁵⁶⁹ Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей : наук.-метод. посіб. / Валентин Миколайович Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 288 с.

⁵⁷⁰ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – 398 с.

сіоналізації профілактичної діяльності, у спробі окреслення нового класу фахівців, зокрема соціальних педагогів-превентологів.

Як зауважує А. Белінська, «соціальний педагог – це нова професія. Поєднуючи в собі різні характеристики педагогічної діяльності, він професійно діє в специфічних умовах макросоціуму»⁵⁷¹. У зв'язку з цим постає питання, яка сума чи об'єм професійно-особистісних характеристик, здібностей, компетентностей повинні визначати практичну готовність соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми та молоддю психоактивних речовин. Для відповіді на це питання потрібно звернутися до моделювання, як об'єктивної умови технологізації підготовки соціального педагога-превентолога до профілактики вживання дітьми ПАР.

Філософський словник наводить таке розуміння моделі – це «... уявна система, що відтворює, імітує чи відображає принципи внутрішньої організації чи функціонування, ті чи інші властивості досліджуваного об'єкту ...»⁵⁷². Тобто модель виступає як деякий одиничний об'єкт незалежно від того, чи існує він реально або є ним тільки в уяві. З допомогою моделі об'єкт вивчається поелементно, а потім об'єднується з розрізнених даних в єдине ціле на основі закономірностей і логічного міркування.

У психології праці розробляється модель фахівця. Однак використання цього поняття в науковому соціально-педагогічному обігу викликає певні дискусії. Так, на основі аналізу праць багатьох науковців (Н. Баловсяк⁵⁷³, Ю. Галагузова⁵⁷⁴, З. Гилязова⁵⁷⁵,

⁵⁷¹ Социальные технологии урегулирования конфликтов (в подростковой среде) : учеб. пособие / под ред. А. Б. Белинской. – М. : Прометей, 2000. – С.103.

⁵⁷² Філософський словник / За ред. член-кор. АН СРСР, акад. АН СРСР В. І. Шинкарука. 2-е вид. перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С.304.

⁵⁷³ Баловсяк Н. В. Модель фахівця в контексті інформаційного суспільства / Н. В. Баловсяк // Педагогічний процес : теорія і практика : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 11–17.

⁵⁷⁴ Галагузова Ю. Н. Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Галагузова Юлия Николаевна. – М., 2001. – 344 с.

⁵⁷⁵ Гилязова З. М. Допрофессиональная подготовка социального педагога в среднем профессиональном учебном заведении технического профиля : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Гилязова Зульфия Минзакировна. – Казань, 1998. – 170 с.

І. Іванова⁵⁷⁶, В. Піщулін⁵⁷⁷, В. Поліщук⁵⁷⁸, В. Сластьонін⁵⁷⁹ та ін.) можна виокремити такі основні підходи щодо розуміння **моделі фахівця**:

– модель як *віддзеркалення* об'єму та структури професійних і соціально-психологічних якостей, знань, умінь, які в сукупності складають узагальнену характеристику фахівця як члена суспільства;

– модель як *описовий аналог*, який відображає основні характеристики об'єкта, що вивчається і яким виступає узагальнений образ фахівця даного профілю;

– модель як *система вимог до фахівця*, що дає можливість передбачити конкретні шляхи, засоби, методи, критерії професійної підготовленості та становлення якостей, необхідних для виконання професійних функцій.

Узагальнення вище означеного, є підставою трактувати **модель фахівця** як опис того, до чого повинен бути придатний фахівець, до виконання яких функцій він повинен бути готовий і якими якостями володіти.

Неоднозначність тлумачень поняття «модель фахівця» зумовлює і багатоманітність підходів до побудови самої моделі фахівця – майбутнього соціального педагога. Зокрема, О. Максимова, керуючись структурним підходом, пропонує включати до моделі такі компоненти:

1) сукупність вимог, які є необхідними для реалізації соціальним педагогом його професійних функцій;

2) зміст підготовки соціальних педагогів;

3) форми та методи формування професійно значущих якостей, що забезпечують професійне становлення майбутнього соціального педагога, і є адекватними завданням і змісту підготовки спе-

⁵⁷⁶ Іванова І. Б. Актуальні питання розроблення моделі спеціаліста / І. Б. Іванова // Вісник Університету «Україна»: теор. та наук.-метод. вид. – 2002. – № 2. – С. 22-29.

⁵⁷⁷ Піщулін В. Г. Модель випускника університета / В. Г. Піщулін // Педагогіка. – 2002. – №9. – С. 22-27.

⁵⁷⁸ Поліщук В. Теоретичні підходи щодо моделювання особистості соціального педагога // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 122-124. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

⁵⁷⁹ Сластенин В. А. Социальный педагог и социальный работник: личность и профессия / Виталий Александрович Сластенин // Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт. – В 2 тт. – М. – Тула: АСОПиР, 1993. – Т.2. – С. 265-274.

ціалістів⁵⁸⁰. Структурна композиція професійної моделі соціального педагога представлена і в роботі Т. Новожилової та О. Сяської⁵⁸¹.

В. Поліщук, спираючись на розроблену М. Таланчуком⁵⁸² **системно-функціональну модель** виховної діяльності педагога, пропонує простежити динаміку моделювання діяльності соціального педагога у контексті здійснюваних ним функцій: *діагностичної, прогностичної, корекційно-реабілітаційної, комунікативної, виховної, просвітницької, посередницької, охоронно-захисної, соціально-терапевтичної, попереджувально-профілактичної, організаційно-регулятивної*⁵⁸³.

Розглядаючи **психологічну модель** педагога-коректора, О. Гонєєв визначає провідні структурні компоненти, що обумовлюють специфіку професійної діяльності фахівця як суб'єкта професійної діяльності, а саме: підструктура спрямованості, підструктура самосвідомості, підструктура досвіду⁵⁸⁴.

Т. Глушанок основою для розробки освітніх програм вважає **прогностичну модель** фахівця, яку розглядає як своєрідний еталон, розроблений на основі вивчення досвіду передових висококваліфікованих фахівців, їх умінь, навичок, об'єму знань⁵⁸⁵. З цього

⁵⁸⁰ Максимова Е. Ю. Формирование профессионально-значимых качеств у будущих социальных педагогов : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. / Максимова Елена Юрьевна. – Казань, 1999. – С. 98.

⁵⁸¹ Новожилова Т. Н. Структурная композиция профессиональной модели социального педагога / Т. Н. Новожилова, О. Ю. Сяскина // Социальный педагог : проблемы подготовки и профессионального становления / под ред. М. И. Акимовой. – Самара : СИПКРО, 2001. – С. 32-37.

⁵⁸² Таланчук Н. М. Введение в неопедагогику : пособие для педагогов-новаторов / Николай Михайлович Таланчук. – М. : Ассоциация «Профессиональное образование», 1991. – 183 с.

⁵⁸³ Поліщук В. Теоретичні підходи щодо моделювання особистості соціального педагога // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 122–124. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

⁵⁸⁴ Гонеев А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонеев ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

⁵⁸⁵ Глушанок Т. М. Прогностическая модель специалиста – основа разработки образовательных программ / Т. М. Глушанок // Спрос и предложение на рынке труда и рынке образовательных услуг в регионах России : сб. докл. по материалам 2-ой Всерос. науч.-практ. Интернет – конференции,

приводу О. Максимова наголошує, що необхідною умовою розробки моделі є «аналіз професійної діяльності з урахуванням прогнозу розвитку науки, культури, економіки, соціально-культурної сфери»⁵⁸⁶. При цьому структура моделі фахівця може бути представлена таким чином:

- прогностична характеристика галузі та перспективи її розвитку;
- вимоги до змісту професійної підготовки і перепідготовки;
- розробка змісту програми з певному курсу.

Представлені підходи є важливими при вивченні окресленого питання, однак у них практично не диференціюються поняття «модель фахівця» та «модель підготовки фахівця», які, звичайно, не є ідентичними. Таке розмежування передбачає модульний підхід (Є. Климов⁵⁸⁷, Г. Лигинчук⁵⁸⁸, А. Маркова⁵⁸⁹ та ін.), що дозволяє кожну професію представити у вигляді декількох модулів:

Перший модуль – **модель реально діючого фахівця** (працюючого, функціонуючого, «готового»), куди входять:

– **модель діяльності фахівця** – опис видів професійної діяльності, сфери і структури професійної діяльності, ситуацій професійної діяльності та способів їх вирішення, у тому числі типові професійні завдання і функції, професійні труднощі, типові установи, підрозділи, посади від початкової до більш високих;

– **модель особистості фахівця** – опис сукупності його якостей, що забезпечують успішне вирішення задач, які постають у виробничій сфері, а також самонавчання і саморозвиток працівника.

26–27 октября 2005 г. : кн. 1 / Петрозаводск. гос. ун-т. – Петрозаводск, 2005. – С. 76-79. с.177

⁵⁸⁶ Максимова Е. Ю. Формирование профессионально-значимых качеств у будущих социальных педагогов : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08. / Максимова Елена Юрьевна. – Казань, 1999. – 210 с. с.94

⁵⁸⁷ Климов Е. А. Психология профессионала : избр. психол. труды / Евгений Александрович Климов. – М. : Московский психолого-социального ин-т ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – 456 с. – (Серия «Психологи России»).

⁵⁸⁸ Лигинчук Г. Г. Психология профессиональной деятельности : учебный курс (учебно-методический комплекс) [Электронный ресурс] / Георгий Георгиевич Лигинчук. – М. : Московский институт экономики, менеджмента и права, 2009. – Режим доступа : <http://www.e-college.ru/xbooks/xbook059/book/index/topics.htm>

⁵⁸⁹ Маркова А. К. Психология профессионализма / Анастасия Константиновна Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.

Традиційно особистість визначається «особистісними профілями», а фактично – системою професійно важливих якостей (ПВЯ), що підбираються чи розробляються⁵⁹⁰.

Другий модуль – **модель самої підготовки фахівця**. Вона може варіюватися залежно від досвіду фахівця, котрий навчається (або перенавчається), що значно ускладнює реальну побудову таких моделей.

Е. Зеєр⁵⁹¹, А. Ліненко⁵⁹², Н. Самикіна⁵⁹³ та ін. зауважують, що модель підготовки фахівця завжди виходить з моделі фахівця. У зв'язку із цим існує низка *рекомендацій щодо побудови моделі фахівця і моделі підготовки фахівця*:

– модель фахівця повинна бути різною для молодого фахівця-початківця і досвідченого, успішного фахівця, оскільки у міру професіоналізації та на різних її стадіях для фахівця буде характерне різне співвідношення якостей. При цьому одні автори вважають, що краще будувати модель діяльності та особистості фахівця, що вже сформувався, інші відзначають, що це зумовить включення до професіограми завищених вимог, які будуть розраховані швидше на ідеального, ніж на реального працівника;

– модель фахівця повинна включати компоненти, що безумовно впливають на ефективність діяльності та забезпечують контроль за нею, створюють можливість втручання і корекції та легко діагностуються;

– модель фахівців, які мають одну і ту ж спеціальність, але котрі отримали різні спеціалізації, повинні відрізнитися;

– модель підготовки фахівця повинна виходити з моделі фахівця та включати види навчальної та пізнавальної діяльності щодо опанування професійною діяльністю, навчальні плани і програми,

⁵⁹⁰ Пряжников Н. С. Психологический смысл труда : учеб. пособие / Николай Сергеевич Пряжников. – М. : Институт практической психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.

⁵⁹¹ Зеєр Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие / Э. Ф. Зеєр. – М. : Академ. Проект ; Фонд «Мир», 2008. – 336 с. – (Серия «Gaudeamus»).

⁵⁹² Линенко А. Ф. Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 ; 13.00.04 / Линенко Алла Францевна. – К., 1996. – 403 с.

⁵⁹³ Самыкина Н. Ю. Формирование личностной готовности психологов к первичной профилактике наркомании в среде старшеклассников : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Самыкина Наталья Юрьевна. – Калуга, 2002. – 258 с.

виховні заходи, форми зв'язку з виробництвом, кваліфікаційні характеристики фахівців. При цьому, як наголошує А. Маркова, дуже важливо вміти не лише побудувати модель фахівця, але й перевести її в модель підготовки фахівця⁵⁹⁴.

Враховуючи означене, *модель реально діючого фахівця* існує як сукупність таких *компонентів*:

1. Професіограма як обумовлена змістом праці система кількісно вимірюваних медико-біологічних, психофізіологічних і соціально-психологічних властивостей та якостей, необхідних і достатніх для успішного опанування професії та вдосконалення в ній. Як правило, у професіограмі виокремлюють: *трудограму* (опис праці в професії) та *психограму* – перелік психологічних якостей, бажаних для ефективного виконання професійної діяльності, спілкування, для професійного зростання, подолання екстремальних ситуацій у праці⁵⁹⁵.

2. Професійно-посадові вимоги (ППВ) – опис конкретного змісту діяльності фахівця, де визначається, що і як він повинен робити при вирішенні професійних завдань в умовах конкретної посади. ППВ містять перелік мінімуму професійних умінь, якими повинен володіти фахівець для забезпечення необхідного рівня професійної діяльності.

3. Освітньо-кваліфікаційна характеристика – поєднання необхідних видів професійної діяльності та ступеня їх кваліфікації, кваліфікаційні розряди для оплати.

Описана структура моделі реально діючого фахівця є однією з можливих. Різні дослідники залежно від свого підходу будують різні її варіанти. Зокрема, діючі в даний час стандарти вищої освіти побудовані на основі професійно-кваліфікаційних моделей, у яких відображені види професійної діяльності на різних посадах і різних робочих місцях, обов'язки та функції, якості, знання і навички. Вони досить зручні для підбору і розстановки кадрів, їх атестації. Разом із тим у них не завжди закладені можливості оцінювання якості освіти на основі таких показників, як готовність випускників до майбутньої

⁵⁹⁴ Маркова А. К. Психология профессионализма / Анастасия Константиновна Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.

⁵⁹⁵ Лигинчук Г. Г. Психология профессиональной деятельности : учебный курс (учебно-методический комплекс) [Электронный ресурс] / Георгий Георгиевич Лигинчук. – М. : Московский институт экономики, менеджмента и права, 2009. – Режим доступа : <http://www.e-college.ru/xbooks/xbook059/book/index/topics.htm>

педагогічної діяльності, рівень професійної мотивації. «Предметно-знаннева орієнтація штучно розділяє процес оцінювання якості підготовки фахівців на окремі частини, які ніби затуляють шуканий цілісний результат»⁵⁹⁶. Підвищення вимог до рівня та якості підготовки випускників вузів – майбутніх соціальних педагогів-превентологів, до їх готовності успішно вирішувати основні завдання професійної діяльності, зокрема здійснювати профілактику вживання ПАР, вимагає нових підходів до побудови моделі фахівця.

8.2. Професійна компетентність майбутнього соціального педагога-превентолога

У сучасних умовах освітні зміни відбуваються набагато швидше, ніж завершується цикл навчання у вищій школі. Перед вищою школою стоїть завдання сформувати фахівця, спроможного до гнучкої зміни способів і форм життєдіяльності, умінь здобувати знання, здатність вирішувати життєві та професійні проблеми, а формування ключових та базових компетентностей стає актуальним завданням навчально-виховного процесу вищого навчального закладу⁵⁹⁷.

Нами з'ясовано, що науковцями (А. Арнаутов⁵⁹⁸, Н. Бібік⁵⁹⁹, О. Карбованець⁶⁰⁰, Н. Клименко⁶⁰¹, Н.Кривоконь⁶⁰² та ін.) останнім

⁵⁹⁶ Опыт формирования компетентностной модели выпускника педагогического вуза как нормы качества и базы оценки результатов образования : Материалы научного XI симпозиума : [«Квалиметрия в образовании : методология, методика, практика»] / [О. И. Мартынюк, И. Н. Медведева, С. В. Панькова, И. О. Соловьева]. – М. : Исследовательский центр качества подготовки специалистов, 2006. – 48 с.

⁵⁹⁷ Антинаркотическая работа с подростками // Хавин А. Б. Клинико-социальные аспекты формирования и профилактики зависимости от психоактивных веществ у подростков [Электронный ресурс] / Александр Борисович Хавин. – Режим доступа к матер. : <http://www.otrok.ru/narko/profil/profil8.htm>

⁵⁹⁸ Арнаутов А. В. Формирование профессиональной компетентности социального педагога в условиях учебно-научно-педагогического комплекса : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Арнаутов Алексей Владимирович. – Волгоград, 2004. – 187 с.

часом широко обговорюється перехід від кваліфікаційної моделі до компетентнісної, тобто орієнтованої на сферу професійної діяльності. Як наголошує В. Шадриков, «у компетентнісній моделі фахівця завдання освіти пов'язуються не тільки з виконанням конкретних функцій, але й з інтегрованими вимогами до результату освітнього процесу, що дозволяє охопити разом із конкретними знаннями та навичками такі категорії, як здатність, готовність до пізнання, соціальні навички тощо»⁶⁰³.

Компетентнісний підхід при підготовці фахівців акцентує увагу на результатах освіти, причому як результат освіти розглядається не сума засвоєної інформації, а здатність людини діяти у різних проблемних ситуаціях⁶⁰⁴. Коли ми говоримо про проблему поширення вживання психоактивних речовин серед дітей та молоді України, перш за все доцільно говорити про підготовку фахівців – соціальних педагогів, що здатні протидіяти поширенню даного явища. Кінцевим результатом підготовки таких фахівців під час навчання у вузі у рамках компетентісного підходу є сформованість базових компетентностей у сфері профілактики даного явища.

Слід також наголосити, що **компетентність** – це не тільки сформованість, але й постійне оновлення знань та умінь, мобільність і

⁵⁹⁹ Компетентнісна освіта – від теорії до практики / Н. М. Бібік, І. Г. Єрмаков, О. В. Овчарук [та ін.]. – К. : Плеяди, 2005. – 120с. – (Навчально-методична серія «Відкритий урок»; Вип. 3–4).

⁶⁰⁰ Компетентність як пріоритетний напрямок розвитку особистості в системі сучасної освіти / О. Карбованець, Н. Куруц, Н. Голуб, А. Майорош // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 76–80. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

⁶⁰¹ Клименко Н. Ю. Социально-педагогическая компетентность специалистов социальной сферы / Н. Ю. Клименко // Педагогика. – 2003. – № 2. – С. 22–27.

⁶⁰² Професійна компетентність соціальних працівників : складові, детермінанти та шляхи формування : зб. матеріалів наук.-метод. семінару, 16 травня 2008 р., м.Чернігів / Чернігівський держ. ін-т права, соціальних технологій та праці, кафедра соціальної роботи / Н.І. Кривоконь (ред.). – Чернігів, 2008. – 60 с.

⁶⁰³ Шадриков В. Д. Новая модель специалиста : инновационная подготовка и компетентностный поход / В. Д. Шадриков // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 8. – С. 26–31.

⁶⁰⁴ Хуторской, А. В. Ключевые компетенции : технология конструирования / А. В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 5. – С. 55–61.

готовність фахівця застосувати ці знання в конкретних ситуаціях для того, щоб успішно функціонувати в суспільстві.

Найбільш поширені підходи (І. Зимня⁶⁰⁵, Н. Кічук⁶⁰⁶, Г. Терещук⁶⁰⁷, В. Шадриков⁶⁰⁸ та ін.), в рамках яких виділяють три основні **групи компетентностей**:

1) компетентності, що є спільними для фахівців різних профілів (їх називають ключовими, загальними, соціально-особистісними тощо);

2) компетентності, спільні для всіх фахівців педагогічного профілю (педагогічні, загальнопрофесійні, базові тощо);

3) компетентності, обумовлені предметною сферою (спеціальні, академічні, предметні тощо).

Щодо першої групи **компетентностей** соціального педагога – **ключових**, то вони є достатньо розробленими як загалом у психолого-педагогічній науці^{609 610 611} та ін.], так і в соціально-педагогічній, зокрема:

⁶⁰⁵ Зимня И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании : авторская версия / Ирина Алексеевна Зимня. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 29 с.

⁶⁰⁶ Кічук Н. В. Ключові компетентності фахівця як педагогічна проблема / Н. В. Кічук // Наук. вісн. Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. – О., 2004. – Вип. 8/9. – С. 53-59.

⁶⁰⁷ Терещук Г. В. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх педагогів як пріоритет модернізації вищої освіти України / Г. В. Терещук // Професійні компетенції та компетентності вчителя : матеріали регіон. наук.-практ. семінару. – Тернопіль : ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2006. – 188 с. – С. 10–13.

⁶⁰⁸ Шадриков В. Д. Новая модель специалиста : инновационная подготовка и компетентностный подход / В. Д. Шадриков // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 8. – С. 26–31.

⁶⁰⁹ Зимня И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании : авторская версия / Ирина Алексеевна Зимня. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 29 с.

⁶¹⁰ Опыт формирования компетентностной модели выпускника педагогического вуза как нормы качества и базы оценки результатов образования : Материалы научного XI симпозиума : [«Квалиметрия в образовании : методология, методика, практика»] / [О. И. Мартынюк, И. Н. Медведева, С. В. Панькова, И. О. Соловьева]. – М. : Исследовательский центр качества подготовки специалистов, 2006. – 48 с.

- соціально-правова (І. Ковчина⁶¹² та ін.);
- діяльнісна, або технологічна (Р. Вайнола⁶¹³ та ін.);
- комунікативна (Д. Годлевська⁶¹⁴, Л. Долинська, А. Капська⁶¹⁵ та ін.);
- конфліктологічна (І. Козич⁶¹⁶);
- інформаційна (О. С. Повідайчик⁶¹⁷);
- саморозвивальна (О. Біла, Т. Гуменникова та ін.⁶¹⁸).

Як наголошує В. Козирєв, «ключові компетентності необхідні для будь-якої професійної діяльності, вони пов'язані з успіхом особистості в швидкозмінному світі. Вони виявляються в здатності

⁶¹¹ Hutmacher W. Key competencies for Europe Report of the Symposium Berne, Switzerland 27-30 March, 1996. Council for Cultural Cooperation (CDCC) / Walo Hutmacher // Secondary Education for Europe. – Strasburg, 1997.

⁶¹² Ковчина І. М. Підготовка соціальних педагогів до соціально-правової роботи : монографія / І. М. Ковчина. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – 373 с.

⁶¹³ Вайнола Р. Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи : теорія та практика : навч. посіб. [для студ.] / Ренате Хейкіївна Вайнола ; за ред. С. О. Сисоєвої. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 134 с.

⁶¹⁴ Годлевська Д. М. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Д. М. Годлевська. – К., 2007. – 21 с.

⁶¹⁵ Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / А. Й. Капська, Л. В. Долинська, О. Г. Карпенко, В. С. Филипчук ; за ред. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 87 с.

⁶¹⁶ Козич І. В. Формування конфліктологічної компетентності соціального педагога в умовах магістратури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / І. В. Козич. – Київ, 2008. – 24 с.

⁶¹⁷ Повідайчик О. С. Формування інформаційної культури майбутнього соціального працівника в процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. С. Повідайчик. – Тернопіль, 2007. – 20 с.

⁶¹⁸ Компетентність саморозвитку фахівця : педагогічні засади формування у вищій школі / Біла Олена Олександрівна, Гуменникова Тамара Рудольфівна, Кічук Ярослав Валерійович [та ін.] / [Південний науковий центр АПН України ; Ізмаїльський держ. гуманітарний ун-т] / Надія Василівна Кічук (наук.ред., упоряд., авторство). – Ізмаїл : ІДГУ, 2007. – 236 с.

вирішувати професійні завдання на основі використання інформації, комунікації ...»⁶¹⁹.

Інші дві групи компетентностей проаналізуємо детальніше.

Обґрунтування базових компетентностей соціального педагога-превентолога доцільно розпочати після розгляду широкого кола функцій такого фахівця, оскільки результативне виконання цих функцій і забезпечує наявність базових компетентностей з профілактики вживання психоактивних речовин дітьми.

Соціальний педагог здійснює такі **функції у сфері профілактики вживання дітьми психоактивних речовин:**

– **діагностичну** – вивчення особливостей дитини, розуміння мотивів її поведінки дають можливість передбачати її реакції в різних ситуаціях, що робить виховну і профілактичну роботу раціональною і економною; встановлення причин адиктивної поведінки, причин соціального неблагополуччя сім'ї; сприяння виявленню дітей, що вживають психоактивні речовини;

– **прогностичну** – прогнозування на основі аналізу соціально-педагогічної ситуації процесу виховання і розвитку особистості; планування своєї соціально-педагогічної роботи на основі аналізу результатів за попередній період часу;

– **комунікативну** – встановлення ділових і особистих контактів; формування позитивної системи стосунків у дитячому і підлітковому середовищі, а також в їх стосунках з дорослими;

– **корекційну** – здійснення корекції всіх виховних явищ з боку сім'ї і соціального середовища, у тому числі і неформального;

– **профілактичну** – організація системи профілактичних заходів по запобіганню адиктивної поведінки підлітків; формування етично-правової стійкості; своєчасне надання допомоги сім'ям і дітям груп соціального ризику;

– **організаційну** – вплив на раціональну організацію дозвілля; включення учнів в різні види корисної діяльності з урахуванням психолого-педагогічних вимог;

⁶¹⁹ Компетентностный подход в педагогическом образовании : коллективная монография / под ред. проф. В. А. Козырева, проф. Н. Ф. Родионовой и проф. А. П. Тряцпыной. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2005. – 392 с.

– **охоронно-захисну** – взаємодія з органами соціального захисту; використання правових норм для захисту прав і інтересів особи;

– **посередницьку** – здійснення зв'язку між сім'єю, школою і найближчим оточенням дитини;

– **самоосвітню** – дуже важливо поповнювати свій інтелектуальний багаж, знайомитися з досвідом зарубіжних і вітчизняних педагогів з проведення профілактичної роботи⁶²⁰.

Розглянуті функції і визначають відповідну кількість та зміст професійно необхідних базових компетентностей, необхідних соціальному педагогу-превентологу для ефективного здійснення профілактики вживання психоактивних речовин у дитячому та молодіжному середовищі.

Компетентність соціального педагога-превентолога – фахівця в сфері профілактики вживання психоактивних речовин – це єдність його теоретичної і практичної готовності до здійснення профілактичної діяльності. Зміст його знань визначається навчальними програмами, проте наявність лише знань є недостатньою умовою професійної компетентності. Практичне розв'язання соціально-педагогічних завдань в сфері профілактики вживання психоактивних речовин забезпечують уміння і навички, передумовою яких є теоретико-практичні і методичні знання.

Як указують деякі дослідники (О. Мартинюк, І. Медведєва, С. Панькова, І. Соловйова), «модель випускника повинна містити компетентності, що характеризують його як працівника певної сфери виробництва, науки, культури»⁶²¹. У цьому плані досить влучно загальну специфіку професії представляє О. Гонєєв, який вказує, що «соціальний педагог – це посередник (зв'язуюча ланка між особистістю і державно-суспільними службами), захисник інтересів

⁶²⁰ Башкірев В. А. Організація досвіду волонтерської діяльності студентів соціальної роботи як різновид інтерактивного навчання / В. А. Башкірев // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 14–15. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

⁶²¹ Опыт формирования компетентностной модели выпускника педагогического вуза как нормы качества и базы оценки результатов образования : Материалы научного XI симпозиума : [«Квалиметрия в образовании : методология, методика, практика»] / [О. И. Мартынюк, И. Н. Медведєва, С. В. Панькова, И. О. Соловьева]. – М. : Исследовательский центр качества подготовки специалистов, 2006. – 48 с.

сім'ї і дитини, духовний наставник, провідник дитини у житті, ... соціальний терапевт, що допомагає передбачити та вирішити конфліктні ситуації, суспільний діяч...»⁶²². Л. Мищик додає: «Соціальні педагоги покликані створювати систему соціальної допомоги у розвитку, точніше саморозвитку особистості, умови найбільшого сприяння, психологічного комфорту. ... Вони забезпечують консолідацію всіх сил і можливостей суспільства стосовно конкретного клієнта, сприяють розвитку активності самого клієнта...»⁶²³.

Особливу увагу нами було звернено і на **особливості педагогічної діяльності** майбутніх фахівців – соціальних педагогів, окреслені О. Гомонюк⁶²⁴:

а) підвищена емоційна напруженість, тривожність через високу ціну професійних помилок, неможливість повторення педагогічної дії, скасування або корекції зробленого невірною професійного кроку;

б) відсутність можливості зупинити педагогічний процес, відстрочити його для того, щоб, наприклад, одержати консультацію або додаткову інформацію;

в) вимога від соціального педагога миттєвої, професійно точної реакції;

г) значний період прояву остаточних результатів педагогічної діяльності;

д) постійна робота в умовах високого рівня невизначеності, велика розбіжність підсумкових результатів при подібних початкових умовах і реалізованих аналогічних технологіях.

⁶²² Гонеев А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонеев ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

⁶²³ Мищик Л. И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты) / Л. И. Мищик ; Запорожский гос. ун-т. – Запорожье, 1996. – 104 с.

⁶²⁴ Гомонюк О. Педагогічні аспекти формування професійно-педагогічної культури майбутнього соціального педагога / О. Гомонюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – № 15. – С. 45–48. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

Аналізуючи наведені вище підходи, ми сформулювали п'ять **базових компетентностей майбутнього випускника спеціальності «Соціальна педагогіка»**:

1. Компетентність у проведенні моніторингу досягнень і проблем клієнта;
2. Компетентність у проектуванні соціально-педагогічного профілактичного процесу;
3. Компетентність в організації соціально-педагогічного профілактичного процесу;
4. Компетентність взаємодії з учасниками соціально-педагогічного профілактичного процесу;
5. Компетентність рефлексії та професійної самоосвіти^{625 626}.

Означені компетентності, з урахуванням змісту та специфіки профілактичної діяльності, нами розкрито нижче при обґрунтуванні моделі соціального педагога-превентолога.

Аналізуючи випускника – майбутнього соціального педагога-превентолога – необхідно виокремити також і **спеціальні компетентності**, що характеризують його готовність до вузької сфери професійної діяльності – профілактики вживання дітьми психоактивних речовин. Такі спеціальні компетентності пов'язані із здатністю фахівця залучати для вирішення професійних завдань знання, уміння, навички, сформовані в рамках конкретної предметної сфери – превентології, яка, в свою чергу, виступає у тісному взаємозв'язку з *адиктологією, наркологією, віковою психологією, технологіями соціально-педагогічної діяльності*.

Наголосимо, що обґрунтування спеціальних компетентностей превентолога доцільно здійснювати на основі вивчення змісту його

⁶²⁵ Сидорук І.І. Професійна компетентність майбутнього соціального педагога – превентолога / І.І.Сидорук // Вісник Глухівського державного педагогічного університету: [зб. наук. праць]. – Випуск № 15. Частина II – Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2010 – С 61-64. – (Серія: Педагогічні науки).

⁶²⁶ Гусак П. М. Базові компетентності майбутнього соціального педагога у сфері профілактики вживання дітьми психоактивних речовин / П. М. Гусак, І. І. Сидорук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі українки: [зб. наук. праць]. – Випуск № 17. – Луцьк, : ВНУ імені Лесі Українки, 2011 р. – С. 99-104. – (Серія Педагогічні науки).

роботи та умов, при яких вона відбувається. Зокрема, Є. Климов⁶²⁷ при розробці професійних вимог рекомендує визначати:

- **професійні завдання**, що вирішує або повинен вирішувати превентолог;
- **професійні дії**, виконувані ним при вирішенні завдань;
- **професійні уміння** та професійно значущі особистісні якості, необхідні для виконання цих дій.

Характеристику **професійних вимог до соціального педагога-превентолога** вважаємо за доцільне почати саме із загальної характеристики професійних завдань. Спираючись на дослідження П. Сидорова⁶²⁸, до **професійних завдань соціального педагога-превентолога** ми відносимо:

- оцінку ресурсів індивідуального та суспільного здоров'я;
- оцінку впливу чинників середовища (природного, соціального, виробничого) на здоров'я людини;
- організацію та реалізацію профілактичних програм і заходів;
- профілактику конкретних захворювань;
- індивідуальне консультування з питань зміцнення здоров'я;
- викладання превентології у навчальних закладах всіх форм та рівнів;
- проведення профільних наукових і маркетингових досліджень.

Крім того, орієнтуючись на зауваження Н. Ковтун⁶²⁹ щодо порушеного питання, нами визначено основні **завдання, які соціальний педагог-превентолог повинен реалізовувати в освітніх установах** при здійсненні заходів щодо профілактики залежності від ПАР. Серед них:

- пропаганда здорового способу життя:

⁶²⁷ Климов Е. А. Психология профессионала : избр. психол. труды / Евгений Александрович Климов. – М. : Московский психолого-социального ин-т ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – 456 с. – (Серия «Психологи России»).

⁶²⁸ Сидоров П. И. Наркологическая превентология : руководство / Сидоров Павел Иванович. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : МЕДпресс-информ, 2006. – 720 с.

⁶²⁹ Ковтун Н. А. Подготовка специалиста к организации профилактики злоупотребления ПАВ детьми и подростками [Электронный ресурс] / Н. А. Ковтун // Нет наркотикам. Информационно-публицистический ресурс. – Москва, 2007. – Режим доступа : http://www.narkotiki.ru/expert_6480.html

– здійснення заходів щодо попередження і профілактики наркоманії та токсикоманії в освітній установі та соціумі;

– організація і забезпечення соціально-психологічної, педагогічної допомоги та корекції дітям і підліткам з проблемами в розвитку і навчанні з метою попередження соціальної дезадаптації та адиктивної поведінки;

– надання психолого-педагогічної допомоги батькам, що відчують труднощі у вихованні дітей;

– забезпечення пріоритету здорового способу життя серед членів освітнього колективу (учнів, педагогів, обслуговуючого персоналу), колективу батьків.

Щодо окреслення дій, виконуваних соціальним педагогом-превентологом при вирішенні ним професійних завдань, то найбільш загальну їх структуру – вивчення предмета діяльності, прогнозування, планування, здійснення, контроль – ми виокремлюємо, спираючись на дослідження О. Карпенко⁶³⁰. Відштовхуючись від критеріїв компетентності соціального працівника в США, аналізованих Л. Вінніковою⁶³¹ загальну характеристику таких професійних дій можна також розглядати в сукупності таких компонентів, як:

- оцінка ситуації;
- розробка плану вивчення соціальної проблеми;
- розвиток здібностей людини у вирішенні проблем, подоланні стресів;
- зв'язок людей із соціальними системами та сприяння ефективній і гуманній дії цих систем;
- оцінювання ефективності виконаної роботи.

Розглядаючи «функціонали», окреслені Н. Демічевою для педагога-координатора – фахівця, котрий організує профілактичну

⁶³⁰ Карпенко О. Г. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. Г. Карпенко. – К., 2008. – 44 с.

⁶³¹ Віннікова Л. В. Система підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах США : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Л. В. Віннікова. – Луганськ, 2003. – 20 с.

роботу⁶³², нами визначено **базові професійні дії соціального педагога-превентолога в освітній установі**, а саме:

- розробка профілактичної програми та її реалізація;
- формування робочої команди з учасників освітнього процесу;
- надання консультаційної та методичної допомоги з проблем профілактики ПАР у межах своєї компетенції;
- здійснення взаємодії з ЦСССДМ та іншими установами.

Важливим для нас є також виокремлення **базових дій соціального педагога (СП), котрий організовує профілактику вживання ПАР з дітьми**:

- діагностика рівня розумового розвитку дитини, її соціального інтелекту, основних індивідуально-психологічних характеристик як чинників ризику наркотизації;
- збір інформації, її аналіз (відповіді на питання «Що відбувається?», «Де відбувається?», «Чому відбувається?», «Що потрібно робити?», «Що далі, якщо ...?»), а також розгляд зв'язку зовнішніх чинників наркотизації із внутрішніми;
- інформування, за якого СП забезпечує зміст інформаційних профілактичних заходів, їх тематику, запрошує різних фахівців (інспектора Служби у справах дітей, медичного працівника, юриста, психолога);
- навчання, де СП може проводити різного роду навчальні ігри, тренінги, метою яких є розвиток однієї або декількох соціальних навичок;
- вирішення соціальних і психологічних проблем (безпосередня допомога у рішенні проблем – контакт з органами соціального захисту, судами і т.д. та контроль за виконанням рішення);
- контроль, за якого здійснюється фіксація змін, що відбуваються з клієнтом – дитиною, що має проблеми з вживанням ПАР, та її соціальною сферою.

Вказані дії окреслено, спираючись на підхід С. Березіна та К. Лисецького до діяльності соціального педагога⁶³³.

⁶³² Демичева Н. Г. Подготовка педагогов к профилактике употребления ПАВ детьми и подростками [Электронный ресурс] / Н. Г. Демичева // Ярославский педагогический вестник. – 2004. – № 4 (41). – С. 1–3. – (Серия «Педагогика и психология»). – Режим доступа : http://www.yspu.yar.ru/vestnik/pedagoka_i_psichologiy/25_8/ с.2

Означені теоретичні узагальнення враховуються при розробці власної моделі фахівця соціального педагога-превентолога.

Спираючись на практичний досвід соціально-педагогічної роботи в нашій країні, нами було визначено **професійні вміння, необхідні для виконання дій, пов'язаних із вирішенням соціальним педагогом-превентологом професійних завдань профілактики вживання дітьми ПАР.**

Соціально-педагогічні уміння – це сукупність послідовно розгорнутих дій, що ґрунтуються на теоретичних знаннях. Частина цих дій може бути автоматизованою (*навички*). Саме через педагогічні уміння розкривається структура професійної компетентності соціального педагога в сфері профілактики наркоманії.

При реалізації цього завдання ми орієнтувалися, насамперед, на окреслені Л. Мищик базові характеристики соціальних педагогів і працівників, незалежно від їх профілю та спеціалізації:

1) здатність забезпечувати допустиме та доцільне посередництво між особистістю, сім'єю, з одного боку, і суспільством, різними державними і суспільними структурами, з іншого, виконувати своєрідну роль «третьої людини», зв'язуючої ланки між особистістю і мікросередовищем, між дітьми та дорослими, сім'єю і суспільством;

2) уміння впливати на спілкування, відносини між людьми, на ситуацію в мікросоціумі, стимулювати, спонукати клієнта до тієї чи іншої діяльності;

3) уміння працювати в умовах неформального спілкування, залишаючись «за спиною» у позиції неформального лідера, помічника, порадника, який сприяє прояву ініціативи, активної, суб'єктивної позиції клієнта;

4) здатність співчувати, співпереживати клієнту у вирішенні його проблем;

5) уміння будувати взаємостосунки на основі діалогу, на рівних⁶³⁴.

⁶³³ Первичная профилактика наркомании : учеб. пособие / К. С. Лисецкий, С. В. Березин, Н. Ю. Самыкина [и др.] ; под ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого. – Самара : Универс-групп, 2006. – 170 с.

⁶³⁴ Мищик Л. И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты) / Л. И. Мищик ; Запорожский гос. ун-т. – Запорожье, 1996. – 104 с.

Важливим для обґрунтування змісту цього блоку, на нашу думку, є врахування трьох окремих **сфер**, визначених *ВООЗ* для навчання педагогів у сфері залежності:

1. Фактична інформація – потрібно знати прояви вживання ПАР, соціально-психологічні потреби учнів на різних стадіях процесу та відповідне використання доступних просвітницьких та профілактичних ресурсів. Слід також розуміти специфічні культурні, біологічні та соціальні чинники, що впливають на залучення до ПАР, перехід до зловживання та виникнення залежності в їх мікрогрупах.

2. Установки – зловживання психоактивними речовинами повинно розглядатися педагогами так само уважно, як й інші проблеми. Слід допомогти подолати негативне ставлення до саморуйнування та усвідомити, що зловживання ПАР це стан, який потребує насамперед уваги та вмілого втручання. Від педагогів-наркологів слід також вимагати об'єктивного ставлення до зловживання ПАР, оскільки вони можуть поділяти помилкові чи негативні культурні установки, які переважають у їх суспільстві. Вкорінені упередження можуть привести до ігнорування патологічної природи деяких видів залежності чи, навпаки, змусити побачити серйозну шкоду там, де її немає.

3. Навички – педагоги-наркологи повинні навчитися виявляти латентну залежність, вміти розпізнати захисні механізми і тактику заперечення. Працівникам такого напрямку слід навчитися контактувати з неповнолітніми, котрі проявляють опір, стимулювати в них прагнення до припинення вживання, допомагати їм брати на себе відповідальність за зміну своєї поведінки та переконувати в успіху. З іншого боку, вони повинні критично оцінювати обмеженість можливостей неповнолітніх. Працівники, котрі здійснюють профілактику на місцях, повинні знати, як співпрацювати та контактувати з непрофесійною аудиторією; їм необхідно точно виражати свої думки, уникати технічних термінів. Однак самі вони повинні бути добре обізнані з місцевими виразами та популярними термінами і фразами, що торкаються ПАР та їх вживання»⁶³⁵.

Соціально-педагогічна діяльність належить до діяльності такого роду, яка висуває до її носіїв особливі вимоги, що стосуються як

⁶³⁵ Профілактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / под ред. М. Госсон, М. Грант. – Женева : ВОЗ, 1993. – XII. – 131 с. с.116–117

рівня професійної компетентності, так і особистісних якостей, у зв'язку з чим, процес професійної підготовки має бути орієнтованим на вирішення завдань особистісно-професійного формування спеціаліста.

Щодо професійно значущих особистісних якостей, необхідних для виконання превентологом професійних дій, то, як зауважує В. Поліщук, «соціально-педагогічна діяльність належить до діяльності такого роду, яка висуває до її носіїв особливі вимоги. Ці вимоги стосуються як рівня професійної компетентності, так і особистісних якостей. Тому і процес професійної підготовки має бути орієнтованим на вирішення завдань особистісно-професійного формування спеціаліста»⁶³⁶.

Р. Вайнола професійно-значущі особистісні якості майбутнього соціального педагога визначає як «систему якостей, що забезпечують ефективність професійної соціально-педагогічної діяльності»⁶³⁷. Подібна позиція представлена і в роботах інших дослідників – В. Орлова⁶³⁸, Ю. Поваренкова⁶³⁹ та ін. Таке розуміння цього поняття дозволяє його ототожнювати з особистісною готовністю до профілактичної діяльності, під якою деякі дослідники розуміють сукупність якостей особистості, що є елементом структури професійної готовності та забезпечують ефективність профілактичної діяльності⁶⁴⁰.

⁶³⁶ Поліщук В. Теоретичні підходи щодо моделювання особистості соціального педагога // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – № 15. – С. 122–124. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

⁶³⁷ Вайнола Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Р. Х. Вайнола. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 44 с.

⁶³⁸ Орлов В. Ф. Особливості розвитку професійних якостей майбутнього педагога / В. Ф. Орлов // Пробл. та перспективи формування нац. гуманіт.-техн. еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «ХПІ», Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – Х., 2002. – Ч. 2. – С. 277–282.

⁶³⁹ Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : УРАО, 2002. – 160 с.

⁶⁴⁰ Самыкина Н. Ю. Формирование личностной готовности психологов к первичной профилактике наркомании в среде старшеклассников : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Самыкина Наталья Юрьевна. – Калуга, 2002. – 258 с.

Як показав аналіз літератури, однією з найгостріших проблем при складанні «моделі фахівця» загалом є виявлення змістового наповнення «моделі особистості фахівця». Традиційно психологи за допомогою тестів виокремлюють найбільш виражені за різними шкалами та параметрами особистісні якості успішно працюючих фахівців і, таким чином, неначебто і виходить «особистісний профіль фахівця». Однак при цьому постає запитання, як виміряти любов до людей, порядність, професійну і людську совість, які нерідко є більш важливими складовими професійного успіху соціального педагога, ніж його знання і володіння методиками.

Поки що ні в теорії, ні в практиці соціально-педагогічної діяльності не було окреслено чітких особистісних характеристик соціального педагога-превентолога. Тому ми вбачаємо за необхідне провести аналіз вирішення питання формування особистості майбутнього фахівця як загалом у соціальній педагогіці, так і в суміжних із нею прикладних науках.

Так, М. Пряжников, з цього приводу пропонує йти «від протилежного», намагаючись виокремити явні протипоказання для роботи майбутнього фахівця⁶⁴¹. Вчений зазначає, що такими **протипоказаннями для психолога** можуть бути: ненависть до людей, прагнення «мстити» їм незрозуміло за що; відверте психічне нездоров'я; невміння спілкуватися, нездатність вибудовувати з людьми стосунки на взаємній повазі.

Подібну позицію представляє і Л. Волберг, який до особливо **шкідливих для консультанта рис** відносить: авторитарність, пасивність і залежність, замкнутість, схильність використовувати клієнтів для задоволення своїх потреб, невміння бути терпимим до різних спонук клієнтів⁶⁴². Л. Міщик серед **якостей, які недопустимі у професії соціального педагога/працівника** називає: байдужість, відсутність любові до людей, глухоту до болю іншого; грубість, дратівливість, нестриманість; безвідповідальність, відсутність

⁶⁴¹ Пряжников Н. С. Психологический смысл труда : учеб. пособие / Николай Сергеевич Пряжников. – М. : Институт практической психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.

⁶⁴² Wolberg L. R. The Technique of Psychotherapy / L. R. Wolberg. – N. Y. : Grune and Stratton, 1954.

почуття обов'язку; нездоров'я (у тому числі нервово-психічне); зарозумілість; негнучкість та інші⁶⁴³.

На думку В. Сорочинської, до **інтегрованих особистісних проявів соціального педагога**, які потребують особливої уваги та формування, можна віднести: гуманістичні якості (доброта, альтруїзм, почуття власної гідності тощо); психологічні характеристики (високий рівень емоційної стабільності, вольові якості тощо); психоаналітичні якості (самоконтроль, самооцінка); психолого-педагогічні якості (комунікабельність, красномовство, візуальність, почуття власної гідності, почуття компетентності – впевненість у власному професіоналізмі тощо)⁶⁴⁴.

Авторами підручника «Соціальна педагогіка» **особистісні якості соціального педагога** умовно розділені на три групи:

1. Психологічні характеристики, що є складовою частиною здатності до даного виду діяльності;

2. Психолого-педагогічні якості, зорієнтовані на удосконалення соціального працівника як особистості;

3. Психолого-педагогічні якості, спрямовані на створення ефекту особистої привабливості⁶⁴⁵.

Л. Артюшкіна особливо важливими для соціального педагога вважає **навички самовладання**, які вона розглядає не стільки як якість особистості, скільки як процес керування своєю поведінкою в екстремальній ситуації, в яку часто потрапляє людина⁶⁴⁶.

З. Фалинська серед основних **параметрів професійно важливих якостей соціального педагога** називає: характеристики фізичного і психологічного здоров'я, усвідомлення професійного вибору, ціннісні орієнтації особистості (гуманізм, чесність, порядність, справедливість, милосердя), психологічні якості особистості

⁶⁴³ Мищик Л. И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты) / Л. И. Мищик ; Запорожский гос. ун-т. – Запорожье, 1996. – 104 с.

⁶⁴⁴ Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога : навч. посіб. / В. Є. Сорочинська. – К. : Кондор, 2005. – 198 с.

⁶⁴⁵ Соціальна педагогіка : підручник / за ред. проф. А.Й. Капської. – [4-те вид. виправ та доп.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 488 с. с.12–13

⁶⁴⁶ Артюшкіна Л. М. Соціальний педагог школи : теорія і практика : навч.-мет. посіб. для студ. спец. «Соціальна педагогіка» / Людмила Михайлівна Артюшкіна. – Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2004. – 123 с.

(емпатійність, наполегливість, самодисципліна, великодушність, толерантність, співчутливість, раціональність, старанність)⁶⁴⁷.

Треба відзначити, що в науковій літературі розглядається також набір таких якостей і рис, наявність яких необхідна у **структурі особистості правоохоронців**, що організовують соціально-виховну роботу з неповнолітніми:

1) моральні риси – здатність співчувати іншій людині; доброзичливість; чуйність; безкорисливість; терпимість до різних нестандартних проявів поведінки людей, зовнішнього вигляду і способу їх мислення;

2) вольові риси, а саме вимогливість до себе та інших; самовладання, здатність не виходити з себе у найскрутніших ситуаціях, співвідносити свою поведінку, спрямовану на інших людей, з суспільними моральними та правовими нормами;

3) мотивація професійної діяльності: установки на надання допомоги людині, внутрішня потреба виконувати професійні обов'язки, сформованість системи ціннісних орієнтацій щодо професійної діяльності та ін.⁶⁴⁸.

Нами також встановлено, що майже у всіх теоретичних системах як найважливіший засіб у процесі консультивання визнається **особистість консультанта**. Так, Національна асоціація професійної орієнтації США виокремлює такі *професійно значущі властивості*: прояв глибокого інтересу до людей та терпіння в спілкуванні з ними; чутливість до установок і поведінки інших людей; емоційна стабільність та об'єктивність; здатність викликати довір'я інших людей; повага прав інших людей⁶⁴⁹. К. Шнейдер серед рис «доброго

⁶⁴⁷ Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / З. З. Фалинська. – Вінниця, 2006. – 21 с.

⁶⁴⁸ Федоренко О. І. Система підготовки майбутніх правоохоронців до соціальної та виховної роботи з підлітками : монографія / Олена Іванівна Федоренко. – Харків : Нове слово, 2007. – 330 с.

⁶⁴⁹ George R. L. Counseling : Theory and Practice. / R. L. George, T. S. Cristiani. – 4rd Ed. Englewood Cliffs. – Boston : Allyn & Bacon, 1995.

консультанта», з позиції клієнтів, називає уважність, вміння вислухати, теплоту, щирість, научіння в дружніх порадах⁶⁵⁰.

Н. Самикіною побудовано теоретичну модель особистісної готовності психологів до первинної профілактики наркоманії через призму існування в особистості психолога самоцінних форм активності – **устремлінь**. Дослідниця вважає, що вони можуть проявлятися в різних сферах:

а) в інтелектуальній сфері – децентрація, тобто здібність до виходу «за межі» проблемної ситуації при її рішенні, критичність, рефлексія;

б) в етичній сфері – відповідальність;

в) в емоційній сфері – емпатія, почуття гумору;

г) у вольовій сфері – саморегламетація, тобто здібність до самостійного визначення меж, правил і способів діяльності, вольові якості особистості (цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, упевненість);

д) в організаторській сфері – здібність до орієнтації та планування діяльності залежно від умов, що змінюються, самоорганізація і самокерівництво⁶⁵¹.

Більш детально аналізує представлені вище якості К. Лисецький⁶⁵². Він наголошує, що взаємодія соціального педагога і підлітка в процесі психокорегувальної діяльності повинна носити розвивальний характер, тобто виступати таким процесом, в якому не тільки формується особистість підлітка, але й здійснюється сприяння у вирішенні **онтологічно значущих завдань** його дорослішання. Для цього необхідно, щоб взаємодія соціального педагога з підлітком здійснювалася на основі співпраці, партнерства, довіри, коли дорослий будує свої відносини з дитиною на основі взаємодії, прагне зіставити свою точку зору з точкою зору дитини.

⁶⁵⁰ Schneider K. Therapist's personal maturity and therapeutic success' how strong is the link? / K. Schneider // The Psychotherapy Patient. – 1992. – Vol. 8. – № 3–4.

⁶⁵¹ Самыкина Н. Ю. Формирование личностной готовности психологов к первичной профилактике наркомании в среде старшеклассников : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Самыкина Наталья Юрьевна. – Калуга, 2002. – 258 с.

⁶⁵² Лисецкий К. С. Психологические основы предупреждения наркотической зависимости личности / Константин Сергеевич Лисецкий. – Самара : Универс групп, 2007. – С. 244–254.

Особливе місце в діяльності фахівця, що проводить первинну профілактику наркоманії, на думку Б. Ясько, займає відповідальність. Дослідниця стверджує, що «профілактика наркоманії вимагає більшої моральної відповідальності психолога, ніж інша психокорективна діяльність, оскільки має безпосереднє відношення до життя і смерті дитини»⁶⁵³. Безперечно **відповідальність соціального педагога** виявляється тоді, коли в ході профілактичної діяльності йому доводиться вирішувати моральні дилеми. Це торкається, в першу чергу, ситуації, коли дитина повідомляє про досвід вживання або експериментування з психоактивними речовинами.

В. Поліщук наголошує, що спеціаліст, який працюватиме з наркозалежними клієнтами, повинен мати «сформовану **власну позицію** щодо вживання наркогенних речовин, уміти чітко розмежувати в проблемі наркогенних uzалежнень юридичні, медичні, психологічні, соціальні та соціально-педагогічні аспекти»⁶⁵⁴.

Враховуючи означені вище позиції та окреслені О. Гонєєвим професійно важливі якості педагога-коректора⁶⁵⁵, при проведенні професійного відбору ми вважаємо за необхідне, в першу чергу, звертати увагу на такі *групи професійно важливих якостей соціальних педагогів-превентологів*:

1. Професійна обізнаність.
2. Ставлення до людей.
3. Морально-етичний рівень працівника.
4. Організаторські та комунікативні здібності.
5. Нервово-психічна витривалість.

Більш детальноше вони розкриваються нами нижче.

⁶⁵³ Организационно-методические основы психотерапевтической и психокоррекционной работы с детьми группы риска употребления психоактивных веществ. Методические рекомендации / Н. В. Вострокнутов, А. Л. Игонин, Н. К. Харитоновна, Л. О. Пережогин. – Москва, 2003. – С.117

⁶⁵⁴ Организационно-методические основы психотерапевтической и психокоррекционной работы с детьми группы риска употребления психоактивных веществ. Методические рекомендации / Н. В. Вострокнутов, А. Л. Игонин, Н. К. Харитоновна, Л. О. Пережогин. – Москва, 2003. – С.185

⁶⁵⁵ Гонеев А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонеев ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – С.89.

8.3. Таксономія професійних якостей соціального педагога-превентолога у сфері профілактики вживання дітьми психоактивних речовин

Спираючись на вимоги до фахівця-превентолога⁶⁵⁶ та орієнтуючись на компетентнісний підхід, *описову модель фахівця – майбутнього соціального педагога-превентолога* представляємо у вигляді таких *складових*:

1. Загальна характеристика знань і умінь фахівця.

1.1. Професійна обізнаність у сфері профілактики вживання дітьми ПАР.

Превентолог повинен **знати**:

- основи організації соціально-превентологічної служби;
- структурні підрозділи соціально-превентологічної служби, її основні функції;
- функціональні (посадові) обов'язки превентолога;
- понятійно-термінологічний апарат, що стосується проблем профілактики вживання дітьми ПАР;
- історію розвитку педагогічної думки з питань превентивного виховання дітей;
- основи епідеміології вживання ПАР та його соціальні наслідки;
- основні закономірності вікового анатомо-фізіологічного розвитку дітей, індивідуально-психологічні особливості особистості на різних вікових етапах, уявлення про механізми розвитку особистості дитини;
- класифікацію станів і захворювань, що виникають при вживанні ПАР;
- загальні ознаки наркотичного або токсичного сп'яніння;
- характерні сюжети татуювань і місця їх нанесення;
- ознаки сомато-неврологічних порушень при алкоголізмі, наркоманії і токсикоманії;

⁶⁵⁶ Об основных профессиональных требованиях к педагогу-превентологу / Михайлов Л. А., Шатровой О. В., Михайлов А. Л. [и др.] // Профилактика наркозависимости среди молодежи : науч.-теор. сб. учебно-метод. семинара [«Подготовка специалистов по профилактике наркозависимости среди учащейся молодежи»], (16–28 декабря 2002 г.) – СПб : ООО «Издательство Союз», 2002. –с.144–155

– правила надання допомоги (першої медичної) особам, що вживають ПАР;

– симптоми, синдроми, рівні порушення психічної діяльності та зміни особистості при основних психічних захворюваннях і психопатологічних станах у зв'язку з уживанням алкоголю, наркотичних і токсичних речовин;

– методи дослідження в наркології і соціальній педагогіці;

– основи організації просвітницької роботи і психологічного виховання у сфері профілактики залежної поведінки;

– методи профілактики при вживанні ПАР;

– законодавство у сфері профілактики, лікування та реабілітації осіб, що вживають ПАР, а також юридично-правові норми, що регулюють питання розповсюдження тютюнової, алкогольної продукції і незаконного обігу наркотичних засобів, санкції, передбачені цими нормами.

1.2. Сформованість базових компетентностей у сфері профілактики вживання дітьми ПАР.

Превентолог повинен уміти проявити:

1.2.1. Компетентність у проведенні моніторингу досягнень і проблем дитини групи ризику наркотизації (при попередньому обстеженні):

– провести комплексний аналіз причин дисгармонійного розвитку дитини, прояви дезадаптації, важковихованості, педагогічної занедбаності, віктимності, що підвищують ризик її утягнення в асоціальні групи чи формування у неї наркотичних установок;

– встановити особливості сімейної ситуації розвитку дитини і вплив умов сімейного виховання на формування наркотичних і алкогольних установок у дитини;

– визначити особливості дитини, виявити її ставлення до вживання психоактивних речовин і ступінь залученості до вживання;

– виявити зі слів дитини та (або) оточуючих її осіб характерні ознаки вживання: хворобливий потяг до ПАР з підвищенням толерантності, виникненням абстинентних (похмільних) станів, неадекватність в емоційно-поведінкових проявах – страх, тривога, настороженість, збудження, втеча, агресивність, безглузді вислови, безпечність, ейфорійність, зниження або відсутність критики і т. д.;

– сформулювати висновок про характер вживання;

– при об’єктивному обстеженні виявити характерні для даного захворювання ознаки (абстинентні явища, неадекватність в емоційно-поведінкових проявах і висловах, відсутність критики і т. ін.);

– виявити типову динаміку формування нарко- і токсикоманії в регіоні.

1.2.2. Компетентність у проектуванні соціально-педагогічного процесу у сфері профілактики вживання дітьми ПАР:

– визначити мотиви залучення до вживання ПАР;

– визначити шляхи залучення до вживання ПАР;

– встановити особистісні чинники готовності до початку наркотизації;

– визначити перелік організаційних і профілактичних заходів з конкретним підлітком, групою учнів чи сім’єю, з батьківським колективом, загальношкільну програму, що підлягають виконанню для зменшення ризику вживання ПАР;

– встановити терміни виконання кожного заходу і виконавців (нарколог, психолог, адиктолог і ін.).

1.2.3. Компетентність в організації соціально-педагогічного процесу у сфері профілактики вживання дітьми ПАР:

– проводити соціально-просвітницьку роботу серед дітей та підлітків щодо формування ЗСЖ;

– здійснювати консультивання учнів з адиктивною поведінкою та їх батьків;

– проводити соціально-виховну роботу, спрямовану на розвиток духовності та моральних якостей особистості дитини, як протективних чинників, організовувати змістовне дозвілля і соціальну активність дітей;

– створити безпечне розвивальне середовище;

– розробити і здійснити заходи щодо попередження рецидивів захворювання (корегуюча терапія, призначення раціональних режимів навчання, відпочинку, харчування та ін.);

– корегувати плани заходів з урахуванням зміни умов роботи і виходу у світ нових директивних документів.

1.2.4. Компетентність взаємодії з учасниками соціально-педагогічного процесу у сфері профілактики вживання дітьми ПАР:

– забезпечити наступність і взаємозв’язок в обстеженні та проведенні профілактичної роботи з іншими фахівцями (нарколог,

психолог, адиктолог і ін.) і установами (наркологічна лікарня, служба у справах дітей, ЦСССДМ і ін.);

– сприяти застосуванню заходів державного примусу і притягнення до юридичної відповідальності щодо осіб, які здійснюють протиправні, злочинні дії щодо дітей, забезпечувати реалізацію заходів державної опіки над дітьми.

1.2.5. Рефлексивну компетентність при комплексній оцінці ефективності заходів у сфері профілактики вживання дітьми ПАР:

– визначити показники, що дозволяють оцінити ефективність проведених профілактичних заходів (труднощі, стать, вік і т.д.);

– оцінити ефективність проведених профілактичних заходів за аналізований період;

– визначити основні завдання щодо поліпшення превентивної допомоги.

1.2.6. Компетентність професійної самоосвіти у сфері профілактики вживання дітьми ПАР:

– усвідомити позитивні (досягнення) і негативні (недоліки, прорахунки) аспекти профілактичної діяльності;

– порівняти досягнуті результати з тими тактичними і стратегічними цілями і завданнями, які були поставлені на початку;

– реально оцінити свої професійні можливості і рівень професійної компетентності у роботі з профілактики, і у зв'язку з цим будувати та реалізовувати програму власного професійного розвитку;

– постійно підвищувати свою професійну компетентності у діяльності з профілактики вживання ПАР дітьми та формувати захисні психологічні механізми, які сприятимуть попередженню професійного вигорання.

2. Психічні властивості фахівця, необхідні в процесі діяльності:

– розвинуте образне й абстрактне мислення;

– вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки;

– критичність і незалежність суджень;

– здатність до аналізу і синтезу та ін.

3. Індивідуальні властивості фахівця, що необхідні в соціально-професійній поведінці, пов'язаній з профілактикою вживання дітьми ПАР:

3.1. Мотиваційні тенденції у сфері превентивної діяльності:

– глибоке усвідомлення суспільної значущості соціально-педагогічної професії у поєднанні з інтересом до превентивної діяльності;

- переконаність у необхідності профілактики вживання ПАР;
- потреба в опануванні технологією взаємодії з дітьми, що вживають чи мають схильність до вживання ПАР;
- сприйняття процесу профілактичної діяльності як засобу професійної та особистісної реалізації;
- гуманістична спрямованість на роботу з людьми, котрі мають схильність до вживання ПАР.

3.2. Властивості характеру:

- ставлення до людей (доброта, людинолюбство, бажання допомогти, чуйність, милосердя, симпатія до інших, альтруїзм та ін.);
- морально-етичні якості (безкорисливість, чесність, порядність, відповідальність, висока моральність, толерантність, тактовність, принциповість та ін.);
- емоційно-вольові якості (впевненість, оптимістичність, самоконтроль, працездатність, енергійність, ініціативність).

3.3. Педагогічні здібності:

- гностичні – це система знань і умінь викладача, яка складає основу його професійної діяльності. Окрім основних спеціальних знань до них належить світогляд і культурний рівень;
- проєктивні здібності спрямовані на способи впливу на студентів, на їх потребу в розвитку, самоствердженні, на потребу в громадянському та професійному становленні;
- конструктивні – це вміння продуктивно організувати навчальний процес на належному рівні;
- організаторські – це вміння педагога оптимальним чином здійснити часову та затратну складову організації роботи;
- комунікативні – це не лише знання психології студента, а й вміння їх використати для налагодження продуктивного спілкування, інтерес до окремих особистостей.

3.4. Комунікативні уміння:

- уміння швидко знайти потрібний тон, доцільну форму спілкування залежно від психологічного стану й індивідуальних особливостей дитини;
- уміння швидкого встановлення контактів із дитиною, її батьками та іншими значущими особами;
- уміння доступно довести до дитини свої думки і наміри;
- уміння викликати до себе прихильність дітей, довіру та підтримувати у важку хвилину;

– уміння дати об'єктивну оцінку діям інших людей, що оточують дитину;

– уміння оволодівати прийомами навіювання, переконання, методами пропаганди з метою переконання дитини у *хибності обраних нею установок, ліній поведінки*.

3.5. Організаторські уміння:

– уміння спонукати дітей до активної діяльності;

– уміння створювати педагогічно значущі ситуації, організувати дитячий колектив на корекцію особистості дитини;

– уміння створювати позитивний емоційно-психологічний клімат у колективі;

– уміння організувати спільну діяльність інших зацікавлених сторін до участі у здійсненні профілактичних заходів, впливу на зміст і характер проведення дозвілля тощо.

3.6. Нервово-психічна витривалість:

– вміння примусити себе робити нецікаву, але необхідну роботу;

– уміння відстоювати свою точку зору;

– уміння брати на себе відповідальність у складних ситуаціях;

– уміння зберігати зібраність в умовах, які викликають збудження;

– уміння проявити наполегливість у досягненні мети і готовність випробувати психологічний дискомфорт;

– уміння проявити стресостійкість як здатність протистояти негативним впливам і настроям дитини, її батьків, інших осіб.

4. Соціально-психологічні чинники діяльності:

– характер діяльності фахівця – виконавчо-керівна;

– контакти із зовнішнім середовищем – проходять в умовах спільної діяльності з іншими членами групи. Це «координація діяльності усіх соціальних інститутів, які взаємодіють у напрямку профілактики і розвитку особистості учня; забезпечення зв'язку між дитиною і її сім'єю, різними державними установами, соціальними службами, центрами, благодійними, неурядовими організаціями, які надають, в першу чергу, підтримку і допомогу підліткам та їх сім'ям у подоланні проблемних ситуацій»⁶⁵⁷;

⁶⁵⁷ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – С. 328.

– умови спільної діяльності – спілкування здійснюється безпосередньо.

Виходячи з моделі фахівця, **соціальний педагог-превентолог** – це фахівець у сфері профілактики, який покликаний попереджувати вживання ПАР дітьми та молоддю (нейтралізувати вплив чинників ризику наркотизації, підсилювати протективні чинники, оптимізувати мікро- і макросередовище дитини, актуалізувати та розвивати її внутрішні ресурси), а також володіє комплексом сформованих як загально педагогічних, так і спеціальних професійних знань, умінь, компетентностей, професійно важливих якостей, які забезпечують успішність його діяльності^{658 659}.

Підсумовуючи вище означене, можна констатувати, що для того, щоб за час навчання у вузі підготувати майбутніх соціальних педагогів до ефективної профілактичної діяльності, до виконання ними обов'язків превентолога необхідно забезпечити відображення окреслених компонентів моделі фахівця у процесі його підготовки.

⁶⁵⁸ Сидорук І. І. Побудова моделі фахівця – майбутнього соціального педагога-превентолога / І. І. Сидорук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. – Вип. 9. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 109–118. – (Серія 11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління).

⁶⁵⁹ Сидорук І. І. Підготовка майбутнього соціального педагога до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин: дис. . канд. пед. наук : 13.00.05 / І. І. Сидорук ; керівник роботи П. М. Гусак ; Волинський нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 2011. – 294 с.

РОЗДІЛ 9. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ДІТЬМИ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

9.1. Готовність соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин

Як показує досвід, успішність на ринку праці залежить не тільки від тієї освіти, яку отримали випускники вищих навчальних закладів, тобто сукупності знань, умінь і навичок, але й від наявних у них здібностей і здатностей, які забезпечують успішність спілкуватися з людьми та вплив на них, захист та відстоювання своєї думки, знаходження і генерування нової інформації та ін. Всі ці здатності обумовлені такою характеристикою молодого фахівця як готовність до професійної діяльності.

Аналіз літератури доводить, що проблема готовності студентів – майбутніх спеціалістів до професійної діяльності є предметом дослідження багатьох учених. Так, загальні питання готовності людини до діяльності розкривають М. Дяченко, Л. Кандибович⁶⁶⁰, Є. Климов⁶⁶¹, Р. Санжаєва⁶⁶² та ін. Психологічній готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності присвячені праці Ю. Бойко⁶⁶³, О. Хрущ-Ріпської⁶⁶⁴, Р. Шакірової⁶⁶⁵ та ін. Різні аспекти

⁶⁶⁰ Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : БГУ, 1976. – 176 с.

⁶⁶¹ Климов Е. А. Психология профессионала : избр. психол. труды / Евгений Александрович Климов. – М. : Московский психолого-социального ин-т ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – 456 с. – (Серия «Психологи России»).

⁶⁶² Санжаева Р. Д. Психологические механизмы формирования готовности человека к деятельности : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Санжаева Римма Дугаровна. – Новосибирск, 1997. – 347 с.

⁶⁶³ Бойко Ю. Ю. Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. Ю. Бойко. – Київ, 2008. – 22 с.

⁶⁶⁴ Ченбай І. В. Інноваційні підходи до структуризації діяльності волонтерської групи щодо профілактики адиктивної поведінки у молодіжному середовищі / І. В. Ченбай // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний

готовності до професійної педагогічної діяльності розглядали Л. Григоренко⁶⁶⁶, А. Капська⁶⁶⁷, А. Ліненко⁶⁶⁸, Л. Мороз⁶⁶⁹, Н. Пихтіна⁶⁷⁰ та ін. У низці наукових праць розкривається специфіка формування готовності майбутніх соціальних педагогів загалом до професійної діяльності (В. Масленнікова⁶⁷¹, О. Тюптя⁶⁷² та ін.) та

ун-т ім. Богдана Хмельницького / [Алла Йосипівна Капська (заг.ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг.ред.)]. – Черкаси : ЧНУ, 2003. С. 228–232.

⁶⁶⁵ Шакирова Р. Г. Структура и уровни психологической готовности учителя к профессионально-педагогической деятельности : автореф. дисс. на стиск. ученой степени канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / Р. Г. Шакирова . – Москва, 1992. – 16 с.

⁶⁶⁶ Григоренко Л. В. Формирование готовности студентов педагогического вуза к профессиональной деятельности в процессе самостоятельной работы : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Л. В. Григоренко. – Харьков : ХГПУ, 1991. – 18 с.

⁶⁶⁷ Капська А. Й. Деякі особливості формування готовності студентів до професійної творчості / А. Й. Капська // Моделювання виховної діяльності в системі професійної підготовки студентів : Теорія, практика, програми / за заг. ред. А. Й. Капської. – К., 1998. – С. 5-12.

⁶⁶⁸ Ліненко А. Ф. Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 ; 13.00.04 / Линенко Алла Францевна. – К., 1996. – 403 с.

⁶⁶⁹ Мороз Л. В. Формування готовності викладачів до виховної роботи зі студентською молоддю у методичній діяльності вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В. Мороз. – Київ, 2008. – 21 с.

⁶⁷⁰ Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. П. Пихтіна. – Київ, 1999. – 16 с.

⁶⁷¹ Масленнікова В. Ш. Формирование профессиональной готовности студентов среднего профессионального учебного заведения к деятельности социального педагога : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Профессиональное образование» / В. Ш. Масленникова. – Казань, 1996. – 38 с.

⁶⁷² Тюптя О. В. Формування психологічної готовності до соціономічної професійної діяльності (на прикладі професії «соціальний педагог») : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. В. Тюптя. – К., 1999. – 21 с.

різних її видів: профілактики агресії – І. Гайдамашко⁶⁷³, роботи з громадськими організаціями – О. Лісовець⁶⁷⁴, взаємодії з девіантними підлітками – М. Малькова⁶⁷⁵ тощо.

Водночас аналіз наукових джерел доводить, що питання готовності до превентивної діяльності, в тому числі профілактики вживання ПАР, розкриваються переважно в руслі професійних функцій майбутнього психолога – Н. Самикіна⁶⁷⁶, педагога – В. Гетьман⁶⁷⁷, В. Приходько⁶⁷⁸, вчителя-предметника – Н. Пихтіна⁶⁷⁹ та ін. Питанням підготовки соціальних педагогів до превентивної діяльності присвячені окремі статті періодичних фахових видань, тоді як готовність спеціалістів особливої категорії – превентологів не виступає об'єктом спеціального аналізу. Цінним в означеному плані безперечно можна вважати роботи В. Оржеховської^{680 681 682}, а також

⁶⁷³ Гайдамашко І. Теоретичне обґрунтування суті готовності майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків / І. А. Гайдамашко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 38–40. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

⁶⁷⁴ Лісовець О. В. Формування готовності майбутніх соціальних педагогів до роботи з громадськими та молодіжними організаціями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. В. Лісовець. – К., 2008. – 25 с.

⁶⁷⁵ Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». – Луганськ, 2006. – 20 с.

⁶⁷⁶ Самыкина Н. Ю. Формирование личностной готовности психологов к первичной профилактике наркомании в среде старшеклассников : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Самыкина Наталья Юрьевна. – Калуга, 2002. – 258 с.

⁶⁷⁷ Гетьман В. А. Формирование профессиональной готовности будущих педагогов к работе по профилактике наркомании в подростковой среде : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / В. А. Гетьман. – Ставрополь, 2009. – 20 с.

⁶⁷⁸ Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей : наук.-метод. посіб. / Валентин Миколайович Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 288 с.

⁶⁷⁹ Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. П. Пихтіна. – Київ, 1999. – 16 с.

⁶⁸⁰ Оржеховська В. М. Формування здорового способу життя: стратегія розвитку / В. М. Оржеховська // Науковий світ. – 2008. – № 10. – С. 28–30.

дисертаційне дослідження О. Тютюнник⁶⁸³. Однак, безперечно, вони не вирішують усіх аспектів порушеної проблеми.

Актуальність означеного питання обумовлена і тим, що у навчальних планах домінуючим продовжує залишатися теоретичний блок дисциплін над практичним, що, звичайно, не сприяє формуванню практичного компоненту готовності. Не знайшли достатнього відображення у сучасних науково-педагогічних дослідженнях і питання змісту практичної підготовки майбутніх соціальних педагогів до виконання вузьких специфічних функцій та обов'язків, як от, профілактики вживання дітьми ПАР. Це призвело до виникнення суперечностей між потребою у висококваліфікованих фахівцях – соціальних педагогах-превентологах і рівнем готовності випускників цієї спеціальності, що формується у вищих навчальних закладах, які ведуть підготовку таких фахівців, та необхідності досконалого обґрунтування феномена готовності соціального педагога-превентолога до профілактики вживання ПАР.

З аналізу психолого-педагогічної літератури ми можемо констатувати, що поняття «**готовність**», незважаючи на його широку вживаність, не має однозначного трактування. Так, А. Ліненко⁶⁸⁴ характеризує готовність як особливий психологічний стан, який виникає на етапі підготовки людини до включення в діяльність. Тоді, коли Н. Самикіна⁶⁸⁵ розглядає стан готовності як актуалізацію та пристосування можливостей для успішних дій у певних умовах, тобто в ситуації реальної діяльності, а не можливої чи передбачуваної.

⁶⁸¹ Оржеховська В. М. Концепція освіти «рівний – рівному» щодо здорового способу життя серед молоді України / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко, Л. І. Андрущак. – К. : Міленіум, 2002. – 20 с.

⁶⁸² Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка : наук.-метод. посіб. / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко ; Ін-т проблем виховання АПН України, кафедра превентивної освіти і соціальної політики ЮНЕСКО. – Ізмаїл : СМІЛ, 2006. – 282 с.

⁶⁸³ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – 398 с.

⁶⁸⁴ Линенко А. Ф. Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 ; 13.00.04 / Линенко Алла Францевна. – К., 1996. – 403 с.

⁶⁸⁵ Самыкина Н. Ю. Формирование личностной готовности психологов к первичной профилактике наркомании в среде старшеклассников : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Самыкина Наталья Юрьевна. – Калуга, 2002. – 258 с.

Означена суперечність знімається, коли дотримуватися диференціації означеного стану готовності на: тривалий (функціональний), що діє і виявляється постійно, та тимчасовий, так званий «передстартовий стан».

Враховуючи вказану можливість володіння активністю особистістю на стадії підготовки до діяльності різними часовими характеристиками, М. Дяченко та Л. Кандибович тлумачать означену категорію як «внутрішню налаштованість на виконання діяльності, що припускає зміну поведінки особистості, сприяє її активності, цілеспрямованості, доцільності дій, порівнянню передбачуваного, очікуваного результату діяльності з метою роботи, з діями»⁶⁸⁶. Ми в подальшому будемо говорити саме про тривалу готовність, як утворення, що піддається формуванню та має місце у процесі підготовки.

Водночас, не дивлячись на певну неоднорідність у теоретичних підходах до інтерпретації феномена «готовність», вона розглядається у всіх дослідженнях як первинна й обов'язкова умова успішного виконання будь-якої діяльності.

Існування у науковому обігу різних підходів до розуміння готовності викликає багатоманітність тлумачень й інших, похідних від неї, понять, зокрема **готовності фахівців до професійної діяльності**. Незважаючи на це, можна виокремити низку суттєвих **ознак** цієї категорії:

1) це складне⁶⁸⁷, багат шарове⁶⁸⁸, цілісне⁶⁸⁹ та інтегральне утворення⁶⁹⁰;

⁶⁸⁶ Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : БГУ, 1976. – 176 с.

⁶⁸⁷ Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». – Луганськ, 2006. – 20 с.

⁶⁸⁸ Серых А. Б. Формирование готовности педагога к работе с виктимными детьми / Анна Борисовна Серых ; Балтийский ин-т экономики и финансов (БИЭФ). – Калининград : БИЭФ, 2000. – 156 с.

⁶⁸⁹ Федоренко О. І. Система підготовки майбутніх правоохоронців до соціальної та виховної роботи з підлітками : монографія / Олена Іванівна Федоренко. – Харків : Нове слово, 2007. – 330 с.

⁶⁹⁰ Масленникова В. Ш. Формирование профессиональной готовности студентов среднего профессионального учебного заведения к деятельности социального педагога : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра пед. наук :

2) яке функціонує як інтегрована властивість⁶⁹¹, система компонентів⁶⁹², характеристик⁶⁹³, якостей⁶⁹⁴, змінних⁶⁹⁵ особистості майбутнього спеціаліста-професіонала;

3) містить такі основні компоненти, як:

– мотиваційний (позитивне ставлення до професійної діяльності; володіння цінностями соціально-педагогічної діяльності; сформованість комунікативно-рефлексивних установок)⁶⁹⁶;

– особистісний (сформованість професійно-значущих якостей особистості, необхідних для самостійної фахової діяльності – атракція, емпатія, толерантність, рефлексія та ін.)^{697 698 699 700};

спец. 13.00.04 «Профессиональное образование» / В. Ш. Масленникова. – Казань, 1996. – 38 с.

⁶⁹¹ Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. П. Пихтіна. – Київ, 1999. – 16 с.

⁶⁹² Карпенко О. Г. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. Г. Карпенко. – К., 2008. – С.10.

⁶⁹³ Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / З. З. Фалинська. – Вінниця, 2006. – 21 с.

⁶⁹⁴ Александров Д. Г. Социально-педагогические условия формирования готовности будущих офицеров к профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Александров Дмитрий Геннадьевич. – Н. Новгород, 2005. – 149 с.

⁶⁹⁵ Социальные технологии урегулирования конфликтов (в подростковой среде) : учеб. пособие / под ред. А. Б. Белинской. – М. : Прометей, 2000. – 212 с.

⁶⁹⁶ Александров Д. Г. Социально-педагогические условия формирования готовности будущих офицеров к профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Александров Дмитрий Геннадьевич. – Н. Новгород, 2005. – 149 с.

⁶⁹⁷ Гонеев А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонеев ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

⁶⁹⁸ Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». – Луганськ, 2006. – 20 с.

– когнітивний (сукупність загальних і спеціальних знань) та діяльнісний (уміння і навички, необхідні для кваліфікованого виконання професійних функцій і ролей, успішного вирішення комунікативних завдань у сфері міжособистісної взаємодії)^{701 702 703};

4) а також виступає необхідною передумовою для опанування та швидкої адаптації до професійної діяльності, визначає її результативність, дозволяє професійно вдосконалюватися і безперервно підвищувати кваліфікацію^{704 705 706}.

Нами встановлено, що різноманітність підходів у дослідженні готовності фахівців до професійної діяльності проявляється також і в

⁶⁹⁹ Серых А. Б. Формирование готовности педагога к работе с виктимными детьми / Анна Борисовна Серых ; Балтийский ин-т экономики и финансов (БИЭФ). – Калининград : БИЭФ, 2000. – С.82.

⁷⁰⁰ Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / З. З. Фалинська. – Вінниця, 2006. – С.10.

⁷⁰¹ Александров Д. Г. Социально-педагогические условия формирования готовности будущих офицеров к профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Александров Дмитрий Геннадьевич. – Н. Новгород, 2005. – 149 с.

⁷⁰² Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». – Луганськ, 2006. – 20 с.

⁷⁰³ Серых А. Б. Формирование готовности педагога к работе с виктимными детьми / Анна Борисовна Серых ; Балтийский ин-т экономики и финансов (БИЭФ). – Калининград : БИЭФ, 2000. – 156 с.

⁷⁰⁴ Гонеев А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонеев ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

⁷⁰⁵ Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». – Луганськ, 2006. – 20 с.

⁷⁰⁶ Русакова Н. А. Готовность социального педагога к сопровождению замещающей профессиональной семьи [Электронный ресурс] / Н. А. Русакова // Современные направления развития педагогической мысли и педагогика И. Е. Шварца : материалы междунар. науч.-практ. конф., 1-2 июня 2009 г., г. Пермь. – Часть I. – С. 55. – Режим доступа к материалам : http://shvarts.pspu.ru/sbornik_konf_list_55.html

синонімічному вживанні понять «*професійна готовність*», «*професійна придатність*», «*професійна компетентність*». Однак, якщо говорити про **придатність**, то вона передбачає, насамперед, наявність здібностей, необхідних у майбутній діяльності. Тоді, коли **готовність фахівця**, згідно з А. Белінською, містить у собі і «професійну придатність⁷⁰⁷ особистості (сукупність індивідуальних особливостей людини, здібностей і характерологічних рис, істотних для успішного професійного спілкування і діяльності, а також відсутність показників, що роблять неможливою участь людини в професійній педагогічній діяльності), і підготовленість⁷⁰⁸ до діяльності (знання, уміння і навички, придбані в процесі професійної підготовки)»⁷⁰⁹.

Що ж до **компетентності**, то, на думку Р. Овчарової, вона є психологічним чинником, у який входять: «вичерпні знання предмету і об'єкту діяльності; уміння розібратися в будь-якому нестандартному питанні, що відноситься до цієї діяльності; уміння і здатність пояснити будь-які явища, пов'язані з діяльністю; здатність точно оцінювати якість роботи та її результат»⁷¹⁰. В такому розумінні готовність стосується, насамперед, особистісних особливостей професіонала. Отже, розвиток готовності створює підґрунтя для опанування фахівцем професійною компетентністю. У контексті нашого дослідження ми використовуємо поняття «**готовність**» як більш відповідне в аспекті підготовки студентів у вищих навчальних закладах.

Здобуті нами дані свідчать, що складовою професійної готовності є «**готовність до соціально-педагогічної діяльності**». Ми схилиємося до визначення вказаної категорії, поданого Т. І. Меншиковою, котра вказує, що «*готовність до соціально-*

⁷⁰⁷ Новий тлумачний словник української мови у трьох томах : Т.2. / [укладачі Василь Яременко, Оксана Слітушко]. – вид. 2-е, виправ. – Київ : Аконт, 2006. – 926 с.

⁷⁰⁸ Новий тлумачний словник української мови у трьох томах : Т.2. / [укладачі Василь Яременко, Оксана Слітушко]. – вид. 2-е, виправ. – Київ : Аконт, 2006. – 926 с.

⁷⁰⁹ Социальные технологии урегулирования конфликтов (в подростковой среде) : учеб. пособие / под ред. А. Б. Белинской. – М. : Прометей, 2000. – 212 с.

⁷¹⁰ Овчарова Р. В. Технологии работы школьного психолога с педагогическим коллективом / Р. В. Овчарова. – Курган : Курганский гос. ун-т, 2006. – 187 с.

педагогічної діяльності – це науково-теоретична, методична, соціокультурна осначеність і прагнення суб'єкта педагогічної активності до зміни соціально-педагогічної реальності на користь особистості та суспільства на основі адекватних об'єктам, соціально-педагогічним системам і ситуаціям когнітивних схем їх сприйняття, розуміння, прогнозування розвитку та перетворення»⁷¹¹ (курсив наш).

Аналіз літератури дозволив встановити, що питання професійної готовності до профілактики знайшло своє обґрунтування, насамперед, у роботах власне педагогічного спрямування. Представлені визначення дефініції *готовності майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин* розглядаються науковцями як швидше характеристика особистісної сфери, а не особистісно-професійної (Н. Пихтіна), як такі що не відображають специфіку готовності майбутнього фахівця до якоїсь конкретної діяльності, зокрема такої вузько спрямованої як профілактика (В. Гетьман) тощо. Представлені тлумачення швидше могли б виступати як трактування професійної готовності до педагогічної чи соціально-педагогічної діяльності. А тому відповідно не відображають повністю суті того особистісного утворення, що має сформуватися у майбутнього соціального педагога-превентолога.

Проаналізовані визначення стали підставою для трактування поняття *готовності майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин, як особистісно-професійне новоутворення майбутнього соціального педагога-превентолога, що становить складну цілісну систему, яка відображає позитивне ставлення і спрямованість фахівця на превентивну діяльність, володіння професійно значущими якостями для здійснення конструктивного впливу на особистість дитини з метою попередження вживання ПАР, збалансованість знань, умінь і навичок здійснення завдань профілактики вживання дітьми ПАР, а також дозволяє йому ефективно здійснювати професійну діяльність у сфері профілактики вживання ПАР у дитячому середовищі.*

⁷¹¹ Меньшикова Т. И. Подготовка будущих социальных педагогов к работе с подростками, проявляющими агрессивное поведение : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Т. И. Меньшикова. – Волгоград, 2008. – 14 с.

9.2. Компоненти, критерії, показники та рівні готовності соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин

Аналіз праць дослідників із питань професійної освіти дає підстави констатувати, що рівень готовності випускників до здійснення професійної діяльності, в тому числі до профілактики вживання дітьми ПАР, виступає одним із важливих показників результативності підготовки до професійної діяльності у ВНЗ. Зокрема, В. Поліщук наголошує, що «готовність слід трактувати як результат діяльності вищого навчального закладу, як своєрідне професійне новоутворення, що характеризує новий тип особистості соціального педагога...»⁷¹². Таку ж позицію представляє І. Єршова, котра вказує, що професійна готовність – це не лише результат, але й мета професійної підготовки, початкова й основна умова ефективної реалізації можливостей кожної особистості⁷¹³.

Означені вище положення обумовили необхідність визначення критеріїв і показників готовності студентів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин. Саме на основі них ми зможемо забезпечити діагностично-прогностичний характер підготовки майбутніх соціальних педагогів до превентивної діяльності.

О. Гонєєв рекомендує здійснювати вибір **критеріїв**, виходячи із загальноприйнятих вимог теорії та практики до визначення й

⁷¹² Поліщук В. А. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до здійснення профілактичної роботи щодо вживання наркотичних засобів неповнолітніх / В. А. Поліщук // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / Алла Йосипівна Капська (заг.ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг.ред.). – Черкаси : ЧНУ, 2003. – 248 с. – С. 184-191.

⁷¹³ Ершова И. А. Подготовка педагога к профилактике девиантного поведения подростков в отечественном и зарубежном социально-педагогическом опыте : на материале Англии и США : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Социальная педагогика», 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / И. А. Ершова. – М., 2005. – 20 с.

обґрунтування критеріїв⁷¹⁴. Спираючись на окреслені ним вимоги, нами сформульовано такі:

1) критерії повинні відображати основні закономірності формування особистості майбутнього соціального педагога-превентолога в процесі соціально-педагогічної та профілактичної діяльності;

2) за допомогою критеріїв повинні встановлюватися зв'язки між всіма компонентами досліджуваної системи. На нашу думку, такими складовими виступають мотиваційно-регулятивний, особистісний, когнітивний і діяльнісний компоненти готовності майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин;

3) якісні показники повинні виступати в єдності з кількісними, зокрема, кожен із компонентів готовності може бути представлений і якісно (наприклад, зміст засвоєних знань), і кількісно (об'єм засвоєних знань, рівень їх засвоєння тощо).

Щодо критеріїв і показників готовності, то, як показує аналіз літератури, їх вибір, насамперед, тісно пов'язаний із тими компонентами, які дослідники визначають у *структурі готовності*. Так, на думку В. Поліщук, у структурі готовності особистості до соціально-педагогічної діяльності повинні бути відображені такі основні компоненти: мотиваційний, ціннісний, професійно-особистісний, гностичний, технологічний, функціонально-рольовий і нормативно-правовий⁷¹⁵.

Н. Пихтіна у структурі готовності майбутнього вчителя до профілактики ПАР пропонує визначати «...мотиваційний, змістовий та операційний компоненти, що взаємозв'язані, взаємопроникають та взаємно впливають один на одного»⁷¹⁶. В. Гетьман професійну

⁷¹⁴ Гонеев А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонеев ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

⁷¹⁵ Поліщук В. Теоретичні підходи щодо моделювання особистості соціального педагога // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 122–124. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

⁷¹⁶ Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф.

готовність майбутніх педагогів до роботи щодо профілактики наркоманії в підлітковому середовищі розуміє як сукупність методологічного, науково-методичного, світоглядного і практичного компонентів, яким відповідають когнітивний, емоційно-чуттєвий та активно-діяльнісний критерії⁷¹⁷.

О. Тютюнник, розглядаючи теоретико-гносеологічний, функціонально-технологічний, мотиваційно-аксіологічний, персонально-квалітативний компоненти готовності соціальних педагогів до профілактики наркозалежності серед старшокласників, вважає одночасно їх і критеріями готовності⁷¹⁸.

Аналіз означених підходів свідчить, що, з одного боку, всі вони відповідають сформульованим вище вимогам, а, з іншого боку, враховують специфіку фахової підготовки. У зв'язку із цим і ми будемо співвідносити визначені нами компоненти готовності (мотиваційно-регулятивний, особистісний, когнітивний та діяльнісний) з обґрунтованою нами у попередньому параграфі моделлю підготовки майбутнього соціального педагога-превентолога. За такої умови виокремленні компоненти виступатимуть не просто набором, а цілісною ієрархічною системою, яка відображає не тільки практичну готовність соціального педагога до профілактики вживання ПАР дітьми, але до певної міри його особистість у цілому. Такий взаємозв'язок нами представлено на табл. 9.2.1.

Спираючись на визначені вище критерії готовності, а також відповідні їм показники, що були розкриті нами у моделі фахівця – майбутнього соціального педагога-превентолога, було окреслено **рівні готовності майбутнього соціального педагога до профілактики вживання ПАР дітьми**: оптимальний, репродуктивний, допустимо-мінімальний і критичний. Дамо їх коротку характеристику, враховуючи відповідні критерії та показники.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. П. Пихтіна. – Київ, 1999. – 16 с.

⁷¹⁷ Гетьман В. А. Формирование профессиональной готовности будущих педагогов к работе по профилактике наркомании в подростковой среде : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / В. А. Гетьман. – Ставрополь, 2009. – 20 с.

⁷¹⁸ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – 398 с.

Взаємозв'язок компонентів, критеріїв та показників готовності майбутнього соціального педагога до превентивної діяльності⁷¹⁹

Компоненти готовності	<i>Критерії готовності:</i>	<i>Показники готовності</i>
мотиваційно-регулятивний	– мотиваційні тенденції у сфері превентивної діяльності	– ставлення майбутнього фахівця до профілактичної діяльності та до себе як її суб'єкта
особистісний	– психічні та індивідуальні властивості фахівця, що необхідні в соціально-професійній поведінці, пов'язаній з профілактикою вживання дітьми ПАР	– особливості емоційно-вольових процесів; – властивості характеру; – педагогічні здібності; – комунікативні та організаторські уміння; – нервово-психічна витривалість
когнітивний	– професійна обізнаність у сфері профілактики вживання дітьми ПАР	сукупність знань у сфері профілактики (основи організації соціально-превентологічної служби; функціональні (посадові) обов'язки превентолога; методи дослідження в наркології і соціальній педагогіці; тощо), їх повнота, глибина та усвідомленість
діяльнісний	– сформованість базових компетентностей у сфері профілактики	– компетентність у проведенні моніторингу досягнень і проблем дитини групи ризику наркотизації;

⁷¹⁹ Гусак П.М. Готовність майбутніх соціальних педагогів-превентологів до профілактики зловживання дітьми психоактивних речовин / П.М.Гусак, І.І.Сидорук // Kvalita zivota II. Socialne a economicke aspekty. Vysoka skola Medzinarodneho podnikania ISM Slovakia v Presove, 2010. – С. 66–80.

	вживання дітьми ПАР	– компетентність у проектуванні соціально-педагогічного процесу у сфері профілактики вживання дітьми ПАР; – компетентність в організації соціально-педагогічного процесу у сфері профілактики вживання дітьми ПАР; – компетентність взаємодії з учасниками соціально-педагогічного процесу у сфері профілактики вживання дітьми ПАР; – рефлексивна компетентність та компетентність професійної самоосвіти у сфері профілактики вживання дітьми ПАР.

Оптимальний, або високий рівень готовності майбутнього соціального педагога-превентолога в сфері профілактики вживання ПАР:

– *мотиваційні тенденції у сфері превентивної діяльності*: наявні мотиви глибокого усвідомлення суспільної значущості соціально-педагогічної професії поєднані з інтересом до превентивної діяльності та сприйняттям профілактичної діяльності як засобу професійної та особистісної реалізації; переконаність у необхідності профілактики вживання ПАР; володіння технологіями взаємодії з дітьми, що вживають чи мають схильність до вживання ПАР; сприйняття процесу профілактичної діяльності як засобу професійної та особистісної реалізації; гуманістична спрямованість на роботу з людьми, котрі мають схильність до вживання ПАР;

– *психічні та індивідуальні властивості фахівця*: уміння регулювати свій емоційний стан, емоційна зваженість при обговорюванні проблем; прояв цілісності особистості і використання своїх особистісних ресурсів в роботі щодо профілактики вживання ПАР; комунікабельність, організаторські прояви; використання своїх педагогічних здібностей для самовдосконалення та підвищення

ефективності профілактичного процесу. Впродовж навчання студент характеризується як відкрита, щира, безкорислива, відповідальна, високоморальна, доброзичлива особистість, що проявляє толерантне ставлення до оточуючих, завжди готова прийти на допомогу. У ставленні до людей проявляє доброту, людинолюбство, альтруїзм. Йому притаманні такі емоційно-вольові якості як: впевненість, ініціативність, самоконтроль. Він уміє примусити себе робити нецікаву, але необхідну роботу, бере на себе відповідальність у складних ситуаціях, є стресостійким;

– *професійна обізнаність у сфері профілактики вживання дітьми ПАР*: наявність чіткого диференційованого уявлення про профілактику ПАР: володіння основами організації соціально-превентологічної служби, понятійно-термінологічним апаратом, який стосується проблем профілактики вживання дітьми ПАР; чітка орієнтація у вікових особливостях розвитку дітей, чинниках ризику та захисту від наркотизації; знання методів дослідження в наркології та соціальній педагогіці, методиці організації просвітницької роботи, психологічного виховання у сфері профілактики залежної поведінки; високий ступінь ознайомлення із законодавством у галузі профілактики, лікування та реабілітації осіб, що вживають ПАР. Впродовж навчання такий студент проявляє стійкий інтерес до предметів соціально-педагогічного циклу;

– *сформованість базових компетентностей у сфері профілактики вживання дітьми ПАР*: сформованість базових компетентностей, зокрема: володіння навичками проведення моніторингу досягнень і проблем дитини, проектування соціально-педагогічного процесу профілактики вживання ПАР та його організації за допомогою інтерактивних технологій і на системній основі; здатність налагодити конструктивну взаємодію з учасниками профілактичного процесу (дітьми, батьками, педагогами, допоміжними службами); стремління до критичного аналізу своєї діяльності та прояв прагнення не лише знайомитися з новими досягненнями соціально-педагогічної науки, але й творчо їх використовувати; знаходить нові, оригінальні прийоми роботи щодо профілактики вживання ПАР. Впродовж навчання студент є активним організатором та учасником заходів антинаркотичного спрямування на рівні навчального закладу, бере активну участь у волонтерській профілактично-просвітницькій діяльності на рівні міста (району, області).

Репродуктивний, або середній рівень готовності майбутнього соціального педагога-превентолога в сфері профілактики вживання ПАР:

– *мотиваційні тенденції у сфері превентивної діяльності*: повне розуміння й усвідомленість значущості профілактичної роботи, але при обговоренні проблемних питань прояв неврівноваженості або пасивності; наявність бажання здійснювати профілактичну роботу не лише в межах навчальної програми, але й у позанавчальний час; достатнє володіння технологіями взаємодії з дітьми, що вживають чи мають схильність до вживання ПАР; гуманістична спрямованість на роботу з людьми, котрі мають схильність до вживання ПАР;

– *психічні та індивідуальні властивості фахівця*: стриманість у роботі, врівноваженість, але не завжди цілеспрямованість та наполегливість, іноді спостерігається зайва стресогенність, що спричиняє професійне вигорання; комунікативність та організаторські здібності на достатньому рівні; потреба подальшого розвитку педагогічної спостережливості. Студент виявляє бажання допомогти іншим, є порядним, толерантним, оптимістично налаштованим, енергійним. Намагається відстоювати свою точку зору. Він потребує більшого прояву наполегливості у досягненні мети та виконанні нецікавої, але необхідної роботи;

– *професійна обізнаність у сфері профілактики вживання дітьми ПАР*: розгорнутість уявлення про профілактику вживання ПАР: володіння основним понятійно-термінологічним апаратом, що стосується проблем профілактики вживання дітьми ПАР, знання специфіки організації соціально-превентологічної служби; орієнтація у загальних вікових особливостях розвитку дітей, знання основних чинників ризику та захисту від наркотизації, методів дослідження в наркології та соціальній педагогіці, методики організації профілактики залежної поведінки; знання основ законодавства у галузі профілактики, лікування та реабілітації осіб, що вживають ПАР. Впродовж навчання студент старанно виконує всі завдання, що пов'язані з підвищенням рівня теоретичної готовності, однак власної ініціативи до самоосвіти не проявляє;

– *сформованість базових компетентностей у сфері профілактики вживання дітьми ПАР*: прагнення до системної роботи щодо профілактики вживання ПАР, однак, хоча і спостерігається прояв володіння базовими компетентностями у модельованих проблемних ситуація, виникнення труднощів при перенесенні їх на

практику. Разом із тим студент проявляє активність у визначенні мети власної профілактичної діяльності, впродовж навчання активно долучається до заходів антинаркотичного спрямування, хоча власної ініціативи не виявляє.

Допустимо-мінімальний, або низький рівень готовності майбутнього соціального педагога-превентолога в сфері профілактики вживання ПАР:

– *мотиваційні тенденції у сфері превентивної діяльності:* неповне усвідомлення суспільної значущості діяльності соціального педагога в галузі профілактики вживання ПАР дітьми; сумнівність в ефективності первинної профілактики, необхідність працювати тільки з дітьми, що мають ознаки вживання ПАР;

– *психічні та індивідуальні властивості фахівця:* невиразність особистісних якостей, що проявляється в неузгодженості між особистістю та діяльністю. В ставленні до людей студент не завжди проявляє чуйність, симпатію, толерантність, тактовність. При здійсненні діяльності характерною є невпевненість у діях. Він не завжди зберігає зібраність в умовах, які викликають збудження, наполегливість у досягненні мети;

– *професійна обізнаність у сфері профілактики вживання дітьми ПАР:* загальне, дифузне уявлення про профілактику вживання ПАР; знання неточні, неповні, неглибокі, безсистемні, судження стереотипні. Як правило, вони є просто копіюванням або необдуманим перенесенням загально-психологічних знань на процес профілактики вживання ПАР;

– *сформованість базових компетентностей у сфері профілактики вживання дітьми ПАР:* знання методів і технологій профілактики вживання ПАР без уміння використання інтерактивних технологій в первинній профілактиці; уміння та навички у сфері профілактики не на рівні компетентності; діяльність щодо профілактики вживання ПАР без конкретного змісту, що сприймається лише у вигляді формального виконання посадових обов'язків; несистематичність прояву бажання щодо участі в окремих заходах антинаркотичного спрямування.

Недопустимий, або критичний рівень готовності майбутнього соціального педагога-превентолога в сфері профілактики вживання ПАР:

– *мотиваційні тенденції у сфері превентивної діяльності:* відсутність уявлення щодо суспільної значущості

профілактичної діяльності, значущості профілактичної соціально-педагогічної діяльності, відсутність бажання після закінчення ВНЗ працювати за фахом;

– *психічні та індивідуальні властивості фахівця*: низький рівень сформованості емоційно-вольової сфери; невідповідність індивідуальних властивостей професії типу «людина-людина»; відсутність уміння примусити себе робити нецікаву, але необхідну роботу; прояв незібраності в умовах, які викликають збудження; відсутність прояву милосердя, тактовності до інших; таких емоційно-вольових якостей як працездатність, самоконтроль;

– *професійна обізнаність у сфері профілактики вживання дітьми ПАР*: недостатність володіння понятійно-термінологічним апаратом, що стосується проблем профілактики вживання дітьми ПАР; невміння організації соціально-превентологічної служби, незнання її функцій; нерозуміння вікових особливостей розвитку дітей, чинників ризику та захисту від наркотизації; незнання методів дослідження в наркології і соціальній педагогіці, методики організації просвітницької роботи, психологічного виховання у сфері профілактики залежної поведінки; відсутність знань законодавства у галузі профілактики, лікування та реабілітації осіб, що вживають ПАР;

– *сформованість базових компетентностей у сфері профілактики вживання дітьми ПАР*: неволодіння базовими компетентностями, проявляючи повну відсутність умінь і навичок профілактичної діяльності⁷²⁰.

Здійснене теоретичне обґрунтування суті, компонентів, критеріїв, показників і рівнів готовності майбутніх соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми ПАР покладено нами в основу діагностичної роботи на етапах підготовки відповідного фахівця.

⁷²⁰ Сидорук І. І. Підготовка майбутнього соціального педагога до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин: дис. . канд. пед. наук : 13.00.05 / І. І. Сидорук ; керівник роботи П. М. Гусак ; Волинський нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 2011. – 294 с.

9.3. Етапи формування готовності студентів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин

Спираючись на роботи Н. Демічевої⁷²¹, Н. Пихтіної⁷²², Ф. Тунгуз⁷²³, О. Тютюнник⁷²⁴ та інших дослідників, а також на власний досвід педагогічної діяльності виділяємо такі орієнтовні етапи підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР: *діагностичний, пропедевтичний та практичний*.

Щодо *діагностичного етапу*, то Л. Міщик зауважує, що «доцільно розвивати пролонгований (тривалий, поетапний) відбір фахівців для соціальної роботи, розглядати діагностику як частину процесу профпідготовки і, відповідно, включати її в навчальний процес і відстежувати з її допомогою основні етапи професійного самовизначення фахівця»⁷²⁵. Необхідність пролонгованого відбору обумовлена специфікою професійної соціально-педагогічної діяльності – різноманітністю її структури і завдань. Щодо діяльності, пов'язаної з антинаркотичною профілактикою, то професійно необхідні якості, функції, обов'язки, знання та компетентності соціального педагога-превентолога нами було обґрунтовано у

⁷²¹ Демичева Н. Г. Подготовка педагогов к профилактике употребления ПАВ детьми и подростками [Электронный ресурс] / Н. Г. Демичева // Ярославский педагогический вестник. – 2004. – № 4 (41). – С. 1-3. – (Серия «Педагогика и психология»). – Режим доступа : http://www.yspu.yar.ru/vestnik/pedagoka_i_psichologiy/25_8/

⁷²² Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. П. Пихтіна. – Київ, 1999. – 16 с.

⁷²³ Тунгуз Ф. А. Формирование готовности будущих социальных педагогов к оказанию социально-педагогической поддержки молодой семье : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Ф. А. Тунгуз. – Майкоп, 2007. – 22 с.

⁷²⁴ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – 398 с.

⁷²⁵ Федоренко О. І. Система підготовки майбутніх правоохоронців до соціальної та виховної роботи з підлітками : монографія / Олена Іванівна Федоренко. – Харків : Нове слово, 2007. – 330 с.

підрозділі 8.2 та співвіднесено з відповідними компонентами, критеріями та показниками готовності. На діагностичному етапі потрібно також враховувати, що студенти, які вступили до вищого навчального закладу на спеціальність «Соціальна педагогіка», по-перше, не всі свідомо зробили цей вибір, а по-друге, з різних причин можуть володіти індивідуальними характеристиками, що свідчать про професійну непридатність до соціально-педагогічної роботи загалом чи здійснення антинаркотичної профілактики зокрема. Тобто в них відсутня психологічна схильність до професій типу «людина-людина». У зв'язку із цим, індивідуальні характеристики для діагностики профнепридатної до соціально-педагогічної роботи умовно можна об'єднати в два умовні блоки:

- відсутність психологічної схильності до професії;
- недостатня усвідомленість професійного вибору.

Звертаємо увагу саме на ці моменти, оскільки студент-випускник після завершення навчання може продовжувати цікавитися соціально-педагогічною проблематикою, але, наприклад, на теоретичному рівні, або свою майбутню роботу він не пов'язує з безпосереднім спілкуванням із клієнтами. І тільки той студент, який має здібності до діяльності у сфері «людина-людина», зможе успішно її опанувати та буде прагнути реалізувати отримані знання на практиці.

Враховуючи означене, на діагностичному етапі нами, насамперед, було опитано 228 студентів-першокурсників спеціальності «Соціальна педагогіка». З цією метою було використано «Опитувальник професійних переваг», розроблений Дж. Холландом (дод. Е.6). Згідно з опитувальником, визначається 6 видів оточення, в яких діє особа: реалістичне, дослідницьке, артистичне, соціальне, підприємницьке і конвенціональне. В соціальному оточенні найповніше може себе реалізувати С-тип (соціальний). До нього близькі А (артистичний) та П (підприємницький) типи особистості. Тобто студенти, які будуть зайняті в соціально-педагогічній сфері та знаходитися в соціальному оточенні, яке відповідає їхньому типу (С, А чи П), будуть більше задоволені своєю діяльністю, працюватимуть із максимальною ефективністю. І, навпаки, студенти, котрі залучатимуться до соціально-педагогічної діяльності, а вона зовсім не відповідає їхньому типу (Р, Д, К), переживатимуть почуття незадоволення, бажання змінити місце навчання, низьку мотивацію. Зважаючи на це, нами за результатами опитування було відібрано для

подальшої роботи тих студентів, які були віднесені до одного з вказаних типів (С, А чи П). Інших студентів нами було кваліфіковано як профнепридатних до занять діяльністю у сфері «людина-людина», до якої належить і профілактична діяльність. Отримане співвідношення представлено нами у табл. 9.3.1.

Таблиця 9.3.1

Розподіл студентів згідно їхніх професійних переваг

Тип оточення	Р		Д		А		С		П		К	
	<i>a.n.</i>	%	<i>a.n.</i>	%	<i>a.n.</i>	%	<i>a.n.</i>	%	<i>a.n.</i>	%	<i>a.n.</i>	%
Показник	8	3,5	9	3,9	47	20,6	108	47,5	32	14	24	10,5

Аналіз даних, представлених у таблиці, дозволив констатувати, що з 228 опитаних 187 студентів (82,1%) можна оцінювати як профпридатних до діяльності у сфері «людина-людина»; з них 108 студентів (47,5 %) належать до соціального типу. При цьому 17,9 % студентів не виявили схильності до діяльності, пов'язаної із соціально-педагогічною сферою.

Крім того, за допомогою Шкали «Задоволеності вибраною професією» (дод. Е.2.1) нами було вивчено рівень усвідомленості студентами свого професійного вибору. Як видно з представлених у табл. 9.3.2 результатів, 77 студентів-першокурсників (33,7 %) абсолютно не задоволені вибором професії соціального педагога, не вибрали б її повторно і планують після завершення навчання займатися діяльністю, не пов'язаною із соціально-педагогічною.

Таблиця 9.3.2

Розподіл студентів згідно усвідомленості ними свого професійного вибору

Показник	Рівень високий		середній		низький		критичний	
	<i>a.n.</i>	%	<i>a.n.</i>	%	<i>a.n.</i>	%	<i>a.n.</i>	%
Задоволеність професією соціального педагога	52	22,8	53	23,3	46	20,1	77	33,7

Разом із тим, враховуючи той факт, що профнепридатність до професії виявило вдвічі менше студентів, до експериментальної роботи ми залучили всіх 187 студентів, виявлених за попередньою методикою, сподіваючись розвинути в них інтерес до професії в

процесі навчання. З них нами було 80 студентів умовно віднесено до експериментальної групи і 107 студентів до контрольної.

Оскільки в усіх навчальних закладах, де проводився експеримент, було по дві групи першокурсників, ми автоматично студентів першої групи віднесли до експериментальної, а другої – до контрольної, що дозволило уникнути суб'єктивності в розподілі. Повторно діагностична робота проводилася нами по завершенню формувального експерименту.

Наступний етап – *пропедевтичний* – передбачав засвоєння студентами основ профілактичної роботи в освітніх установах і соціальних службах. При цьому студенти залучалися до найбільш поширених організаційних форм соціально-педагогічної роботи за напрямом соціальної профілактики: анімаційних (фестивалі, концерти, марафони, форуми, змагання, конкурси агітбригад, плакатів, листівок); інформаційні (прес-конференції, презентації, виставки); навчальні (бесіди, лекції, тренінги); методичні (семінари, круглі столи) та дослідницькі (опитування, анкетування, тестування)⁷²⁶.

Усі заходи, що здійснювалися на цьому етапі, умовно було розподілено на *три блоки*:

– *підготовчий* – мав на меті формування мотиваційної готовності студента до ведення профілактичної діяльності. Всі заходи підготовчого блоку (спеціальні лекції, семінари, акції, інформаційні компанії та ін.) спрямовувалися на формування атмосфери довір'я та безпеки в студентських групах, розвиток мотивації студентів до занять профілактичною діяльністю;

– *інформаційний* – передбачав формування теоретичної готовності студентів до організації профілактичних антинаркотичних заходів. Заходи інформаційного блоку (конференції, круглі столи, конкурси інформаційних і науково-пізнавальних газет та ін.) спрямовувалися на передачу студентам теоретичних знань із питань, пов'язаних із вирішенням проблеми організації профілактичної роботи;

⁷²⁶ Лісовець О. В. Формування готовності майбутніх соціальних педагогів до роботи з громадськими та молодіжними організаціями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. В. Лісовець. – К., 2008. – 25 с.

– *інтерактивний*. Заходи інтерактивного блоку (моніторингові дослідження за різними напрямками, ділові ігри, тренінги, залучення у волонтерський рух, консультативна допомога в розробці та написанні програм профілактики вживання ПАР в освітніх установах та ін.) спрямовувалися на опанування студентами інтерактивних методів роботи з особами, схильними до вживання ПАР.

Разом із тим, проведення заходів кожного блоку передбачало їх попереднє планування, розподіл обов'язків у відповідності з інтересами та нахилами, моніторинг проведення, аналіз результатів та труднощів як методичного характеру, так і пов'язаних з психологічними бар'єрами (комунікативними, культурними тощо). Вся ця робота, у свою чергу, сприяла розвитку соціально-педагогічних здібностей студентів (спостережливості, педагогічного такту), самоаналізу студентів, їх самокритиці, плануванню напрямів особистісного та професійного самовдосконалення, тобто формуванню особистісної готовності. Таким чином, була забезпечена взаємозв'язана, безперервна система формування готовності майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР.

Спираючись на роботи К. Бакланова⁷²⁷, В. Бочарової⁷²⁸, О. Гонєєва⁷²⁹, В. Поліщук⁷³⁰ та інших дослідників, окреслено п'ять взаємозв'язаних *стадій*, які відображали процес *формування готовності майбутніх соціальних педагогів до профілактичної антинаркотичної діяльності* та сприяли забезпеченню індивідуального підходу до кожного студента. Охарактеризуємо ці стадії:

⁷²⁷ Бакланов К. В. Формирование основ самосознания социального педагога в процессе профессиональной подготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Бакланов Константин Владимирович. – М., 1998. – 180 с.

⁷²⁸ Бочарова В. Г. Социальная работа : знакомство с профессией / В. Г. Бочарова. – М. : Просвещение, 2006. – 46 с.

⁷²⁹ Гонеев А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонеев ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

⁷³⁰ Поліщук В. Теоретичні підходи щодо моделювання особистості соціального педагога // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 122–124. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

1) адаптаційна стадія. На цій стадії формування задоволеності студентів вибором соціально-педагогічної професії, усвідомлення ними її соціальної цінності, прагнення до опанування основ професійної антинаркотичної діяльності поєднується зі спонтанністю у виборі шляхів і засобів професійного розвитку, інтенсивним пошуком професійних та особистісно значущих життєвих орієнтирів. Враховуючи означене, на цій стадії важливо зберегти інтерес студентів до соціально-педагогічної діяльності загалом і розвинути його до занять профілактичною діяльністю.

2) орієнтувальна стадія. На цій стадії починає проявлятися позитивне ставлення до соціально-педагогічної діяльності, розуміння значущості психолого-педагогічної підготовки в професійному становленні майбутнього соціального педагога-превентолога, критична самооцінка своїх соціально-педагогічних умінь і здібностей у профілактичній діяльності, ініціативність у деяких сферах позанавчальної діяльності. На цій стадії важливо створити оптимальні умови для реалізації студентами свого бажання займатися профілактичною діяльністю та поступово «озброїти» необхідним теоретико-методичним багажем, який їм дозволить не втратити впевненість у своїх силах у сфері антинаркотичної профілактики. Крім того, важливо проводити розумне ненав'язливе керівництво діяльністю студента.

3) репродуктивна стадія характеризується стійким позитивним ставленням до професійної антинаркотичної діяльності, усвідомленням своєї ролі та свого місця в ній, вираженим прагненням до самоствердження та самореалізації у профілактичній роботі з дітьми, схильними до вживання ПАР, наявністю досить високого рівня емпатії, толерантності та рефлексії в профілактичній антинаркотичній роботі з дітьми. Студентів, що досягли цієї стадії, доцільно поступово залучати до самостійної організації різноманітних заходів антинаркотичного характеру та сприяти прояву їх ініціатив у сфері формування здорового способу життя.

4) реконструктивно-творча стадія. Студенти, що досягли цієї стадії відзначаються сформованістю мотиваційного компоненту готовності до профілактичної антинаркотичної діяльності з дітьми, наявністю необхідного об'єму базових соціально-педагогічних і профілактично-коректувальних знань, умінь і навичок, вираженою особистісною позицією щодо дитини як суб'єкта профілактичного процесу, високим рівнем сформованості базових компетентностей у

сфері профілактики вживання дітьми ПАР, готовністю до самореалізації в превентивній діяльності з дітьми, схильними до вживання ПАР.

Слід наголосити, що реконструктивно-творча стадія є перехідною і свідчить про готовність студента самостійно організовувати профілактичну антинаркотичну роботу. Студенти, що досягли цієї стадії, починають активно залучатися до організації профілактичної роботи в освітніх установах і соціальних службах, тобто до заходів, передбачених **практичним етапом** експериментальної роботи (семінари-практикуми з елементами тренінгів для батьків та педагогів, виїзні соціальні марафони щодо пропаганди здорового способу життя, просвітницька групова робота з дітьми, інтерактивні театри, ігротеки антинаркотичного спрямування та ін.).

Спираючись на основоположні ідеї формування готовності студента до професійної соціально-педагогічної діяльності (Ю. Бойко⁷³¹, О. Гонєєв⁷³², О. Горпинич⁷³³, Л. Завацька⁷³⁴ та ін.) та представлені у підрозділі 7.2 тенденції підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР, вважаємо за доцільне визначити наступні **педагогічні принципи підготовки** студентів до профілактики вживання ПАР:

– *принцип неперервності соціально-педагогічної освіти*, тобто опанування професійно значущими якостями та компетентностями не лише під час планових лекційних чи семінарських занять, а у всіх видах навчальної та позанавчальної роботи;

⁷³¹ Бойко Ю. Ю. Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. Ю. Бойко. – Київ, 2008. – 22 с.

⁷³² Гонєєв А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонєєв ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

⁷³³ Горпинич О. В. Теоретические аспекты подготовки социального педагога в системе высшего образования / О. В. Горпинич // Молодь і соціальний розвиток на сучасному етапі : зб. статей за матер. міжнар. наук.-практ. конфер., Запоріжжя, 21-25 травня 1997 р. / під заг. ред. Л. І. Міщик. – Ч.1. – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – С. 50-57.

⁷³⁴ Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посібн. для ВНЗ / Л. М. Завацька. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. – 240 с.

– *принцип діяльності*, який передбачає, що професійні якості студента як суб'єкта профілактичної діяльності формуються в цій же діяльності або в діяльності, яка її моделює (навчально-професійній);

– *принцип активності*, тобто забезпечення постійної відкритості студентів новому досвіду, активного залучення їх до спільної діяльності з педагогами, керівниками молодіжних об'єднань, дітьми, їхніми батьками;

– *принцип проблемного підходу до організації антинаркотичного навчання*, тобто реалізація діяльності щодо опанування професійною обізнаністю та основними компетентностями у сфері профілактики шляхом виконання завдань спочатку репродуктивного, але переважно проблемно-пізнавального характеру;

– *принцип особистісної спрямованості*, який передбачає спрямованість на інтереси та потреби студентів, створення умов, що сприяють творчому підходу до розв'язання професійних завдань, самовираженню, розвитку психологічних механізмів самоусвідомлення, самопізнання, самоприйняття;

– *принцип цілісності, комплексності, системності* у формуванні змістовно-структурних характеристик готовності.

Таким чином, визначені етапи формування готовності студентів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин дозволяють забезпечити певну логіку соціально-педагогічної роботи щодо підготовки студентів до превентивної діяльності.

РОЗДІЛ 10. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФІЛАКТИКИ ВЖИВАННЯ ДІТЬМИ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

10.1. Система підготовки студентів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин

За результатами нашого дослідження недоліком сучасної системи підготовки майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах як України, так і низки зарубіжних країн є те, що вона не забезпечує достатнього рівня готовності студентів до профілактичної діяльності, зокрема, у сфері вживання дітьми ПАР. Враховуючи це, нами зроблено спробу обґрунтувати новий підхід до організації цього процесу, основні положення якого нами представлено нижче.

Зазначимо, що у монографії «Професійна підготовка соціального педагога (педагогічний, психологічний і управлінський аспекти)» Л. Міщик зауважує: «...Кінцевою метою підготовки студента в університеті є засвоєння ним до моменту закінчення навчання певної системи діяльності фахівця конкретного профілю, відповідної спрямованості його особистості. Рівень засвоєння системи діяльності може бути оцінений за допомогою системи приватних критеріїв»⁷³⁵. Співвіднівши висловлену думку з темою нашого дослідження, можна сказати, що кінцевою метою підготовки виступає готовність студента – майбутнього соціального педагога-превентолога до профілактики вживання дітьми ПАР, а приватними критеріями – мотиваційні тенденції у сфері превентивної діяльності, професійна обізнаність у сфері профілактики вживання дітьми ПАР та інші, що співвідносяться нами з основними компонентами готовності як особистісного утворення.

Крім того, слід наголосити, що сформувати готовність до професійної діяльності, зокрема, до профілактики вживання дітьми ПАР, можливо тільки в процесі підготовки до професійної діяльності.

⁷³⁵ Мищик Л. И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты) / Л. И. Мищик ; Запорожский гос. ун-т. – Запорожье, 1996. – 104 с.

Саме підготовка є процесом, а готовність – результатом цього процесу. Враховуючи означене, багато дослідників дотримуються думки, що процес підготовки буде більш успішним, якщо у ньому хоча б умовно виокремити основоположні складові, або компоненти. Зокрема, О. Пехота та А. Старєва називають такі компоненти професійно-педагогічної підготовки вчителя:

- засвоєння загальнопедагогічних і предметно-методичних знань;

- формування практичних умінь і навичок (інформаційних, організаторських, комунікативних, операційних, технологічних, дослідницьких, проєктивних, самоосвіти та ін.);

- формування та розвиток педагогічних здібностей (дидактичних, методичних, технологічних, конструктивних, комунікативних та ін.);

- розвиток інтелектуальної сфери майбутнього фахівця (мислення, ерудиції, пам'яті, усної та письмової мови та ін.)⁷³⁶.

Аналіз змісту вказаних складових дозволяє констатувати, що дослідники співвідносять компоненти процесу підготовки з компонентами готовності до професійної вчительської діяльності. Подібну позицію ми зустрічаємо і в низці інших наукових праць, присвячених питанням професійної підготовки. Зокрема, О. Тютюнник звертає свою увагу на теоретичний компонент підготовки, який має бути спрямованим на «формування системи знань, сконцентрованих у спеціальних наукових дисциплінах, пізнавальної спрямованості студентів, наукового і практичного інтересу до опанування знань, інтелектуальних умінь і навичок, які формують впевненість, розвивають пізнавальні здібності майбутнього спеціаліста»⁷³⁷. В. Мішкурова, М. Пашенко, Т. Перепелюк та інші дослідники як невід'ємний компонент підготовки розглядають практичну підготовку майбутніх фахівців, зокрема, перенесення теоретичного матеріалу на сприятливий для

⁷³⁶ Пехота О. М. Особистісно орієнтоване навчання: підготовка вчителя : монографія / О. М. Пехота, А. М. Старєва. – Миколаїв : Іліон, 2005. – 272 с.

⁷³⁷ Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – 398 с.

стимулювання пізнавально-практичної активності студента ґрунт, вироблення індивідуального професійного стилю роботи⁷³⁸.

Ю. Галагузова⁷³⁹, А. Капська⁷⁴⁰, О. Карпенко⁷⁴¹ та інші вчені важливим компонентом системи підготовки соціального педагога та працівника називають технологічну підготовку, що сприяє опануванню широким арсеналом методів, форм, прийомів, засобів і способів управління соціально-педагогічним процесом. А. Белінська⁷⁴², Ю. Бойко⁷⁴³, В. Масленнікова⁷⁴⁴, Г. Серих⁷⁴⁵ та інші науковці наголошують також на важливості реалізації компоненту психологічної підготовки студентів у ВНЗ. О. Федоренко обґрунтовує необхідність розробки мотиваційного компоненту підготовки до професійної діяльності⁷⁴⁶.

⁷³⁸ Практична підготовка студентів педагогічних вузів / Мішкурова В. Ф., Пащенко М. І., Перепелюк Т. Д. [та ін.]. – К. : Науковий світ, 2003. – 98 с.

⁷³⁹ Галагузова Ю. Н. Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Галагузова Юлия Николаевна. – М., 2001. – 344 с.

⁷⁴⁰ Комуникативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / А. Й. Капська, Л. В. Долинська, О. Г. Карпенко, В. С. Филипчук ; за ред. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 87 с.

⁷⁴¹ Карпенко О. Г. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. Г. Карпенко. – К., 2008. – 44 с.

⁷⁴² Тюптя О. В. Формування психологічної готовності до соціономічної професійної діяльності (на прикладі професії «соціальний педагог») : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. В. Тюптя. – К., 1999. – 21 с.

⁷⁴³ Бойко Ю. Ю. Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. Ю. Бойко. – Київ, 2008. – 22 с.

⁷⁴⁴ Тюптя О. В. Формування психологічної готовності до соціономічної професійної діяльності (на прикладі професії «соціальний педагог») : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. В. Тюптя. – К., 1999. – 21 с.

⁷⁴⁵ Серых А. Б. Формирование готовности педагога к работе с виктимными детьми / Анна Борисовна Серых ; Балтийский ин-т экономики и финансов (БИЭФ). – Калининград : БИЭФ, 2000. – 156 с.

⁷⁴⁶ Федоренко О. І. Система підготовки майбутніх правоохоронців до соціальної та виховної роботи з підлітками : монографія / Олена Іванівна Федоренко. – Харків : Нове слово, 2007. – 330 с.

Разом із тим, аналіз вказаних вище компонентів показує, що досить часто науковці, котрі їх обґрунтували, розглядають готовність як тотожну процесу підготовки, а останню швидше як статичне, аніж динамічне явище. Ми притримуємося думки, що такий поділ є досить умовним, оскільки при правильній організації процесу підготовки студентів до соціально-педагогічної діяльності, він повинен передбачати оптимальне поєднання всіх компонентів. Лише тоді ми зможемо говорити, що в кінцевому результаті забезпечимо достатньо високий рівень готовності студента до соціально-педагогічної діяльності. У зв'язку із цим ми підтримуємо позицію Л. Вейланде, котра серед основних компонентів підготовки майбутнього соціального педагога до професійної діяльності називає цілі, зміст, засоби підготовки, діяльність студентів і діяльність викладача⁷⁴⁷. Тобто загалом вона співвідносить компоненти процесу підготовки до професійної діяльності зі структурою педагогічного процесу як такого.

Враховуючи означену позицію та модернізувавши її до завдань нашого дослідження нами обґрунтовано **систему підготовки майбутнього соціального педагога-превентолога до профілактики вживання дітьми ПАР** (рис. 10.1.1). При розробці представленої системи, ми керуємося тим, що майбутні фахівці повинні не тільки опанувати теоретичні засади здійснення профілактичної діяльності та навчитися втілювати у життя окремі елементи практичної діяльності. На наш погляд, процес підготовки у зазначеному напрямі повинен бути цілеспрямований та сприяти формуванню всіх компонентів готовності як цілісного особистісного утворення.

Тому в процесі підготовки майбутніх фахівців ми значну увагу надаємо не лише опануванню системою превентивної діяльності соціального педагога, а також наголошуємо на необхідності реалізації студентами на практиці індивідуального підходу до дітей, що вживають психоактивні речовини.

Проведемо аналіз компонентів, представлених на рис. 10.1.1.

⁷⁴⁷ Вейланде Л. В.-В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В.-В. Вейланде. – Одеса, 2005. – 21 с.

Рис. 10.1.1. Система підготовки майбутніх соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми

Насамперед зазначимо, що у дослідженні ми говоримо про діяльність, спрямовану на підготовку студентів, алгоритм якої і буде відображати обґрунтована система підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР. З іншого боку, вона відображатиме зміст взаємодії студентів, викладачів та інших учасників соціально-педагогічного процесу, метою та кінцевим результатом якої стане високий рівень готовності майбутніх фахівців до превентивної діяльності.

Створена система підготовки розглядається нами як складова цілісної педагогічної системи навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі. Її результативність і вплив на успішність підготовки студентів до профілактики вживання дітьми ПАР перевірено при організації відповідної експериментальної соціально-педагогічної роботи.

Як показано на рис. 10.1.1, *метою* реалізації обґрунтованої системи є підготовка майбутній соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми ПАР. Однак, враховуючи виявлені недоліки сучасної підготовки, яка теж загалом передбачає підготовку студентів – майбутніх соціальних педагогів до виконання профілактичних функцій, мета була уточнена низкою специфічних *завдань*. Серед яких:

1. Оптимізація процесу підготовки майбутніх соціальних педагогів до превентивної діяльності. Виконання цього завдання передбачає, насамперед, окреслення основних напрямків і специфіки організації результативної профілактики вживання ПАР в освітньому середовищі школи.

Вказане завдання також вимагає визначення умовних етапів процесу підготовки студентів, гіпотетичного прогнозування (за результатами пілотажного дослідження) соціально-педагогічних умов, що сприяють підготовці майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР, та планування змісту процесу підготовки (форм, методів, технік, засобів, заходів, прийомів тощо).

2. Підвищення рівня готовності студентів до здійснення профілактики вживання дітьми ПАР. Виконання означеного завдання неможливе без обґрунтування моделі фахівця – майбутнього соціального педагога-превентолога, а також структури і критеріїв готовності майбутнього соціального педагога до профілактики вживання дітьми ПАР. Зауважимо, що збільшення числа професійно

підготовлених фахівців у сфері профілактики вживання ПАР дітьми неможливе без виявлення наявних труднощів і недоліків.

Крім того, вказане завдання передбачає практичну реалізацію обґрунтованої нами системи підготовки, тобто формування готовності майбутнього соціального педагога до ведення профілактичної діяльності та виявлення рівня готовності студентів по проблемі профілактики, тобто постійний моніторинг.

3. Стабілізація ситуації вживання ПАР дітьми через реалізацію профілактичних програм самими студентами. Ми вважаємо, що оптимізація процесу підготовки та підвищення рівня готовності до профілактичної діяльності повинні бути невід'ємно пов'язані з розвитком, насамперед, у самих студентів стратегій і навичок поведінки, що веде до здоров'я і перешкоджає вживанню ПАР, а також з реалізацією студентами профілактичних програм, адаптованих до умов загальноосвітніх установ, соціальних служб та інших закладів. Така робота сприяє формуванню відповідної антинаркотичної установки та установки на здоровий спосіб життя у дітей та свідчить, що процес підготовки справді є успішним, студенти стають компетентними у низці напрямів роботи, пов'язаних із профілактикою.

Розглянувши окремі процесуальні моменти підготовки майбутніх соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми ПАР, наголосимо, що всі вони пов'язані зі **змістом підготовки**. Його ми розуміємо як *педагогічно адаптовану систему знань, способів діяльності, досвіду творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення, засвоєння якої забезпечить формування особистості студента, готового до виконання професійної діяльності щодо профілактики вживання дітьми ПАР*.

Основні **складові змісту підготовки** (система знань і вмінь, досвід творчої діяльності, досвід здійснення способів діяльності, досвід емоційно-ціннісного ставлення) співвідносилися нами з основними структурними компонентами готовності студента – майбутнього соціального педагога до превентивної діяльності та обумовлюють вибір відповідних форм і методів підготовки. Останні нами визначаються у відповідності з окресленими соціально-педагогічними умовами підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР. Саме вони сприяють успішному втіленню обґрунтованої системи підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР.

10.2. Умови ефективної підготовки соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин

Дані, отримані в ході проведення констатувального етапу експериментальної роботи, свідчать, що, якщо не ставити за мету цілеспрямовану підготовку майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР й не шукати нових підходів до розв'язання цієї проблеми, то в традиційній системі освітнього процесу опанування необхідного обсягу знань, умінь і навичок для такої роботи не відбувається. У зв'язку із цим більшість дослідників проблем професійної підготовки (Д. Александров⁷⁴⁸, Л. Вейланде⁷⁴⁹, В. Гетьман⁷⁵⁰, М. Малькова⁷⁵¹, Н. Пихтіна⁷⁵², О. Разживін⁷⁵³, З. Фалинська⁷⁵⁴ та ін.) сходяться на думці, що підготовку до

⁷⁴⁸ Александров Д. Г. Социально-педагогические условия формирования готовности будущих офицеров к профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Александров Дмитрий Геннадьевич. – Н. Новгород, 2005. – 149 с.

⁷⁴⁹ Вейланде Л. В.-В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В.-В. Вейланде. – Одеса, 2005. – 21 с.

⁷⁵⁰ Гетьман В. А. Формирование профессиональной готовности будущих педагогов к работе по профилактике наркомании в подростковой среде : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / В. А. Гетьман. – Ставрополь, 2009. – 20 с.

⁷⁵¹ Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». – Луганськ, 2006. – 20 с.

⁷⁵² Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. П. Пихтіна. – Київ, 1999. – 16 с.

⁷⁵³ Разживин О. А. Педагогическая технология подготовки будущих учителей к профилактике наркомании : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования». – Самара, 2008. – 22 с.

⁷⁵⁴ Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед.

відповідної професійної діяльності, в тому числі й антинаркотичної профілактичної діяльності, необхідно здійснювати спеціально, тобто на фоні певних умов.

Звернення до тлумачного словника показує, що **умова** – це «...3. *Необхідна* обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь. ... 4. Обставини, *особливості* реальної дійсності, при яких відбувається або здійснюється що-небудь»⁷⁵⁵. Тобто умови покликані забезпечити таку ситуацію, яка сприятиме здійсненню певної діяльності. Враховуючи означене, можливість удосконалення діючої системи професійно-педагогічної підготовки щодо формування готовності студентів – майбутніх соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми ПАР ми вбачаємо в реалізації комплексу **соціально-педагогічних умов**, що включає:

- створення в освітній установі особистісно-орієнтованого культурно-оздоровчого середовища;
- формування стійкої антинаркотичної установки та культури здорового способу життя у студентів – майбутніх соціальних педагогів;
- розвиток професійної обізнаності на компетентнісній основі;
- цілеспрямоване залучення студентів до активної антинаркотичної діяльності.

Реалізація вказаних соціально-педагогічних умов є складовою обґрунтованої нами системи підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР. Окреслені соціально-педагогічні умови, по-перше, визначено з урахуванням діагностичних результатів дослідження, а, по-друге, співвіднесено з етапами реалізації системи підготовки, її змістом, відповідними формами та методами роботи. Це забезпечує, з одного боку, провідну роль соціально-педагогічних умов при досягненні результативності експериментальної роботи щодо впровадження системи підготовки, а, з іншого боку, комплексність і системність у реалізації обґрунтованої системи підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР.

наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / З. З. Фалинська. – Вінниця, 2006. – 21 с.

⁷⁵⁵ Новий тлумачний словник української мови у трьох томах : Т. 3. / [укладачі Василь Яременко, Оксана Слітушко]. – вид. 2-е, виправ. – Київ : Аконіт, 2003. – 863 с.

Розкриємо зміст і специфіку впровадження спрогнозованих соціально-педагогічних умов.

Першою соціально-педагогічною умовою, яка має не меті забезпечити успішну підготовку соціальних педагогів до превентивної діяльності, є – створення в освітній установі особистісно-орієнтованого культурно-оздоровчого середовища. Слід наголосити, що характер цієї умови наскрізний, оскільки її забезпечення прямо пов'язане з реалізацією трьох інших соціально-педагогічних умов.

Як свідчать дослідження І. Ченбай⁷⁵⁶ та власний досвід педагогічної роботи, між культурою мікросередовища та установками індивіда щодо залежної поведінки існує певне співвідношення, зокрема: «*абстинентна культура*» – установка на повне утримання від вживання ПАР; «*амбівалентна культура*» – двозначні установки щодо вживання ПАР; «*ліберальна культура*» – установки, що допускають вживання ПАР, але заперечують відверту наркотизацію; «*патологічна культура*» – наркотичні установки, що допускають будь-які прояви вживання ПАР.

Враховуючи означене, реалізація першої умови передбачає:

1. *Оздоровлення студентського мікросередовища* в процесі консультування викладачів щодо відбору педагогічно ефективних методів і прийомів для розкриття переваг здорового способу життя; використання системи засобів навчання таких курсів – «Екологія», «Основ медичних знань» та інших, що забезпечує усвідомлене сприйняття студентами їх практичної значущості; оптимального використання позанавчальних форм роботи з фізичного виховання (Дні здоров'я, естафети здоров'я, змагання «Козацькі забави» та ін.).

2. *Створення в освітній установі пріоритету культури здорового способу життя.* Сюди ми відносимо:

– актуалізацію спортивних заходів серед студентів, їх батьків і викладачів (спільні конкурси «Спортивна сім'я», змагання «Головне – не перемога, а здоров'я», «Спорт замість наркотиків», забіги «В

⁷⁵⁶ Ченбай І. В. Інноваційні підходи до структуризації діяльності волонтерської групи щодо профілактики адиктивної поведінки у молодіжному середовищі / І. В. Ченбай // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / [Алла Йосипівна Капська (заг.ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг.ред.)]. – Черкаси : ЧНУ, 2003. – 248с. – С. 228-232.

здоровому тілі – здоровий дух», «Молодь за здоровий спосіб життя» тощо);

– пропаганду і підтримку сімей студентів і співробітників, які ведуть здоровий спосіб життя (висвітлення досвіду їх життєдіяльності, створення з них груп допомоги для «групи ризику», проведення спільних зустрічей для ознайомлення з їхніми здобутками у сфері формування ЗСЖ «Я хочу і я можу» та ін.);

– розробку брошур щодо формування здорового способу життя, профілактики соціально небезпечних захворювань («Гютюнові міфи», «Обережно! Наркоманія», «Не дури себе», «СНІД стосується кожного» та ін.);

– реалізацію циклу профілактичних бесід на кураторських годинах щодо проблем здоров'язбереження («Чи в добрій ви формі?», «Чи можна ваш спосіб життя вважати здоровим?», «Стреси у вашому повсякденному житті», «Шляхи забезпечення свого життя і здоров'я» та ін.);

– впровадження системи самодіагностики здоров'я студентів (психосоматичного, духовно-етичного та соціального), а також системи їх самооздоровлення («Ритмопластика як оздоровча технологія», «Гімнастика для очей і пальців», самомасаж, саморелаксація тощо).

3. Екологізацію простору та архітектури навчального закладу.

Так, у ході бесід зі студентами, а також на основі їх самостійних пошуків показано, що вирощування кімнатних рослин сприятиме очищенню повітря та зниженню рівня втомлюваності, емоційної виснаженості, оскільки від летючих фітонцидів амариліса, агапантуса, зіферантеса, гіпеаструма хлорофітуму, мирту, розмарину, аглаонеми, аспарагуса, криптомерії, ялівця, сосни та інших рослин деякі бактерії гинуть швидше, ніж від фітонцидів часнику. Про це свідчать дослідження С. Капранова, Г. Капранової, Л. Пенської⁷⁵⁷, А. Товстоухова⁷⁵⁸ та інших практиків. Крім того, рослини наповнюють приміщення негативно зарядженими іонами, які поглинають випромінювання телевізорів і комп'ютерів. Враховуючи

⁷⁵⁷ Капранов С.В. Растения в ноосфере и здоровье человека / С.В. Капранов, Г.В.Капранова, Л.А Пенская. – Луганск : Янтарь, 2008. – 256 с.

⁷⁵⁸ Екологічна енциклопедія : В 3 т. / [редколегія : А.В. Товстоухов (гол. ред.) та ін.]. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2007. – Т.2 : Є-Н. – 416 с.

означене, студентами пропонується розподіляти між собою аудиторії, озелененням яких слід було займатися. Поряд із цим, студенти підводяться до думки, що безбарвне оточення (біло – сіро – коричневе) з лініями, що ритмічно повторюються, підвищує стомлюваність людини, знижує емоційний настрій. Адже рідко можна зустріти в аудиторіях малюнки, картини, які могли б нейтралізувати сумовитість інтер'єру; переважно це навчально-наочні посібники та портрети. У зв'язку з цим необхідно використовувати можливості цього поля діяльності для прояву ініціативи (звичайно науково обґрунтованої), реалізації творчої активності як студентів, так і викладачів з метою естетичного оформлення аудиторій, коридорів, інших навчальних приміщень.

Щодо *другої соціально-педагогічної умови – формування стійкої антинаркотичної установки та культури здорового способу життя у студентів – майбутніх соціальних педагогів*, то її обґрунтування зумовлено усвідомленням того факту, що успішність підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів тісно пов'язана з вихованням культури здорового способу життя та профілактикою вживання ПАР безпосередньо у студентської молоді. Як зауважує з цього приводу О. Разживін, «проникнення наркоманії в стіни навчального закладу (загальноосвітнього або професійного), як і ступінь розповсюдження наркоманії, є серйозним показником зниження ефективності формальної діяльності установи освіти»⁷⁵⁹. У зв'язку із цим, розробка та реалізація обґрунтованої нами системи підготовки студентів до профілактичної антинаркотичної діяльності передбачає профілактику вживання психоактивних речовин у самих студентів – майбутніх соціальних педагогів як важливий наслідок.

Аналізуючи роль вищих навчальних закладів у профілактичній діяльності, Н. Лопатєва та О. Пономарьов, наголошують, що «виш – установа, однією з головних цілей якої є всебічний розвиток особистості, зміцнення фізичного і психічного здоров'я студентів»⁷⁶⁰.

⁷⁵⁹ Разживин О. А. Педагогическая технология подготовки будущих учителей к профилактике наркомании : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования». – Самара, 2008. – 22 с.

⁷⁶⁰ Пономарев А. В. Позитивная стратегия первичной профилактики наркомании в вузе / А. В. Пономарев, Н. С. Лопатєва // Вестник Красноярського державного університета. – Красноярськ, 2006. – № 3/2. – С. 125–130.

При цьому дослідники^{761 762} визначають низку можливостей, якими володіє ВНЗ як соціальний інститут, для організації профілактичної антинаркотичної роботи: необхідна атмосфера, умови для самореалізації особистості студента; наявність команди висококваліфікованих фахівців (організаторів позанавчальної виховної роботи, викладачів, психологів та ін.) для організації даної роботи; можливість прищеплення навичок здорового способу життя при здійсненні навчально-виховного процесу; вплив на рівень домагань і самооцінку студентів при організації позанавчальної виховної діяльності.

Враховуючи вище означене, *профілактичні заходи у рамках стратегії первинної профілактики* передбачають розв'язання таких **завдань**:

– формування особистісних ресурсів студентів, які забезпечують розвиток у молоді соціально-нормативного життєвого стилю з домінуванням цінностей здорового способу життя, та дієвої установки на відмову від прийому ПАР;

– впровадження в освітньому середовищі інноваційних педагогічних і психологічних технологій, що забезпечують розкриття творчого потенціалу кожного студента, особливо першокурсників;

– розвиток у них культури здорового способу життя та відмову від вживання ПАР.

Вказані завдання окреслені нами з метою забезпечення визначеної педагогічної умови.

Реалізація другої соціально-педагогічної умови – *формування стійкої антинаркотичної установки та культури здорового способу життя у студентів – майбутніх соціальних педагогів* – передбачає:

1. *Соціально-педагогічний супровід*, що має на меті підтримку першокурсників у період адаптації в університеті. Як вказується в «Концептуальній програмі профілактики наркоманії у вищому навчальному закладі», «багато першокурсників бувають

⁷⁶¹ Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки студентів (на прикладі навчальних закладів I-II рівня акредитації): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Золотова Ганна Дмитрівна. – Луганськ, 2005. – 238 с.

⁷⁶² Листопад А. А. Профілактика наркоманії в студенческой среде : учеб. пособие / Алексей Анатольевич Листопад ; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. – О. : Маяк, 2005. – 312 с.

розгубленими та потребують чийогось наставництва – вони чекають, щоб їм пояснили, що таке університет, щоб допомогли на перших порах організувати їх нове, студентське життя»⁷⁶³. В тому випадку, коли студент отримує таку підтримку, він почувається впевнено та орієнтується на позитивний особистісно-професійний ріст. В протилежному випадку студент, який, можливо, мав труднощі в адаптації і в умовах школи, потрапляючи в нове середовище, особливо в ситуації великого міста, не завжди може протистояти «спокусам» самостійного і незалежного життя, залучається до асоціальних об'єднань, починає експериментувати із «розслаблюючими» чи «тонізуючими» засобами. Саме тому в цей період так важлива особа, «яка супроводжує».

Досвід практичної реалізації такої форми роботи показав, що роль супровідника повинен виконувати не викладач, не куратор, а, краще за все, студент / студенти старших курсів. У такому випадку вони, розподіливши між собою першокурсників (по 3-4 особи), зможуть допомогти їм познайомитися з університетом, інститутом, факультетом і один із одним, а також сприятимуть створенню позитивного оточення без нездорової конкуренції, з одного боку, та аутсайдерства, з іншого. Практика також засвідчила, що таке спілкування, крім того, сприяє підвищенню професійної мотивації студентів молодших курсів, оскільки вони бачать на практиці, в чому полягає покликання і призначення соціального педагога, хоча й початківця. З іншого боку, студенти старших курсів у такій формі відпрацьовують на практиці навички соціально-педагогічного супроводу осіб групи ризику та отримують елементарний досвід профілактики дезадаптації, а також, безперечно, досвід профілактики залучення до різних форм соціально-небезпечної поведінки, зокрема, вживання ПАР.

2. *Здійснення студентами «самофутурування»* (від англ. future – майбутнє) – форма роботи, що передбачає побудову моделей бажаного особистісного та професійного майбутнього.

⁷⁶³ Концептуальная программа профилактики наркомании в высшем учебном заведении [Электронный ресурс] // Материалы международного волонтерского лагеря VSU-38 «Молодежь против наркотиков», проходившего в Уральском государственном университете путей сообщения, г. Екатеринбург, 17-31 августа 2000 г. / [Перевод на русский язык – Е. И. Готлиб]. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/agit/10.html> с.1

Дослідження деяких науковців⁷⁶⁴ дозволяють нам виокремити та апробувати основні шляхи здійснення самофутурування студентами, зокрема:

– включення відомих знань про себе (психофізіологічні особливості, особистісні риси, здібності та ін.) в конструйовану модель бажаного професійного та особистісного майбутнього (словесне малювання, створення колажів, написання творів-роздумів на теми «Я відпочиваю», «Я розважаюся», «Я та мої друзі», «Я – висококласний фахівець», «Я – успішний превентолог», «Я – випускник ВНЗ», «Я – сім'янин» та ін.);

– побудова антимоделей майбутнього («Мій відпочинок у наркотиках», «Наркотики і здоров'я», «Мої друзі – гашиш та екстазі», «Наркотики – і моя кар'єра», «Наркотики і сім'я» та ін.);

– накреслення стратегій подолання шкідливих звичок (у вигляді кроків, гілок дерева, пелюсток квітки, що росте чи гине тощо);

– презентація та обговорення результатів самофутурування у групах, організація виставок футуро-проектів.

Досвід роботи довів, що така візуалізація образів майбутнього наділяється спонукальною силою та починає допомагати студентам здійснювати вплив на сьогодишній розвиток їх професійно-педагогічної культури та культури здорового способу життя.

3. Проведення акцій за здоровий спосіб життя. Мета таких акцій – привернути увагу студентів, насамперед першокурсників, до проблем, пов'язаних із алкоголем та іншими психоактивними речовинами; задуматися над життям з ПАР і без них, оцінити переваги ЗСЖ. Щоб почати програму організації акцій, необхідний координатор, який відповідає за всі заходи і за зв'язок студентів із викладачами. На перших етапах упровадження цієї форми роботи обов'язки таких координаторів виконують заступники директорів інститутів з виховної роботи. Потім до роботи залучаються куратори груп першокурсників, студентські декани, старости, профорги. Популяризація таких акцій сприяє поступовому переходу їх із розряду «обов'язково-добровільних» до розряду «добровільно-бажаних». При цьому координатора повинна підтримувати надійна

⁷⁶⁴ Гомонюк О. Педагогічні аспекти формування професійно-педагогічної культури майбутнього соціального педагога / О. Гомонюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 45–48. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

виконавча група, що складається з представників всіх груп та курсів, залучених до експериментальної роботи.

Головним завданням впровадження такої форми роботи є, насамперед, порушення інтересу до проблем нарковживання, тютюнопаління, вживання алкоголю та ЗСЖ. У зв'язку із цим кожна акція повинна спрямовуватися на висвітлення якогось конкретного аспекту вищеназваних проблем та включати в себе: вивчення обставин проблеми з наркотиками (тютюнопаління, вживання алкоголю) в університеті (інституті, на факультеті) та ознайомлення з місцевою ситуацією; підготовку й аналіз плакатів наркотичної реклами та антиреклами ПАР (дод. Ж.1), радіо-виступи та медіа-презентації «Вибір», «Солодкий дим – гіркий попіл», «Димок» та ін.; візити до професійних установ, які займаються профілактикою та боротьбою з наркоманією, алкоголізмом; зустрічі з фахівцями-наркологами, психотерапевтами і соціальними працівниками.

Важливим кроком при організації антинаркотичних акцій є залучення самих студентів до їх підготовки і проведення, а також співпраця з міськими соціальними службами при проведенні щорічних акцій: 20.11. – День відмови від куріння; 1.03. – Міжнародний день боротьби з наркоманією; 7.04. – Всесвітній день здоров'я; 31.05. – День без куріння; 26.06. – День боротьби з наркоманією і розповсюдженням наркотиків; 27.09. – Всесвітній день туризму і т.д. Така робота допомагає формуванню активної життєвої позиції та особистої відповідальності у майбутнього соціального педагога за збереження життя і здоров'я населення нашої країни.

4. *Упровадження елементів профілактики вживання ПАР через викладання загальнопрофесійних і спеціальних дисциплін*, зокрема: правові аспекти розповсюдження, зберігання та вживання наркотиків – курс «Правознавство»; механізми дії ПАР на організм людини – курси «Охорона здоров'я», «Безпека життєдіяльності»; соціально-педагогічна профілактика вживання ПАР – курси «Валеологія», «Психологія», в рамках програмних тем із курсів спеціальності та спеціалізації.

5. *Організацію молодіжних кафе* на базі наявних в навчальних закладах ресурсних центрів. Останні виконують не лише функції доступу до Інтернету та спеціально підібраної бібліотеки, а й стають місцем, де студенти починають зустрічатися і спілкуватися, планувати та організовувати свої проекти й акції, займатися оформленням різних культурних програм, вечірок, музичних

концертів, виставок та інших заходів, пов'язаних із тематикою здорового способу життя.

Щодо *третьої* прогнозованої нами *соціально-педагогічної умови*, то вона передбачає **розвиток професійної обізнаності студентів – майбутніх соціальних педагогів на компетентнісній основі**. Як нами встановлено у ході модернізації системи підготовки фахівців з'являються принципово нові підходи до організації процесу навчання, зокрема – компетентнісний підхід. Переважання на сьогоднішній день когнітивнісного підходу в навчанні (як у середній, так і у вищій школі), на думку деяких дослідників^{765 766}, створює проблемну ситуацію, оскільки продовжує домінувати така процедура отримання знань, при якій особа того, хто навчається, – учня, студента – виводиться як за межі теоретичних конструкцій навчання і виховання, так і за рамки практичної педагогічної діяльності. Компетентнісний підхід передбачає, що знання повинні засвоюватись не готові, а здобуватись у процесі діяльності. Разом із тим повинні формуватись уміння порівнювати, протиставляти, застосовувати набуті знання, вміння та навички на практиці.

Необхідний рівень компетентності забезпечується, насамперед, шляхом *використання інтерактивних форм, методів і прийомів у процесі навчальної діяльності*. Така робота сприяє розширенню світогляду студентів, отриманню ними адекватної інформації з означеної проблематики, знань про профілактику наркоманії, формуванню активної життєвої позиції та професійної компетенції.

Реалізація *третьої* прогнозованої соціально-педагогічної умови – *розвиток професійної обізнаності студентів – майбутніх соціальних педагогів на компетентнісній основі* – передбачає:

1. *Використання інтерактивних форм, методів і прийомів у процесі навчальної діяльності*: конкурси інформаційних і науково-пізнавальних газет щодо виховання культури здорового способу життя та профілактики вживання ПАР у сучасному суспільстві; студентські конференції та круглі столи («Наркотики в житті моїх друзів» та ін.) щодо проблем здорового способу життя в молодіжному

⁷⁶⁵ Компетентність як пріоритетний напрямок розвитку особистості в системі сучасної освіти / О. Карбованець, Н. Куруц, Н. Голуб, А. Майорош // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 76-80. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

⁷⁶⁶ Сорокоумова Е. А. Педагогическая психология : краткий курс / Елена Александровна Сорокоумова. – СПб, 2009. – 176 с.

середовищі; конкурси практичних робіт з їх обговоренням («Наркотики – від племені до інформаційного суспільства» та ін.); евристичні бесіди («Стрес – наркотик – дистрес» та ін.); групові дискусії («Що таке здоровий спосіб життя? Жити весело чи правильно?» та ін.); мозковий штурм («Чинники ризику наркотизації» та ін.); лекції-бесіди («Наркотики і почуття» та ін.), лекції-дискусії, лекції з розбором конкретної ситуації («Навчання і захоплення» та ін.), лекції-консультації («Стрес: причини, ознаки і способи подолання» та ін.); групові наради («Формування навичок ЗСЖ у нашій групі» та ін.); моделювання життєвих ситуацій, педагогічних ситуацій спілкування, ситуацій взаємного навчання, ситуації для застосування здобутих знань у життєдіяльності суб'єкта навчання та ін.

Окремо на зазначених формах роботи ми зупинятися не будемо, оскільки методика проведення, їх переваги та недоліки загалом і при роботі зі студентами – майбутніми соціальними педагогами зокрема, достатньо повно розкриті у роботах С. Архипової⁷⁶⁷, С. Вітвицької⁷⁶⁸, С. Коляденка⁷⁶⁹ та ін. Зауважимо лише, що «інтерактивні методи навчання дозволяють організувати навчання таким чином, що практично всі студенти виявляються залученими до процесу пізнання, де вони можуть обмінюватись думками, ідеями в умовах емоційного комфорту і творчої атмосфери, спиратися на свій попередній досвід і конструювати новий»⁷⁷⁰, а це надзвичайно важливо.

⁷⁶⁷ Архипова С. П. Активні методи підготовки соціальних працівників до профілактики адиктивної поведінки молоді / С. П. Архипова // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / [Алла Йосипівна Капська (заг. ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг.ред.)] – Черкаси : ЧНУ, 2003. – 248 с. – С. 5–9.

⁷⁶⁸ Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : метод. посібник для студ. магістратури / С. С. Вітвицька. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.

⁷⁶⁹ Коляденко С. Інноваційні форми підготовки соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу / С. Коляденко // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ : зб. наук. праць. Частина I. – Рівне, 2008. – 444 с. – С. 336-340.

⁷⁷⁰ Башкірев В. А. Організація досвіду волонтерської діяльності студентів соціальної роботи як різновид інтерактивного навчання / В. А. Башкірев //

2. *Організація роботи «Соціально-педагогічної майстерні»* – однієї з форм організації освітнього процесу, що сприяє розвитку професійної обізнаності студентів – майбутніх соціальних педагогів на компетентнісній основі. Діяльність її спрямовується не лише на збагачення, систематизацію раніше засвоєних знань, але і на побудову власного знання, наповнення його особистісно-значущим значенням, переробка і застосування. Основними темами майстерні є ключові питання вивчення проблеми соціальної профілактики вживання дітьми ПАР у професійній діяльності соціального педагога: «Методологічні основи організації профілактичної роботи з дітьми, що знаходяться у важкій життєвій ситуації», «Стратегії комплексної профілактики соціально значущих захворювань у дітей і підлітків у системі освітніх установ», «Ефективні моделі профілактики вживання ПАР» та інші. Тематика проведених занять відображена нами у додатку Ж.2.

3. *Проведення тренінгів професійної готовності.* Як наголошує О. Голубь, «розвиток особистості в тренінгу відбувається за допомогою рефлексії, яка є простором для розвитку довір'я до себе, і, як наслідок, професійної ідентичності»⁷⁷¹. Таке розуміння призначення вказаного методу й обумовило актуальність його вибору.

Тренінгова робота здійснюється нами у три етапи:

1) **мотиваційний етап** має на меті формування мотивації студентів і виявлення рівня їх готовності з проблеми профілактики. Заняття проводяться у формі семінару-тренінгу, який включає три зустрічі тривалістю по три години. Така тривалість зумовлена необхідністю застосування методу «занурення» як такого, що забезпечує не поверхневе, а глибоке та всебічне вивчення проблемних питань;

2) **теоретичний етап** передбачає формування теоретичної готовності майбутнього соціального педагога до здійснення профілактичної діяльності. Він включає у себе вісім зустрічей один

Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 14–15. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

⁷⁷¹ Голубь О. В. К вопросу о готовности студентов-психологов к профессиональной деятельности [Электронный ресурс] / О. В. Голубь // Вестник ВолГУ. – 2008. – № 1 (7). – С. 121-123. – (Серия 7. Психология. Медико-биологические аспекты). – Режим доступа : <http://www.volsu.ru/rus/structure/IZDAT/vst2008/020304.pdf>

раз на тиждень тривалістю по три години. Заняття передбачає оптимальне поєднання лекційних форм проведення з елементами демонстрації практичних прийомів. На цьому етапі проводиться підготовка студентів із таких питань: психоактивні речовини, які вживають діти; поширеність ПАР у вибраному населеному пункті; ознаки вживання ПАР; шляхи захисту інших дітей від негативного впливу однолітків, які вживають ПАР; правові аспекти індивідуальної роботи з дітьми, що допускають вживання ПАР; медичні та соціальні наслідки вживання ПАР і їх профілактика; основи психокоректувальної роботи з дітьми «групи ризику»; форми і методи проведення профілактичних заходів та ін.

3) практичний етап має на меті опанування майбутніми соціальними педагогами інтерактивними методами навчання (дод. Ж.3) і включає три тренінгові заняття по 6 годин кожне.

Проведені тренінги сприяють, насамперед, структуризації отриманих знань студентів; підвищенню та розширенню поля довір'я до себе у сфері практичної діяльності; розробці авторських моделей антинаркотичної профілактичної роботи та всебічному аналізу проблемних професійних ситуацій взаємодії з дітьми, схильними до вживання ПАР.

4. Організація роботи балінтовських груп. Як показала практика, балінтовські групи є однією із найбільш ефективних форм роботи щодо формування професійної обізнаності студентів на компетентнісній основі. Вони були обґрунтовані та застосовувалися їх автором М. Балінтом як тимчасові об'єднання лікарів, психологів, соціальних працівників або майбутніх фахівців із цих спеціальностей. До переваг такого методу порівняно з іншими ми відносимо:

- сприяння розвитку професійних комунікативних навичок;
- попередження професійного вигорання майбутніх фахівців із профілактики вживання психоактивних речовин;
- створення умов для обговорення свого досвіду та виявлення власної суб'єктивності;
- зняття страху та вироблення оптимального методу комунікацій і «психосоматичного мислення»;
- озброєння навичками довірливого спілкування з клієнтом;
- озброєння навичками доступніше пояснювати клієнту певні складні моменти подолання залежності від психоактивних речовин та взагалі легко налагоджувати контакт із клієнтом.

Вказані переваги і зумовлюють вибір цієї форми роботи зі студентами.

Зазначимо, що до роботи балінтовських груп залучаються переважно студенти 3–4 курсів, які уже пройшли чи проходили педагогічну практику, члени волонтерських об'єднань, а також, звичайно, усі бажаючі. При цьому ми спираємося на рекомендації, обґрунтовані Т. Кисельовою⁷⁷², С. Кулаковим⁷⁷³ та А. Осиповою⁷⁷⁴.

Метою роботи балінтовських груп є:

- заохочення майбутніх соціальних педагогів цінувати свої навички міжособистісних відносин і вчитися розуміти їх межі;
- поліпшення сприйняття та розуміння в ході комунікації клієнта, залежного від вживання ПАР;
- усвідомлення студентами своїх «білих плям» в спілкуванні з клієнтами профілактичної антинаркотичної роботи.

Ведучим таких груп може виступати керівник практики або інший педагог, який володіє також досвідом консультативної чи профілактичної роботи.

Кожне заняття балінтовських груп проводиться у декілька традиційних етапів. На *першому етапі* відбувається, *по-перше*, «визначення замовника», тобто виявлення одного або декількох охочих, які хотіли б представити на розгляд свій випадок, проблему, що викликала стан дискомфорту при роботі з клієнтами групи ризику наркотизації; і, *по-друге*, опис «замовниками» впродовж 1–2 хвилин свого випадку в лаконічній формі. На *другому етапі* «замовник» більш повно розповідає про ситуацію з практики, а ведучий і члени групи слухають, спостерігаючи за його поведінкою. *Третій етап* – формулювання «замовником» питань до групи, які слід записати на дошці чи планшеті, оскільки всі учасники групи постійно звертатимуться до них.

⁷⁷² Киселёва Т. Г. Балинтовская группа как инструмент профессионального совершенствования специалистов в области профилактики ПАВ [Электронный ресурс] / Татьяна Геннадьевна Киселёва // Открытый клас. – 2009. – май, № 19. – (Сетевые образовательные сообщества). – Режим доступа : <http://www.openclass.ru/wiki-lessons/40171>

⁷⁷³ Кулаков С. А. Практикум по супервизии в консультировании и психотерапии / Сергей Александрович Кулаков. – СПб. : Речь, 2002. – 236 с.

⁷⁷⁴ Осипова А. А. Общая психокоррекция : учебное пособие для студентов вузов / А. А. Осипова. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 512 с.

Четвертий етап роботи – це постановка питань групою до учасника, котрий представив випадок. Найпростіший варіант – це робота по колу, коли кожен бажаючий ставить «замовнику» по одному питанню для прояснення ситуації або проблеми. Цей етап роботи досить важливий, оскільки часто допомагає «замовнику» виявити, що він «забув» або не врахував досить важливі аспекти свого випадку. Тобто «замовник» дивиться на свою розповідь очима інших. Це дозволяє йому краще зрозуміти ситуацію, а також розпочати **п'ятий етап** роботи – остаточне формулювання питань, які він хотів би винести на обговорення. При цьому формулювання питань може як зберегтися в первинному вигляді, так і зазнати зміни, оскільки деякі з раніше поставлених питань можуть взагалі втратити свою актуальність для «замовника».

Шостий етап – відповіді групи на запити «замовника» та вільна дискусія. Залежно від особливостей учасників групи її ведучий може організувати дискусію «по колу» або надати перевагу вислуховуванню відповідей на кожне із питань по черзі від кожного члена групи. На цьому етапі на відміну від четвертого, відповіді на питання є обов'язковими для всіх учасників групи. Важливо не допускати виразів типу: «Я теж так думаю, як і ...» або «Я не знаю, що говорити, все вже було сказано». Після вислову будь-якого члена групи «замовник» може задати йому уточнюючі питання, якщо щось залишилося незрозумілим.

Зворотний зв'язок від ведучого групи до «замовника» здійснюється на **сьомому етапі**. Ведучий узагальнює відповіді групи, висловлює власне бачення ситуації, представленої «замовником» на обговорення, припущення про причини труднощів, які виникли у «замовника» і т.д. В кінці роботи ведучий дякує «замовнику» за наданий випадок і сміливість при його розборі, а учасників групи – за підтримку. На **восьмому етапі** «замовник» дає інформацію про свої почуття і враження від роботи групи чи окремих її учасників. Балінтовська сесія може закінчуватися висловами окремих членів групи про свої почуття і враження, розв'язанням організаційних питань⁷⁷⁵.

⁷⁷⁵ Сидорук І.І. Балінтовська група, як ефективний метод розвитку професійних навичок майбутніх соціальних педагогів / І.І. Сидорук // Педагогіка // Збірник наукових праць студентів та аспірантів [Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів (10–

Технологія реалізації *четвертої соціально-педагогічної умови* – **цілеспрямоване залучення студентів – майбутніх соціальних педагогів до активної антинаркотичної діяльності** – передбачає:

1. *Проведення студентами моніторингових досліджень* із різних напрямів, зокрема:

– виявлення шкідливих звичок і причин початку куріння в одногрупників, однокурсників, студентів факультету / інституту, учнів шкіл чи клієнтів соціальних служб;

– кількісний та якісний аналіз реклами тютюнової та алкогольної продукції на вулицях міста, на телебаченні, у пресі;

– оцінка стану екологічного середовища в освітній установі, мікрорайоні, місті, чинників ризику наркотизації, розробка відповідних рекомендацій щодо профілактики.

Так робота сприяє отриманню майбутніми соціальними педагогами досвіду спілкування з людьми, які не вживають ПАР, належать до групи ризику наркотизації чи мають проблеми із залежністю; опануванню студентами діагностичних методик для вивчення проблем пов'язаних з уживанням ПАР; усвідомленню студентами значущості здоров'я і культури здорового способу життя для кожного індивіда.

2. *Створення та діяльність волонтерських антинаркотичних груп.* Головною їх метою є забезпечення ненав'язливої профілактичної роботи з молоддю та формування в їх учасників стійких антинаркотичних установок. На думку окремих дослідників^{776 777 778}, саме студентські волонтерські групи можуть

11 травня 2011 р.)] / за ред. П. М. Гусака та Н. І. Корпач. – Луцьк: ПП Іванюк. – 2011. – 292 с.

⁷⁷⁶ Оржеховська В. М. Концепція освіти «рівний – рівному» щодо здорового способу життя серед молоді України / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко, Л. І. Андрущак. – К. : Міленіум, 2002. – 20 с.

⁷⁷⁷ Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. П. Пихтіна. – Київ, 1999. – 16 с.

⁷⁷⁸ Ченбай І. В. Інноваційні підходи до структуризації діяльності волонтерської групи щодо профілактики адиктивної поведінки у молодіжному середовищі / І. В. Ченбай // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний

стати істотним засобом у профілактиці наркозалежності та депресивних симптомів у студентському середовищі, оскільки при їх організації ліквідовуються, насамперед, низка чинників ризику: невміння студентів зайняти і організувати себе, відсутність можливості самореалізації, відсутність життєвої перспективи, проблеми взаємостосунків з однолітками, життєва не влаштованість та ін. При включенні у волонтерські групи, що акцентовані на профілактику вживання ПАР, студенти не тільки вирішують особисті психічні проблеми (недолік спілкування, незатребуваність і т. д.), але й залучаються до проведення профілактичних заходів (групових занять, тренінгів і психологічних ігор). Крім того, ці студенти, природно, самі стають об'єктами профілактичної дії.

Робота волонтерських груп обов'язково передбачає навчання самих студентів шляхом проведення групових тематичних дискусій, перегляд тематичних фільмів з їх подальшим обговоренням, проходження під керівництвом фахівців психологів і наркологів групових занять і тренінгів (наприклад, «Менеджмент соціальних проектів»), проходження практики в спеціалізованих установах (наркодиспансерах і т.д.).

У рамках роботи щодо профілактики вживання ПАР основною формою волонтерської роботи є надання різного роду послуг, зокрема:

1) надання організаційно-технічної допомоги щодо забезпечення антинаркотичних заходів і програм;

2) проведення групової просвітницької роботи серед студентів, учнів школи;

3) організація семінарів-практикумів з елементами тренінгів «Будь упевнений!», «Разом можемо все!», «Світ, в якому ми живемо» та інших для учнів шкіл;

4) організація конкурсів соціальної реклами серед студентських ЗМІ «Твої переконання – твій вибір – твоя свобода», «Ми за НЕ-залежність» та ін.;

5) проведення виїзних соціальних марафонів «Ми за здорове майбутнє» та ін., що поєднують у собі вище означені форми роботи.

3. *Створення та діяльність соціально-педагогічного театру.* Практика показала, що соціально-педагогічний театр є однією з

досить дієвих форм роботи, яка дозволяє поєднати надання інформації про ЗСЖ з отриманням досвіду антинаркотичної діяльності. Як наголошує І. Сергієнко, він дозволяє «навчити молодь аналізувати комунікативні ситуації, розвивати здібність до рефлексії, показати можливість знаходження конструктивного виходу зі складних конфліктних ситуацій»⁷⁷⁹. Крім того, публічний характер виступів формує особистісну готовність студентів активно та свідомо протистояти та боротися за недопущення наркотичної культури в дитяче та студентське середовище.

Методика соціально-педагогічного театру полягає у тому, що студенти самостійно розробляють сценарій драматичного твору, тематика якого обов'язково пов'язується із соціально-педагогічною діяльністю, зокрема, профілактикою вживання ПАР у студентському молодіжному середовищі та в середовищі загальноосвітніх навчальних закладів. До складу студентської театральної групи входить низка підгруп: організаційна, пошукова, сценарна, музична, вокальна, танцювальна, технічна, художньо-оформлювальна, режисерська (дод. Ж.4). Їх члени несуть відповідальність, насамперед, за виконання своєї ділянки роботи, хоча, звичайно, беруть участь у роботі інших підгруп. Представники кожної з підгруп становлять керівний актив, завданням якого є визначення плану роботи, основних проблем і тем виступів, розгляд проектів сценаріїв виступів, розподіл завдань між усіма підгрупами.

4. *Розробка та впровадження студентами на практиці власних профілактичних програм* дозволяє поєднати отримані за допомогою інших форм роботи знання та навички. Ця робота здійснюється студентами старших курсів переважно при проходженні практик. Насамперед, студенти ознайомлюються зі стрижневими елементами профілактичних заходів, до яких, як правило, відносять: структуру – необхідне число основних і закріплювальних профілактичних занять; вік або характеристики аудиторії, на яку спрямовані заходи (учні середньої школи, батьки); зміст – найефективніші компоненти; забезпечення – видання методичних рекомендацій, додаткова підготовка кадрів і контроль за якістю виконання програми (дод. Ж.5, дод. Ж.6).

⁷⁷⁹ Сергієнко І. М. Методика соціально-психологічних театрів / І. М. Сергієнко. – Черкаси, 2002. – 40 с.

Спираючись на рекомендації О. Сердюка⁷⁸⁰, при реалізації профілактичних програм ми орієнтуємо студентів на дотримання таких етапів:

1) оцінка наркотичної ситуації та маркетинг профілактичної програми: визначення цільових груп профілактики, пріоритетних каналів інформації для її проведення, соціальних інститутів, які необхідно з цією метою залучати, ресурсів, які можуть бути задіяні в профілактичній програмі;

2) корекція ситуації, втілення розроблених конкретних програм профілактики;

3) координація профілактичних дій;

4) самоконтроль та самомоніторинг щодо ефективності самої програми профілактики.

Розробка та впровадження профілактичних програм базується на гуманістичній моделі профілактики, яка розглядає вживання ПАР як наслідок проблем самоактуалізації, а тому передбачає допомогу дітям у самопізнанні та самоприйнятті, усвідомленні своїх потреб, і пошуку способів їх реалізації. Залежно від виявленого стану наркотичної ситуації в школі студенти обґрунтовують та впроваджують одну із довгострокових програм профілактики: програму творчої реалізації, програму трудової реалізації або програми соціальної реалізації. Серед форм групової роботи, які застосовується щодо дітей групи ризику вживання ПАР, найбільш ефективними виявилися тренінгові групи, гештальт-групи, групи арт-терапії та групи транзактного аналізу. Крім того, при роботі студенти широко використовують інтерактивні методи та форми профілактики, з якими вони ознайомилися раніше на тренінгових заняттях, як от: розгляд конкретних випадків, групова дискусія під керівництвом ведучого, драматизовані вистави, рольове моделювання, традиційні лекції, мозковий штурм та ін.

Наголосимо, що забезпечення вище означених соціально-педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР здійснюється у нерозривній

⁷⁸⁰ Сердюк А. А. Профілактика наркотизма в системі народного образования: методические и организационные аспекты чтения спецкурсов / А. А. Сердюк // Профілактика наркоманії : організаційні та методичні аспекти : ітогові матеріали міжнарод. проекту / [сост. І. П. Рущенко. – Харків : Фінарт, 2002. – С. 102–123.

єдності змісту та форм, а також передбачає їх поліфункціональність. Адже жодна з форм роботи, жоден із проведених заходів у рамках визначених соціально-педагогічних умов не повинен носити одностороннього характеру, а передбачає і оптимізацію середовища ВНЗ, і формування мотиваційної готовності та отримання теоретичних відомостей, і випробовування студентами своїх сил і навичок на практиці. Тому слід підкреслити, що лише в єдності всіх компонентів, передбачених системою підготовки майбутніх соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми ПАР можна досягти низки позитивних результатів.

Не дивлячись на досить високу ефективність підготовки соціальних педагогів-превентологів до профілактики вживання дітьми ПАР існують певні *труднощі*, які не дозволяють в повній мірі забезпечити високу *результативність практичної роботи щодо формування готовності майбутніх соціальних педагогів до превентивної діяльності*. Сюди, перш за все, слід віднести:

1) недостатнє врахування показників початкової соціальної активності студентів. Їх діагностика та моніторинг допомогли б у більш чіткому виборі напрямів і методів залучення окремих студентів до профілактичної роботи;

2) вивчення лише загальної мотивації студентів. Більш детальна диференціація мотиваційних тенденцій студентів (орієнтація на себе, на діяльність, на оточуючих), а, можливо, і їх ціннісних орієнтацій дозволила б визначити систему стимулів (словесних, матеріальних чи ін.) для активізації саморегуляції студентів;

3) відсутність об'єктивних даних щодо вживання чи зловживання самими студентами ПАР, демонстрація ризикованої поведінки, зокрема куріння, самими викладачами. Моніторинг груп ризику наркотизації у ВНЗ та передбачення спільних заходів щодо формування здорового способу для викладачів і студентів, вважаємо, поліпшив би отримані показники;

4) проведення багатьох експериментальних заходів паралельно, а не у поєднанні з навчальним процесом. Безперечно, більш суттєве вдосконалення змісту навчальних дисциплін, уведення спецкурсів, доповнення видів педагогічної практики саме профілактичною сприяло б підвищенню у студентів обізнаності та практичних навичок у сфері профілактики вживання дітьми ПАР. Водночас слід відмітити, що ці питання вже були предметом дослідження інших

авторів (Н. Пихтіна, О. Тютюнник та ін.), а тому потребують у своєму вирішенні лише комплексного підходу.

Врахування означених труднощів у подальшій роботі, а також апробація запропонованої системи підготовки при роботі з іншими студентами спеціальності «Соціальна педагогіка», безумовно, сприятиме ефективній підготовці майбутніх соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР. Обґрунтування на законодавчому рівні програмного забезпечення спеціалізацій «Превентивна педагогіка» та «Соціально-профілактична діяльність» для студентів – майбутніх соціальних педагогів теж сприяло б покращенню умов для підготовки фахівців відповідного профілю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Аддиктивные состояния человека : учеб. пособие / С. В. Дремов, А. М. Уразаев, Н. Л. Мамышева, И. В. Малиновский. – Томск : Том. гос. пед. ун-т, 2000. – 90 с.

Айвазова А. Е. Психологические аспекты зависимости : монография / Алла Євгенєвна Айвазова. – СПб. : Речь, 2003. – 120 с.

Айвс Р. Д. Обучение молодежи жизненным навыкам и приобретение опыта их использования : пособие для педагогов, психологов, мед. работников и других специалистов, работающих с детьми и подростками / Ричард Джон Айвс ; Совет Европы ; группа Помпиду / [Ричард Джон Айвс (общ. ред.), Анна Першанова (адапт. пер.)]. – Екатеринбург, 2001. – 85 с.

Александров Д. Г. Социально-педагогические условия формирования готовности будущих офицеров к профессиональной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Александров Дмитрий Геннадьевич. – Н. Новгород, 2005. – 149 с.

Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков : руков. для мед. и соц. работников / И. А. Бабюк, И. К. Сосин, О. Б. Калиниченко [и др.] / [Донецк. гос. мед. ун-т им. М. Горького ; Харьк. мед. акад. последипломного образования] / [И. К. Сосин (ред.), И. А. Бабюк (ред.)]. – Донецк ; Х. : Донеччина, 2004. – 192 с.

Амбрумова А. Г. К вопросу о саморазрушающем поведении подростков / А. Г. Амбрумова, Е. Г. Трайнина // Саморазрушающее поведение у подростков : сб. науч. труд. ; под общ. ред. М. М. Кабанова. – Л. : Ленинград. науч.-исслед. психоневролог. ин-т им. В. М. Бехтерева, 1991. – Т. 128. – С. 29–36.

Аменд А. Ф. Проблема профилактики наркомании в молодёжной среде / А. Ф. Аменд, М. В. Жукова, Е. В. Фролова // Педагогіка. – 2004. – № 4. – С. 21–29.

Амеронген Б. В. Алкоголь та наркотики: інформація про вживання та зловживання / Боб Ван Амеронген. – [2-ге вид., допов. і перероб.]. – К. : Сфера, 2000. – 80 с.

Аналитическое исследование «Обучение жизненным навыкам» : аннотированный отчет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/ideas/common/23.html>

Антинаркотическая работа с подростками // Хавин А. Б. Клинико-социальные аспекты формирования и

профилактики зависимости от психоактивных веществ у подростков [Электронный ресурс] / Александр Борисович Хавин. – Режим доступа к матер. : <http://www.otrok.ru/narko/profil/profil8.htm>

Арнаутов А. В. Формирование профессиональной компетентности социального педагога в условиях учебно-научно-педагогического комплекса : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Арнаутов Алексей Владимирович. – Волгоград, 2004. – 187 с.

Артюшкіна Л. М. Соціальний педагог школи : теорія і практика : навч.-мет. посіб. для студ. спец. «Соціальна педагогіка» / Людмила Михайлівна Артюшкіна. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. – 123 с.

Архипова С. П. Активні методи підготовки соціальних працівників до профілактики адиктивної поведінки молоді / С. П. Архипова // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / [Алла Йосипівна Капська (заг. ред.), Світлана Петрівна Архипова (заг. ред.)] – Черкаси : ЧНУ, 2003. – 248 с. – С. 5–9.

Аршинова В. В. Психологическая устойчивость как фактор формирования антинаркотической установки у подростков : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология (психологические науки)» / В. В. Аршинова. – Москва, 2007. – 22 с.

Ассаджиоли Р. Психосинтез: теория и практика / Роберто Ассаджиоли. – М. : REFL-book, 1994. – 314 с.

Бабаян Э. А. Наркология : учеб. пособие / Эдуард Арменакович Бабаян, Маркс Хаймович Гонопольский. – [2-е изд.]. – М. : Медицина, 1990. – 304 с.

Бабаян Э. А. Наркомании и токсикомании / Э. А. Бабаян // Руководство по психиатрии / ред. Г. В. Морозова. – М., 1988. – Т. 2. – С. 169–218.

Бакланов К. В. Формирование основ самосознания социального педагога в процессе профессиональной подготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Бакланов Константин Владимирович. – М., 1998. – 180 с.

Балакіре́ва О. М. Рівень розповсюдження та структура вживання алкоголю та інших наркотичних речовин серед підлітків в Україні:

соціологічний вимір / О. М. Балакірева, О. О. Яременко. – К., 1998. – 86 с.

Баловсяк Н. В. Модель фахівця в контексті інформаційного суспільства / Н. В. Баловсяк // Педагогічний процес : теорія і практика : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 11–17.

Бандурка О. М. Психо-фізіологічні проблеми наркотизації населення : монографія / О. М. Бандурка, І. О. Віденєєв, В. Б. Калиновський ; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005. – 130 с.

Башкатов И. П. Психология групп несовершеннолетних правонарушителей (социально-психологические особенности) / И. П. Башкатов. – М. : Прометей, 1993. – 251 с.

Башкірев В. А. Організація досвіду волонтерської діяльності студентів соціальної роботи як різновид інтерактивного навчання / В. А. Башкірев // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – № 15. – С. 14–15. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

Безпалько О. В. Роль спеціалізації у професійній підготовці майбутнього соціального педагога / О. В. Безпалько // Підготовка соціальних педагогів та соціальних працівників в Україні в контексті Болонського процесу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 груд. 2007 р. / І. М. Зварич [ред. кол.]. – Чернівці, 2007. – С. 19–21.

Беличева С. А. Основы превентивной психологии / Светлана Афанасьевна Беличева. – М. : Редакц.-изд. центр Консорциума «Социальное здоровье России», 1994. – 221 с. – (Программа «Обновление гуманит. образования в России»).

Березин С. В. Предпосылки подросткового наркотизма / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, М. Е. Серебрякова. – Самара : Самарский ун-т, 2001. – 50 с.

Березин С. В. Психология наркотической зависимости и созависимости : монография / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, Е. А. Назаров. – М. : МПА, 2001. – 192 с.

Березин С. В. Психология ранней наркомании / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, И. А. Мотыга. – Самара, 1997. – 65 с.

Березин С. В. Психология ранней наркомании / Сергей Березин, Константин Лисецкий. – Самара : СамГУ, 2000. – 200 с.

Березин С. В. Технология формирования социальных навыков : метод. пособие [для психологов и социальных педагогов ИТУ] /

С. В. Березин, К. С. Лисецкий. – [2-е изд., исправ., дополн.]. – Самара : Универс-групп, 2005. – 224 с.

Березин С. В. Предпосылки подросткового наркотизма / С. В. Березин, Н. С. Лисецкий, М. Е. Серебрякова. – Самара : Самарский университет, 2001. – 50 с.

Березовский А. Э. Некоторые социально-психологические особенности аддиктивного поведения [Электронный ресурс] / А. Э. Березовский // Проблемы профилактики негативных зависимостей среди молодежи : сб. материалов конф., 1 февр. 2001 г. – Самара : Самар. ун-т, 2001. – Режим доступа к сборнику : http://www.psycheya.ru/lib/mater/sbor_mat_3.html%В93_2

Беспалько В. В. Психологічні та соціальні проблеми дитячої підліткової наркоманії / В. В. Беспалько // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 4. – С. 57-59.

Беспалько В. В. Визначення медико-соціальних чинників формування наркоманії серед учнівської молоді та обґрунтування її первинної профілактики на прикладі західного регіону України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.02.03 «Соціальна медицина» / В. В. Беспалько. – К., 2002. – 20 с.

Беспалько В. В. Профілактика опійної наркоманії серед учнів навчальних закладів : метод. рекомендації / Віктор Вікторович Беспалько ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т., кафедра анатомії і фізіології людини та валеології. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – 31 с.

Белоусов Ю. Л. Інституціоналізація профілактики наркотизму в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / Ю. Л. Белоусов. – Х., 2003. – 21 с.

Битянова М. Р. Социальная психология : наука, практика и образ мыслей : учеб. пособие / М. Р. Битянова. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 576 с.

Бібік Н. М. Компетентнісний підхід : рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи / [під заг. ред. О. В. Овчарук]. – К. : К.І.С., 2004. – С. 47–52. – (Серія «Бібліотека з освітньої політики»).

Блейхер В. М. Практическая патопсихология. Руководство для врачей и медицинских психологов / В. М. Блейхер, И. В. Крук, С. Н. Боков. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 448 с.

Бойко А. М. Соціальна робота з клієнтами із залежністю від алкоголю та наркотиків : метод. рек. з навч. курсу для магістеріуму / А. М. Бойко. – К. : НаУКМА ; Ужгород : УжДУ, 2000. – 76 с.

Бойко А. Ф. Обратная сторона здоровья. Наркомания / А. Ф. Бойко. – М. : Рос. газ., 2002. – 304 с.

Бойко Ю. Ю. Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. Ю. Бойко. – К., 2008. – 22 с.

Болтівець С. І. Профілактика наркоманії, токсикоманії, алкоголізму в навчальних закладах / С. І. Болтівець // Практична психологія і соціальна робота. – 2005. – № 11. – С. 7–8.

Бондар Л. В. Професійна підготовка соціальних педагогів із застосуванням електронних засобів навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В. Бондар. – Одеса, 2006. – 21 с.

Ботвин Г. Формирование жизненных навыков : теория, методы, эффективность профилактического подхода к злоупотреблению наркотиками / Гилберт Дж. Ботвин, Кеннет У. Гриффин // Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков : пути преодоления : учеб. пособие для студ. вузов / [под ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон] ; науч. ред. рус. текста Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский ; пер. с англ. А. В. Александровой. – М. : Академия, 2006. – С. 40–64. – (Пер. изд. : Innovations in adolescent substance abuse interventions / edited by E. F. Wagner, H. B. Waldron. – 2001. – 3000 экз.).

Бочарова В. Г. Социальная работа : знакомство с профессией / В. Г. Бочарова. – М. : Просвещение, 2006. – 46 с.

Братусь Б. С. Психология, клиника и профилактика раннего алкоголизма / Б. С. Братусь, П. И. Сидоров. – М. : МГУ, 1984. – 146 с.

Бузина Т. С. Феномен «поиска ощущений» и проблема профилактики СПИДа в наркологии / Т. С. Бузина // Вопросы наркологии. – 1994. – № 2. – С. 84–88.

Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / І. С. Булах. – К., 2004. – 42 с.

Бурмака Н. П. Психологічні чинники формування алкогольної адиктивної поведінки у підлітків та юнаків : дис. на здобуття наук.

ступеня канд. психол. наук : 19.00.04 / Бурмака Надія Петрівна. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2002. – 207 с.

Вёрсмер Л. Компульсивность и конфликт: различие между описанием и объяснением при лечении аддиктивного поведения / Леон Вёрсмер // Психология и лечение зависимого поведения / [под ред. С. Даулинга] ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – С. 55–79. – (Серия «Библиотека психологии и психотерапии». – Вып. 85).

Вайсов С. Б. Наркотическая и алкогольная зависимость : практ. рук. по реабилитации детей и подростков / С. Б. Вайсов. – СПб. : Наука и техника, 2008. – 272 с. – (Серия «Мир психологии и психотерапии»).

Вайніленко Т. В. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки молоді : навч.-метод. посіб. [для вчителів, практ. психологів, соц. працівників] / Т. В. Вайніленко, Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець. – Ніжин : Ніжинський пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2003. – 116 с.

Вайнола Р. Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : монографія / Вайнола Р. Х. ; за ред. С.О. Сисоєвої. – Запоріжжя : Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 2008. – 460 с.

Вайнола Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Р. Х. Вайнола. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009. – 44 с.

Вайнола Р. Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи : теорія та практика : навч. посіб. [для студ.] / Ренате Хейкіївна Вайнола ; за ред. С. О. Сисоєвої. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 134 с.

Вакуленко О. В. Сучасні аспекти підготовки соціальних працівників до формування здорового способу життя дітей та молоді / О. В. Вакуленко // Соціалізація особистості : педагогічні науки : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М. П. Драгоманова ; за редкол.: В. П. Андрущенко, А. Й. Капської, Л. І. Міщик та ін. – К. : Логос, 2005. – Т. 24. – С. 99-110.

Ващенко Л. С. Основи здоров'я : книга для вчителя / Л. С. Ващенко, Т. Є. Бойченко. – К. : Генеза, ЮНІСЕФ, 2005. – 240 с.

Вейланде Л. В.-В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В.-В. Вейланде. – Одеса, 2005. – 21 с.

Видерман Н. С. Социальный педагог в сфере профилактики наркомании / Н. С. Видерман // Психол. наука и образование. – 2004. – № 4. – С. 80–84.

Виничук Н. В. Психология аномального поведения / Н. В. Виничук. – Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2004. – 198 с.

Винтерс К. К. Оценка употребления подростками психоактивных веществ / К. К. Винтерс, У. У. Латимер, Р. Стинчфилд // Алкогольная и наркотическая зависимость у подростков : пути преодоления : учеб. пособие для студ. вузов / [под ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон] ; науч. ред. рус. текста Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский ; пер. с англ. А. В. Александровой. – М. : Академия, 2006. – С.7–39. – (Пер. изд. : Innovations in adolescent substance abuse interventions / edited by E. F. Wagner, H. B. Waldron. – 2001. – 3000 экз.).

Віннікова Л. В. Система підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах США : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Л. В. Віннікова. – Луганськ, 2003. – 20 с.

Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : метод. посібник для студ. магістратури / С. С. Вітвицька. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.

Власова В. И. Подготовка социального педагога к работе по профилактике детского алкоголизма : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Власова Виктория Ивановна. – Невинномысск, 2003. – 198 с.

Возвращение в жизнь : сб. материалов по проблеме наркомании. – Новокузнецк : ИПН, 2001. – 98 с.

Войтенко В. П. Здоровье здоровых / В. П. Войтенко. – К. : Здоровье, 1992. – 248 с.

Волина Т. С. Профилактика наркоманий в работе социального педагога / Т. С. Волина // Практическая психология в школе (цели и средства) : сб. тез. V ежегодной Всерос. конф. – М., 2000. – С. 107–108.

Волинський національний університет. Офіційний сайт навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vnu.edu.ua/>

Волков Б. С. Психология подростка : учеб. пособие / Б. С. Волков. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Пед. о-во России, 2001. – 160 с. – (Серия «Психология развития. Учеб. лит»).

Вострокнутов Н. В. Антинаркотическая профилактическая работа с несовершеннолетними групп социального риска : руководство для специалистов социальной практики / Н. В. Вострокнутов. – М. : Московский городской фонд поддержки школьного книгоиздания, 2004. – 182 с.

Все про шкідливі звички : посіб. для класних кер., вчителів ОБЖ / [відп. ред. К. М. Федорович]. – К. : Ред. освіт. вид., 2003. – 39 с.

Гаврилюк Л. Поширення наркоманії в молодіжному середовищі / Л. Гаврилюк, П. Баб'юк // Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича : зб. наук. пр. – Чернівці, 2002. – Вип. 152 : Педагогіка та психологія. – С. 52–58.

Гайдамашко І. Теоретичне обґрунтування суті готовності майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків / І. А. Гайдамашко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 38–40. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

Галагузова Ю. Н. Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Галагузова Юлия Николаевна. – М., 2001. – 344 с.

Галкина Т. Э. Профессиональная подготовка социального педагога в вузе к работе с семьей : дисс. ... канд. пед. наук. : 13.00.08 / Галкина Татьяна Энгерсовна. – Москва, 2006. – 175 с.

Гетьман В. А. Формирование профессиональной готовности будущих педагогов к работе по профилактике наркомании в подростковой среде : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / В. А. Гетьман. – Ставрополь, 2009. – 20 с.

Гилинский Я. И. Социология девиантного поведения и социального контроля / Я. И. Гилинский // Социология в России / [ред. В. А. Ядова]. – М. : Ин-т социологии РАН, 1998. – С. 485–514.

Гилязова З. М. Допрофессиональная подготовка социального педагога в среднем профессиональном учебном заведении технического профиля : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Гилязова Зульфья Минзакировна. – Казань, 1998. – 170 с.

Глушанок Т. М. Прогностическая модель специалиста – основа разработки образовательных программ / Т. М. Глушанок // Спрос и

предложение на рынке труда и рынке образовательных услуг в регионах России : сб. докл. по материалам 2-ой Всерос. науч.-практ. Интернет – конференции, 26–27 октября 2005 г. : кн. 1 / Петрозаводск. гос. ун-т. – Петрозаводск, 2005. – С. 76–79.

Годлевська Д. М. Формування професійної комунікативної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах педагогічного університету : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Д. М. Годлевська. – К., 2007. – 21 с.

Годлевський О. Г. Адиктивна поведінка та ранній алкоголізм у підлітків, які проживають в сільській місцевості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.17 «Наркологія» / О. Г. Годлевський. – Х., 1996. – 22 с.

Голубь О. В. К вопросу о готовности студентов-психологов к профессиональной деятельности [Электронный ресурс] / О. В. Голубь // Вестник ВолГУ. – 2008. – № 1 (7). – С. 121–123. – (Серия 7. Психология. Медико-биологические аспекты). – Режим доступа : <http://www.volsu.ru/rus/structure/IZDAT/vst2008/020304.pdf>

Гомонюк О. Педагогічні аспекти формування професійно-педагогічної культури майбутнього соціального педагога / О. Гомонюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 45–48. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

Гонеев А. Д. Подготовка учителя к коррекционно-педагогической деятельности с подростками / Александр Дмитриевич Гонеев ; [Московский педагогический гос. ун-т ; Курский гос. педагогический ун-т]. – М. : МПГУ, 2000. – 320 с.

Горанская С. В. Выбираю жизнь. Программа Д.О.М. Дети. Образование. Милиция : учеб.-метод. пособие [для сотрудников правоохр. органов и уч.] / С. В. Горанская, О. С. Баранова. – Петрозаводск : Петро Пресс, 2001. – 176 с.

Горпинич О. В. Теоретические аспекты подготовки социального педагога в системе высшего образования / О. В. Горпинич // Молодь і соціальний розвиток на сучасному етапі : зб. статей за матер. міжнар. наук.-практ. конфер., Запоріжжя, 21–25 травня 1997 р. / під заг. ред. Л. І. Міщик. – Ч. 1. – Запоріжжя : Просвіта, 1998. – С. 50–57.

Готовність майбутніх соціальних педагогів-превентологів до профілактики зловживання дітьми психоактивних речовин /

П. М. Гусак, І. І. Сидорук // Kvalita zivota II. Socialne a economicke aspekty. Vysoka skola Medzinarodneho podnikania ISM Slovakia v Presove, 2010. – С. 66–80.

Грабовецький Б. Є. Методи експертних оцінок: теорія, методологія, напрямки використання : монографія / Б. Є. Грабовецький. – Вінниця : ВНТУ, 2010. – 171 с.

Григоренко Л. В. Формирование готовности студентов педагогического вуза к профессиональной деятельности в процессе самостоятельной работы : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Л. В. Григоренко. – Харьков : ХГПУ, 1991. – 18 с.

Григорьева Т. Г. Основы конструктивного общения : учеб.-метод. пособие для уч. и учащ. ст. кл. сред. шк. В 3 кн. / Т. Г. Григорьева, Л. В. Линская, Т. П. Усольцева ; под ред. д-ра психол. наук Ю. М. Забродина, канд. пед. наук М. В. Поповой. – [2-е изд.]. – Новосибирск : Новосиб. ун-т, 2001. – (Серия «Для педагогов-психологов общеобразов. и спец. уч. заведений»). – Кн. 1: Методическое пособие для педагогов-психологов. – 2001. – 173 с.

Гришко Л. ЮНІСЕФ занепокоєний масштабами пияцтва, тютюнопаління та вживання наркотиків серед українських підлітків [Електронний ресурс] / Лілія Гришко // Режим доступу : <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1239813408>

Губенко О. В. Проблема профілактики наркоманії, токсикоманії та алкоголізму: методологічні аспекти / О. В. Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 12. – С. 33–35.

Гульдан В. В. Психологический анализ мотивообразующих факторов наркотизации подростков / В. В. Гульдан, М. В. Шведова // Саморазрушающее поведение у подростков : сб. науч. труд. / [под общ. ред. М. М. Кабанова]. – Т. 128. – Л. : Ленинград науч.-исслед. психоневролог. ин-т им. В. М. Бехтерева, 1991. – С. 64–71.

Гульдан В. В. Психологическое исследование запугивания на установку подростков по отношению к наркотикам / В. В. Гульдан, О. Л. Романова, А. В. Дрынков // Вопросы наркологии. – 1990. – № 4. – С. 45–51.

Гурвич И. Н. Социальная психология здоровья : монография / Иосиф Наумович Гурвич. – СПб. : СПбГУ, 1999. – 1023 с.

Гурінчук Л. Є. Цільова творча програма превентивного виховання школярів / Л. Є. Гурінчук, Т. Д. Дем'янюк, В. Ф. Мельничук // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в

зкладах освіти : зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2002. – Вип. 24. – С. 64–71.

Гусак П. М. Базові компетентності майбутнього соціального педагога у сфері профілактики вживання дітьми психоактивних речовин / П. М. Гусак, І. І. Сидорук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі українки : [зб. наук. праць]. – Вип. № 17. – Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2011. – С. 99–104. – (Серія Педагогічні науки).

Гусева Н. А. Тренинг предупреждения вредных привычек у детей. Программа профилактики злоупотребления психоактивными веществами / Н. А. Гусева ; [под научн. ред. Л. М. Шишкиной]. – СПб. : Речь, 2005. – 256 с.

Данилин А. Г. LSD. Галлюциногены, психоделия и феномен зависимости. / А. Г. Данилин. – М. : ЗАО «Центрполиграф», 2001. – 521 с.

Данилин А. Г. Как спасти детей от наркотиков. / А. Г. Данилин, И. В. Данилина. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 348 с. – (Серия «Врачи предупреждают»).

Демичева Н. Г. Подготовка педагогов к профилактике употребления ПАВ детьми и подростками [Электронный ресурс] / Н. Г. Демичева // Ярославский педагогический вестник. – 2004. – № 4 (41). – С. 1–3. – (Серия «Педагогика и психология»). – Режим доступа : http://www.yspu.yar.ru/vestnik/pedagoka_i_psichologiy/25_8/

Дереча В. А. Человек в поисках острых ощущений. О видах и механизмах личностной зависимости / Виктор Андреевич Дереча. – Оренбург, 2001. – 120 с.

Дернер К. Заблуждаться свойственно человеку : учеб. пособие по психиатрии и психотерапии ; пер. с нем. / Клаус Дернер, Урсула Плог. – СПб. : Науч.-исслед. психоневролог. ин-т им. В. М. Бехтерева., 1997. – 519 с.

Динаміка поширення тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України : 1995, 1999, 2003 роки / О. М. Балакірева [кер. авт. кол.], О. О. Яременко, О. Р. Артюр [та ін.]. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 174 с.

Діагностика особистості в практичній діяльності психолога / [ред. Т. В. Буленко]. – Луцьк : Вежа, 1996. – 316 с.

Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – СПб. : Речь, 2003. – 304 с.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Соціально-гуманітарний факультет : офіційний сайт навчального закладу [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://drohobych.net/ddpu/>

Дунаевский В. В. Наркомании и токсикомании / В. В. Дунаевский, В. Д. Стяжкин. – Л. : Медицина, 1991. – 206 с. – (Серия «Биб-ка среднего мед. работника»).

Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : БГУ, 1976. – 176 с.

Екологічна енциклопедія : В 3 т. / [редкол. : А. В. Товстоухов [гол. ред. та ін.]. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2007. – Т. 2 : Є-Н. – 416 с.

Елизаров А. Н. Работа с зависимостями в психологическом консультировании / А. Н. Елизаров // Материалы Всерос. науч.-практ. конф. [«Социальное партнерство психологии, культуры, бизнеса и духовное возрождение России»]. – М. : Ред.-изд. центр Консорциума «Социальное здоровье России», 2006. – С. 61–62.

Емельянова Е. В. Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования / Елена Владимировна Емельянова. – СПб. : Речь, 2004. – 236 с.

Еникеева Д. Д. Как предупредить алкоголизм и наркоманию у подростков : учеб. пособие [для студ. сред. и высш. пед. заведений] / Д. Д. Еникеева. – [2-е изд., стер]. – М. : Академия, 2001. – 144 с. – (Серия «Педагогическое образование»).

Епідемія залежності від психоактивних речовин в Україні. Нові результати популяційно-екологічного аналізу даних диспансерного обліку / І. В. Лінський, О. І. Мінко, Е. Б. Первомайський [та ін.] // Вісник психіатрії та психофармакотерапії. – 2007. – № 2. – С. 44–58.

Еременко Н. И. Профилактика вредных привычек / Наталья Ивановна Еременко – Волгоград : Панорама ; Москва : Глобус, 2007. – 78 с. – (Серия «Школа»).

Ершова И. А. Подготовка педагога к профилактике девиантного поведения подростков в отечественном и зарубежном социально-педагогическом опыте : на материале Англии и США : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Социальная педагогика», 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / И. А. Ершова. – М., 2005. – 20 с.

Єресько О. В. Основи здоров'я [Електронний ресурс] / О. В. Єресько // Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/average/new_pr/0506/osnzd.doc

Журнал мониторинга «Профилактика безнадзорности и правонарушений среди учащихся образовательных учреждений» / [сост. : Щукин Игорь Анатольевич, Пережогин Лев Олегович]. – М. : Тренинг-центр «Преодоление», 2005. – 68 с.

Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посібн. для ВНЗ / Л. М. Завацька. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. – 240 с.

Завацька Н. Є. Особливості особистісної диференціації узалежненої поведінки підлітків та її корекція : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 / Завацька Наталія Євгенівна. – К., 2002. – 193 с.

Заверіко Н. В. Соціально-педагогічні технології профілактики адиктивної поведінки / Н. В. Заверіко // Підготовка соціальних працівників і соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовт. 2003 р. / А. Й. Капська, С. П. Архипова [заг. ред.]. – Черкаси, 2003. – С. 63–71.

Завьялов В. Ю. Мотивация употребления алкоголя у больных и здоровых / В. Ю. Завьялов // Психологический журнал. – 1986. – № 5. – С. 102–111.

Закон України «Про вищу освіту» : прийнятий 17 січня 2002р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – ст. 134.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх» // Офіційний вісник України від 23.03.2007. – 2007. – № 18. – стор. 11, стаття 690.

Закон України «Про охорону дитинства» : прийнятий 26 квітня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

Зверева И. Разработка и внедрение программ обучения жизненным навыкам: международные и отечественные подходы [Электронный ресурс] / Ирина Зверева // Заграничные досвед. – 2005. – № 2 (5). – С. 42–46. – Режим доступа к журналу : http://adukatar.net/bit2/storage/users/2/2/images/240/%235_Pages_42-46.pdf

Здоровье : учеб.-метод. пособие для уч. 1–11 классов / [под ред. В. Н. Касаткина, Л. А. Щеплягиной]. – [2-е изд., дополн. и испр.] – Ярославль : Аверс Плюс, 2007. – 448 с.

Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие / Э. Ф. Зеер. – М. : Академ. Проект ; Фонд «Мир», 2008. – 336 с. – (Серия «Gaudeamus»).

Зимівець Н. В. Соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я в учнівській молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Н. В. Зимівець. – Луганськ, 2008. – 20 с.

Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании : [авторская версия] / Ирина Алексеевна Зимняя. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 29 с.

Зинченко О. П. Мотивация подростков на совместную коррекционную работу с психологом [Электронный ресурс] / О. П. Зинченко // Проблемы профилактики негативных зависимостей среди молодежи : сб. материалов конф., 1 февр. 2001 г. – Самара : Самар. ун-т, 2001. – Режим доступа к материалам: http://www.psycheya.ru/lib/mater/sbor_mat_8.html#3

Злоупотребление психоактивными веществами (общая и судебно-психиатрическая практика) : монография / Т. Б. Дмитриева, А. Л. Игонин, Т. В. Клименко [и др.]. – М. : ГНЦ С и СП им. В. П. Сербского, 2000. – 300 с.

Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – 287 с. – (Серия «Высш. профес. образование. Психология»).

Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки студентів (на прикладі навчальних закладів I–II рівня акредитації): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Золотова Ганна Дмитрівна. – Луганськ, 2005. – 238 с.

Зріз наркотичної ситуації в Україні станом на 01.01.2008. Поширеність вживання наркотичних речовин серед загального населення (та серед молоді) [Електронний ресурс] // Український медичний та моніторинговий центр з алкоголю та наркотиків / [Члени робочого колективу : С. Сидяк, М. Резніченко, А. Гріщенко,

І. Решетнік, С. Таран] ; кер. колект. А. Вієвський. – Режим доступу до матеріалів : <http://www.damonitoring.net.ua/uk/report2008>

Иванец Н. Н. Современные проблемы наркологии / Н. Н. Иванец // Наркология. – № 6. – 2002. – С. 2–7.

Иванов А. В. Профилактика химической зависимости у подростков / Александр Иванов // Практическая психология в школе (цели и средства) : сб. тезисов V ежегодной Всерос. конф. – 2000. – С. 110–111.

Изард К. Э. Психология эмоций / Кэррол Э. Изард ; [пер. с англ]. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с. – (Серия «Мастера психологии»). – Пер. изд. : The psychology of emotions / C. E. Izard. – New York; London, 1991.

Ильин В. Как дети попадают в зависимость? [Электронный ресурс] / Валерий Ильин // Интернет-журнал Сретенского монастыря. – Православие, 2000. – Режим доступа к журналу : <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/detizavis.htm>

Исакова О. П. Психологические основы профилактики наркозависимости : (вдали от пропасти и рядом с нею) : [материалы для специалиста образовательного учреждения] / О. П. Исакова. – СПб. : КАРО, 2004. – 112 с. – (Материалы для специалиста образовательного учреждения).

Іванова І. Б. Актуальні питання розроблення моделі спеціаліста / І. Б. Іванова // Вісник Університету «Україна» : теор. та наук.-метод. вид. – 2002. – № 2. – С. 22–29.

Калишевич С. Ю. Биологические основы зависимости / С. Ю. Калишевич // Профилактика наркозависимости среди молодежи : науч.-теорет. сб. уч.-метод. семинара [«Подготовка специалистов по профилактике наркозависимости среди учащейся молодежи»], (16–28 декабря 2002 г.). – СПб. : ООО «Изд-во Союз», 2002. – С. 18–48.

Кальченко Л. В. Підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери до превентивного виховання дітей групи соціального ризику / Л. В. Кальченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 251–261.

Каменская В. Г. Возрастные и гендерные особенности системы психологической защиты : на примере подростково-юношеской выборки / В. Г. Каменская, С. В. Зверева // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 4. – С. 77–88.

Каменская Т. Г. Некоторые аспекты исследования образа потребления наркотиков в молодежной среде / Т. Г. Каменская, В. И. Подшивалкина // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2000. – № 492. – С. 173–176. – (Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи»).

Капранов С. В. Растения в ноосфере и здоровье человека / С. В. Капранов, Г. В. Капранова, Л. А. Пенская. – Луганск : Янтарь, 2008. – 256 с.

Капська А. Й. Деякі особливості формування готовності студентів до професійної творчості / А. Й. Капська // Моделювання виховної діяльності в системі професійної підготовки студентів : Теорія, практика, програми / за заг. ред. А. Й. Капської. – К., 1998. – С. 5–12.

Капська А. Й. Особливості профілактики тютюнопаління серед підлітків / А. Й. Капська // Підготовка соціальних працівників до формування здорового способу життя дітей та молоді : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2006. – С. 41–45.

Карвасарский Б. Д. Психотерапия : учеб. для вузов / Борис Дмитриевич Карвасарский. – [2-е изд., перераб.]. – СПб. : Питер, 2002. – 672 с. – (Серия «Национальная медицинская библиотека»).

Карпенко О. Г. Деякі аспекти соціальної роботи щодо профілактики наркотичної залежності серед молоді / О. Г. Карпенко // Вісник ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка : зб. наук. пр. У 3-х т. – Т. 2. – Вип. 31. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – № 31. – С. 8–13. – (Серія «Психологічні науки»).

Карпенко О. Г. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. Г. Карпенко. – К., 2008. – 44 с.

Карпов А. М. Самозащита от наркомании. Образовательно-воспитательные основы профилактики и психотерапии наркомании / Анатолий Михайлович Карпов. – Казань : ДАС, 2001. – 52 с.

Карр А. Легкий способ бросить курить / Ален Карр. – М. : Добрая кн., 2006. – 208 с.

Касаткин В. Н. Комплексная программа здоровья в школе / В. Н. Касаткин // Школа здоровья. – 1997. – № 3. – С. 7–19.

Касаткин В. Н. Принципы создания программы профилактики курения в школе / В. Н. Касаткин // Вестник образования. – 2001. – № 13. – С. 57–71.

Катілов О. В. Поширеність алкоголізму, наркоманії та тютюнопаління серед підлітків, притягнутих до кримінальної відповідальності / О. В. Катілов // Педіатрія, акушерство та гінекологія. – 2004. – № 3. – С. 13–16.

Кернберг О. Ф. Отношения любви: норма и патология / Отто Ф. Кернберг. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 456 с.

Кесельман Л. Е. Социальное пространство наркотизма / Л. Е. Кесельман, М. Г. Мацкевич. – [2-е изд., испр. и дополн.]. – СПб. : Мед. пресса, 2001. – 272 с.

Кириленко С. В. Соціально-педагогічні умови формування культури здоров'я старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / С. В. Кириленко. – К., 2004. – 21 с.

Киселёва Т. Г. Балинтовская группа как инструмент профессионального совершенствования специалистов в области профилактики ПАВ [Электронный ресурс] / Татьяна Геннадьевна Киселёва // Открытый клас. – 2009. – май, № 19. – (Сетевые образовательные сообщества). – Режим доступа : <http://www.openclass.ru/wiki-lessons/40171>

Кісіль М. В. До питання філософії стандартів у галузі вищої освіти / М. В. Кісіль // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. – Випуск 12(25). – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 207–214. – (Серія № 7. «Релігієзнавство. Культурологія. Філософія»).

Кічук Н. В. Ключові компетентності фахівця як педагогічна проблема / Н. В. Кічук // Наук. вісн. Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. – О., 2004. – Вип. 8/9. – С. 53–59.

Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учеб. пособие для вузов / Ю. А. Клейберг. – М. : ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. – 160 с.

Клименко Н. Ю. Социально-педагогическая компетентность специалистов социальной сферы / Н. Ю. Клименко // Педагогика. – 2003. – № 2. – С. 22–27.

Климов Е. А. Психология профессионала : избр. психол. труды / Евгений Александрович Климов. – М. : Московский психолого-

социального ин-т ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – 456 с. – (Серия «Психологи России»).

Кобилянська Л. Соціально-педагогічні аспекти профілактики наркоманії серед молоді / Л. Кобилянська, Л. Курик // Наук. вісн. Чернів. [нац.] ун-ту [ім. Ю. Федьковича] : зб. наук. пр. – Чернівці, 2002. – Вип. 152: Педагогіка та психологія. – С. 79–83.

Ковтун Н. А. Подготовка специалиста к организации профилактики злоупотребления ПАВ детьми и подростками [Электронный ресурс] / Н. А. Ковтун // Нет наркотикам. Информационно-публицистический ресурс. – Москва, 2007. – Режим доступа : http://www.narkotiki.ru/expert_6480.html

Ковчина І. М. Підготовка соціальних педагогів до соціально-правової роботи : монографія / І. М. Ковчина. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 373 с.

Когут С. Я. Система професійної підготовки соціального педагога у вищих навчальних закладах освіти України і Польщі (порівняльний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Я. Когут. – Івано-Франківськ, 2005. – 22 с.

Козич І. В. Формування конфліктологічної компетентності соціального педагога в умовах магістратури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / І. В. Козич. – Київ, 2008. – 24 с.

Колесов Д. В. Антинаркотическое воспитание : учеб.-метод. пособие / Дмитрий Васильевич Колесов ; (Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т.) – [4-е изд., испр.] – М. : Моск. психолого-соц. ин-т; Воронеж : НПО «Модэк», 2003. – 224 с. – (серия «Б-ка педагога-практика»).

Колесов Д. В. Наркотизм : сущность и профилактика / Дмитрий Васильевич Колесов, Сергей Владимирович Турцевич. – М. : Знание, 1988. – 48 с. – (Серия «В помощь лектору»).

Колесов Д. В. Предупреждение вредных привычек у школьников / Дмитрий Васильевич Колесов. – М. : УРАО, 2001. – 144 с.

Колесов Д. В. Эволюция психики и природа наркотизма : монография / Д. В. Колесов. – [изд. 3-е, испр.]. – М. : МПСИ : МОДЭК, 2006. – 400 с.

Колесова Л. С. Профилактика рискованного поведения подростков / Л. С. Колесова // Педагогіка. – 2005. – № 8. – С. 50–60.

Колонтаевская Е. А. Подготовка социальных педагогов в Германии [Электронный ресурс] / Елена Александровна Колонтаевская // Социальная педагогика/социальная работа. – Режим доступа : http://socpedagogika.narod.ru/Podg_v_Germ.html

Кольцова О. Психология работы с наркозависимыми / О. Кольцова. – СПб. : Речь, 2007. – 160 с. – (Серия «Психологический практикум»).

Коляденко С. Інноваційні форми підготовки соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу / С. Коляденко // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ : зб. наук. праць. Ч. I. – Рівне, 2008. – 444 с. – С. 336–340.

Комиссаров Б. Г. Подросток и наркотики. Выбери жизнь! / Борис Григорьевич [Комиссаров](#). – Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. – 128 с. – (Серия «Мир вашего ребенка»).

Компетентнісна освіта – від теорії до практики / Н. М. Бібік, І. Г. Єрмаков, О. В. Овчарук [та ін.]. – К. : Плеяди, 2005. – 120 с. – (Навчально-методична серія «Відкритий урок»; Вип.3-4).

Компетентність саморозвитку фахівця : педагогічні засади формування у вищій школі / Біла Олена Олександрівна, Гуменникова Тамара Рудольфівна, Кічук Ярослав Валерійович [та ін.] // [Південний науковий центр АПН України ; Ізмаїльський держ. гуманітарний ун-т] / Надія Василівна Кічук [наук. ред., упоряд., авторство]. – Ізмаїл : ІДГУ, 2007. – 236 с.

Компетентність як пріоритетний напрямок розвитку особистості в системі сучасної освіти / О. Карбованець, Н. Куруц, Н. Голуб, А. Майорош // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – №15. – С. 76–80. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

Компетентностный подход в педагогическом образовании : коллективная монография / под ред. проф. В. А. Козырева, проф. Н. Ф. Родионовой и проф. А. П. Тряцпыной. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2005. – 392 с.

Комплексна методика підготовки лідерів з числа підлітків та молоді до профілактики наркоманії серед однолітків : метод. посіб. з профілактики наркоманії та ВІЛ/СНІДу у шкільному та молодіжному середовищі / [ред. Лазоренко Б. П., Пінчук І. М.]. – К. : Агропромвидав, 2002. – 144 с.

Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / А. Й. Капська, Л. В. Долинська, О. Г. Карпенко, В. С. Филипчук ; за ред. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 87 с.

Кондратенко В. Т. Девиантное поведение подростков: социально-психологические и психиатрические аспекты / В. Т. Кондратенко. – Минск, 1988. – 207 с.

Концептуальная программа профилактики наркомании в высшем учебном заведении [Электронный ресурс] // Материалы международного волонтерского лагеря VSU-38 «Молодежь против наркотиков», проходившего в Уральском государственном университете путей сообщения, г. Екатеринбург, 17–31 августа 2000 г. / [перевод на русский язык Е. И. Готлиб]. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/agit/10.html>

Концептуальные основы реабилитации несовершеннолетних, злоупотребляющих психоактивными веществами. / Ю. В. Валентик, Н. В. Вострокнутов, Т. Н. Дудко [и др.]. – М., 2001. – 68 с.

Концепция профилактики злоупотребления психоактивными веществами в образовательной среде [Электронный ресурс] // Приложение к приказу Минобразования России № 619 от 28.02.2000 / Разработчики Т. Н. Дудко, Н. В. Вострокнутов, А. А. Гериш [и др.] – М., 2000. – Режим доступа : <http://www.ostu.ru/institutes/iev/arhiv/dudko.doc>

Концепция профилактической антинаркотической помощи [Электронный ресурс] / Дудко Т. Н., Вострокнутов Н. В., Гериш А. А. [и др.] ; под рук. Г. Н. Тростянецкой [Разработана МО РФ при поддержке МЗ РФ]. – М., 2000. – Режим доступа : <http://www.ostu.ru/institutes/iev/arhiv/dudko.doc>

Концепція навчання здорового способу життя на засадах розвитку навичок : інформ. зб. з життєвих навичок / [авт.-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – 80 с.

Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе : деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск : Наука, 1990. – 224 с.

Короленко Ц. П. Семь путей к катастрофе : деструктивное поведение в современном мире / Ц. П. Короленко, Т. А. Донских. – Новосибирск : Наука, 1990. – 224 с.

Коронцевич О. А. Модель первичной профилактики подростковой и юношеской наркомании [Электронный ресурс] / О. А. Коронцевич, А. В. Макаров // Проблемы профилактики негативных зависимостей среди молодежи : сб. материалов конф., 1 февр. 2001 г. – Самара : Самар. ун-т, 2001. – Режим доступа к материалам : http://www.psycheya.ru/lib/mater/sbor_mat_7.html#2

Корчагина Г. А. Профилактика наркомании / Г. А. Корчагина // Профилактика наркозависимости среди молодежи : науч.-теорет. сб. учебно-метод. семинара [«Подготовка специалистов по профилактике наркозависимости среди учащейся молодежи»], (16–28 декабря 2002 г.). – СПб. : ООО «Издательство Союз», 2002. – 155 с. – С. 53–66.

Кочюнас Р. Психотерапевтические группы : теория и практика : учеб. пособие ; [пер. с литов.] / Римас Кочюнас. – М. : Академ. Проект, 2000. – 240 с.

Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – [9-е изд.]. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с. – (Серия «Мастера психологии»).

Кузьминов В. Н. Наркологическая консультация / В. Н. Кузьминов, А. А. Сердюк // Наши дети и наркотики : советы специалистов родителям / [под ред. И. П. Рущенко]. – Х. : Финарт, 2002. – С. 7–16.

Кулагина И. Ю. Возрастная психология : полный жизненный цикл развития : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. завед.] / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М. : ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. – 464 с.

Кулаков С. А. Диагностика и психотерапия аддиктивного поведения у подростков : учеб.-метод. пособие / С. А. Кулаков. – М. ; СПб. : Фолиум, 1998. – 70 с. – (Серия «Психодиагностика: психологу, врачу, педагогу»).

Кулаков С. А. На приеме у психолога – подросток : пособие для практ. психологов / С. А. Кулаков. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена ; Союз, 2001. – 350 с.

Кулаков С. А. Особенности формирования аддиктивного поведения у подростков и психокоррекционная работа с ними : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. мед. наук : спец. 14.01.17 «Наркология» / С. А. Кулаков. – Л., 1989. – 20 с.

Кулаков С. А. Практикум по супервизии в консультировании и психотерапии / Сергей Александрович Кулаков. – СПб. : Речь, 2002. – 236 с.

Кулаков С. А. Психопрофилактика аддиктивного поведения у подростков / Сергей Александрович Кулаков // Региональные аспекты современной аддиктологии. – Томск, 1994. – С. 66–67.

Кулікова А. Є. Зміст підготовки соціальних працівників у Швеції до роботи з дітьми та молоддю / А. Є. Кулікова // Европейская наука XXI века – 2007 : материалы II Междунар. науч.-практ. конф. – Т. 5. Педагогические науки. Психология и социология. – Днепропетровск : Наука и образование, 2007. – С. 80–83.

Кулікова А. Є. Підготовка соціальних працівників до роботи з дітьми та молоддю у вищих навчальних закладах Швеції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / А. Є. Кулікова. – Луганськ, 2009. – 20 с.

Курек Н. С. Нарушения психической активности и злоупотребление психоактивными веществами в подростковом возрасте / Николай Сергеевич Курек. – СПб. : Алетейя, 2001. – 225 с.

Куценко Н. «Снежный ком» программ снижения вреда (аутрич-работа в Одессе). Одесский благотворительный фонд «Дорога к дому». [Электронный ресурс] / Наталия Куценко // Режим доступа : http://www.afew.org/russian/drugusers_articles/166drugusers.php

Лазаренко В. І. Наркоситуація в Україні та девіантна поведінка молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / В. І. Лазаренко. – Х., 2003. – 20 с.

Ласточкин В. А. Педагогические основы формирования трезвого образа жизни старшеклассников / В. А. Ласточкин, А. Н. Якушев // Предупреждение вредных привычек у школьников. – М. : АПН СССР, 1990. – С. 13–42.

Левицкий К. Е. Организация поэтапной профилактики химических зависимостей в образовательном учреждении / Константин Евгеньевич Левицкий. – Самара, 2000. – 130 с.

Левченко А. Психологічні особливості підліткового віку / А. Левченко // Психолог. – 2003. – Лист. № 43. – С. 9–16.

Леко Б. А. Психологічні особливості формування алкогольної установки в залежності від індивідуально-типологічних властивостей особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія. Історія психології» / Б. А. Леко. – К., 1997. – 24 с.

Леонова Л. Г. Вопросы профилактики аддиктивного поведения в подростковом возрасте : учеб.-метод. пособие / Л. Г. Леонова,

Н. Л. Бочкарёва ; под ред. проф. Короленко Ц. П. – Новосибирск : НМИ, 1998. – 48 с.

Лигинчук Г. Г. Психология профессиональной деятельности : учебный курс (учебно-методический комплекс) [Электронный ресурс] / Георгий Георгиевич Лигинчук. – М. : Московский институт экономики, менеджмента и права, 2009. – Режим доступа : <http://www.e-college.ru/xbooks/xbook059/book/index/topics.htm>

Линенко А. Ф. Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 ; 13.00.04 / Линенко Алла Францевна. – К., 1996. – 403 с.

Линник Л. М. Соціально-педагогічні засади профілактики важковиховуваності підлітків : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Линник Леся Миколаївна. – Луцьк, 2006. – 286 с.

Лисецкий К. С. Психологические основы предупреждения наркотической зависимости личности / К. С. Лисецкий. – Самара : Универс-групп, 2007. – 308 с.

Лисецкий К. С. Психологические основы предупреждения наркотической зависимости личности / Константин Сергеевич Лисецкий. – Самара : Универс групп, 2007. – 308 с.

Лисецкий К. С. Психология и профилактика наркотической зависимости / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – М., 2008. – 224 с.

Лисецкий К. С. Психология не-зависимости : учеб. пособие по курсу «Профилактика аддиктивного поведения» [Электронный ресурс] / К. С. Лисецкий, Е. В. Литягина. – Самара : Универс-групп, 2003. – Режим доступа к пособию : http://www.psycheya.ru/lib/psi_nez/1.htm

Листопад А. А. Профилактика наркомании в студенческой среде : учеб. пособие / Алексей Анатольевич Листопад ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О. : Маяк, 2005. – 312 с.

Литвинова Н. А. Основні чинники поширення вживання наркотичних речовин підлітками групи ризику / Н. А. Литвинова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 110–115.

Личко А. Е. Подростковая наркология / А. Е. Личко, В. С. Битенский. – Л. : Медицина, 1991. – 304 с.

Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / Андрей Евгеньевич Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 256 с.

Лінський І. В. Клініко-патогенетичні закономірності формування й розвитку психічних та поведінкових розладів внаслідок вживання психоактивних речовин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра мед. наук : спец. 14.01.17 «Наркологія» / І. В. Лінський. – Х., 2002. – 33 с.

Лісовець О. В. Формування готовності майбутніх соціальних педагогів до роботи з громадськими та молодіжними організаціями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. В. Лісовець. – К., 2008. – 25 с.

Лозовой В. В. Профилактика наркомании : школа, семья : учеб. пособие / В. В. Лозовой. – Екатеринбург : Урал. ун-т, 2000. – 168 с.

Лысенко И. П. Добровольное рабство: о наркомании и токсикомании / Лысенко И. П., Савченко В. П., Чередников А. П. – К. : Байда, 1996. – 80 с.

Люманова Л. Р. Профилактика наркомании в детско-подростковой среде / Л. Р. Люманова. – Симферополь : МСП «Ната», 2006. – 78 с.

Майборода Г. Я. Підготовка студентів до застосування методів соціально-педагогічної діагностики в роботі з підлітками адиктивної поведінки / Г. Я. Майборода // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького ; Алла Йосипівна Капська [заг. ред.], Світлана Петрівна Архипова. – Черкаси : ЧНУ, 2003. – 248 с. – С. 124–128.

Майерс А. У. Сексуальная аддикция / Уейн А. Майерс // Психология и лечение зависимого поведения / ред. С. Даулинга ; [пер. с англ. Р. Р. Муртазина]. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – С. 134–148. – (Серия «Б-ка психологии и психотерапии». – Вып. 85).

Максименко С. Д. Актуальні питання профілактики наркоманії / С. Д. Максименко // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. – № 10. – С. 1–3.

Максимова Н. Ю. Психологічні фактори узалежнення неповнолітніх від алкоголю і наркотиків та засоби його попередження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. Ю. Максимова. – К., 1998. – 34 с.

Максимова Е. Ю. Формирование профессионально-значимых качеств у будущих социальных педагогов : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Максимова Елена Юрьевна. – Казань, 1999. – 210 с.

Максимова Н. Ю. Психологическая профилактика алкоголизма и наркомании несовершеннолетних : учеб. пособие / Н. Ю. Максимова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 384 с.

Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навч. посібник / Наталія Юр'ївна Максимова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 308 с.

Максимова Н. Ю. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді / Н. Ю. Максимова, С. В. Толстоухова. – К., 2000. – 198 с.

Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». – Луганськ, 2006. – 20 с.

Маркова А. К. Психология профессионализма / Анастасия Константиновна Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.

Мартинюк Т. А. Соціально-педагогічна профілактика вживання психоактивних речовин підліткам : метод. рек. / Т. А. Мартинюк ; [ред. П. М. Гусака та Л. М. Вольнової]. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 74 с.

Марченко Н. В. Діяльність соціального педагога щодо профілактики адиктивної поведінки неповнолітніх / Н. В. Марченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. / АПН України. Ін-т пробл. виховання. – К. ; Житомир, 2005. – Вип. 7. – С. 260–264.

Масленникова В. Ш. Формирование профессиональной готовности студентов среднего профессионального учебного заведения к деятельности социального педагога : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Профессиональное образование» / В. Ш. Масленникова. – Казань, 1996. – 38 с.

Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу ; пер. с англ. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

Мастеров Б. М. Психология саморазвития: психотехника риска и правила безопасности / Борис Михайлович Мастеров. – Рига ; М. : Эксперимент, 1997. – 190 с.

Межирицький О. Я. Підготовка студентів до соціально-педагогічної діяльності в умовах сільської місцевості : автореф. дис.

на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. Я. Межирицький. – Луганськ, 2003. – 17 с.

Мельник А. П. Як жити без наркотиків : книга для батьків, діти яких не вживають наркотиків, або вже пробували їх, – та для дітей, що вирішили зазирнути в книгу батьків / А. П. Мельник. – Луцьк, 2004. – 37 с.

Мельник Э. В. О природе болезней зависимости : алкоголизм, наркомания, «компьютеромания» и др. / Эллина Витальевна Мельник. – Одесса : Черноморы, 1998. – 400 с.

Менделевич В. Д. Наркозависимость и комарбидные расстройства поведения / В. Д. Менделевич. – М. : Медпресс – информ, 2003. – 327 с.

Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учеб. пособие / В. Д. Менделевич. – М. : МЕДпресс, 2001. – 432 с.

Менделевич В. Д. Психология зависимой личности / В. Д. Менделевич, Р. Г. Садыкова. – Казань, 2002. – 240 с.

Менегетти А. Система и личность / Антонио Менегетти. – М., 1996. – 128 с.

Меньшикова Т. И. Подготовка будущих социальных педагогов к работе с подростками, проявляющими агрессивное поведение : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Т. И. Меньшикова. – Волгоград, 2008. – 14 с.

Методичний посібник з профілактики наркоманії та ВІЛ/СНІДу у шкільному та молодіжному середовищі / [ред Б. П. Лазаренко, І. М. Пінчук]. – К. : ЮНІСЕФ, 2002. – 144 с.

Микитенко Н. О. Професійна підготовка соціальних працівників в університетах Канади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. О. Микитенко. – Тернопіль, 2006. – 17 с.

Мищик Л. И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты) / Л. И. Мищик ; Запорожский гос. ун-т. – Запорожье, 1996. – 104 с.

Мищик Л. І. Теоретико-методичні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої освіти : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Мищик Людмила Іванівна. – Запоріжжя, 1997. – 359 с.

МКБ-10 / ICD-10. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих

расстройств. Клинические описания и указания по диагностике / [ред. Ю. Л. Нуллера и С. Ю. Циркина]. – СПб. : Оверлайд, 1994. – 287 с.

Модель подготовки специалиста по профилактике наркоманий в системе высшего профессионального образования : учеб. программы / [Исполнительная дирекция президентской программы «Дети России» Министерства образования РФ ; Институт специальной педагогики и психологии Международного ун-та семьи и ребенка им. Р. Валленберга] ; Л. М. Шипицына. – СПб. : Ин-т специальной педагогики и психологии, 2001. – 216 с.

Мой выбор : учеб.-метод. пособие для учителей сред. шк. / Ахметова И., Иванова Т., Иоффе А. [и др.]. – М. : Учит. газ., 2001. – 120 с. – (Учит. газ., Межрегион. асоц. «За гражданское образование»).

Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / под ред. В. А. Соболева, И. П. Рущенко. – Харьков : Торсинг, 2000. – 432 с.

Моложавенко А. В. Коммуникативная подготовка педагога к работе по профилактике аддиктивного поведения подростка (Последипломный период непрерывного педагогического образования) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Моложавенко Александра Владимировна. – Волгоград, 2002. – 154 с.

Мороз Л. В. Формування готовності викладачів до виховної роботи зі студентською молоддю у методичній діяльності вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. В. Мороз. – Київ, 2008. – 21 с.

Москаленко В. Д. Психическая предрасположенность к развитию зависимости от ПАВ (личностные, социальные, семейные факторы риска) / В. Д. Москаленко // Руководство по наркологии / [ред. Н. Н. Иванца] – М. : Медпрактика-М, 2002. – Т. 1. – С. 182–189.

Москалюк О. І. Формування професійної спрямованості у майбутніх соціальних педагогів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. І. Москалюк. – Кіровоград, 2007. – 22 с.

Мосьпан М. Деякі аспекти превентивної роботи з наркозалежними педагогічно занедбаними підлітками / М. Мосьпан // Проблеми освіти : збірник / ред. кол. : В. Кремень, М. Ф. Степко, К. М. Левківський та ін. – К., 2004. – Вип. 40. – С. 142–152.

Мурашкевич О. А. Профілактика вживання психоактивних речовин підлітками в контексті формування здорового способу

життя / О. А. Мурашкевич // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 200–206.

Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : учеб. для студ. вузов / В. С. Мухина. – [7-е изд., стереотип.]. – М. : Академия, 2002. – 456 с.

Навчання здоровому способу життя на засадах розвитку навичок через систему шкільної освіти : оцінка ситуації / М-во України у справах сім'ї, дітей та молоді ; Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді ; Представництво дит. фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. – К., 2004. – 108 с.

Навыки, Необходимые для Здоровья. Всемирная Организация Здравоохранения [Электронный ресурс] // Режим доступа : <http://www.unicef.org/lifeskills/files/SFH-RUS.doc>

Нагорна А. М. Профілактика наркоманії серед підлітків : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Нагорна Антоніна Максимівна, Беспалько Віктор Вікторович. – [2-ге вид., доповн.]. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – 184 с.

Назаров Е. А. Наркотическая зависимость и созависимость личности в семье : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.11 «Педагогическая психология» / Е. А. Назаров. – М., 2000. – 13 с.

Наркология / Фридман Л. С., Флеминг Н. Ф., Робертс Д. Х. [и др.] ; под ред. Хайман С. Е. – М. : Бином; СПб. : Невский диалект, 1998. – 318 с.

Наркологія : навч. посіб. / А. М. Скрипніков, О. К. Напрєєнко, Г. Т. Сонник. – Т. : Укрмедкнига : ТДМУ, 2008. – 360 с.

Наркомании у подростков / В. С. Битенский, Б. Г. Херсонский, С. В. Дворяк, В. А. Глушков. – Киев : Здоровье, 1989. – 216 с.

Наркомания как фактор риска и причина распространения ВИЧ-инфекции у подростков // Профилактика ВИЧ/СПИДа у несовершеннолетних в образовательной среде : учеб. пособие для препод. пед. вузов / [под ред. Л. М. Шипицыной]. – М. : ООО «ВАРИАНТ», 2006. – С. 76–99.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Офіційний сайт [Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.npu.edu.ua/>

Немов Р. С. Психология образования / Р. С. Немов. – Москва : Владос, 2003. – 606 с.

Неустроева А. Н. Подготовка социальных педагогов в вузе к профилактике алкогольной зависимости среди подростков (На материале Республики Саха (Якутия) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Неустроева Анна Николаевна. – М., 2000. – 207 с.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. ECTS – Інформаційний пакет [Електронний ресурс]. – Ніжин, 2006. – 237 с. – Режим доступу : <http://in.ndu.edu.ua/ua/index.php?id=12>

Новий тлумачний словник української мови. У 3 т. Т. 2. / [укладачі Василь Яременко, Оксана Слітушко]. – вид. 2-е, виправ. – Київ : Аконіт, 2006. – 926 с.

Новожилова Т. Н. Структурная композиция профессиональной модели социального педагога / Т. Н. Новожилова, О. Ю. Сяська // Социальный педагог : проблемы подготовки и профессионального становления / под ред. М. И. Акимовой. – Самара : СИПКРО, 2001. – С. 32–37.

Об основных профессиональных требованиях к педагогу-превентологу / Михайлов Л. А., Шатровой О. В., Михайлов А. Л. [и др.] // Профилактика наркозависимости среди молодежи : науч.-теор. сб. учебно-метод. семинара [«Подготовка специалистов по профилактике наркозависимости среди учащейся молодежи»], (16–28 декабря 2002 г.) – СПб : ООО «Издательство Союз», 2002. – С. 144–155.

Обзор базовых материалов по проблеме наркомании. Методическое пособие. [Электронный ресурс]. – Калининград, 2003. – 36 с. – Режим доступа к книге : http://www.ecad.ru/doc/nk1_27.doc

Овечкина А. А. Проблемы с наркотиками? Лидеры требуются? Создание и использование команды лидеров сверстников в профилактической антинаркотической работе / А. А. Овечкина, Т. И. Андреева. – Казань : Казан. обществ. фонд «Выбор», 1999. – 40 с. – (Серия «Профилактика алкогольных, наркотических и табачных проблем»).

Овчарова Р. В. Технологии работы школьного психолога с педагогическим коллективом / Р. В. Овчарова. – Курган : Курганский гос. ун-т, 2006. – 187 с.

Окаринський М. М. Формування в підлітків несприйнятливості до вживання наркогенних речовин у діяльності пласту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / М. М. Окаринський. – Т., 2000. – 20 с.

Олпорт Г. Становление личности : избр. тр / Гордон Олпорт. – М. : Смысл, 2002. – 464 с.

Ольков С. Г. Общественные болезни / Сергей Геннадиевич Ольков. – Тюмень : Тюм. высш. шк. МВД РФ, 1996. – 330 с.

Опыт формирования компетентностной модели выпускника педагогического вуза как нормы качества и базы оценки результатов образования // Материалы научного XI симпозиума : [«Квалиметрия в образовании : методология, методика, практика»] / [О. И. Мартынюк, И. Н. Медведева, С. В. Панькова, И. О. Соловьева]. – М. : Исследовательский центр качества подготовки специалистов, 2006. – 48 с.

Орбан-Лембрик Л. Масова культура і моделі поведінки / Л. Орбан-Лембрик // Соц. психологія. – 2005. – № 2. – С. 38–44.

Организационно-методические основы психотерапевтической и психокоррекционной работы с детьми группы риска употребления психоактивных веществ : метод. рек. / Н. В. Вострокнутов, А. Л. Игонин, Н. К. Харитонова, Л. О. Пережогин. – Москва, 2003. – 48 с.

Оржеховська В. М. Про концепцію превентивного виховання дітей і молоді / В. М. Оржеховська // Практична психологія і соціальна робота. – 1999. – № 2. – С. 8–9.

Оржеховська В. М. Формування здорового способу життя: стратегія розвитку / В. М. Оржеховська // Науковий світ. – 2008. – № 10. – С. 28–30.

Оржеховська В. М. Концепція освіти «рівний – рівному» щодо здорового способу життя серед молоді України / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко, Л. І. Андрущак. – К. : Міленіум, 2002. – 20 с.

Оржеховська В. М. Методика позбавлення неповнолітніх наркогенних звичок : метод. посібн. / В. М. Оржеховська. – К. : ІСДО, 1995. – 260 с.

Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка : наук.-метод. посіб. / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко ; Ін-т проблем виховання АПН України, каф. превентивної освіти і соціальної політики ЮНЕСКО. – Ізмаїл : СМІЛ, 2006. – 282 с.

Орлов В. Ф. Особливості розвитку професійних якостей майбутнього педагога / В. Ф. Орлов // Пробл. та перспективи формування нац. гуманіт.-техн. еліти : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «ХПІ», Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – Х., 2002. – Ч. 2. – С. 277–282.

Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности : кн. для учителя / Ю. М. Орлов. – М. : Просвещение, 1991. – 155 с.

Орлов Ю. М. Зависимость : [серия : Управление поведением] [Электронный ресурс] / Ю. М. Орлов. – М., 1994–1998. – Режим доступа : http://www.ecad.ru/php/print.php?id=mn-kd6_28.html

Осипова А. А. Общая психокоррекция : учеб. пособие для студ. вузов / А. А. Осипова. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 512 с.

Основи здоров'я : [програма для 5–9 кл. серед. загальноосвіт. навч. закладів] / Бойченко Т. Є., Заплатинський В. М., Дивак В. В. – К. : Перун, 2005. – 48 с.

Основы групповой работы при организации и проведении тренинга профилактики злоупотребления ПАВ среди подростков и молодежи : метод. пособие / [ред.-сост. : Зарецкий В. В., Портянская Л. Л., Рябцев В. К. и др.]. – М., 2002. – 130 с.

Основы коррекционной педагогики : учеб. пособие для студ. / Гонеев А. Д., Лифинцева Н. Н., Ялпаева Н. В. ; [под ред. В. А. Сластелина]. – М. : Академия, 1999. – 280 с.

Особливості порушень емоційної сфери і вищих психічних функцій у хворих із залежністю від психоактивних речовин / Л. М. Пайкова, А. Г. Плотніков // Фізіол. журн. – 2006. – № 2 (52). – С. 220–221.

От декларативной профилактики к профессиональной превентологии // Пока не поздно. – 2009, январь. – №3 (228). – С. 2.

Оудсхорн Д. Н. Детская и подростковая психиатрия ; пер. с нидерл. / Д. Н. Оудсхорн. – М., 1993 – 319 с. (Прилож. к журн. «Социальная и клиническая психиатрия»).

Павлішак О. Р. Професійна підготовка соціальних педагогів в Австрії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Р. Павлішак. – Дрогобич, 2008. – 20 с.

Паршутин И. А. «Формирование жизненных навыков» – программа профилактики поведенческих факторов риска у подростков / И. А. Паршутин, Т. П. Симонятова // Школа здоровья. – 1999. – № 4. – С. 32–39.

Паршутин И. А. Динамика личностных позиций подростков в сфере аддиктивного поведения (На материале тренингов формирования жизненных навыков) : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Паршутин Игорь Александрович. – Москва, 2003. – 135 с.

Пашенко С. Ю. Підготовка соціальних педагогів до організації освітньо-дозвіллевої діяльності учнівської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / С. Ю. Пашенко. – К., 2000. – 23 с.

Педагогика здоровья : [программа и метод. руков. для учит. нач. шк.] / ред. В. Н. Касаткина. – М. : ДИНКА-ПРЕСС, 1998. – 333 с.

Пенькова В. Н. Отношение подростка к «своим» и «чужим» : осознаваемый и неосознаваемый уровень / В. Н. Пенькова // Журнал прикладной психологии. – 2003. – № 6. – С. 48–59.

Первичная профилактика наркомании : учеб. пособие / К. С. Лисецкий, С. В. Березин, Н. Ю. Самыкина [и др.] ; под ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого. – Самара : Универс-групп, 2006. – 170 с.

Перлз С. Ф. Гештальт-подход и Свидетель терапии / Фридрих С. Перлз. – М. : Либрис, 1996. – 240 с.

Першина Л. А. Возрастная психология : учеб. пособие для вузов / Л. А. Першина. – М. : Академ. проект, 2004. – 256 с.

Песоцкая О. П. Современные подходы к профилактике аддиктивного поведения школьников / О. П. Песоцкая // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 221–228.

Петракова Т. И. Предикторы риска аддиктивного поведения и профилактика наркологических заболеваний среди подростков / Т. И. Петракова // Вопросы наркологии. – 1999. – № 2. – С. 60–66.

Петракова Т. И. Руководство по профилактике наркомании / Татьяна Ивановна Петракова. – М. : НИИ наркологии, 2000. – 177 с.

Петрик О. Методичні аспекти профілактики й раннього виявлення шкідливих звичок у дітей та підлітків / О. Петрик, Р. Валецька // Пед. пошук. – 2008. – № 3. – С. 73–76.

Петрович В. С. Рекомендації для тренера-старшокласника, який бере участь у пропаганді здорового способу життя / В. С. Петрович // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. – № 11. – С. 25–37.

Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / Вадим Артурович Петровский. – М. : ТОО «Горбунок», 1992. – 224 с. – (Серия «Российский открытый университет»).

Пехота О. М. Особистісно орієнтоване навчання: підготовка вчителя : монографія / О. М. Пехота, А. М. Старєва. – Миколаїв : Іліон, 2005. – 272 с.

Пихтіна Н. П. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів : навч. посіб. / Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець. – Ніжин : Ніжин. пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2003. – 116 с.

Пихтіна Н. П. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів: навч. посібник / Ніна Порфирівна Пихтіна, Наталія Іванівна Яковець. – Ніжин : Ніжинський пед. ун-т ім. М. Гоголя, 2003. – 116 с.

Пихтіна Н. П. Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. П. Пихтіна. – Київ, 1999. – 16 с.

Пищулин В. Г. Модель выпускника университета / В. Г. Пищулин // Педагогіка. – 2002. – № 9. – С. 22–27.

Піщенко Г. Соціокультурні та геополітичні чинники поширення наркоманії та ВІЛ/СНІДУ в Україні / Г. Піщенко, О. Тущенко // Право України. – 2005. – № 2. – С. 73–77.

Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : УРАО, 2002. – 160 с.

Повідайчик О. С. Формування інформаційної культури майбутнього соціального працівника в процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. С. Повідайчик. – Тернопіль, 2007. – 20 с.

Подшивалкіна В. І. Наркоманія та місто: до проблеми розповсюдження наркотиків в місцевому середовищі / В. І. Подшивалкіна // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології : матеріали міжнар. наук.-прак. конф., 27 квіт. 2001 р., м. Дніпропетровськ. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 160–164.

Позитивний досвід діяльності з формування здорового способу життя [Електронний ресурс] / [О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарова, Р. Левін, І. Солоненко, О. Яременко] // Формування здорового способу життя. Підготовка у межах проекту «Молодь – за здоров'я, Україна – Канада» Інтернет-версії навчального посібника «Формування здорового способу життя» для молоді та підлітків України з метою формування у останніх здорового способу життя. – Київ, 2001. – Режим доступу до матеріалів : <http://www.health.gov.ua/publ/conf.nsf/bynum?openform&type=661639318>

Полезная прививка : учеб. пособие по профилактике ВИЧ/СПИДа для 10–11 кл. : [материалы для учит.] / [под ред. О. Л. Романовой]. – М. : Проект «Здоровая Россия 2020», 2005. – 74 с.

Полисадова М. Н. Подготовка будущего социального педагога к деятельности по профилактике наркомании среди трудно-воспитуемых подростков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Полисадова Мария Николаевна. – М., 2004. – 202 с.

Поліщук В. Теоретичні підходи щодо моделювання особистості соціального педагога // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2008. – № 15. – С. 122–124. – (Серія «Педагогіка. Соціальна робота»).

Поліщук В. А. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до здійснення профілактичної роботи щодо вживання наркогенних засобів неповнолітніх / В. А. Поліщук // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовт. 2003 р. / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького / Алла Йосипівна Капська (заг. ред.), Світлана Петрівна Архіпова (заг. ред.). – Черкаси : ЧНУ, 2003. – 248 с. – С. 184–191.

Поліщук В. А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. А. Поліщук. – Тернопіль, 2006. – 44 с.

Пономарев А. В. Позитивная стратегия первичной профилактики наркомании в вузе / А. В. Пономарев, Н. С. Лопатева // Вестник Красноярского государственного университета. – Красноярськ, 2006. – № 3/2. – С. 125–130.

Пономарев А. В. Социокультурная среда вуза как основа первичной профилактики наркомании / Александр Владимирович Пономарев // Материалы второго Всероссийского форума [«Здоровье нации – основа процветания России»]. – М., 2006. – С. 106–107.

Практична підготовка студентів педагогічних вузів / Мішкурова В. Ф., Пащенко М. І., Перепелюк Т. Д. [та ін.]. – К. : Науковий світ, 2003. – 98 с.

Предупреждение подростковой и юношеской наркомании / [ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого]. – Самара : Самар. ун-т, 2002. – 206 с.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Педагогічний інститут : офіційний сайт навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pu.if.ua/depart/SocialPedagogics/ua/>

Приклади вправ для виконання учнями на уроках з «Основ здоров'я» : інформ. зб. з життєвих навичок / [автор-упоряд. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – 68 с.

Приходько В. М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей : наук.-метод. посіб. / В. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 288 с.

Пришляк О. Ю. Професійна підготовка соціальних педагогів у вищих навчальних закладах Німеччини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. Ю. Пришляк. – Тернопіль, 2008. – 21 с.

Программа «Навигатор» профилактики ВИЧ/СПИД и употребления ПАВ. – М. : Мирамед Институт, 2005. – (Серия «Женщины и дети – прежде всего»).

Професійна компетентність соціальних працівників : складові, детермінанти та шляхи формування : зб. матеріалів наук.-метод. семінару, 16 травня 2008 р., м.Чернігів / Чернігівський держ. ін-т права, соціальних технологій та праці, кафедра соціальної роботи ; Н. І. Кривоконь [ред.]. – Чернігів, 2008. – 60 с.

Профилактика ВИЧ/СПИДа у несовершеннолетних в образовательной среде : учеб. пособ. для препод. пед. вузов / под ред. Л. М. Шипицыной. – М., 2006. – 256 с.

Профилактика ВИЧ-инфекции в системе школьного образования : руковод. для учителя / [авт. В. С. Пономаренко, Т. В. Воронцова]. – К. : Алатон, 2003. – 192 с.

Профилактика злоупотребления психоактивными веществами и борьба с ними / [ред. М. Госсон, М. Грант]. – Женева : ВОЗ, 1993. – XII. – 131 с.

Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты : итоговые материалы междунар. проекта / [сост. И. П. Рущенко]. – Харьков : Финарт, 2002. – 240 с.

Профілактика вживання психоактивних речовин серед старшокласників : метод. рек. для соціальних педагогів, класних керівників і спеціалістів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / авт.-уклад. : Г. Я. Майборода, О. В. Тютюнник. – Черкаси : ПП Чабаненко, 2008. – 74 с.

Профілактика ВІЛ/СНІДу, наркоманії, алкоголізму серед учнів і студентів : тренінгові і соціально-реабілітаційні програми : в 3 т. / [за ред. В. П. Панка, І. І. Цушка]. – К. : Ніка Центр, 2005. – Т. 1. – 248 с.

Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 300 с.

Профілактика наркотизації : зб. інформ., теорет. та метод. матеріалів з проблем девіантної поведінки підлітків і молоді / [упор. О. І. Пилипенко]. – Київ : Academpres, 1994. – 128 с.

Профілактика поширення наркозалежності серед молоді : навч.-метод. посіб. / [за ред. В. В. Бурлаки]. – К. : Герб, 2008. – 224 с.

Пряжников Н. С. Психологический смысл труда : учеб. пособие / Николай Сергеевич Пряжников. – М. : Институт практической психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.

Психиатрия и наркология : учебник для студ. высш. мед. учеб. заведений IV уровня аккредитации / В. Л. Гавенко [ред.], В. С. Битенский, А. К. Напреенко [и др.]. – К. : Медицина, 2009. – 488 с.

Психоаналитические термины и понятия / [ред. Б. Э. Мура, Б. Д. Фаина]. – М. : Класс, 2000. – 304 с.

Психологические основы профилактики наркомании в семье / ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого. – Самара, 2001. – 194 с.

Психология и лечение зависимого поведения / [ред. Скотта Даулинга] ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. : Независимая фирма «Класс», 2000. – 240 с. – (Серия «Б-ка психологии и психотерапии». – Вып. 85).

Психология личности : тесты, вопросники, методики / [авторы-сост. : Н. В. Киршева и Н. В. Рябчикова]. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.

Психология личности в трудах зарубежных психологов / [сост. и общ. ред. А. А. Реана]. – СПб., 2000. – 316 с.

Психология подростка : полное руководство для психологов, педагогов и родителей / [ред. А. А. Реана]. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).

Психология человека от рождения до смерти. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 651 с. – (Серия «Большая университетская библиотека»).

Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением / [под ред. С. А. Беличевой]. – М., 1999. – 181 с.

Пути и методы предупреждения подростковой и юношеской наркомании / [ред. Березина С. В., Лисецкого К. С., Орешниковой И. Б.]. – Самара : Самар. ун-т, 1999. – 218 с.

Пшеничний В. Г. Запобігання поширенню наркотизму в Україні (кримінологічна та кримінально-правова характеристика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. Г. Пшеничний. – Київ, 2005. – 20 с.

Пятницкая И. Н. Наркомании : руководство для врачей / Ирина Николаевна Пятницкая. – М. : Медицина, 1994. – 544 с.

Рабочая книга практического психолога / [ред. А. А. Бодалева, А. А. Деркача, Л. Г. Лаптева]. – М. : Ин-т психотерапии, 2002. – 640 с.

Радченко Н. Г. Формування навичок психопрофілактики залежностей від психоактивних речовин : навч.-метод. посіб. / Нац. академ. внутрішніх справ України ; Наталія Геннадіївна Радченко. – К., 2003. – 236 с.

Раєцька Л. В. Кримінологічні засади протидії наркоманії в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Л. В. Раєцька. – К., 2007. – 20 с.

Разживин О. А. Педагогическая технология подготовки будущих учителей к профилактике наркомании : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования». – Самара, 2008. – 22 с.

Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика: методики и тесты : учеб. пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.

Раттер М. Помощь трудным детям / Майкл Раттер ; общ. ред. А. С. Спиваковской ; предисл. О. В. Баженовой и А. Я. Варга ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1987. – 422 с.

Рекомендації для педагогів, батьків, медичних працівників по виявленню ранніх ознак наркоманії серед підлітків. – К. : Київ. об'єднання «Соціотерапія» ; Київ. міськ. центр здоров'я, 1997. – 4 с.

Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Рижанова Алла Олександрівна. – Луганськ, 2005. – 442 с.

Рожков М. И. Профилактика наркомании у подростков : учеб.-метод. пособие / М. И. Рожков, М. А. Ковальчук. – М. : Гуманитарное

издание центра ВЛАДОС, 2003. – 144 с. – (Серия «Психология для всех»).

Романова О. Л. Методологические аспекты первичной профилактики зависимости от психоактивных веществ у детей / О. Л. Романова // Вопросы наркологии. – 1997. – № 2. – С. 67–75.

Романова О. Л. Позитивная антинаркотическая профилактика в начальной школе / О. Л. Романова, М. В. Самойлова // Вопросы наркологии. – 1994. – № 1. – С. 78–82.

Романова О. Л. Этиология зависимостей от психоактивных веществ у подростков и теоретические основы их первичной профилактики : обзор зарубежной литературы / О. Л. Романова // Вопросы наркологии. – 1996. – № 3. – С. 97–108.

Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Кьелл Рудестам ; перевод. : А. Голубев, Л. Трубицына и Э. Дикий ; терминолог. правка В. Данченко. – СПб. : Питер, 1999. – 348 с. (серия «Мастера психологии»).

Руководство по психиатрии : в 2 т. / [ред. А. С. Тиганова]. – М. : Медицина, 1999. – Т. 2 : Экзогенные психические расстройства : Ч. 1. – Возрастные особенности. – 1999. – 454 с. – Ч. 2. – Наркомании и токсикомании. – 1999. – 454 с.

Руководящие принципы для школьного просвещения в области профилактики наркотической зависимости [Электронный ресурс] // Школьное просвещение в области профилактики наркотической зависимости : руководство для практикующих врачей и широкой общественности. – Женева : Бюро ООН по борьбе с наркотиками и преступностью (ЮНОДС), 2003. – Режим доступа : <http://www.fresh.org/>

Русакова Н. А. Готовность социального педагога к сопровождению замещающей профессиональной семьи [Электронный ресурс] / Н. А. Русакова // Современные направления развития педагогической мысли и педагогика И. Е. Шварца : материалы междунар. науч.-практ. конф., 1–2 июня 2009 г., г. Пермь. – Часть I. – С. 55. – Режим доступа к материалам : http://shvarts.pspu.ru/sbornik_konf_list_55.html

Рущенко И. П. Первичная профилактика наркомании в Украине: обзор опыта и постановка проблемы / И. П. Рущенко, В. Н. Кузьминов // Профилактика наркомании: организационные и методические аспекты / [сост. И. П. Рущенко]. – Харьков : Финарт, 2002. – С. 73–83. – (Итоговые материалы международного проекта).

Рущенко І. П. Динаміка латентних соціальних процесів [на прикладі розповсюдження наркотиків у молодіжному середовищі] / І. П. Рущенко // Харьковские социологические чтения-98 : сб. науч. работ. – Харьков : ЦЭПП «Радар», 1998. – С. 437–443.

Савуляк В. О. Психосоціальні фактори наркотичної залежності / В. О. Савуляк // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2003. – Вип. 25. – С. 24–29.

Савчук О. В. Соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / О. В. Савчук. – К., 2006. – 19 с.

Самыкина Н. Ю. Формирование личностной готовности психологов к первичной профилактике наркомании в среде старшеклассников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Н. Ю. Самыкина. – Калуга, 2002. – 23 с.

Самыкина Н. Ю. Формирование личностной готовности психологов к первичной профилактике наркомании в среде старшеклассников : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Самыкина Наталья Юрьевна. – Калуга, 2002. – 258 с.

Санжаева Р. Д. Психологические механизмы формирования готовности человека к деятельности : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Санжаева Римма Дугаровна. – Новосибирск, 1997. – 347 с.

Саррацин Д. Подготовка специалистов в области профилактики алкогольной и наркотической зависимости : сравнение ситуации в разных странах [Электронный ресурс] / Дорис Саррацин // Режим доступа : <http://fondnewlife.narod.ru/conf/02.htm>

Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. – М. : ЮНИСЕФ, 1998. – 128 с.

Свеженцева Ю. А. Социокультурные аспекты приобщения к наркотикам: качественный анализ проблемы / Ю. А. Свеженцева // Молодёжь и наркотики : социология наркотизма / [ред. В. А. Соболева, И. П. Рущенко]. – Харьков : Торсинг, 2000. – С. 84–129.

Себшин Э. Психоаналитическое исследование аддиктивного поведения : обзор / Эдит Себшин // Психология и лечение зависимого поведения / [ред. С. Даулинга] ; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М. :

Независимая фирма «Класс», 2000. – С. 13–27. – (Серия «Библи. Психологии и психотерапии». – Вып. 85).

Сельчёнок К. От зависимости – к духовной свободе [Электронный ресурс] / Константин Сельчёнок. – Режим доступа : <http://aquarun.ru/psih/addikt.html>

Семенов С. П. Табакокурение. Алкоголизм. Наркомания. / Сергей Петрович Семенов. – СПб. : ООО «Медицинский Центр С. П. Семенова «Вита», 2003. – 127 с.

Семья и дети в антинаркотических программах профилактики, коррекции, реабилитации : руководство для школьных и клинических психологов, специалистов образовательных учреждений, социальных работников / Н.В. Вострокнутов, Н.К. Харитонов, Л.О. Пережогин [и др.]. – М. : Вариант, 2003. – 240 с. – (В помощь образовательным учреждениям «Профилактика злоупотребления ПАВ»).

Сергієнко І. М. Методика соціально-психологічних театрів / І. М. Сергієнко. – Черкаси, 2002. – 40 с.

Сердюк О. О. Наркотизм як соціальне явище: його тенденції та напрямки профілактики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / О. О. Сердюк. – Х., 2003. – 20 с.

Сердюк А. А. Профілактика наркотизма в системі народного образования : метод. и организ. аспекты чтения спецкурсов / А. А. Сердюк // Профілактика наркоманії : организ. и метод. аспекты / [сост. И. П. Рущенко]. – Харьков : Финарт, 2002. – С. 102–123. – (Итоговые материалы международного проекта).

Сердюк О. О. Перша проба наркотичних речовин як закономірність адиктивної поведінки / О. О. Сердюк // Право і безпека. – 2004. – № 3. – С. 232–235.

Сердюк О. О. Профілактика наркотизму як складова виховної роботи : сучасний стан та динаміка розвитку / О. О. Сердюк // Теорія та практика виховної роботи в ОВС України : матеріали наук.-практ. конф. – Харків, 2004. – С. 105–110.

Сердюк О. О. Соціальна робота з особами з наркотичною та алкогольною залежністю / О. О. Сердюк, Ю. Л. Белоусов // Соціальна робота в органах внутрішніх справ України : навч. посіб. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 303–324.

Сердюк О. О. Соціологічне визначення категорії наркотизму та пов'язаних з нею понять / О. О. Сердюк // Український соціум. – 2005. – № 4. – С. 46–51.

Серых А. Б. Формирование готовности педагога к работе с виктимными детьми / Анна Борисовна Серых ; Балтийский ин-т экономики и финансов (БИЭФ). – Калининград : БИЭФ, 2000. – 156 с.

Сидоров П. И. Основные стратегии развития превентивной наркологии / П. И. Сидоров // Наркология. – 2002. – № 2. – С. 2–9.

Сидоров П. И. Наркологическая превентология : от медицинской профилактики к мультидисциплинарной превенции / П. И. Сидоров // Наркология. – 2004. – № 1. – С. 47–51.

Сидоров П. И. Наркологическая превентология : руководство / Сидоров Павел Иванович. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : МЕДпресс-информ, 2006. – 720 с.

Сидорук І. І. Підготовка майбутнього соціального педагога до профілактики вживання дітьми психоактивних речовин : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / І. І. Сидорук ; Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 2011. – 294 с.

Сидорук І. І. Балінтовська група, як ефективний метод розвитку професійних навичок майбутніх соціальних педагогів / І. І. Сидорук // Педагогіка : збірник наукових праць студентів та аспірантів [Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів (10–11 травня 2011 р.)] / за ред. П. М. Гусака та Н. І. Корпач. – Луцьк : ПП Іванюк, 2011. – 292 с.

Сидорук І. І. Основні тенденції підготовки майбутніх соціальних педагогів до профілактики зловживання дітьми психоактивних речовин / І. І. Сидорук // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Вип. 4. – Луганськ : В-во Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – 70–77 с.

Сидорук І. І. Професійна компетентність майбутнього соціального педагога – превентолога / І. І. Сидорук // Вісник Глухівського державного педагогічного університету : [зб. наук. пр.]. – Вип. 15. Ч. II. – Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2010 – С 61–64. – (Серія: Педагогічні науки).

Сидорук І. І. Зміст особистісної готовності майбутнього соціального педагога до профілактичної діяльності / Ірина Ігорівна Сидорук // Соціалізація особистості : зб. наук. пр. / [за заг. ред. проф. А. Й. Капської]. Т. XXXIV. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 109–117.

Сидорук І. І. Побудова моделі фахівця – майбутнього соціального педагога-превентолога / Ірина Ігорівна Сидорук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 11. Соціологія.

Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління : [зб. наук. праць]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 9. – С. 109–118.

Сидорук І. І. Профілактична робота соціального педагога з підлітками, схильними до адиктивної поведінки / Ірина Ігорівна Сидорук // Наукові записки. Серія Психолого-педагогічні науки (Ніжинський держуніверситет імені М. Гоголя) / [за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко]. – Ніжин : В-во НДУ імені М. Гоголя. – 2009. – № 6. – Част. 1. – С. 129–132.

Сирота Н. А. Анализ современных подходов к профилактике употребления наркотиков / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский // Вопросы наркологии. – 1996. – № 3. – С. 91–97.

Сирота Н. А. Профилактика зависимости от наркотиков, алкоголя и других психоактивных веществ / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский, Н. М. Лыкова // Сборник IV Российского национального конгресса [«Человек и лекарство»]. – М. : Общерос. Обществ. фонд «Здоровье человека», 2002. – С. 416.

Сирота Н. А. Современные проблемы профилактики зависимости от наркотиков и других психоактивных веществ в России / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский // Сб. междунар. науч.-практ. конф. [«Современные проблемы наркологии»]. – М., 2002. – С. 71.

Система педагогического управления профилактикой наркомании в образовательных учреждениях : учеб.-метод. изд. – Белгород : Отчий край, 2001. – 295 с.

Система педагогического управления профилактикой наркомании в образовательных учреждениях (образовательная модель профилактики) : учеб.-метод. пособие / Тонков Евгений Евгеньевич, Каланчева С. И., Коваленко В. И. [и др.] ; Белгородский юридический ин-т МВД России. – Белгород : Отчий край, 2001. – 292 с.

Система роботи шкіл з профілактики вживання учнями психоактивних речовин : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. М. Оржеховської. – Черкаси : Escape, 2006. – 192 с.

Скрипник А. П. Нравственные отклонения и пути их преодоления / Анатолий Петрович Скрипник. – М. : Знания, 1986. – 64 с.

Сластенин В. А. Социальный педагог и социальный работник : личность и профессия / Виталий Александрович Сластенин // Теория и практика социальной работы : отечественный и зарубежный опыт. В 2 т. – М. ; Тула : АСОПиР, 1993. – Т. 2. – С. 265–274.

Слобода З. Профилактика злоупотребления психоактивными веществами среди детей и подростков : научно обоснованное

руководство [Электронный ресурс] / Зили Слобода, Сюзан Л. Девид ; общ. ред. Алан И. Лешнер. ; [пер. с англ.] – СПб, 2000. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/agit/4.html>

Словарь по социальной педагогике : пособие для студентов, изучающих психологию, социальную работу и социальную педагогику / авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М. : Академия, 2002. – 365 с.

Смид Р. Групповая работа с детьми и подростками / Розалия Смид ; пер. с англ. Ю. В. Брянцевой. – [2-е изд., исправ.]. – М. : Генезис, 2000. – 272 с.

Смирнов В. А. Методика профилактической работы / В. А. Смирнов // Профилактика наркозависимости среди молодежи : науч.-теорет. сб. учебно-метод. семинара [«Подготовка специалистов по профилактике наркозависимости среди учащейся молодежи»], (16–28 декабря 2002 г.). – СПб. : ООО «Издательство Союз», 2002. – 155 с. – С. 67–96.

Соболев В. А. Отчёт по результатам исследования проблем незаконного употребления наркотических веществ среди молодёжи г. Харькова [Электронный ресурс] / В. А. Соболев, И. П. Рущенко, А. А. Сердюк, Ю. Л. Белоусов // Новости украинской психиатрии. – Харьков, 2006. – Режим доступа к журналу : <http://www.psychiatry.ua/books/report/paper10.htm>

Солдатенко В. А. Алкоголізм, наркоманія, тютюнопаління – вороги людства! / Володимир Андрійович Солдатенко, Григорій Петрович Галагуцький. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. – 92 с.

Соломзес Дж. А. Наркотики и общество / Соломзес Дж. А., Чебурсон В., Соколовский Г. – М. : ООО «Иллойн», 1998. – 192 с.

Сорокоумова Е. А. Педагогическая психология : краткий курс / Елена Александровна Сорокоумова. – СПб, 2009. – 176 с.

Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога : навч. посіб. / В. Є. Сорочинська. – К. : Кондор, 2005. – 198 с.

Софронов А. Г. Опиатная наркомания : учеб. пособие / А. Г. Софронов ; Воен.-мед. акад. – СПб. : ВМА, 1998. – 57 с.

Социальные отклонения / [под ред. В. Н. Кудрявцева]. – М. : Юрид. лит., 1989. – 328 с.

Социальные технологии урегулирования конфликтов (в подростковой среде) : учеб. пособие / под ред. А. Б. Белинской. – М. : Прометей, 2000. – 212 с.

Социология девиантного (отклоняющегося) поведения : учеб. пособие / [В. С. Афанасьев, Я. И. Гилинский]. – СПб. : СПбФ РАН, 1993. – 167 с.

Соціальна педагогіка : підручник / [ред. проф. Капська А. Й.]. – [4-те вид., виправ. та доповн.]. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – 488 с.

Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / [Зверева І. Д., Безпалько О. В., Марченко С. Я. та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. – К. : Наук. світ, 2003. – 233 с.

Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми і молоддю : наук.-метод. посіб. / [заг. ред. О. І. Пилипенка]. – К. : А.Л.Д., 1995. – 100 с.

Соціально-просвітницькі тренінги з формування мотивації до здорового способу життя та профілактики ВІЛ/СНІДу : навч.-метод. посіб. / С. В. Страшка, Л. А. Животовська, О. Д. Гречишкіна [та ін.] ; за ред. С. В. Страшка. – [2-е вид., переробл. і допов.]. – К. : Освіта України, 2006. – 259 с.

Соціально-психологічна реабілітація людей із залежністю : наук.-метод. зб. – К., 2003. – 121 с.

Спірна І. Д. Медичні і соціальні проблеми наркоманії / І. Д. Спірна // Ваше здоров'я. – 2009. – № 5 (6–12 лют.). – С. 12.

Спрангер Б. Анализ состояния обучающихся программ «Формирование жизненных навыков» в мире / Бенжамин Спрангер // Вопросы наркологии. – 1994. – № 1. – С. 82–85.

Спрангер Б. Е. Ключевые принципы построения профилактических программ для подростков / Бенжамин Спрангер // Вопросы наркологии. – 1993. – № 3. – С. 48–53.

Стан здоров'я дітей і молоді України [Електронний ресурс] / О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарова [та ін.] // Формування здорового способу життя. Підготовка у межах проекту «Молодь – за здоров'я, Україна – Канада» Інтернет-версії навчального посібника «Формування здорового способу життя» для молоді та підлітків України з метою формування у останніх здорового способу життя. – Київ, 2001. – Режим доступу : <http://www.health.gov.ua/publ/conf.nsf/bynum?openform&type=661639318>

Судова психіатрія : навч. посіб. / С. В. Жабокрицький, А. П. Чуприков. – К. : МАУП, 2004. – 176 с.

Сукноваленко В. В. Запобігання підлітковій і юнацькій наркоманії / В. В. Сукноваленко // Охорона дитинства. Дитяче право:

Теорія, досвід, перспективи : матеріали конференції, присвяченої 80-й річниці від дня заснування державного Дитячого містечка ім. ІІ Комінтерну в Одесі / редкол. : А. І. Паньков, М. О. Баймуратов, Л. І. Кормич. – О., 2001. – С. 152–154.

Суховольская Т. С. Педагогические условия профилактики вредных привычек у подростков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Суховольская Татьяна Станиславовна. – Калининград, 2005. – 191 с.

Сущенко Л. П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини / Людмила Петрівна Сущенко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 308 с.

Таланчук Н. М. Введение в неопедагогику : пособие для педагогов-новаторов / Николай Михайлович Таланчук. – М. : Ассоциация «Профессиональное образование», 1991. – 183 с.

Твоя жизнь – твой выбор. Развитие ценностей здорового образа жизни школьников : психол.-пед. реком. / [автор Т. М. Жирова]. – Волгоград : Панорама, 2006. – 160 с.

Теоретические модели формирования, контроля и коррекции наркопотребления / Цветкова Л. А., Гурвич И. Н., Шаболтас А. В. [и др.]. – СПб. : С.-Петербург. ун-т, 2006. – 248 с.

Терещук Г. В. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх педагогів як пріоритет модернізації вищої освіти України / Г. В. Терещук // Професійні компетенції та компетентності вчителя : матеріали регіон. наук.-практ. семінару. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – 188 с. – С. 10–13.

Тименко В. М. Професійна підготовка соціальних працівників у вищих навчальних закладах США і України : спільність і відмінності : наук. видання / В. М. Тименко ; за заг. ред. Пуховської Л. П. – К. : Автореферат, 2003. – 64 с.

Тимошенкова Е. Д. Аддиктивное поведение в подростковом возрасте / Екатерина Дмитриевна Тимошенкова. – Смоленск : Дебют, 2006. – 50 с.

Ткач Б. М. Індивідуально-психологічні та нейропсихологічні особливості молоді з адиктивною поведінкою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / Б. М. Ткач. – Київ, 2006. – 20 с.

Тренинг по работе с зависимостями. Эффективные программы профилактики зависимости от наркотиков и других форм зависимого поведения : руководство / Сирота Н. А., Ялтонский В. М., Баушева И. Л. – М. : Гуманит. ин-т, 2002. – 302 с.

Трещинский А. И. Некоторые вопросы наркомании и токсикомании в Украине [Электронный ресурс] / А. И. Трещинский, Л. А. Харченко, В. А. Усенко // Провизор. – 2001. – № 8. – 16 с. – Режим доступа к журналу : http://provisor.com.ua/arChine/2001/№8/art_08.htm

Тунгуз Ф. А. Формирование готовности будущих социальных педагогов к оказанию социально-педагогической поддержки молодой семье : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Ф. А. Тунгуз. – Майкоп, 2007. – 22 с.

Тюптя О. В. Формування психологічної готовності до соціоно-мічної професійної діяльності (на прикладі професії «соціальний педагог») : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. В. Тюптя. – К., 1999. – 21 с.

Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі : вживання, залежність, ефективна профілактика / О. М. Балакірева, О. О. Стойко [та ін.] ; кер. авт. кол. : О. О. Яременко. – К. : Держ ін-т пробл. сім. та мол., Укр. ін-т соц. д-нь, 2005. – Кн. 7. – 196 с. – (Серія «Формування здорового способу життя молоді»).

Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Київ, 2010. – 22 с.

Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – 398 с.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Факультет соціальної педагогіки та практичної психології : ECTS – інформаційний пакет 2009/2010 (6.010100 – «Соціальна педагогіка») [Електронний ресурс]. – Умань, 2009. – 110 с. – Режим доступу : http://www.udpu.org.ua/files/fakultety/soc_ped/info_paket.pdf

Факторы риска и защиты в профилактике злоупотребления психоактивными веществами у несовершеннолетних : руководство для педагогов, психологов, соц. педагогов / Мин-во образования и науки РФ ; [Л. М. Шипицына и др.] ; под редакцией Л. М. Ши-

пищиной, Л. С. Шпилени. – М. : Моск. гор. Фонд поддержки шк. книгоиздания, 2004. – 336 с.

Фалинська З. З. Практична підготовка майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / З. З. Фалинська. – Вінниця, 2006. – 21 с.

Федоренко О. І. Система підготовки майбутніх правоохоронців до соціальної та виховної роботи з підлітками : монографія / Олена Іванівна Федоренко. – Харків : Нове слово, 2007. – 330 с.

Федоров М. П. Педагогічні умови підготовки студентів до роботи з обдарованими дітьми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / М. П. Федоров. – Луганськ, 2000. – 19 с.

Федорченко Т. Є. Застосування інноваційних технологій з профілактики вживання неповнолітніми наркотичних речовин як засіб соціалізації особистості / Т. Є. Федорченко // Наук. вісн. Чернів. [нац.] ун-ту [ім. Ю. Федьковича] : зб. наук. пр. – Чернівці, 2002. – Вип. 153: Педагогіка та психологія. – С. 163–167.

Фесенко Є. В. Кримінально-правовий захист здоров'я населення (коментар законодавства та судової практики) / Є. В. Фесенко. – К. : Істина, 2001. – 192 с.

Філософський словник / за ред. член-кор. АН СРСР, акад. АН СРСР В. І. Шинкарука. – 2-е вид. перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

Фопель К. Создание команды. Психологические игры и упражнения / Курт Фопель ; пер. с нем. – М. : Генезис, 2002. – 400 с.

Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О. Яременко, О. Балакірева, О. Вакуленко [та ін.]. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 207 с.

Формування мотивації до ведення здорового способу життя серед молоді : практичні поради та приклади / [за ред. Марі-Ноель Бело]. – К. : Генеза, 2005. – 48 с.

Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків за проектом «Діалог» : навч.-метод. посіб. / Вінда О. В., Коструб О. П., Сомов І. Г. – [3-тє вид., перероб. і допов.]. – К., 2003. – 284 с.

Хавкина А. Л. Готовность педагогов к осуществлению первичной профилактической деятельности [Электронный ресурс] / Хавкина Анна Львовна // Пермский виртуальный Интернет-педсовет.

Содействие социализации несовершеннолетних (педагог-психолог). – Режим доступа : http://pedsovet.perm.ru/_pdocs/1298.doc

Харитоновна Н. К. Интерактивные формы профилактической и консультативной антинаркотической работы в СМИ и Интернет-сети / Н. К. Харитоновна. – М. : Московский городской фонд поддержки школьного книгоиздания, 2004. – 132 с.

Харченко С. Я. Дидактические основы подготовки студентов к социально-педагогической деятельности / С. Я. Харченко ; Луганский гос. пед. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Луганск : Альма-Матер, 1999. – 138 с.

[Хлебникова Е. И.](#) Программа психолого-медико-педагогического сопровождения несовершеннолетних из групп социального риска в профилактическом лагере «Феликс» [Электронный ресурс] / Е. И. Хлебникова, И. И. Супонина. – Режим доступа : http://festival.1september.ru/2006_2007/index.php?numb_artic=412079

Хруппа М. С. Діяльність дільничних інспекторів міліції по запобіганню наркотизму : наук.-практ. нарис / М. С. Хруппа, Р. М. Павленко, В. А. Семенюк. – К. : НАВС України, 2001. – 140 с.

Хрущ-Ріпська О. В. Психологічні засади формування у студентів педвузу готовності до майбутньої професійної діяльності (на матеріалі музвиховання) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / О. В. Хрущ-Ріпська. – К., 1998. – 17 с.

Хуторской А. В. Ключевые компетенции : технология конструирования / А. В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 5. – С. 55–61.

Цитренбаум Ч. М. Гипнотерапия вредных привычек / Марк Е. Кинг, Уильям І. Коэн, Чарльз М. Цитренбаум ; пер. с англ. Л. В. Ерашовой. – М. : Независимая фирма «Класс», 1998. – 192 с. – (Серия «Б-ка психологии и психотерапии»).

Ченбай І. В. Інноваційні підходи до структуризації діяльності волонтерської групи щодо профілактики адиктивної поведінки у молодіжному середовищі / І. В. Ченбай // Підготовка соціальних працівників / соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30–31 жовтня 2003 р. / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького ; [Алла Йосипівна Капська, Світлана Петрівна Архипова (заг. ред.)]. – Черкаси : ЧНУ, 2003. – 248 с. – С. 228–232.

Чередниченко О. Т. Особливості мотиваційної сфери наркоманів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01 «Загальна психологія; історія психології» / О. Т. Чередниченко. – К., 1995. – 22 с.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи : інформаційний пакет : напрям підготовки «Соціальна педагогіка» (6.010106 ОКР «бакалавр», 8.010106 ОКР «магістр»). – Чернівці, 2009. – 91 с.

Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. Психолого-педагогічний факультет : офіційний сайт навчального закладу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chgpu.cn.ua/psycholog/>

Чубук Р. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи із студентською молоддю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Р. В. Чубук. – Одеса, 2008. – 22 с.

Шабалина В. Аддиктивное поведение в подростковом и юношеском возрасте [Электронный ресурс] / В. Шабалина ; под ред. А. А. Реана // Психология подростка. Полное руководство для психологов, педагогов и родителей. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с. (Проект «Психологическая энциклопедия»). – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/29.html>

Шабалина В. Зависимое поведение школьников [Электронный ресурс] / В. Шабалина // НарКом : рус. нар. сервер против наркотиков. – СПб., 1998-2003. – СПб., 2000. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/19.html>

Шабалина В. В. Зависимое поведение школьников и профилактика его развития в образовательных учреждениях [Электронный ресурс] / В. В. Шабалина // НарКом : рус. нар. сервер против наркотиков. – СПб., 1998-2003. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/parents/parents/8.html>

Шабанов П. Д. Основы наркологии / Петр Дмитриевич Шабанов. – СПб. : Лань, 2002. – 560 с.

Шаброва С. Е. Психолого-педагогическое сопровождение процесса адаптации первокурсников [Электронный ресурс] / С. Е. Шаброва, Н. В. Москаленко // Вестник интегративной психологии. – 2006. – Вып. 4 – Режим доступа : <http://drupal.psychosfera.ru/?q=node/1271>

Шадриков В. Д. Новая модель специалиста : инновационная подготовка и компетентностный поход / В. Д. Шадриков // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 8. – С. 26–31.

Шакирова Р. Г. Структура и уровни психологической готовности учителя к профессионально-педагогической деятельности : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / Р. Г. Шакирова. – Москва, 1992. – 16 с.

Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; пер. с англ. Ольшанского В.Б. – Ростов н / Д. : Феникс, 2002. – 544 с.

Шилова Т. А. Профилактика алкогольной и наркотической зависимости у подростков в школе : практ. пособие / Т. А. Шилова – М. : Айрис-пресс, 2004. – 96 с.

Шипицына Л. М. Основные теоретические и практические направления первичной профилактики злоупотребления психоактивными веществами / Л. М. Шипицына, Л. С. Шпилея, Н. А. Гусева // Наркология. – 2002. – № 8. – С. 5–15.

Шиханцев Г. Г. Юридическая психология : [учебник для вузов] / Г. Г. Шиханцев ; отв. ред. д-р юрид. наук, проф. В. А. Томсинов. – М. : Зерцало, 1998. – 341 с.

Шишова І. О. Профілактика наркоманії серед підлітків у виховному процесі загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Шишова Інна Олексіївна. – Херсон, 2004. – 250 с.

Школа – територія здоров'я : методичний посібник зі створення, впровадження та оцінювання шкільної програми з профілактики вживання психоактивних речовин / за заг. ред. В. М. Оржеховської. – К. : Оптима, 2006. – 172 с.

Школа та її роль у профілактиці алкоголізму та наркоманії серед дітей і підлітків / Центр «Escape» ; Мартін Вієр [пер. гол.], Сергій Говорун. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – К. : Сфера, 2000. – 36 с.

Шкуренко О. Виховні заходи з питань здорового способу життя: робота дискусійного клубу старшокласників «Ти+Ти» / О. Шкуренко // Шкільний світ. – 2006. – № 12. – С. 7-9.

Щелкунов А. О. Соціально-педагогічна профілактика наркотичної залежності підлітків засобами фізичної культури і спорту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту : спец. 24.00.02 «Фізична культура; фізичне виховання» / А. О. Щелкунов. – Х., 2005. – 17 с.

Щербина Л. Ф. Динаміка смислових структур осіб, залежних від психоактивних речовин, в процесі психологічної реабілітації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» / Л.Ф. Щербина. – К., 2004. – 18 с.

Эйдемиллер Э. Г. Саморазрушающее поведение у подростков: пути исследования, проблемы и разработка методов психотерапии / Э. Г. Эйдемиллер, С. А. Кулаков, О. В. Черемисин // Саморазрушающее поведение у подростков. – Л. : Ленинград психоневролог. ин-т, – 1991. – С. 112–117.

Эллис А. Гуманистическая психотерапия : рационально-эмоциональный подход / А. Эллис. – СПб. : Сова ; М. : Эксмо-пресс, 2002. – 272 с. – (Серия «Ступени психотерапии»).

Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис / Эрик Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

Юлдашев В. Л. Некоторые особенности приобщения к психоактивным веществам несовершеннолетних / В. Л. Юлдашев, И. Р. Байков, Г. В. Певцов // Тринадцатый съезд психиатров России : материалы съезда. – М., 2000. – С. 280–281.

Юлдашев В. Л. Некоторые особенности приобщения к психоактивным веществам несовершеннолетних / В. Л. Юлдашев, И. Р. Байков, Г. В. Певцов // 13 съезд психиатров России : [материалы съезда]. – М., 2000. – С. 280-281.

Юнак В. Ю. Наркоманія – дорога в безодню / Валерій Юрійович Юнак. – К. : Здоров'я, 2001. – 160 с.

Юнг Н. В. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій старших підлітків, груп підвищеної психологічної уваги : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. В. Юнг. – Одеса, 2006. – 15 с.

Юр'єва Л. М. Історія. Культура. Психічні розлади та розлади поведінки / Людмила Миколаївна Юр'єва. – К., 2002. – 314 с.

Я хочу провести тренинг : пособие для начинающего тренера, работающего в области профилактики ВИЧ/СПИД, наркозависимости и инфекций, передающихся половым путём / Е. Яшина, Д. Камалдинов [и др.]. – М. : ГУП Медицина для вас, 2003. – 206 с.

Ямбиков Ф. Профилактика наркомании в подростковой среде. [Электронный ресурс] / Ф. Ямбиков. – Режим доступа : <http://www.narcom.ru/ideas/socio/39.html>

Ясько Б. А. Формирование личностной готовности к профессиональной деятельности в условиях многоуровневого образовательного пространства : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ясько Бэла Аслановна. – Краснодар, 1998. – 193 с.

Bandura A. Social Learning Theory / Albert Bandura. – Englewood Cliffs. – N. Y. : Prentice Hall, 1977. – 66 p.

Beman D. S. Risk factors leading to adolescent substance use / D. S. Beman // Adolescence. – 1995. – Vol. 30, № 117. – P. 201–208.

Botvin G. J. Preventing drug abuse in schools: social and competence enhancement approaches targeting individual-level etiologic factors. / Gilbert J. Botvin // Addiction Behave. – 2000. – Nov.-Dec., № 25(6). – P. 887–897.

Boys A. Understanding reasons for drug use amongst young people : a functional perspective / A. Boys, J. Marsden, J. Strang // Health. Educes. Res. – 2001. – Aug., № 16(4). – P. 457–469.

Casemore B. P. Teen drug use: impacts and outcomes / B. P. Casemore. – Washington ; DC : U. S. Department of Education, Office of Educational Research and Improvement, 1990.

Costa F. M., Transition into adolescent problem drinking: the role of psychosocial risk and protective factors. / F. M. Costa, R. Jessor, M. S. Turbin // Journal Studying Alcoholism. – 1999. – Jul., 60(4). – P. 480–490.

De Jong W. The role of mass media campaigns in reducing high-risk drinking among college students / W. De Jong // Journal of Studies on Alcohol. – 2002. – Suppl. № 14. – P. 182–192.

Expectancies and other psychosocial factors associated with alcohol use among early adolescent boys and girls / Simons-Morton B., Haynie D. L., Crump A. D. [and other] // Addictive Behaviors. – 1999. – Vol. 24, № 2. – P. 229–238.

George R. L. Counseling : Theory and Practice. / R. L. George, T. S. Cristiani. – 4rd Ed. Englewood Cliffs. – Boston : Allyn & Bacon, 1995.

Goldstein A. Addiction. From Biology to Drug Policy / A. Goldstein. – New York : M.D.W.H. Freeman and Company, 1994. – 321 p. – P. 253–255.

Griffin K. W. Protective role of personal competence skills in adolescent substance use: psychological well-being as a mediating factor. /

Kenneth W. Griffin, L. M. Scheier, Gilbert J. Botvin, T. Diaz // Psychology Addiction Behaviours. – 2001. – Sep., № 15(3). – P. 194–203.

Hawkins J. D. Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention / J. D. Hawkins, R. F. Catalano, J. Y. Miller // Psychological Bulletin. – 1992. – № 112. – P. 64–105.

Hurrelman K. Drug Prevention in schools / K. Hurrelman // Documentation of the European Conference. – 1991, October. – P. 36–51.

Hutmacher W. Key competencies for Europe Report of the Symposium Berne, Switzerland 27–30 March, 1996. Council for Cultural Cooperation (CDCC) / Walo Hutmacher // Secondary Education for Europe. – Strasburg, 1997.

Influence of peers, parents, and individual characteristics on adolescent drug use in two cultures / C. Pilgrim, Q. Luo, R. A. Urberg, X. Fang // Merrill-Palmer Quarterly. – 1999. – Vol. 45, № 1. – P. 85–107.

Istvan J. Tobacco, alcohol, and caffeine use : A review of their interrelationships / J. Istvan, J.D. Matarazzo // Psychological Bulletin. – 1984. – Vol. 95, № 2. – P. 301–326.

Jaffe J. Trivializing dependence / J. Jaffe // British Journal of Addiction. – 1990. – № 85. – P. 1425–1427.

Kandel D. B. Issues of sequencing of adolescent drug use and other problem behaviours // Drugs and Soc. – 1988. – № 1–2. – P. 55–76.

Landry M. Addiction diagnostic update DSM-III-R psychoactive substance use disorder / M. Landry // Journal Psychiatric Drugs. – 1987. – Vol. 19, № 4. – P. 379–381.

Luft J. Group processes : an introduction to group dynamics / J. Luft. – [3 rd. ed.]. – Mayfield , 1984.

Miller W. Addictive behaviours: treatment of alcoholism, drug abuse, smoking and obesity / W. Miller. – Oxford ets.: Pergamon Press, 1984. – 353 p.

Oetting E. R. Drugs and native – american youth. / E. R. Oetting, R. W. Edwards, F. Beauvais // Drugs and Soc. – 1988. – № 1–2. – P. 1–34.

Perls F. S. The Gestalt approach and eye witness to therapy / F. S. Perls. – Palo Alto, California. Science books, 1973.

Petterson G. R., Developmental perspective on antisocial behaviour / G. R. Petterson, B. D. Debaryshe, E. Ramsey // American Psychologist. – 1989. – Vol. 44. – P. 329–335.

Preventing drug abuse among children and adolescent. A research-based guide. – NIDA. – 1999.

Preventing illicit drug use in adolescents: long-term follow-up data from a randomized control trial of a school population. / Gilbert J. Botvin, Kenneth W. Griffin, T. Diaz [and other] // *Addiction Behaviours*. – 2000. – Sep.–Oct., № 25(5). – P. 769–774.

Relative effectiveness of comprehensive community programming for drug abuse prevention with high-risk and low-risk adolescents / C. A. Johnson, M. A. Pentz, M. D. Weber [and other] // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 1990. – Vol. 58, № 4. – P. 447–456.

Routledge L.-A. Substance abuse and psychological well-being of south african adolescents in an urban context : submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree : master of arts «Clinical psychology» / Routledge Leigh-Anne ; Faculty of Humanities in the Department of Psychology At the University of Pretori ; Supervisor : Professor M. J. Visser. – Routledge, 2005. – 109 p.

Satisfaction of conduct-disordered and substance-abusing youth with their parents / L. A. DeCato, B. Donohue, N. H. Azrin, G. A. Teichner // *Behav. Modif.* – 2001. – Jan., № 25(1). – P. 44–61.

Schneider K. Therapist's personal maturity and therapeutic success? how strong is the link? / K. Schneider // *The Psychotherapy Patient*. – 1992. – Vol. 8. – № 3–4.

Simon S. Six conditions for nurturing self-esteem / S. Simon. – Breckenridge, Co, 1988.

Thomas T. Prevention substance abuse among youth: Prevention through youth leadership development / T. Thomas // *Alcohol, Drugs and Tobacco: Prevention and Control / Real. ADN Aspirat: [Proc. 25-th International Congress Alcohol and Drug Dependent]*, (Oslo, 31 July – 6 Aug. 1988). – Oslo-Lausanne, 1988. – P. 429.

Vakalahi H. F. Adolescent substance use and family-based risk and protective factors : a literature review / H. F. Vakalahi // *Journal Drug. Educ.* – 2001. – № 31(1). – P. 29–46.

Vinocur-Kaplan D. National Evaluation of In-service Training by Child Welfare Practitioners / D. Vinocur-Kaplan // *Social Work Research & Abstracts*. – 1988. – Winter. – P. 13–18.

Wolberg L. R. The Technique of Psychotherapy / L. R. Wolberg. – N. Y. : Grune and Stratton, 1954.

Zickler P. Drug use among America`s teenagers shows slight Downward Trend / P. Zickler // *NIDA Notes*. – 1999. – Vol. 14, № 1. – P. 1–5.

ДОДАТКИ

Додаток Б.1

Результати діагностики

Результати опитування педагогів з питань,
пов'язаних з уживанням психоактивних речовин

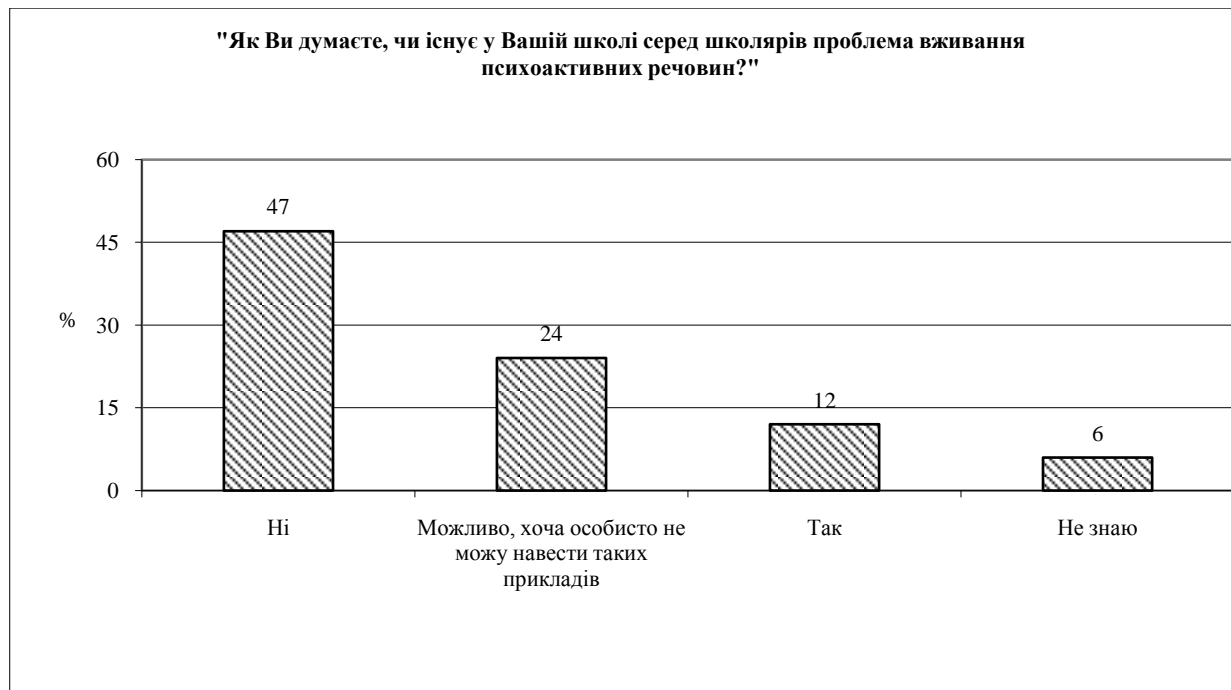

Рис. Б.1.1. Оцінка педагогами наркотичної ситуації у школі

Рис. Б.1.2. Джерела поповнення педагогами знань з антинаркотичної роботи

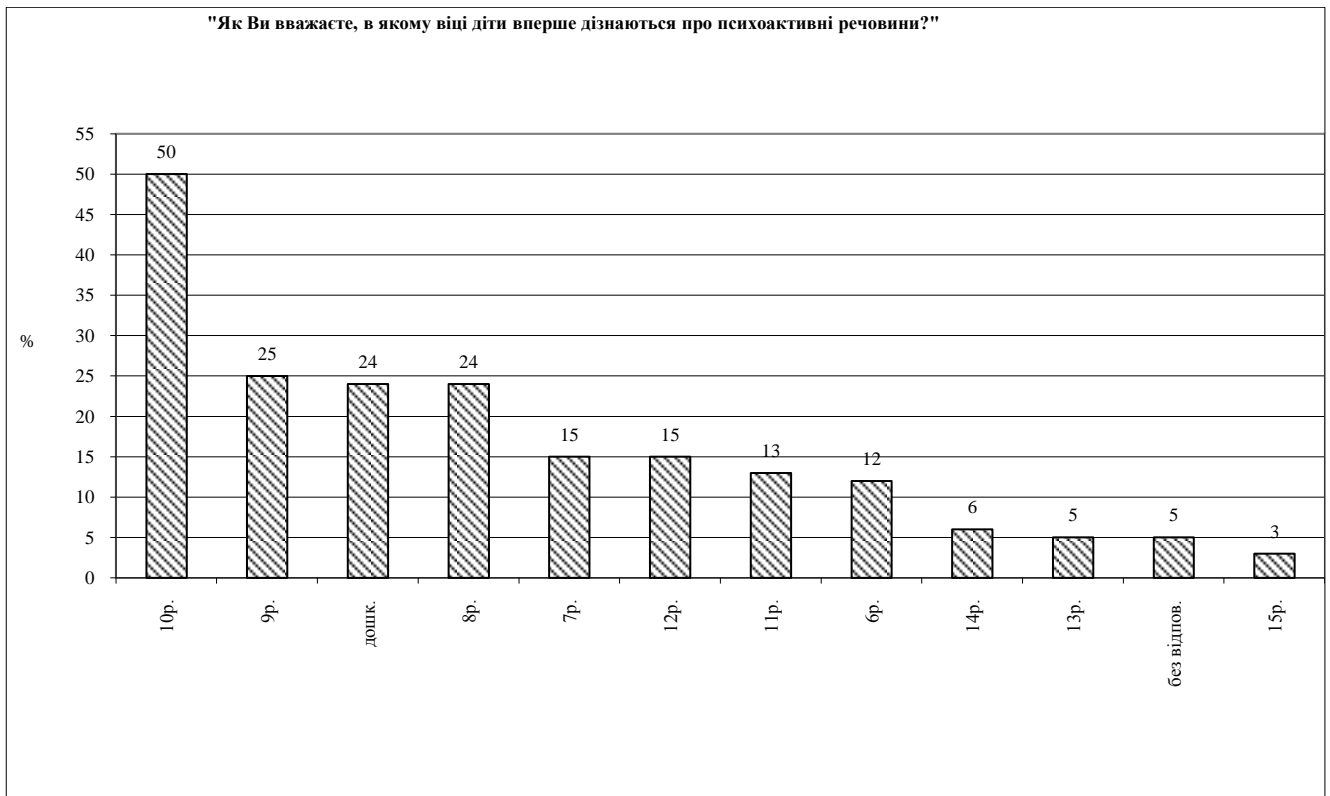

Рис. Б.1.3. Розподіл відповідей педагогів щодо віку отримання перших знань про психоактивні речовини

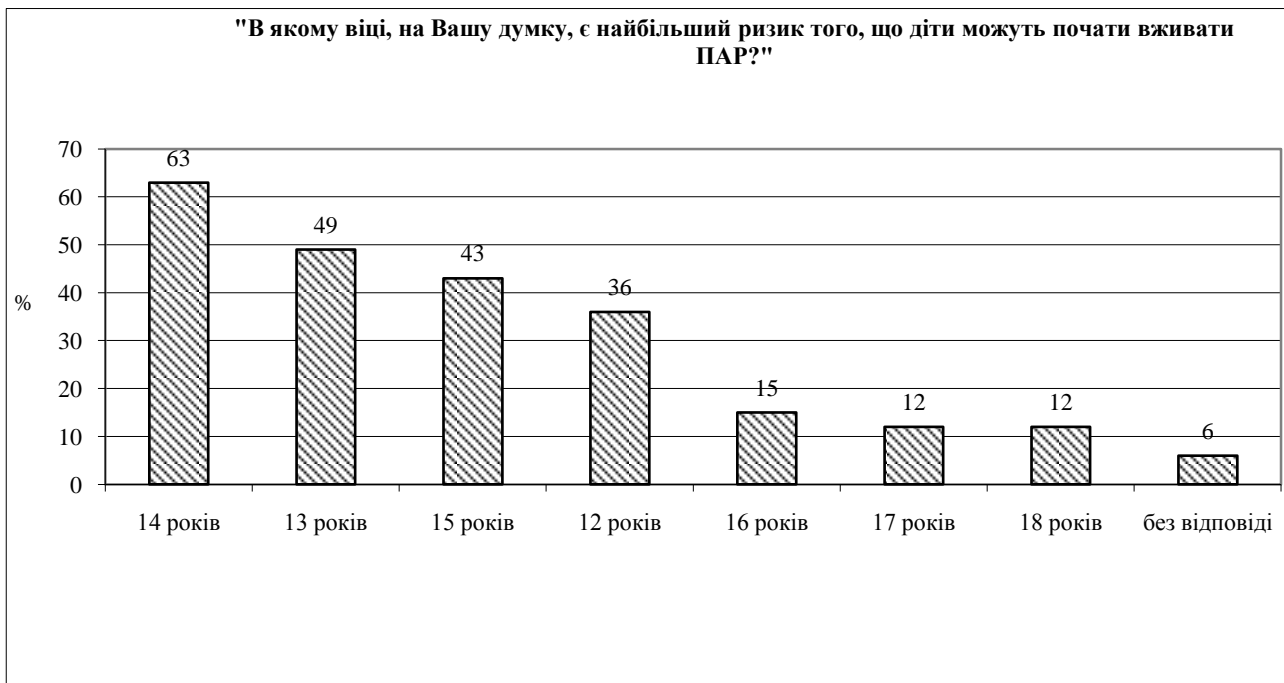

Рис. Б.1.4. Розподіл відповідей педагогів щодо перших проб ПАР неповнолітніми

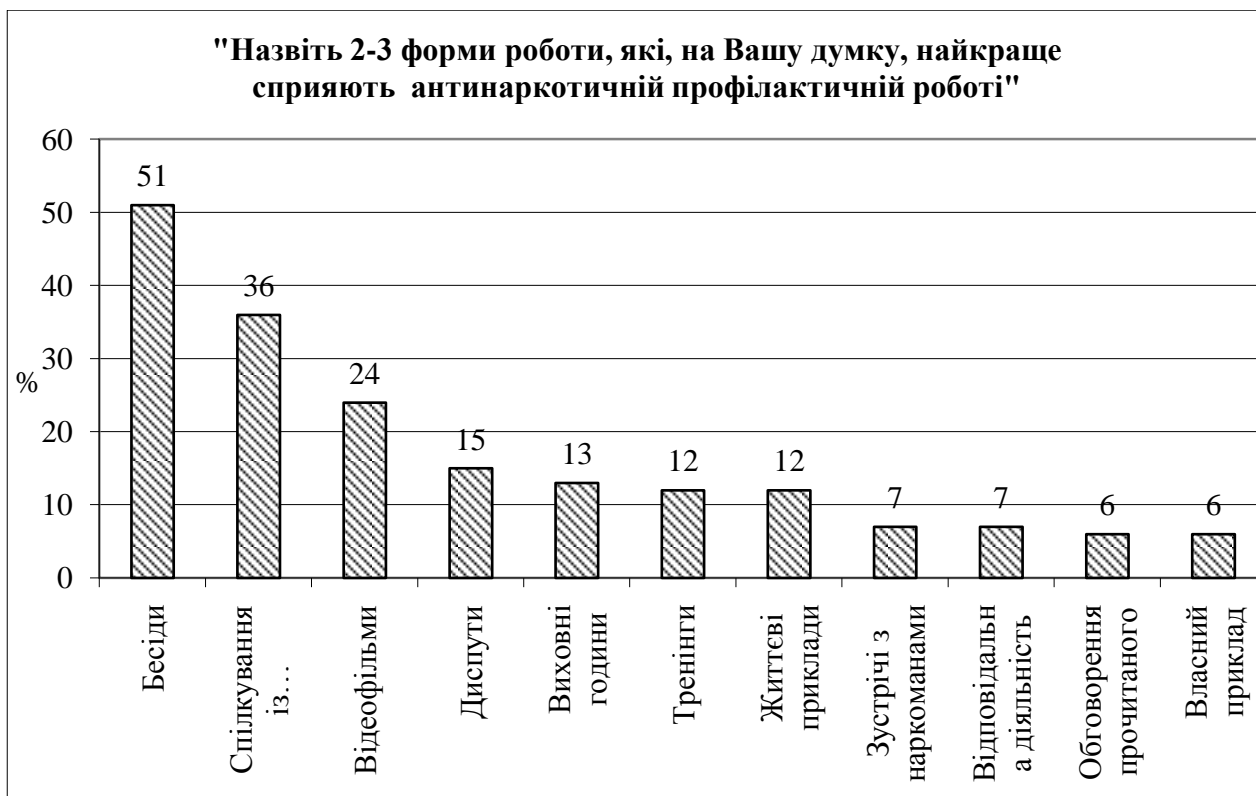

Рис. Б.1.5. *Форми антинаркотичної профілактичної роботи*

Рис. Б.1.6. *Розподіл відповідей щодо суб'єктів антинаркотичної профілактики*

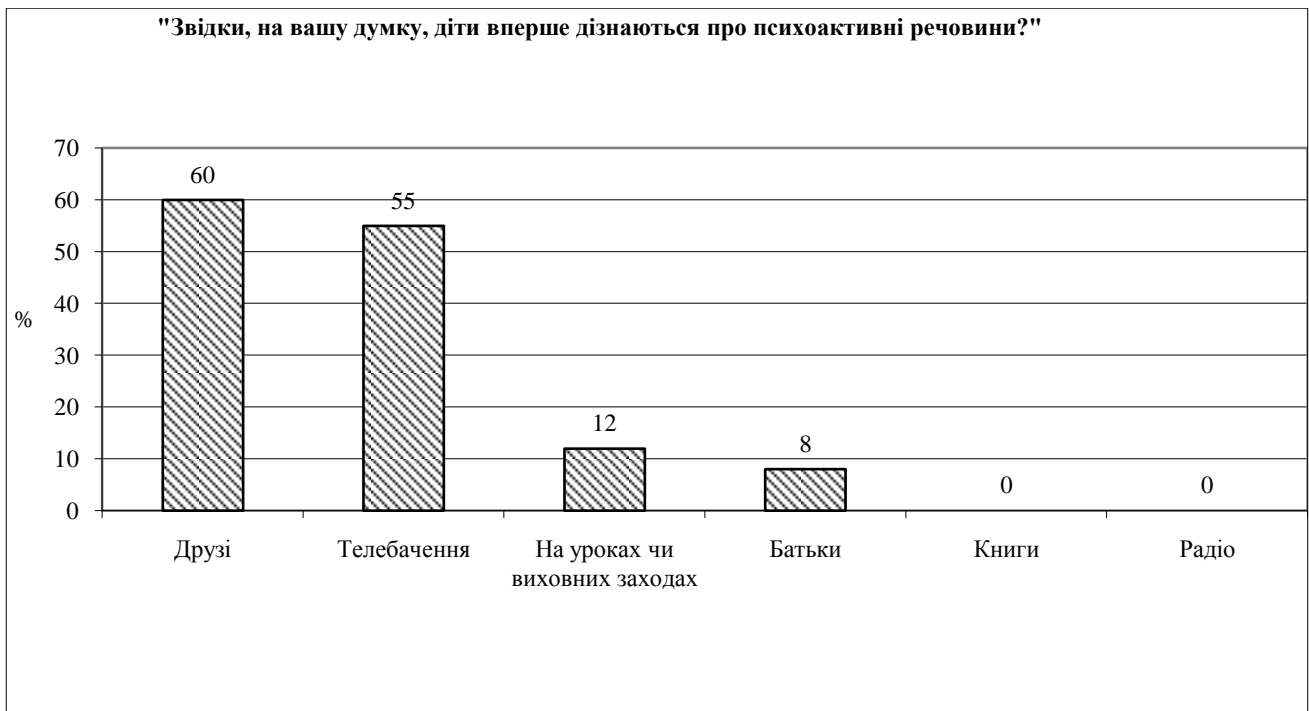

Рис. Б.1.7. Джерела отримання інформації щодо ПАР

Рис. Б.1.8. Визначення чинників початку вживання психоактивних речовин педагогами-практиками

Рис. Б.1.9. *Оцінка педагогами-практиками своєї готовності до антинаркотичної профілактичної роботи*

Додаток Б.2

Результати опитування підлітків з питань, пов'язаних з уживанням психоактивних речовин

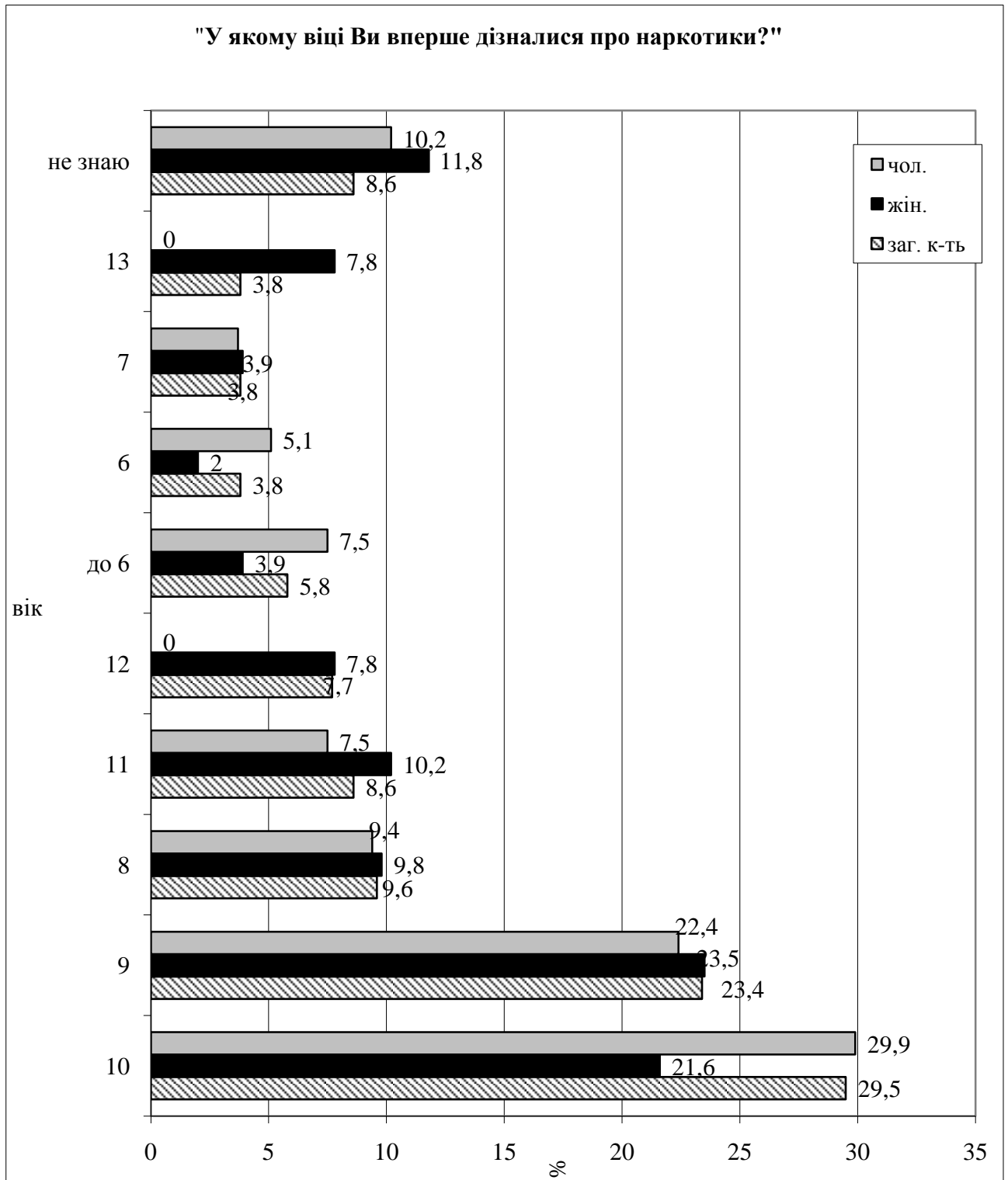

Рис. Б.2.1. Розподіл відповідей підлітків щодо віку отримання перших знань про ПАР

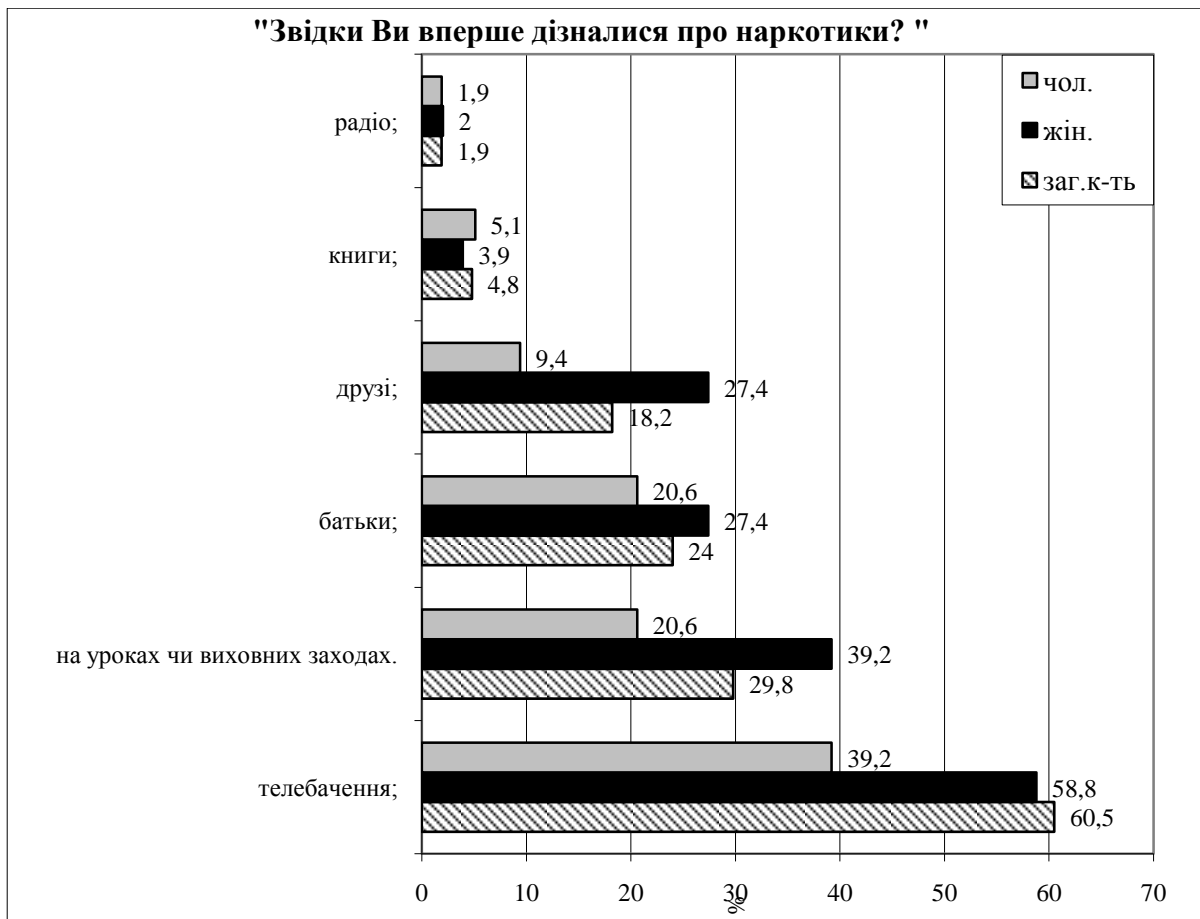

Рис. Б.2.2. Джерела інформації про ПАР для підлітків

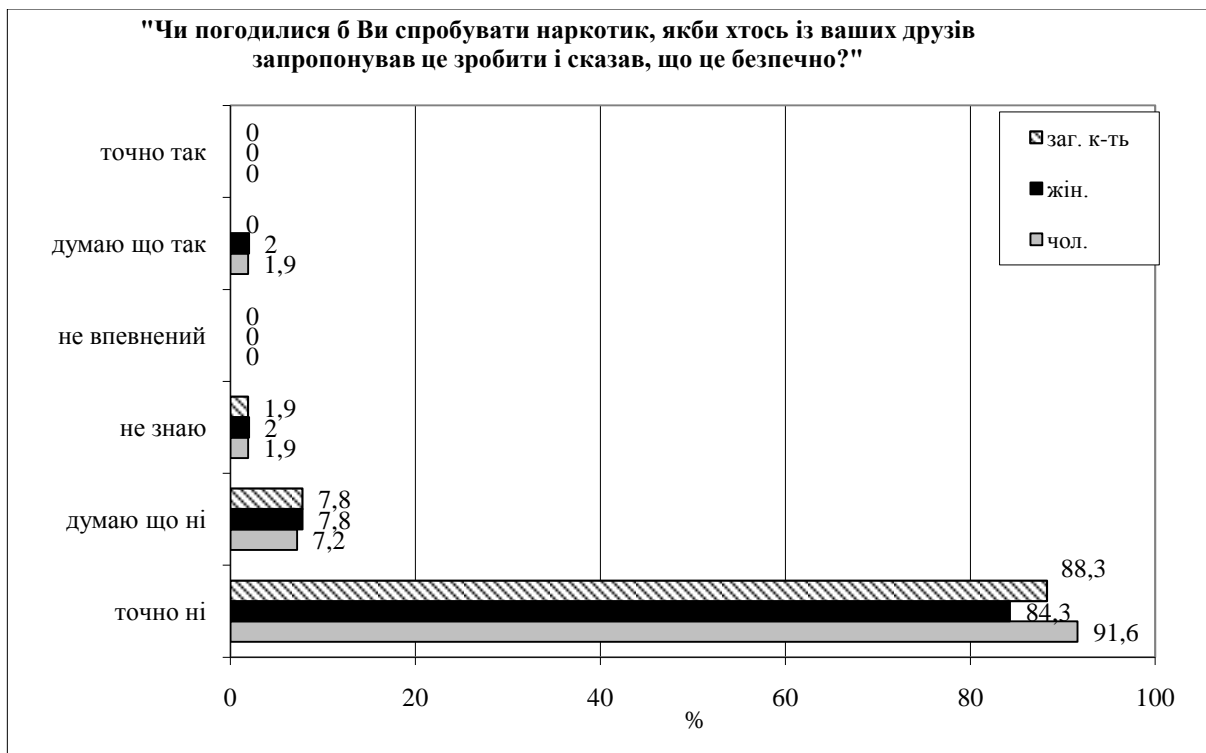

Рис. Б.2.3. Розподіл відповідей підлітків щодо можливості початку вживання ПАР

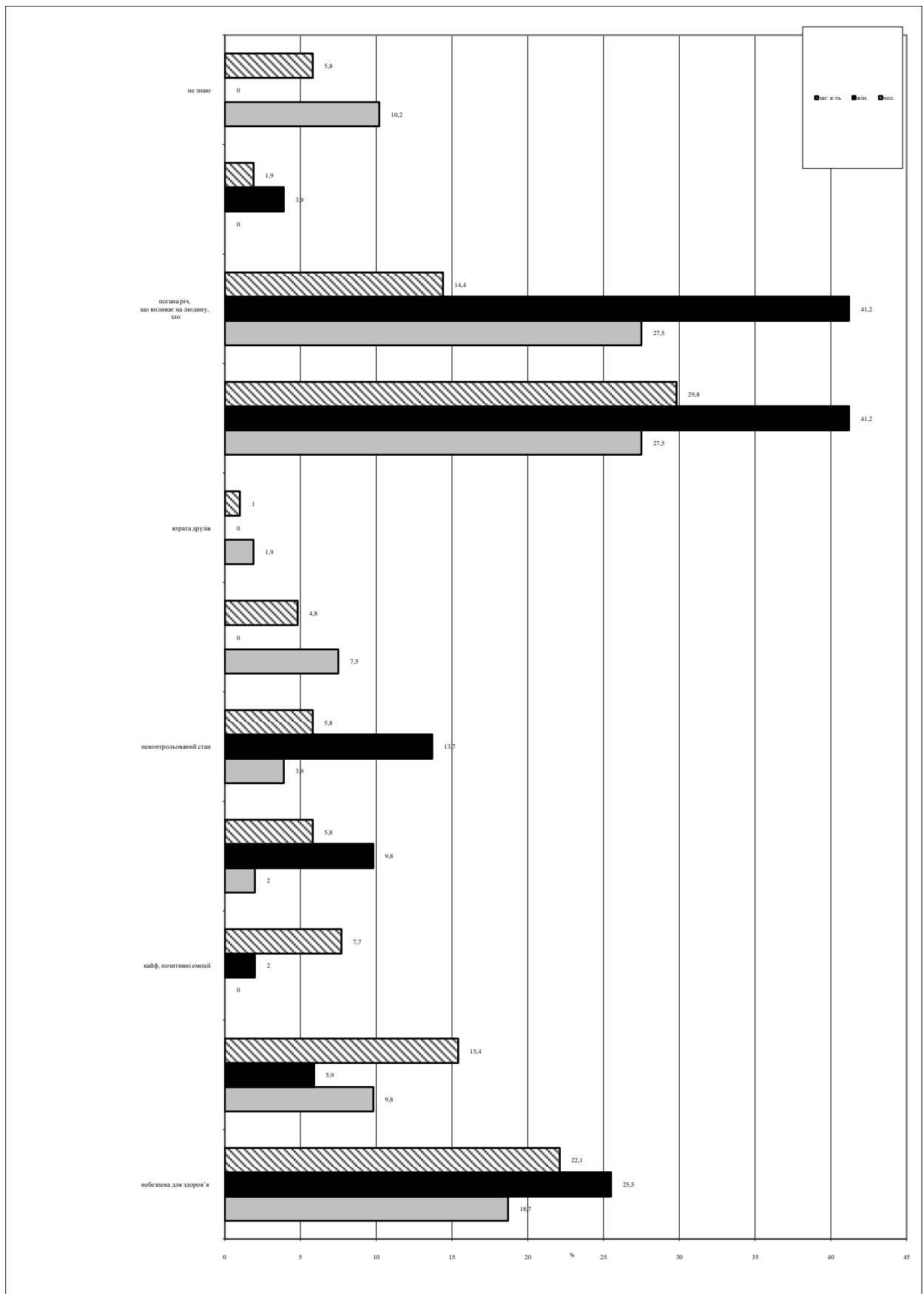

Рис. Б.2.4. Розуміння поняття "наркотик" підлітками

"Як Ви вважаєте, чому деякі школярі починають вживання наркотиків?"

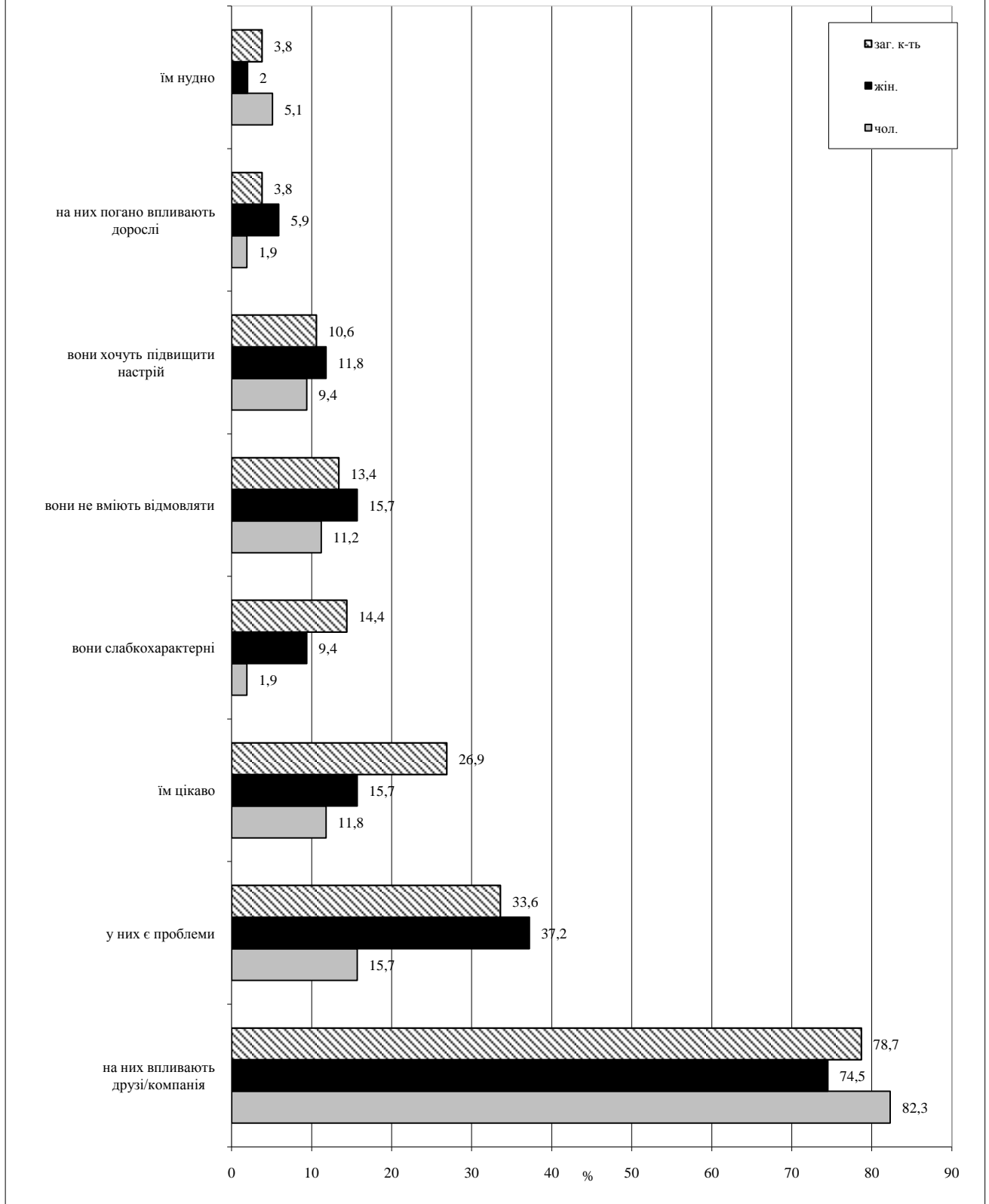

Рис. Б.2.5. Мотиви початку вживання ПАР підлітками

"Як, на вашу думку, чи шкідливе вживання наркотиків? Якщо так, то чим?"

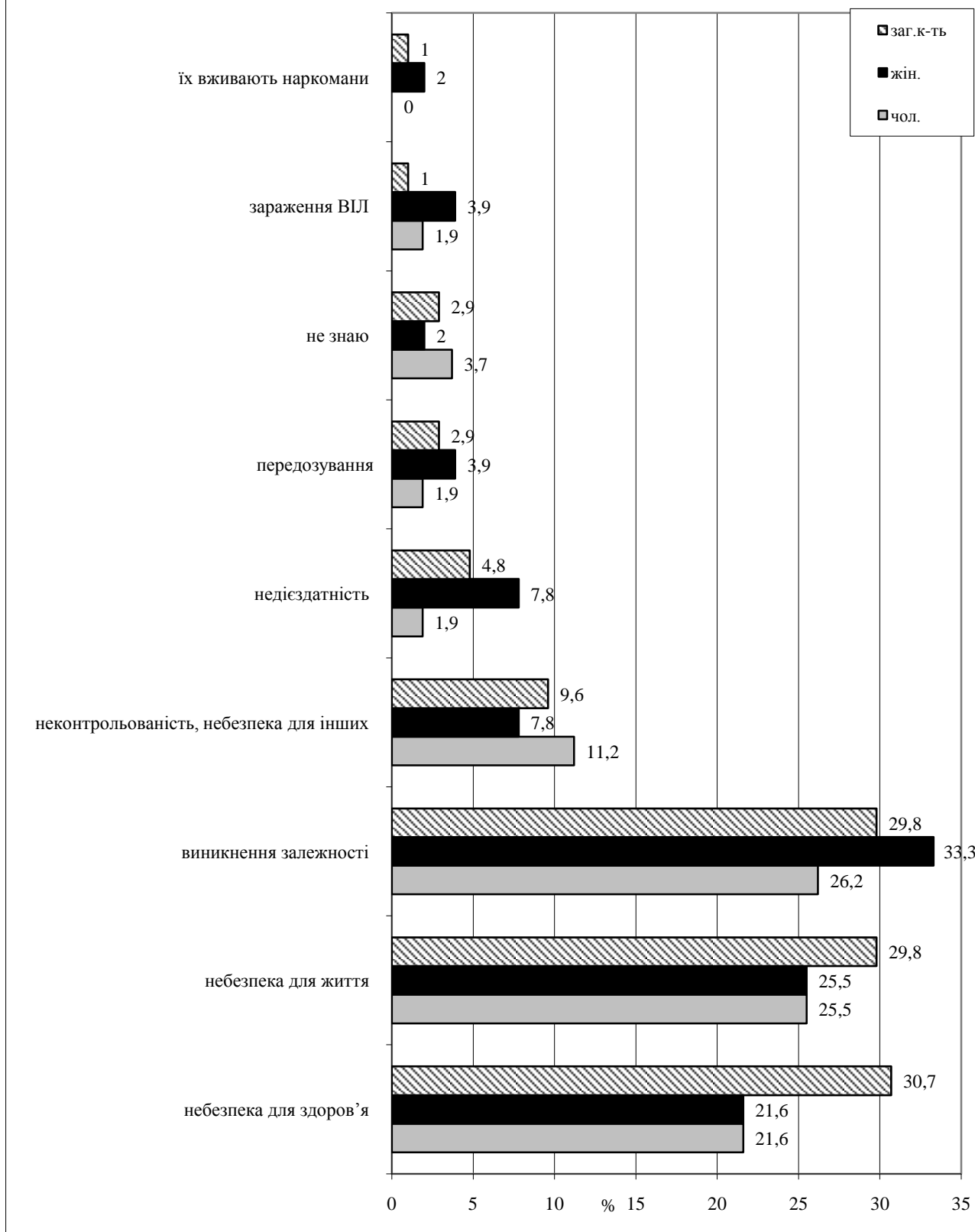

Рис. Б.2.6. Розуміння підлітками шкоди психоактивних речовин

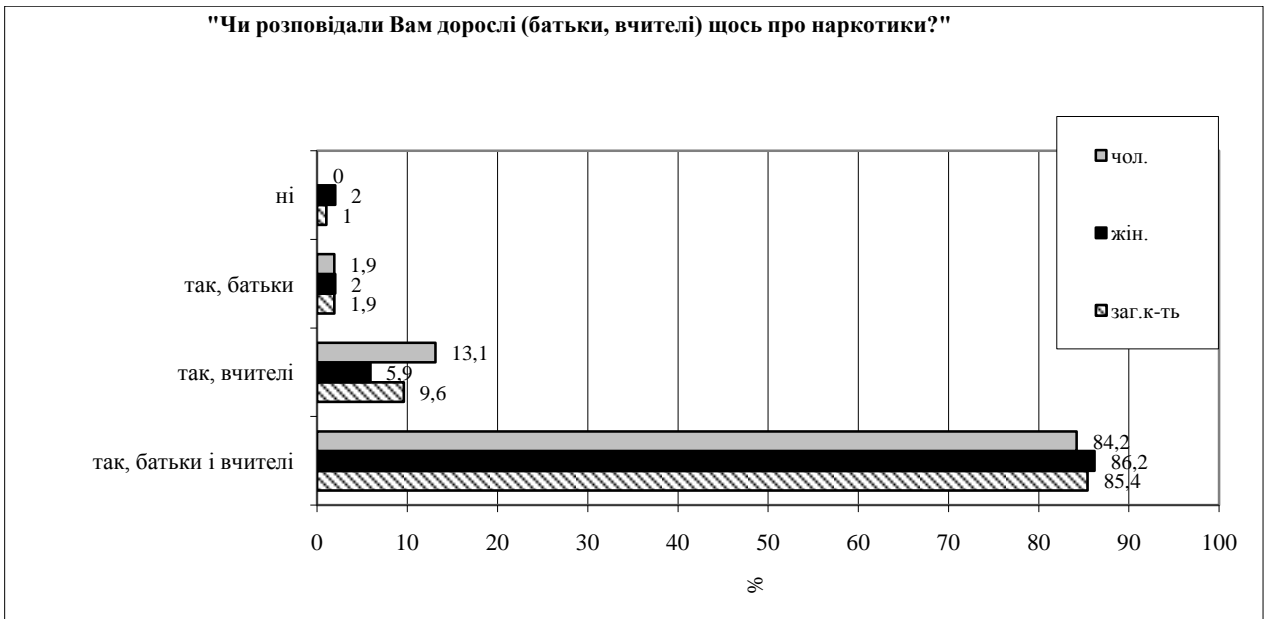

Рис. Б.2.7. Інформованість підлітків про психоактивні речовини

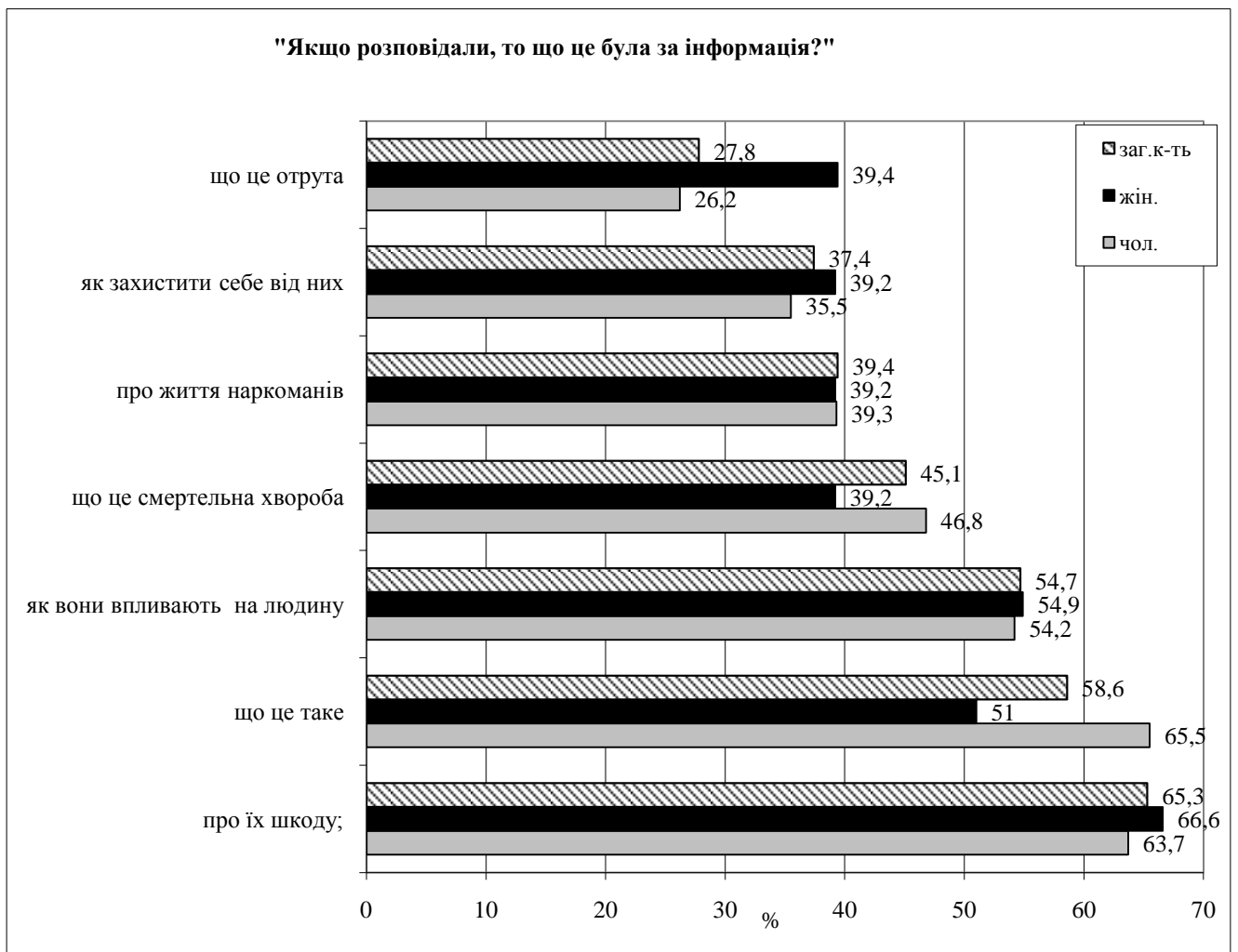

Рис. Б.2.8. Зміст інформованості підлітків про ПАР

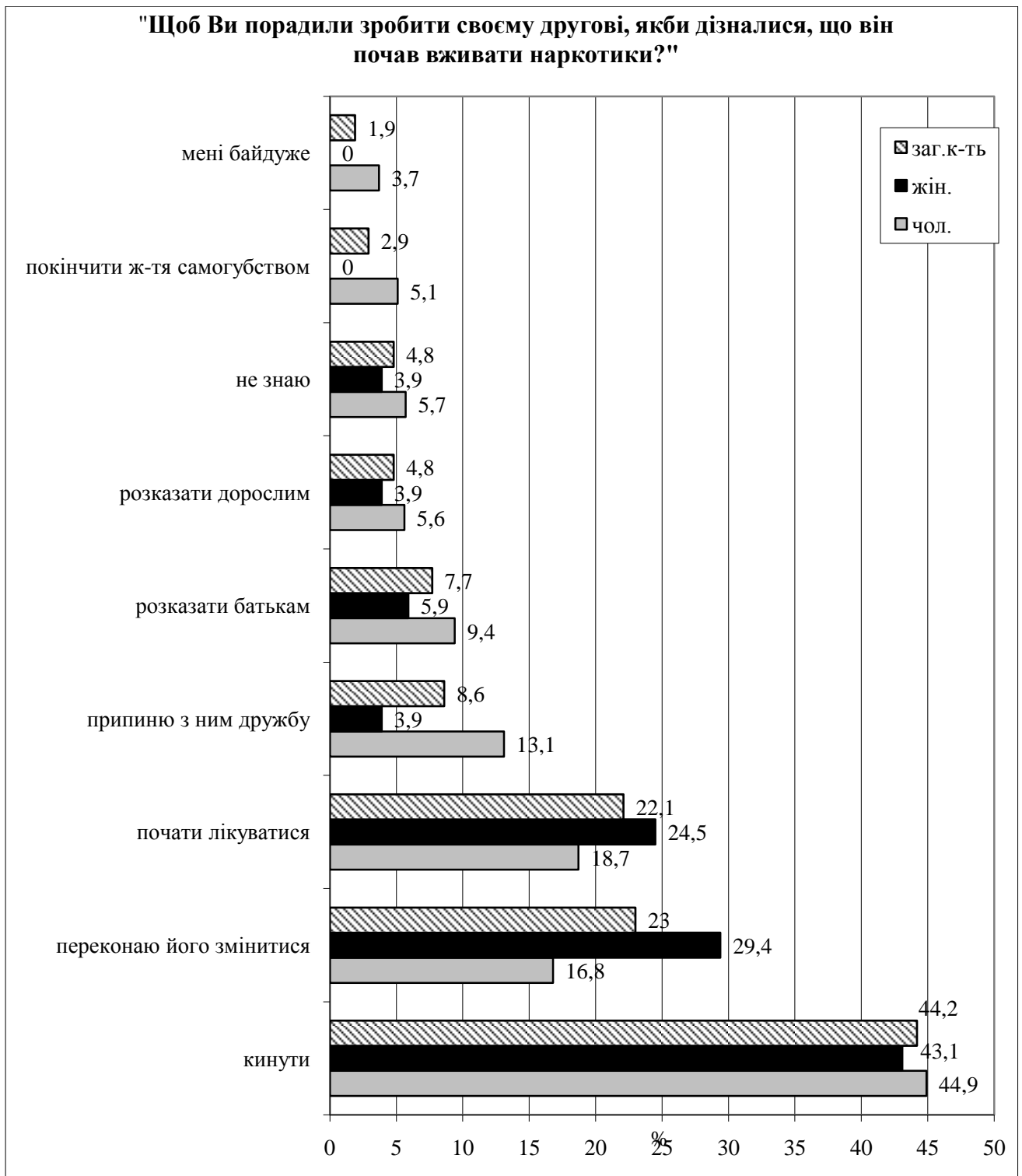

Рис. Б.2.9. Пропозиції підлітків щодо допомоги одноліткам, котрі вживають ПАР

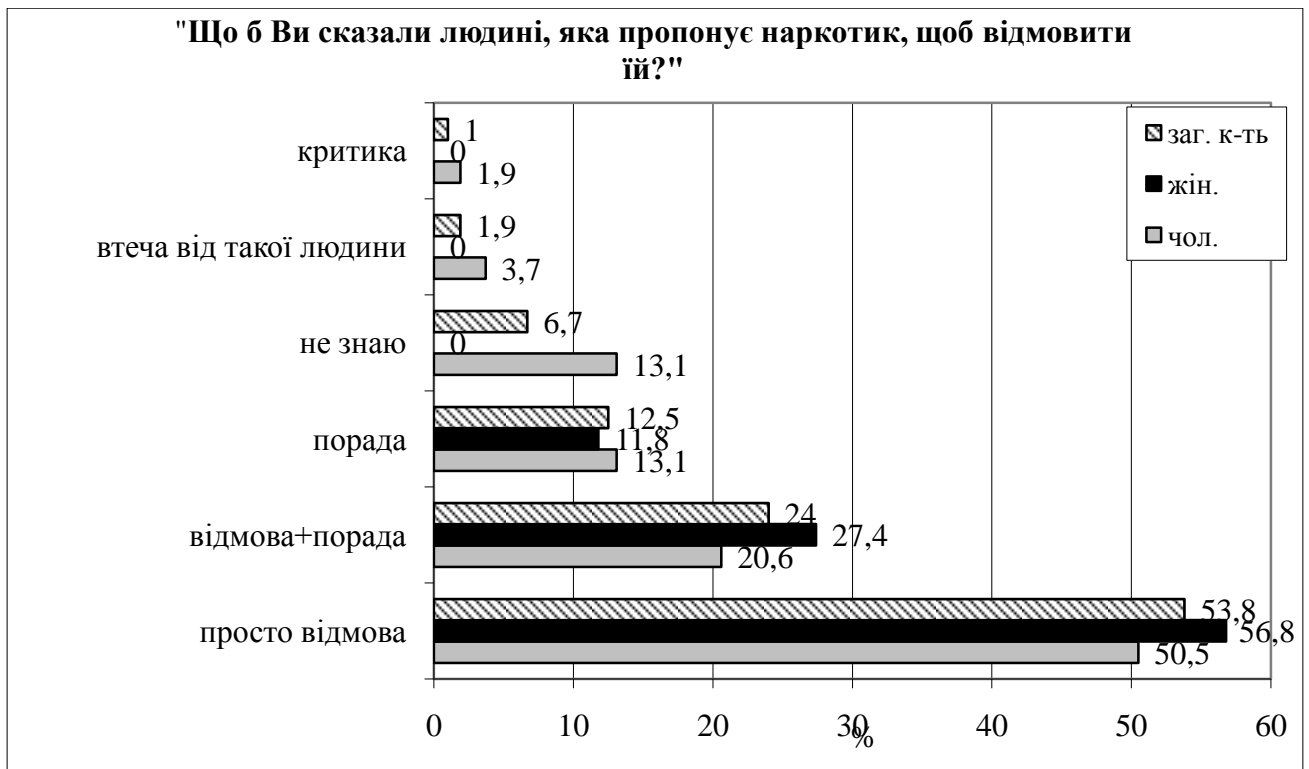

Рис. Б.2.10. Поведінка підлітків у ситуації пропозиції ПАР

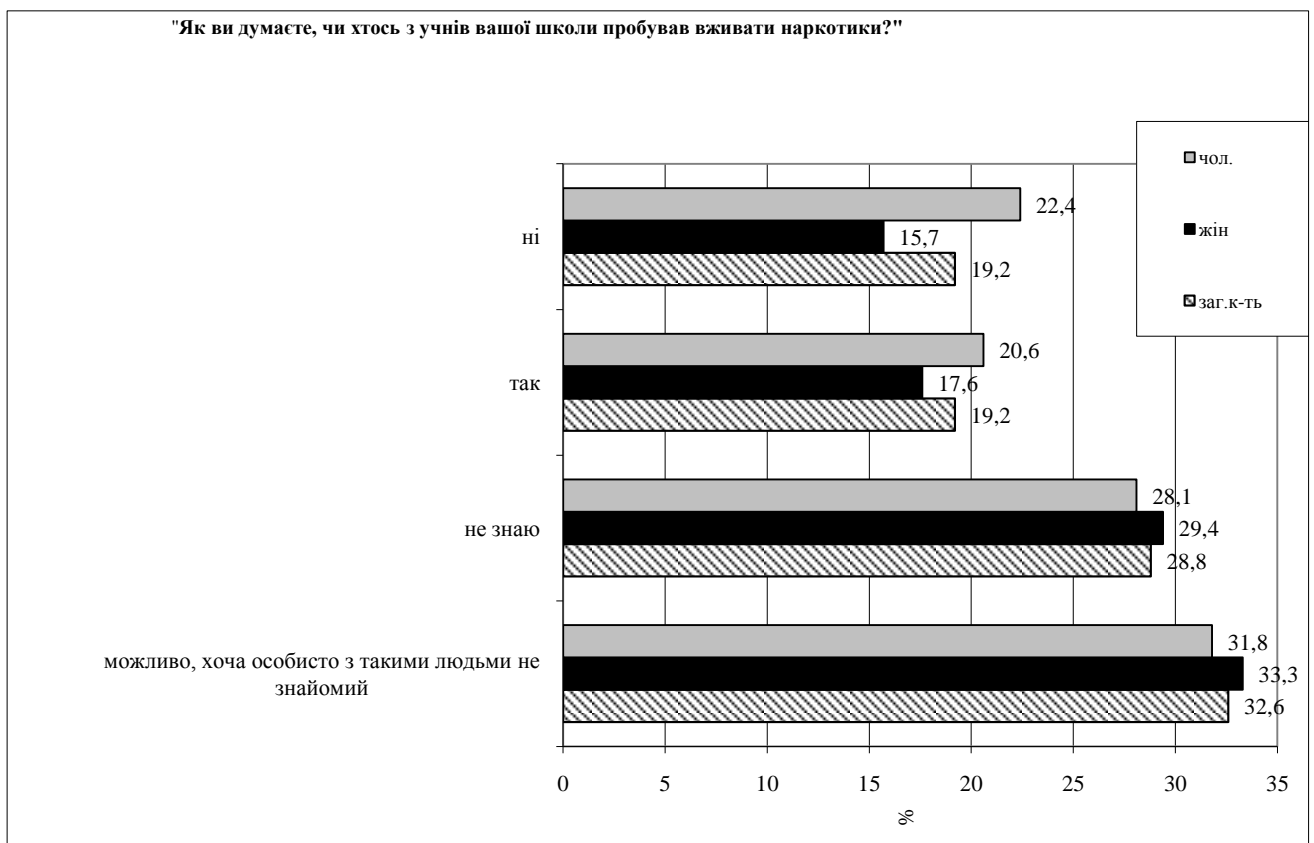

Рис. Б.2.11. Оцінка підлітками наркотичної ситуації у школі

Додаток Б.3

Схема оцінки наркотичної ситуації в школі (адаптована автором за матеріалами В. Лозового)

1. Опис оточення школи:

- територія школи (обгороджена, є відкритою, пустир, зарослі тощо);
- довколишній простір (наявність кіосків, гуртожитків, їх специфіка);
- стан будинків, їх під'їздів і підвалів;
- характер місць відпочинку на перервах;
- тип мікрорайону школи (наприклад, спальний, промисловий, околиця, центр і т. д.);
- клуби, дискотеки, спортивні споруди, інші місця дозвілля молоді по сусідству.

2. Опис школи:

- кількість учнів, педагогів, батьків, неповних сімей;
- матеріальний стан батьківських сімей;
- проблеми зі здоров'ям членів сімей (хто палить, хто вживає алкоголь);
- проблеми зі здоров'ям членів педагогічного колективу (хто палить, хто вживає алкоголь);
- кількість дітей з поведінковими відхиленнями, що входять до групи ризику адиктивної поведінки;
- активність батьків (відвідини батьківських зборів, участь в батьківських комітетах і т. д.);
- кількість дітей, що палять, що вживають алкоголь, що вживають наркотики.

3. Опис наявних ресурсів:

- наявність в районі підтримуючих організацій і характер контактів з ними (спеціалізовані служби профілактики залежності, наркологічна служба,
- дільничий інспектор, педіатри і підліткові лікарі, санітарні служби, суспільні організації, релігійні конфесії);
- наявність серед батьків учнів та випускників школи відомих, впливових політичних, суспільних діячів, молодіжних лідерів і т. д.;
- шкільні гуртки, секції, клуби і т. д.;

- підготовленість шкільних педагогів до проведення профілактичних антинаркотичних заходів;
- підготовленість батьків учнів до проведення профілактичних антинаркотичних заходів;
- профілактичні антинаркотичні заходи в школі (конкурси, уроки, бесіди, дискусії, конференції, шкільна порада і т. д.), залучення в них батьків, педагогів, учнів; організація чергувань охоронного агентства або батьківських дружин.

4. Загальна оцінка антинаркотичної ситуації в школі:

Оцінка чинників, які сприяють ризику залученню до адиктивної поведінки учнів школи, та чинників, які перешкоджають цьому.

Додаток Б.3.1

Зразки заповнення схеми оцінки наркотичної ситуації в школі

Оцінка наркотичної ситуації в школі №1⁷⁸¹

1. Опис оточення школи:

– *територія школи;*

Територія школи є відкритою та необгородженою. Своєрідним бар'єром можна вважати лише гаражі, розташовані в районі школи;

– *довколишній прості.;*

Довкола школи є багато кіосків, де продаються спиртні напої та тютюнові вироби;

– *стан будинків, їх під'їздів і підвалів.*

Під'їзди навколишніх будинків не закриваються та не облаштовані. Це створює можливості для збору в них школярів і у навчальний, і позанавчальний час. Вони тут можуть пити пиво та інші спиртні напої, курять цигарки. За знайденими шприцами можна припустити й івання ПАР;

– *характер місць відпочинку на перервах.*

Територія школи недостатньо облаштована для відпочинку школярів. Спостерігається групування школярів біля гаражів для тютюнокуріння;

– *тип мікрорайону школи.*

Школа знаходиться в центрі міста.

– *клуби, дискотеки, спортивні споруди, інші місця дозволя молоді по сусідству.*

Біля школи розташовано кілька дитячих майданчиків, кафе-барів та комп'ютерний клуб. На нашу думку, означені місця не можна вважати такими, що забезпечують потреби підлітків в організованому дозвіллі.

3. Опис школи:

– *кількість учнів, педагогів, батьків, неповних сімей;*

У школі навчається 2000 учнів, працює 30 учителів зареєстровано 60 неповних сімей;

– *матеріальний стан батьківських сімей.*

⁷⁸¹ Назви шкіл ми не вказували, оскільки вважаємо подану інформацію певною мірою конфіденційною. Подані приклади оцінки антинаркотичної ситуації в школі були вибрані з усіх шкіл, де проводилась робота, лише як зразки з позитивним і незадовільним прогнозом.

У переважній більшості матеріальний стан сімей можна оцінювати як задовільний, однак точних даних з цього питання немає;

– *проблеми зі здоров'ям членів сімей.*

Переважна кількість батьків курить, багато вживають алкоголь. Точних даних з цього питання немає.

– *проблеми зі здоров'ям членів педагогічного колективу;*

8 педагогів курять, 25 вживають алкоголь, хоча проблем зі зловживанням на перший погляд немає. Однак дані не уточнювалися;

– *кількість дітей з поведінковими відхиленнями, що входять до групи ризику адиктивної поведінки.*

15 % підлітків учиняли протиправні вчинки та проступки, що вносить їх до групи ризику;

– *активність батьків.*

Переважна більшість батьків (близько 80 %) відвідують батьківські збори, однак лише 40 % з них беруть участь у батьківських комітетах;

– *кількість дітей, які палять, вживають алкоголь, наркотики.*

Близько 70 % школярів підліткового віку курять, 66 % було хоч раз зафіксовано у стані алкогольного сп'яніння. Близько 8 % пробували ПАР, однак ці дані не уточнено і вони є лише припущенням.

4. Опис наявних ресурсів:

– *Наявність у районі підтримуючих організацій і характер контактів з ними.*

Школа підтримує безпосередні контакти з районними педіатрами, підлітковим лікарем, дільничним інспектором;

– *наявність серед батьків учнів та випускників школи відомих, впливових політичних, суспільних діячів, молодіжних лідерів і т. д.*

Така інформація не вивчалася раніше;

– *шкільні гуртки, секції, клуби і т. д.;*

У школі діють гуртки туризму, танців та співу; діти молодшого шкільного віку спільно з дошкільниками залучені до студії «Оріана»;

– *підготовленість шкільних педагогів до проведення профілактичних антинаркотичних заходів.*

Спеціально не вивчалася;

– *підготовленість батьків учнів до проведення профілактичних антинаркотичних заходів.*

Спеціально не вивчалася. Можна припустити недостатній, можливо й низький рівень;

– профілактичні антинаркотичні заходи в школі, залучення в них батьків, педагогів, учнів.

Профілактичні антинаркотичні заходи передбачено загальним планом виховної роботи в школі та річними планами класних керівників. До них широко залучаються учні, батьки беруть участь хіба що в загальношкільних зборах та періодично у педагогічних читаннях. Час від час заходи просвітницького характеру проводить дільничий інспектор.

4. Загальна оцінка антинаркотичної ситуації в школі.

До негативних чинників безумовно можна віднести відкритість території школи та занедбаність під'їздів в оточуючих будинках.

До позитивних чинників можна віднести проведення у школі ряду антинаркотичних заходів, наявність у школі гуртків та співпрацю з підтримуючими організаціями.

Наш висновок: антинаркотичну ситуацію у школі загалом можна оцінити як незадовільну.

Первинні рекомендації:

– звернути увагу насамперед на облаштування самої території школи;

– продумати розміщення доступних для школи об'єктів дозвілля школярів (лавочок, спортивного майданчика тощо);

– з'ясувати питання, пов'язані з окультуренням шкільного довкілля;

– організувати методичну та психолого-педагогічну допомогу педагогам з питань антинаркотичного виховання;

– провести роботу з педагогічним колективом для обмеження тютюнокуріння та вживання алкоголю на території школи;

– оскільки відвідуваність батьків на зборах досить висока, то є можливість організувати з ними відповідну антинаркотичну просвітницьку роботу;

– об'єктивно оцінити власні позитивні ресурси (наявність лідерів, відомих людей тощо).

Додаток Б.3.2

Оцінка наркотичної ситуації в школі N2

1. Опис оточення школи:

– *територія школи.*

Територія школи огорожена парканом та обсаджена деревами і квітами.

– *довколишній простір;*

Навпроти школи розташований магазин продуктів харчування, гігієни та відділом спиртних напоїв; при ньому знаходиться й літнє кафе. Поруч з магазином – бар «Магнат». Неподалік від школи – дитячий садок «Півник», комп'ютерний клуб «Кібер» та православна церква;

– *стан будинків, їх під'їздів і підвалів.*

У районі школи розташовані лише приватні будинки, усі в задовільному стані.

– *характер місць відпочинку на перервах.*

Школа має просторе подвір'я з великою кількістю лавок. На території школи знаходиться стадіон та їдальня. Учні на перервах знаходяться переважно на шкільному подвір'ї або на лавках довкола школи. Водночас деякі учні бігають до магазину через дорогу, фіксувалися також факти куріння цигарок за рогом школи.

– *тип мікрорайону школи.*

Околиця міста;

– *клуби, дискотеки, спортивні споруди, інші місця дозвілля молоді по сусідству.*

Відсутні.

2. Опис школи:

– *кількість учнів, педагогів, батьків, неповних сімей.*

Кількість учнів – 546, педагогів – 41, батьків – 1003; неповних сімей – 45 (близько 9 % від загальної кількості);

– *матеріальний стан батьківських сімей.*

Матеріальний стан можна вважати середнім; у 10 % сімей він незадовільний.

– *проблеми зі здоров'ям членів сімей;*

Серед членів сімей палять близько 53 % батьків; вживають алкоголь – 28 %;

– *проблеми зі здоров'ям членів педагогічного колективу.*

Серед педагогічного колективу троє палять, двоє вживають алкоголь;

– кількість дітей з поведінковими відхиленнями, що входять до групи ризику адиктивної поведінки.

До групи ризику за даними діагностики, включено 27 % дітей;

– активність батьків ;

Активність батьків середня; батьківські збори відвідує лише 48 %, працює батьківський комітет.

– кількість дітей, що палять, що вживають алкоголь, що вживають наркотики.

Згідно з результатами спостережень та відповідної діагностики, 38 % дітей палять, 34 % – вживають алкоголь, 7 % – мають проблеми з наркотиками.

3. Опис наявних ресурсів:

– наявність у районі підтримуючих організацій і характер контактів з ними .

Безпосередньо в районі школи немає підтримуючих організацій, відсутні спеціалізовані служби профілактики залежності, а також немає дільничного інспектора. Раз у рік педіатри проводять обов'язкове обстеження учнів школи. Позитивним можна вважати функціонування в районі школи молодіжної християнської музичної організації «Freedom Jam», яка займається профілактикою шкідливих звичок;

– наявність серед батьків учнів та випускників школи відомих, впливових політичних, суспільних діячів, молодіжних лідерів і т. д.

Серед батьків учнів три депутати міської ради, які сприяють не тільки матеріальному забезпеченню школи, а й відвідують її, були організовані зустрічі з питань «одомашнення» міського середовища.

– шкільні гуртки, секції, клуби і т. д.

У школі діють гуртки: вишивання, народних танців, математичний; функціонують спортивні секції: футбол, баскетбол, волейбол, настільний теніс, стрільба, карате-до. Всі вони працюють систематично та на достатньому рівні. Досить багато школярів залучено до їх діяльності;

– підготовленість шкільних педагогів до проведення профілактичних антинаркотичних заходів;

Загалом педагоги підготовлені до проведення профілактичних антинаркотичних заходів. Це проявляється в організовуваних ними уроках, бесідах, диспутах тощо;

– підготовленість батьків учнів до проведення профілактичних антинаркотичних заходів.

Стан підготовленості батьків невідомий, оскільки школа не займалася цією проблемою;

– профілактичні антинаркотичні заходи в школі, залучення в них батьків, педагогів, учнів.

Антинаркотичні заходи органічно включені в систему виховної роботи школи. Це і конкурси, вікторини, різноманітні змагання. Раз у півроку школу відвідує нарколог, з лекціями для учнів старших класів. Відповідну роботу проводить і психолог.

4. Загальна оцінка антинаркотичної ситуації в школі.

До негативних чинників насамперед можна віднести наявність поблизу школи бару, а також комп'ютерного клубу, де частина учнів прогулюють уроки. Суттєвим недоліком можна вважати і відсутність будь-яких закладів поблизу школи, де учні могли б конструктивно проводити своє дозвілля.

Незадовільною можна вважати ситуацію з вживанням ПАР серед школярів.

Значним недоліком школи є відсутність спеціальних заходів, що сприяють активізації взаємодії школи та сім'ї, особливо в питаннях антинаркотичного виховання. Поки школа не змогла налагодити відповідної роботи з покращення матеріального стану сімей, які його потребують.

Водночас школа володіє і позитивними перевагами. По-перше сама територія школи дуже гарно облаштована. В школі працює солідна система секційно-гурткової роботи. Поряд зі школою – церква. Розташування школи в приватному секторі сприяє прямому залученню учнів до домашньої сільськогосподарської роботи, що обмежує час на непродуктивне дозвілля.

Позитивний вплив мають й антинаркотичні заходи.

Наш висновок: загалом антинаркотичну ситуацію в школі можна вважати сприятливою для усунення негативних впливів. Досить точно та критично оцінено позитивні та негативні ресурси, можливо тому й вдалося так чітко самій школі виділити напрями подальшої роботи. Можна вважати, що запропонована нами схема лише допомогла узагальнити існуючі дані з питань антинаркотичного виховання.

Первинні рекомендації:

– перспективи роботи досить точно визначені самим колективом, водночас ми вважаємо однією з перешкод, що стримує вирішення ряду питань – це оцінка школою свого мікрорайону як ізольованого. Адже відсутність в найближчому просторі об'єктів дозвілля, соціальних служб тощо, не говорить про їх відсутність взагалі;

– школі слід насамперед активізувати взаємозв'язки з відповідними закладами та службами, що є в місті, з метою залучення їх до вирішення актуальних питань школи;

– можна також використати допомогу батьків-депутатів у питаннях обмеження доступу учнів до найближчого бару;

– необхідно з'ясувати питання і з наявністю дільничного інспектора, він певною мірою допоміг би контролювати відвідування комп'ютерного клубу в навчальний час або з'ясував це питання з правової точки зору з адміністрацією клубу.

Додаток В.1.1

Діагностичні методики

Опитувальник для педагогів

Шановні педагоги, питання вживання неповнолітніми алкоголю, наркотичних та токсичних речовин, раннє тютюнопаління стали одними з найбільш серйозних в наш час. Якщо факти тютюнопаління мали місце в радянській педагогічній практиці, про антиалкогольне виховання згадувалось, то питання антинаркотичного виховання досить довго вважалось не актуальним. Вважалось, що у нас цієї проблеми немає. Однак життя показує, що така проблема існує. Саме з метою вивчення Вашого бачення суті та характеру окресленої проблеми, просимо відповісти на подані нижче запитання.

Дякуємо за співпрацю та допомогу!

1. Як Ви думаєте, чи існує у Вашій школі серед школярів проблема вживання наркотичних речовин?

а) так; б) ні; в) не знаю;

г) можливо, хоча особисто не можу навести таких прикладів.

2. Як Ви вважаєте, хто повинен займатись питаннями антинаркотичного виховання?

а) класний керівник; б) соціальний педагог/психолог; в) батьки

г) всі педагоги; д) заступники директора; е) міліція; є) наркологи

3. Як Ви вважаєте, в якому віці діти вперше дізнаються про наркотики?⁷⁸²

4. Звідки, на Вашу думку, діти вперше дізнаються про наркотики?

а) телебачення; б) радіо; в) книги; г) друзі; д) батьки; е) на уроках чи виховних заходах.

5. В якому віці, на Вашу думку, є найбільший ризик того, що діти можуть почати вживати наркотики?

6. Як Ви вважаєте, що штовхає школярів почати вживання наркотиків?

*а) друзі/компанія; б) інтерес; в) прагнення підвищити настрій;
г) проблеми в сім'ї; д) слабкий характер; е) негативний вплив дорослих;
є) не сформованість вміння відмовляти.*

⁷⁸² Ми вживали в опитувальниках поняття “наркотик”, оскільки воно більш поширене в побутовому вживанні, тоді як поняття “психоактивні речовини” не набуло такого поширення, та потребувало б додаткових роз’яснень.

7. Як Ви оцінюєте свою підготовленість до антинаркотичного виховання:
*а) дуже висока; б) достатньо висока; в) середній рівень готовності;
г) задовільний рівень; д) не володію достатнім рівнем.*

8. Звідки Ви отримуєте інформацію про методики організації антинаркотичного виховання?

а) газети/журнали; б) книги; в) радіо/телебачення; г) відвідування спеціальних семінарів.

9. Назвіть 2-3 форми роботи, які, на Вашу думку, сприяють найкраще антинаркотичній виховній роботі.

Опитувальник для підлітків

Шановний друже, питання вживання школярами алкоголю, наркотичних та токсичних речовин, раннє тютюнопаління стали одними з найбільш серйозних в наш час. Вони можуть повністю зруйнувати життя людини, її здоров'я. Однак не всі погоджуються з такою думкою. Саме з метою вивчення Вашого бачення цієї проблеми, просимо відповісти на подані нижче запитання.

Дякуємо за співпрацю та допомогу!

1. Що Ви розумієте під словом «наркотик»?
2. В якому віці Ви вперше дізналися, що таке наркотики?
3. Звідки Ви вперше дізналися про наркотики?
а) телебачення; б) радіо; в) книги; г) друзі; д) батьки; е) на уроках чи виховних заходах.
4. Як Ви вважаєте, чому деякі школярі починають вживання наркотиків?
*а) на них впливають друзі/компанія; б) їм цікаво;
в) вони хочуть підвищити настрій; г) у них є проблеми в сім'ї;
д) вони слабкохарактерні; е) на них погано впливають дорослі;
є) вони не вміють відмовляти; ж) їм нудно.*
5. Чи погодилися б Ви спробувати наркотик, якби хтось із ваших друзів запропонував це зробити і сказав, що це безпечно?
*а) точно ні; б) думаю що ні; в) не знаю;
г) не впевнений; д) думаю що так; е) точно так.*
6. Що б Ви сказали тій людині, яка пропонує наркотик, щоб відмовити їй?
7. Як, на вашу думку, чи шкідливе вживання наркотиків? Якщо так, то чим?
8. Як Ви думаєте, чи хтось з учнів Вашої школи пробував вживати наркотики?
*а) так; б) ні; в) не знаю;
г) можливо, хоча особисто з такими людьми не знайомий.*
9. Щоб Ви порадили зробити своєму другові, якби взнали, що він почав вживати наркотики?
10. Чи розповідали Вам дорослі (батьки, вчителі) щось про наркотики?
11. Якщо розповідали, то що це була за інформація?
*а) що це таке; б) про їх шкоду;
в) як захистити себе від них; г) про життя наркоманів;
д) що це смертельна хвороба; е) що це отрута;
є) як вони впливають на людину.*

Додаток В.1.3

Шкала пошуку вражень (М. Цукерман)

Джерело: *Шкала поиска ощущений (М. Цукерман) // Альманах психологических тестов. – М., 1995. – С. 187–189.*

Призначення тесту: Використовується для дослідження рівня потреб у відчуттях різного роду стосовно підлітків і дорослих людей.

Ключ до тесту: 1а, 2а, 3б, 4б, 5б, 6б, 7б, 8б, 9а, 10б, 11а, 12б, 13б, 14б, 15а, 16б

Обробка й інтерпретація результатів тесту

Кожна відповідь, що співпала з ключем, оцінюється в один бал. Отримані бали підсумовуються. Сума збігів і є показником рівня потреб у відчуттях.

Пошук нових відчуттів має велике значення для людини, оскільки стимулює емоції і уяву, розвиває творчий потенціал, що кінець кінцем веде до його особового зростання. Однак високі показники також є свідченням схильності до вживання наркотиків.

Високий рівень потреб у відчуттях (*11–16 балів*) позначає наявність потягу, можливо, безконтрольного, до нових вражень, які «лоскочуть нерви», що часто може провокувати випробовуваного на участь в ризикованих авантюрах і заходах.

Від 6 до 10 балів – середній рівень потреб у відчуттях. Він свідчить про уміння контролювати такі потреби, про помірність в їх задоволенні, тобто, з одного боку – про відвертість новому досвіду, з другого боку – про стриманість і розсудливість в необхідних моментах життя.

Низький рівень потреб у відчуттях (*від 0 до 5 балів*) позначає присутність передбачливості і обережності в збиток отриманню нових вражень (і інформації) від життя. Випробовуваний з таким показником віддає перевагу стабільності і впорядкованості перед невідомим і несподіваним у житті.

Інструкція до тесту:

«Вашій увазі пропонується ряд тверджень, які з'єднані в пари. З кожної пари Вам необхідно відзначити одне твердження, яке найхарактерніше для Вас».

Тестовий матеріал:

Варіант А	Варіант Б
1. Я б віддав перевагу роботі, що вимагає численних роз'їздів, подорожей.	1. Я хотів би працювати на одному місці.
2. Мене підбадьорює свіжий, прохолодний день.	2. В прохолодний день я не можу дочекатися, коли потраплю додому.

3. Мені не подобаються всі тілесні запахи	3. Мені подобаються деякі тілесні запахи
4. Я не хочу пробувати жодного наркотику, який міг би надати на мене незнайому дію	4. Я б спробував якій-небудь з незнайомих наркотиків, що викликають галюцинації
5. Я б вважав за краще жити в ідеальному суспільстві, де кожний безпечний, надійний і щасливий	5. Я б вважав за краще жити в невизначені, сумні дні нашої історії
6. Я не можу винести їзду з людиною, яка любить швидкість	6. Іноді я люблю, щоб машина їхала дуже швидко, оскільки вважаю, що це збуджує
7. Якби я був продавцем, то віддав би перевагу твердому окладу, а не зарплаті, що залежить від кількості проданого	7. Якби я був продавцем, то я б вважав за краще працювати не на стійкий оклад, оскільки у мене була б можливість заробити більше
8. Я не люблю сперечатися з людьми, чії переконання різко відрізняються від моїх, оскільки такі суперечки завжди нерозв'язні	8. Я вважаю, що люди, які не згодні з моїм переконанням більше активізують, ніж люди, які згодні зі мною
9. Більшість людей витрачає в цілому дуже багато грошей на страхування	9. Страхування – це те, без чого не може дозволити собі обійтися жодна людина
10. Я б не хотів виявитися загіпнотизованим	10. Я б хотів спробувати виявитися загіпнотизованим
11. Найважливіша мета в житті – жити на повну і узяти від нього стільки, скільки можливо	11. Найважливіша мета в житті – знайти спокій і щастя
12. В холодну воду я входжу поступово, давши собі час звикнути до неї	12. Я люблю відразу упірнути або стрибнути в море або холодний басейн
13. В більшості видів сучасної музики мені не подобаються безладність і дисгармонійність	13. Я люблю слухати нові і незвичайні види музики
14. Найгірший недолік – бути грубою, невихованою людиною	14. Найгірший недолік – бути занудою
15. Я віддаю перевагу емоційним людям, навіть якщо вони трохи невірноважені	15. Я віддаю перевагу більше людям спокійних, навіть «відрегульованим»
16. Я думаю, що людей, які їздять на мотоциклах, мають неусвідомлювану потребу заподіяти собі біль, шкоду	16. Мені б сподобалося водити мотоцикл, або їздити на ньому

Додаток В.1.4

Методика диференціальної діагностики депресивних станів Зунге

Джерело: Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика: Методики и тесты: [учеб. пособие]. / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с. – С. 82.

Призначення тесту: Опитувальник розроблений для диференціальної діагностики депресивних станів і станів, близьких до депресії, для скринінг-діагностики при масових дослідженнях і в цілях попередньої, долікарської діагностики.

Повне тестування з обробкою займає 20-30 хвилин. Випробовуваний відзначає відповіді на бланку.

Обробка й інтерпретація результатів:

Рівень депресії (РД) розраховується за формулою:

$$РД = Епр. + Езвр.$$

де Епр. – сума закреслюваних цифр до «прямих висловів» № 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 13, 15, 19;

Ніколи або дуже рідко – 1	Іноді – 2	Часто – 3	Майже завжди або постійно – 4

Езвр. – сума цифр «зворотних», закреслюваним, висловам №2, 5, 6, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 20.

Ніколи або дуже рідко – 4	Іноді – 3	Часто – 2	Майже завжди або постійно – 1

В результаті одержуємо РД, який коливається від 20 до 80 балів.

Якщо РД не більше 50 балів, то діагностується стан *без депресії*.

Якщо РД більше 50 балів і менше 60 балів, то робиться висновок про *легку депресію ситуативного або невротичного генеза*.

При показнику РД від 60 до 69 балів діагностується *субдепресивний стан або маскована депресія*.

При РД більш ніж 70 балів діагностується *істинний депресивний стан*.

Інструкція до тесту: «Прочитайте уважно кожна з наведених нижче пропозицій і поставте хрестик справа залежно від того, як ви себе відчуваєте останнім часом. Над питаннями довго не замислюйтеся, оскільки правильних або неправильних відповідей немає».

Тестовий матеріал:

	Ніколи	Іноді	Часто	Дуже

	або зрідка			часто або постійно
1. Я відчуваю пригніченість				
2. Вранці я відчуваю себе краще всього				
3. У мене бувають періоди плачу або близькості до сліз.				
4. Я погано вночі сплю.				
5. Апетит у мене не гірше звичайного.				
6. Мені приємно дивитися на гарних людей, розмовляти з ними, знаходитися поряд.				
7. Я помічаю, що втрачаю вагу.				
8. Мене турбують проблеми зі шлунком.				
9. Серце б'ється швидше, ніж звичайно.				
10. Я втомлююся без жодних причин.				
11. Я думаю так ясно як завжди.				
12. Мені легко робити те, що я умію.				
13. Відчуваю стурбованість і не можу всидіти на місці.				
14. У мене є надії на майбутнє.				
15. Я більш дратівливий, ніж звичайно.				
16. Мені легко приймати рішення.				
17. Я відчуваю, що корисний і необхідний.				
18. Я живу достатньо повним життям.				
19. Я відчуваю, що іншим людям стане краще, якщо я помру.				
20. Мене радує те, що радувало завжди.				

Додаток В.1.5

Тест на самооцінку стресостійкості особистості

Джерело: Психологія личности: [тести, опросники, методики / авторы-составители: к.п.н., доцент Н. В. Киршева и Н. В. Рябчикова]. – М.: Геликон, 1995. – 236 с.

Призначення тесту: Конфлікти, як і ряд інших негативних чинників нашого життя, створюють знервований стан і часто приводять до стресу.

Ключ до тесту:

Рідко	Іноді	Часто
1	2	3

Обробка й інтерпретація результатів тесту:

Підраховується сумарне число балів, рівень стресостійкості визначається за таблицею:

Сумарне число балів	Рівень стресостійкості
51 - 54	1 – дуже низький
53 - 50	2 - низький
49 - 46	3 – нижче середнього
45 - 42	4 – трохи нижче середнього
41 - 38	5 - середній
37 - 34	6 – трохи вище середнього
33 - 30	7 – вище середнього
29 - 26	8 - високий
18 - 25	9 – дуже високий

Чим менше (сумарне число) балів, тим вища стресостійкість, і навпаки. Якщо у 1-й і навіть 2-й рівень стресостійкості, то необхідно кардинально міняти спосіб життя!

Інструкція до тесту: «Нижче пропонується тест, який дозволить вам отримати оцінку вашого рівня стресостійкості. Ви отримаєте тим більше об'єктивний результат, ніж більш щирими будуть ваші відповіді. Виберіть один з відповідних варіантів відповіді за кожним твердженням».

Тестовий матеріал:

Твердження	Рідко	Іноді	Часто

1. Я думаю, що мене недооцінюють в колективі			
2. Я намагаюсь працювати, вчитися, навіть якщо не зовсім здоровий (а)			
3. Я переживаю чи добре все виконав (ла)			
4. Я буваю агресивний (а)			
5. Я не терплю критики на свою адресу			
6. Я дратівливий (а)			
7. Я прагну бути лідером там, де це можливо			
8. Мене вважають людиною наполегливою і впертою			
9. Я страждаю безсонням			
10. Я можу протистояти своїм недругам			
11. Я емоційно і болюче переживаю неприємності			
12. У мене не вистачає часу на відпочинок			
13. У мене виникають конфліктні ситуації			
14. Я не маю стільки влади, щоб реалізувати себе			
15. У мене не вистачає часу, щоб зайнятися улюбленою справою			
16. Я все роблю швидко			
17. Я боюсь, що не вступлю в інститут			
18. Я дію згарячу, а потім переживаю за свої справи і вчинки			

Додаток В.1.6

Шкала самооцінки (адаптована для учнів 6-8 класів)

Джерело: Діагностика особистості в практичній діяльності психолога / [Ред. Т. В. Буленко]. – Луцьк: Вежа, 1996 – 316 с.

Ключ до тесту: «дуже часто» – 4 бали, «часто» – 3 бали, «інколи» – 2 бали, «рідко» – 1 бал, «ніколи» – 0 балів.

Обробка й інтерпретація результатів тесту: показник для реєстрації – сума балів.

Бали	Рівень самооцінки
0 - 42	занижена
43 - 85	адекватна
86 - 128	завищена

Інструкція до тесту: «Прослухайте наведені пропозиції і оцініть кожну з них цифрою залежно від того, як ви себе відчуваєте в даний момент: 0- ніколи; 1- рідко; 2- інколи; 3- часто; 4- дуже часто».

Тестовий матеріал:

Твердження	Відповіді				
	дуже часто	часто	інколи	рідко	ніколи
1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене.					
2. Я відчуваю свою відповідальність за навчання.					
3. Мене хвилює моє майбутнє.					
4. Мені здається, що багато хто ненавидить мене.					
5. Мені здається, що я менш ініціативний, ніж інші.					
6. Мене хвилює мій емоційний стан.					
7. Я боюся здатися необізнаним в чомусь.					
8. Мені здається, що зовнішність інших набагато привабливіша, ніж моя.					
9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомими людьми.					
10. Я роблю помилки.					

11. Мені здається, що я не вмію говорити з людьми так, як слід.					
12. Мені не вистачає впевненості у собі.					
13. Я хотів би, щоб інші люди схвалювали мої дії.					
14. Мені здається, що я занадто скромний.					
15. Мені здається, що моє життя не має сенсу.					
16. Мені здається, що багато хто неправильно думає про мене.					
17. Мені ні з ким поділитися своїми думками.					
18. Мені здається, що інші чекають від мене забагато.					
19. Мені здається, що інші не дуже цікавляться моїми досягненнями.					
20. Я соромлюсь.					
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміє мене.					
22. Я не почуваюся в безпеці.					
23. Буває, я хвилююся, та даремно.					
24. Я почуваюся ніяково, коли вхожу до кімнати, де вже сидять люди.					
25. Я почуваю себе скуто.					
26. Мені здається, що люди про мене пліткують за моєю спиною.					
27. Я впевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я.					
28. Мені здається, що зі мною має статись якась прикрість.					
29. Мене непокоїть думка про те, як інші ставляться до мене.					
30. Мені здається, що я погано знаходжу спільну мову з іншими людьми.					

31. У суперечках я висловлююся тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті.					
32. Я думаю про те, чого чекає від мене клас.					

Додаток В.1.7

Тест вивчення комунікативних умінь

(модифікований на основі Методики вивчення комунікативних та організаторських умінь)

Джерело: Діагностика особистості в практичній діяльності психолога / [Ред. Т. В. Буленко]. – Луцьк: Вежа, 1996 – 316 с.

Призначення тесту: вивчення здатності підлітків до задоволення потреби у спілкуванні в організованому колективі ровесників.

Ключ до тесту: 1 +, 2 –, 3 +, 4 –, 5 +, 6 –, 7 +, 8 –, 9 +, 10 –, 11 +, 12 –, 13 +, 14 –, 15 +, 16 –, 17 +, 18 –, 19 +, 20 –.

Обробка й інтерпретація результатів тесту

За кожне співпадання відповіді з ключем нараховується одним бал.

Рівень комунікативності обчислюється за формулою:

$$K=0,5 \times C,$$

де С – кількість відповідей, що співпала.

Бали	Рівень комунікативних умінь
0,10 - 0,45	низький
0,46 - 0,55	нижче середнього
0,56 - 0,65	середній
0,66 - 0,75	високий
0,76 - 1	дуже високий

Інструкція до тесту: «Перед вами 20 тверджень. Уважно прочитавши кожне з них, ви можете погодитись чи висловити свою незгоду. Навпроти номера питання поставте знак, який відповідає Вашому вибору «=» чи «-». Прагніть відповідати щонайшвидше, не замислюючись».

Тестовий матеріал:

Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтесь?

Чи довго Ви переживаєте образу, завдану Вам друзями?

Чи прагнете Ви знайомитися з новими людьми?

Чи простіше Вам читати книгу або щось робити, ніж спілкуватися з людьми?

Чи легко Ви знаходите спільну мову зі значно старшими людьми?

Чи важко Вам включатися в нові для Вас компанії?

Чи легко Вам налагодити стосунки з незнайомими людьми?

Чи важко Вам пристосовуватися до нового колективу?

Чи намагаєтесь Ви за можливості познайомитися та поговорити з новою людиною?

Чи дратують Вас оточуючі люди, і Вам хочеться побути на самоті?

Чи подобається Вам постійно знаходитися серед людей?

Чи відчуваєте Ви незручність, скованість, коли необхідно першому розпочати знайомство?

Чи любите Ви брати участь у колективних іграх, розмовах?

Чи почуваетесь Ви невпевнено серед незнайомих людей?

Чи легко Вам буде розважати малознайому компанію?

Чи хочете Ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?

Чи почуваетесь Ви вільно, потрапивши в незнайому компанію?

Ви не почуваетесь достатньо впевненим і спокійним, коли потрібно говорити перед багатьма людьми?

Чи у Вас багато друзів?

Чи часто Ви соромитеся, коли спілкуєтесь з незнайомими людьми?

Методика діагностики міжособистісних відносин Лірі

Джерела: Рабочая книга практического психолога: [ред. А. А. Бодалева, А. А. Деркача, Л. Г. Лаптева]. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2002. – 640 с.; Зырянова Н. Тест «Диагностика межличностных отношений» Т. Лири / Н. Зырянова // Кадровый менеджмент. – 2005. – №2. – С. 34-36.

Призначення тесту: дозволяє проаналізувати особливості людини, що виявляються в міжособовій взаємодії.

Ключ до тесту:

Обробка й інтерпретація результатів тесту

Максимальна оцінка – 16 балів, вона розділена на чотири ступені вираженості ставлення (від адаптивної до дезадаптивної поведінки):

- 0-4 бали – низька (адаптивна поведінка);
- 5-8 балів – помірна (адаптивна поведінка);
- 12 балів – висока (екстремальна поведінка);
- 13-16 балів – екстремальна (до патології).

Характеристики, оцінені в межах 8 балів, свідчать про гармонійну, адаптивну поведінку (домінування, упевненість в собі, вимогливість, поступливість, довірливість, чуйність). Показники від 14 до 16 балів свідчать про труднощі соціальної адаптації (деспотизм, егоїзм, жорстокість, залежність, конформізм).

В результаті бали по кожному блоку переносяться на психограму (відстань від центру круга відповідає числу балів по даному блоку), з них утворюють

особистісний профіль. За спеціальними формулами визначаються показники за двома основними чинниками:

$$\text{домінування} = (I - V) + 0,7 \times (VIII + II - VI)$$

$$\text{дружелюбність} = (VII - III) + 0,7 \times (VIII - II - IV + VI)$$

Позитивне значення результату, отриманого за формулою «домінування», свідчить про виражене прагнення людини до лідерства в спілкуванні, до домінування. Негативне значення вказує на тенденцію до підкорення, відмову від відповідальності та позиції лідерства.

Позитивний результат за формулою «дружелюбність» є показником прагнення особистості до встановлення доброзичливих відносин і співпраці з оточуючими. Негативний результат указує на прояв агресивно-конкурентної позиції, перешкоджаючої співпраці й успішній спільній діяльності. Кількісні результати є показниками ступеня вираженості цих характеристик.

В результаті проводиться аналіз особистісного профілю – визначаються типи ставлення до оточуючих:

I. Авторитарний

13-16 – диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка лідирує у всіх видах групової діяльності. Всіх наставляє, повчає, у всьому прагне покладатися на свою думку, не уміє приймати ради інших. Оточуючі відзначають цю владність, але визнають її.

9-12 – домінуючий, енергійний, компетентний, авторитетний лідер, успішний у справах, любить давати поради, вимагає до себе пошани.

0-8 – упевнена в собі людина, але не обов'язково лідер, наполеглива і настирна.

II. Егоїстичний

13-16 – прагне бути над всіма, але одночасно в стороні від всіх, самозакоханий, обачливий, незалежний, себелюбний. Труднощі перекладає на оточуючих, сам відноситься до них дещо відчужено, хвалькуватий, самовдоволений, зарозумілий.

0-12 – егоїстичні риси, орієнтація на себе, схильність до суперництва.

III. Агресивний

13-16 – жорсткий і ворожий щодо оточуючих, різкий, жорсткий, агресивність може доходити до асоціальної поведінки.

9-12 – вимогливий, прямолінійний, відвертий, строгий і різкий в оцінці інших, непримиренний, схильний у всьому звинувачувати оточуючих, глузливий, іронічний, дратівливий.

0-8 – упертий, наполегливий, настирний і енергійний.

IV. Підозрілий

13-16 – відчужений щодо ворожого і злого світу, підозрілий, образливий, схильний до сумніву у всьому, злопам'ятний, постійно на всіх скаржить, всім незадоволений (шизоїдний тип характеру).

9-12 – критичний, нетовариський, зазнає труднощів в інтерперсональних контактах через невпевненість у собі, підозрілість і боязнь поганого ставлення, замкнутий, скептичний, розчарований в людях, скритний, свій негативізм проявляє у вербальній агресії.

0-8 – критичний щодо всіх соціальних явищ і навколишніх людей.

V. Підпорядковуваний

13-16 – покірний, схильний до самоприниження, слабовільний, схильний поступатися всім і у всьому, завжди ставить себе на останнє місце і засуджує себе, приписує собі вину, пасивний, прагне знайти опору в кому-небудь більш сильному.

9-12 – сором'язливий, покірливий, легко збентежується, схильний підкорятися більш сильному без урахування ситуації.

0-8 – скромний, боязкий, поступливий, емоційно стриманий, здатний підкорятися, не має власної думки, слухняно і чесно виконує свої обов'язки.

VI. Залежний

13-16 – різко невпевнений в собі, має нав'язливі страхи, побоювання, турбується з будь-якого приводу, тому залежимо від інших, від чужої думки.

9-12 – слухняний, боязливий, безпорадний, не уміє проявити опір, щиро вважає, що інші завжди мають рацію.

0-8 – конформний, м'який, чекає допомоги і порад, довірливий, схильний до захоплення оточуючими, ввічливий.

VII. Доброзичливий

9-16 – доброзичливий і люб'язний зі всіма, орієнтований на прийняття та соціальне схвалення, прагне задовольнити вимоги всіх, "бути добрим" для всіх без урахування ситуації, прагне цілей мікрогруп, має розвинуті механізми витіснення і придушення, емоційно лабільний (істероїдний тип характеру).

0-8 – схильний до співпраці, кооперації, гнучкий і компромісний при вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях, прагне бути у згоді з думкою оточуючих, свідомо конформний, слідує умовностям, правилам і принципам «доброго тону» у відносинах з людьми, ініціативний ентузіаст в досягненні мети групи, прагне допомагати, відчувати себе у центрі уваги, заслужити визнання і любов, товариський, проявляє теплоту і дружелюбність у відносинах.

VIII. Альтруїстичний

9-16 – гіпервідповідальний, завжди приносить в жертву свої інтереси, прагне допомогти і співчувати всім, нав'язливий в своїй допомозі і дуже

активний щодо оточуючих, бере на себе відповідальність за інших (може бути тільки зовнішня «маска», що приховує особу протилежного типу).

0-8 – відповідальний щодо людей, делікатний, м'який, добрий, емоційне ставлення до людей проявляє у співчутті, симпатії, турботі, ласці, уміє підбадьорити і заспокоїти оточуючих, безкорисливий і чуйний.

Інструкція до тесту: Вам будуть представлені думки, що стосуються характеру людини, її взаєностосунків з навколишніми людьми. Поставте на бланку відповідей знак « + » навпроти номерів тих визначень, які відповідають Вашому уявленню про себе, і знак « – » навпроти номерів тих тверджень, які не відповідають Вашому уявленню про себе. Прагніть бути щирим. Якщо немає повної впевненості, знак « + » не ставте.

Тестовий матеріал:

V. Ви людина, котра:

1. Охоче підкоряється
2. Поступлива
3. Благородна
4. Захоплюється і схильна до наслідування
5. Покірлива
6. Скромна
7. Часто вдається до допомоги інших
8. Дуже поважає авторитети
9. Безініціативна
10. Покірлива
11. Залежна, несамостійна
12. Любить підкорятися
13. Відрізняється надмірною готовністю
14. М'якотіла
15. Майже ніколи і нікому не заперечує
16. Ненав'язлива

V. Ви людина, котра:

1. Ставиться до інших з повагою
2. Шукає схвалення
3. Здібна до співпраці
4. Прагне вживатися з іншими
5. Охоче приймає поради
6. Довірлива та прагне радувати інших
7. Завжди люб'язна в поведженні
8. Дорожить думкою оточуючих
9. Дозволяє іншим приймати рішення
10. Легко потрапляє в халепи
11. Легко потрапляє під вплив друзів
12. Готова довіритися будь-кому

13. Любить, щоб її опікали
14. Надмірно довірлива
15. Прагне здобути прихильність кожного
16. Зі всіма погоджується

Весь текст опитувальника:

- I. 3. Умію розпоряджатися, наказувати
4. Умію наполягти на своєму
5. Володію відчуттям власної гідності
6. Незалежний

- II. 7. Здатний сам поклопотатися про себе
8. Можу проявити байдужість
9. Здатний бути суворим
10. Строгий, але справедливий

- III. 11. Можу бути щирим
12. Критичний до інших
13. Люблю поплакатися
14. Часто засмучений

- IV. 15. Здатний проявити недовір'я
16. Часто розчаровуюся
17. Здатний бути критичним до себе
18. Здатний визнати свою неправоту

- V. 19. Охоче підкоряюся
20. Поступливий
21. Благородний
22. Захоплююся і схильний до наслідування

- VI. 23. Ставлюсь до інших з повагою
24. Шукаючий схвалення
25. Здібний до співпраці
26. Прагну вживатися з іншими

- VII. 27. Дружелюбний, доброзичливий
28. Уважний і ласкавий
29. Делікатний
30. Схвалюючий

- VIII. 31. Чуйний до закликів про допомогу
32. Безкорисливий
33. Здатний викликати захоплення

34. Користуюся пошаною в інших

I. 35. Володію талантом керівника

36. Люблю відповідальність

37. Впевнений у собі

38. Самовпевнений і напористий

II. 39. Діловитий і практичний

40. Люблю змагатися

41. Строгий і крутий, де треба

42. Невблаганний, але неупереджений.

III. 43. Дратівливий

44. Відкритий і прямолінійний

45. Не терплю, щоб мною командували

46. Скептичний

IV. 47. На мене важко справити враження

48. Образливий, педантичний

49. Легко збентежуюся

50. Не зовсім впевнений в собі

V. 51. Поступливий

52. Скромний

53. Часто вдаюся до допомоги інших

54. Дуже поважаю авторитети

VI. 55. Охоче приймаю поради

56. Довірливий і прагну радувати інших

57. Завжди люб'язний в поводженні

58. Дорожу думкою оточуючих

VII. 59. Товариський і лагідний

60. Добросердий

61. Добрий

62. Ніжний і м'якосердий

VIII. 63. Люблю піклуватися про інших

64. Безкорисливий, щедрий

65. Люблю давати поради

66. Справляю враження значущості

I. 67. Начальницько-наказовий

68. Владний

69. Хвалькуватий

70. Гордовитий і самовдоволений

II. 71. Думаю, перш за все, про себе

72. Хитрий і обачливий

73. Нетерпимий до помилок інших

74. Корисливий

III. 75. Відвертий

76. Часто недружній

77. Озлоблений

78. Часто жальюся

IV. 79. Ревнивий

80. Довго пам'ятаю образи

81. Схильний до самобичування

82. Сором'язливий

V. 83. Безініціативний

84. Покірливий

85. Залежний, несамостійний

86. Люблю підкорятися

VI. 87. Дозволяю іншим приймати рішення

88. Легко потрапляю в халепи

89. Легко попадаю під вплив друзів

90. Готовий довіритися будь-кому

VII. 91. Прихильний до всіх без розбору

92. Всім симпатизую

93. Прощаю все

94. Переповнений надмірним співчуттям

VIII. 95. Великодушний і терпимий до недоліків

96. Прагну бути покровителем для інших

97. Прагну успіху

98. Чекаю захоплення від кожного

I. 99. Розпоряджаюся іншими

100. Деспотичний

101. Судить про людей по рангу і особистих якостях

102. Пихатий

II. 103. Егоїстичний

104. Холодний, черствий

105. Уїдлиий, глузливий

106. Злобний, жорстокий

III. 107. Часто гнівливий

108. Бездушний, байдужий

109. Злопам'ятний

110. Пройнятий духом суперечності

IV. 111. Упертий

112. Недовірливий і підозрілий

113. Боязкий

114. Сором'язливий

V. 115. Відрізняюся надмірною готовністю

116. М'якотілий

117. Майже ніколи і нікому не заперечую

118. Ненав'язливий

VI. 119. Люблю, щоб мене опікали

120. Надмірно довірливий

121. Прагну здобути прихильність кожного

122. Зі всіма погоджуюся

VII. 123. Завжди доброзичливий

124. Всіх люблю

125. Дуже поблажливий до оточуючих

126. Прагну втішити кожного

VIII. 127. Піклуюся про інших в збиток собі

128. Псую людей надмірною добротою

Додаток Д.1.

Методичні матеріали до антинаркотичної профілактичної програми

Короткий зміст та структура тренінгових занять

1 компонент – загальні соціальні навички

Заняття 1.1

Тема: Знайомство.

Мета: познайомити учасників один з одним

Задачі:

1. Виробити та прийняти правила роботи в тренінговій групі.
2. Виробити ритуали вітання та прощання.
3. Познайомити з програмою роботи та темами занять.
4. Допомогти осмислити соціальну цінність здоров'я і можливість освоїти навички здорового способу життя.

Заняття 1.2

Тема: Наша життєва мета: що ми хочемо досягти в житті.

Мета: формування здорової життєвої мети й установок на збереження здоров'я.

Задачі:

1. Визначити, які життєві прагнення та плани є в учасників занять.
2. Визначити, які особові якості та здібності потрібні для того, щоб реалізувати життєві плани.
3. Визначити, які негативні особові якості можуть бути у людини, і до яких наслідків це може привести зрештою.
4. Дати інформацію про те, яким чином заняття щодо ФЖН зможуть допомогти підліткам у формуванні їх особового потенціалу та досягненні бажаної життєвої мети.

Заняття 1.3

Тема: Спілкування, дружба, соціальна підтримка.

Мета: познайомити з поняттям «соціальна підтримка», формувати навички саморозкриття, прийняття, довір'я, пошуку, прийняття та надання підтримки.

Задачі:

1. Актуалізувати уявлення учасників про дружбу, дружні відносини.
2. Формувати навички дружньої критики, припинення небажаної дружби.
3. Актуалізувати уявлення про впевненість/невпевненість, агресивну поведінку.
4. Познайомити з поняттям «асертивна поведінка».
5. Розвивати спостережливість у спілкуванні.

Заняття 1.4

Тема: Моє «Я» (дод. Ж.4.1)

Мета: встановлення емоційних аспектів самооцінки

Задачі:

1. Діагностика та корекція негативної емоційної самооцінки.
2. Сприяння усвідомленню реальної емоційної самооцінки й усвідомленні захисних механізмів, що дозволяють не переживати негативну самооцінку.
3. Інтеграція негативних переживань і уявлень про самого себе.

Заняття 1.5

Тема: Я – лідер!

Мета: формування загальних навиків спілкування для зміцнення відчуття впевненості підлітка.

Задачі:

1. Дати інформацію про те, що має на увазі під собою «лідерська поведінка».
2. Дати інформацію, котра сприятиме формуванню асертивної поведінки підлітків.
3. Закласти основні напрями для роботи над власним розвитком підлітків.
4. Провести ігрові вправи для формування командної згуртованості та впевненості у власній силі підлітків.

Заняття 1.6

Тема: Негативні переживання, конфлікти.

Мета: Усвідомлення множинності своїх чуттєвих проявів.

Задачі:

1. Розвиток навиків аналізу та вирішення внутрішньоособових і міжособових конфліктів;
2. Трансформація негативних переживань в особово розвиваючі;
3. Розвиток здатності жити в негативних переживаннях;
4. Відстежування своїх «улюблених» і «нелюбимих» емоцій» і відчуттів.

Заняття 1.7

Тема: Стрес

Мета: познайомити учнів з поняттям «стрес», впливом стресу та дистресу на організм і психіку людини.

Задачі:

1. Сформувати уявлення про стрес та його основні ознаки.
2. Показати різні види реакції на стрес.
3. З'ясувати, які головні стресори для кожного учня.
4. Ознайомити з шляхами вироблення адаптивної стратегії поведінки в стресових ситуаціях.

Заняття 1.8-1.9

Тема: Творчий звіт-гра „Іспит”. (дод. Ж.4.1)

Мета: пред’явлення засвоєних знань в області міжособових взаємостосунків; уміння приймати на себе відповідальність та знаходити вихід з ситуації.

2 компонент – уміння організовувати своє життя

Заняття 2.1

Тема: Мета і значення життя.

Мета: формувати уміння самостійно ставити перед собою мету.

Задачі:

1. Формувати в учасників відчуття себе в часі, уявлення про життєвий шлях, як єдине ціле.
2. Визначати способи досягнення життєвого шляху.
3. Розвиток вміння долати особисті психологічні труднощі.

Заняття 2.2

Тема: Нові цінності (дод. Ж.4.2)

Мета: створення ситуації спілкування з метою виявлення системи цінностей і орієнтирів в поведінці.

Заняття 2.3

Тема: «Я» який я є (дод. Ж.4.2)

Мета: корекція ірраціональних установок, зниження конформності.

Заняття 2.4

Тема: Самостійність, вибір, відповідальність.

Мета: познайомити з поняттям відповідальності за себе, формувати навички, необхідні для самостійного прийняття рішення.

Заняття 2.5

Тема: Впевненість у собі. Прийняття рішення

Мета: обговорити з підлітками способи поведінки і ознаки, характерні для впевненої в собі людини

Задачі:

1. Формувати навички впевненої поведінки.
2. Познайомити учасників з алгоритмом прийняття рішення.
3. Формувати уявлення про відповідальність, яку людина несе за рішення, що приймаються нею.

Заняття 2.6

Тема: Груповий тиск.

Мета: закріплення навичок щодо прийняття рішення та формування навичок протидії груповому психологічному тиску.

Задачі:

1. Допомогти учням навчитися приймати здорові рішення в ситуаціях такого тиску.
2. Відпрацювати техніки відмови у ситуаціях, коли підлітку пропонується спробувати наркотичні речовини.

3 компонент – уміння чинити опір пропозиціям вживати наркотики і рекламі наркотиків

Заняття 3.1

Тема: Залежність. Що це?

Мета: формувати в учасників негативну установку відносно вживання психоактивних речовин.

Заняття 3.2

Тема: «Ми – проти наркотиків» (дод. Ж.4.3).

Мета: закріплення знань, отриманих на інформаційному занятті, шляхом самостійної творчої розробки способів їх практичного застосування.

Заняття 3.3

***Тема:* Я можу сказати «Ні»**

Мета: формування та закріплення навичок прийняття рішень в складних життєвих ситуаціях.

Задачі:

1. Звернути увагу на унікальність кожної людини, її вибору та її прав на власне здорове життя;
2. Обговорити важливість впливу суспільства, мас-медіа та найближчого оточення на людину;
3. Обговорити важливість власного самостійного вибору, за який у будь-якому випадку кожна людина несе власну відповідальність
4. Обговорити ситуації, коли сказати «Ні» важко.

Заняття 3.4

Тема: «Моя позиція» (дод. Ж.4.3).

Мета: формування в учнів уміння усвідомлено, логічно аргументувати вибір світоглядної установки на утримання від вживання ПАР в найширшому значенні цього слова; вибирати і створювати соціум, що керується цією установкою.

Заняття 3.5

Тема: Маніпуляції в ЗМІ: як протистояти маніпуляції.

Мета: розвивати критичне ставлення до реклами.

Задачі:

1. Познайти учасників з прийомами психологічного маніпулювання, що використовується в рекламній меті.
2. Тренувати навички розпізнавання маніпуляцій.
3. Познайти учасників з деякими способами протистояння маніпуляції.
4. Розвивати критичне мислення.

Заняття 3.6

Тема: Групові норми, конформізм.

Мета: формувати уявлення про групові норми, принципи та механізми впливу групи; групових стереотипах та міфах щодо питань вживання психоактивних речовин.

Заняття 3.7

Тема: Забезпеч майбутнє (дод. Ж.4.3)

Мета: сприяти розумінню своїх життєвих перспектив та наркозалежних.

Задачі:

1. Надати учням можливість подумати про свої життєві плани.
2. Обговорити, як вживання психоактивних речовин обмежує життя хворих.
3. Сприяти розвитку життєвих навичок планування, усвідомлення небезпеки, виразу відчуттів.

Додаток Д.2.

Зразки занять на розвиток загальних соціальних навичок

Зразок заняття 1.4

Тема: Моє «Я»

Мета: встановлення емоційних аспектів самооцінки.

Матеріал: олівці й аркуші паперу формату А4, психологічний словник.

Хід заняття.

1. Постановка проблеми.
2. «Малюнок себе».

Кожному учаснику пропонується намалювати самого себе, не свій портрет, а як він себе бачить і відчуває. Малюнок не повинен містити імен або прізвищ, оскільки аналізуватися будуть малюнки, а не учасники без згадки автора. Потім проводиться аналіз цих малюнків, з метою виявлення ставлення до самого себе.

Також діагностику емоційної самооцінки можливо провести на основі історії життєвого шляху. Малюнок може складатися з трьох окремих картинок-сюжетів: «Я» – у минулому, «Я» в теперішньому часі, «Я» в майбутньому. Або «Я» як мені здається, мене бачать інші. Як мене бачать рідні, товариші, вороги, незнайомі люди.

3. Висновок. Питання ведучого:
 - Яка проблема актуальна для цієї людини?
 - Що, окрім зображення себе, хотіла передати людина?
 - Що ви бачите?
 - Яке відчуття виникає, коли ви дивитеся на цей малюнок?
 - Що подобається (не подобається) в малюнку?
 - Як ця людина до себе відноситься?
 - Яке відчуття в її ставленні переважає?
 - Чим відрізняються малюнки один від одного?

Зразок заняття 1.8-1.9

Тема: Творчий звіт-гра «Іспит».

Мета: пред'явлення засвоєних знань в області міжособових взаємостосунків; уміння приймати на себе відповідальність і знаходити вихід з ситуації.

Хід заняття:

Ведучий пропонує членам групи вибрати журі для оцінювання учасників. Журі займає своє місце та домовляється про критерії оцінки завдань. Завдання оцінюються в десятибальній системі.

Завдання 1. Реклама.

Учасники, що залишилися, утворюють дві групи. Кожна група повинна через десять хвилин уявити (інсценувати) рекламу про себе. Необхідно відобразити особові особливості та комунікативні можливості членів цієї групи.

Завдання 2. Казка.

Інсценувати казку «Колобок» (можна будь-кого іншу) та проаналізувати за трьома напрямками:

- Що заважало і що допомагало спілкуванню?;
- Які типи комунікацій Колобка з Ведмедем, Зайцем, Вовком можна було виділити?;
- Як «особистісні особливості» персонажів вплинули на стиль взаємостосунків (Заєць – боязкий, Вовк – агресивний, Ведмідь – грізний)?

Обговорення.

– Чому не захотілося з ними дружити, що перешкодило початку та розвитку відносин?

– Якщо розглядати цю ситуацію як спосіб поведінки з представником іншої статі (наприклад: Колобок – дівчинка, а решта персонажів – хлопці, яким подобається ця дівчина): що налякало у Вовкові, чому Заєць не викликав інтересу, чому у Ведмедеві не побачили опори, захисту, стабільності?

Завдання 3. Наслідки «виховання».

- а) Знайти причини, через які Колобок від усіх прагнув піти.
- б) Скласти або інсценувати декілька інтерпретацій казки, наприклад:
 1. «Жили-були люди бідні (багаті)...»
 2. «Випекла вона колобок, дала діду, а той обпікся і розсердився...»
 3. «Випекла вона колобок, не могла на нього нарадуватися, поклала на блюдце, накрила гарною хустинкою, все погладжувала та ласкаві слова говорила...»
 4. «...а назустріч йому Заєць. Побачив Колобок сумного, самотнього Зайчика і говорить: «Давай разом гуляти по цьому прекрасному лісу».
 5. «...почув він злі слова Вовка, захотілося йому дізнатися причини цієї злості...»

Завдання 4.

Скласти казку про людину, у якої були проблеми в спілкуванні, і про те, як вона намагалася їх вирішити. Запропонувати всім учасникам групи анонімно написати свою думку про стиль комунікації кожного персонажа казки і про стиль спілкування членів групи.

Завдання 5 (індивідуальне).

Порядок роботи.

Кожний берет картку (витягує з «колоди»), в якій пропонується проблемна ситуація. Зміст карток:

1. Підтримати і стимулювати спілкування.

«Ти приходиш в компанію малознайомих людей. Вибери людину, з якою тобі потрібно зближуватися, щоб через неї тебе «прийняли» в цій компанії».
2. Завершити спілкування.

«Твій співбесідник виявився дуже балакучим «сів на свого коника» (розговорився на тему, яка йому дуже цікава). Тобі необхідно завершити розмову, уникаючи конфлікту, та перейти до іншого співбесідника, хоча перший тебе не відпускає».

3. Продовжити спілкування.

«Твій співбесідник не хоче говорити на ту тему, з якої тобі потрібна інформація. Тобі необхідно максимально використовувати ситуацію спілкування».

4. Спрогнозувати ситуацію.

«Дві-три особи домовляються про сценарій ситуації, четвертий учасник не знає її розвитку, але в процесі спілкування за невербальними та вербальними ознаками повинен: визначити сценарій; змінити його хід, якщо визнає для себе не вигідним розвиток ситуації».

5. Психологічне налаштування на партнера.

«Ти зустрічаєш: засмучену людину; роздратовану людину; некоммунікбельну, що боїться тебе людину. Налаштуйся, не дратуючи співбесідника, на його внутрішній стан і поговори з ним».

6. Пропонується оволодіти ініціативою та утримувати її конструктивно, коли:

- а) тебе відчитують;
- б) тебе примушують йти туди, куди ти не хочеш;
- в) у тебе щось просять;
- г) партнер говорить тільки про те, що йому цікаво;
- д) з тобою не хочуть спілкуватися.

7. Спровокувати будь-яку реакцію партнера: радість, смуток, бажання догодити, якнайшвидше від всіх «звільнитися».

Після закінчення заняття журі проводить рейтинг комунікативної компетентності учасників групи, ґрунтуючись на оцінках групової й індивідуальної роботи.

Зразки занять на розвиток уміння організовувати своє життя

Зразок заняття 2.2

Тема: Нові цінності

Мета: створення ситуації спілкування з метою виявлення системи цінностей і орієнтирів в поведінці

Хід заняття:

1. Дискусія з питань:
 - Що значать для мене інші люди?
 - Що для мене чесність?
 - На чию поведінку схожа моя поведінка?
2. Гра типу «Острів», «Титанік», «Повітряна куля» тощо.

Зразкова інструкція до гри «Острів»:

«Ви пливли на кораблі, який потерпів корабельну аварію. Зараз ви – на острові, і найжахливіше – ви починаєте розуміти, що острів нежилий. Щоб якось вижити протягом місяця, поки прийде рятувальний корабель, вам потрібно чимось харчуватися. І найімовірніше, вам доведеться з'їсти свого ж товариша. Подумайте, порадьтеся, кого можна було б з'їсти?»

Суть гри така: одна або дві люди стають «зайвими» в колі. Групі надається можливість вирішити, хто стане цим зайвим, вибравши «свій критерій» відбору «зайвих людей».

Після закінчення самої гри робота ведеться з відчуттями та відносинами, що виявилися в процесі обговорення. Такими реакціями можуть бути «бойкот», істерика, відхід і т.д. Бажано, щоб ведучий зробив акцент на позитивні вислови учасників, які згодом допомогли б їм ефективно спілкуватися.

Приклад вправи «Острів»

– Уявіть собі, що ви, всі разом, пливли на кораблі; він потерпів корабельну аварію, але ви чудом врятувалися і виявилися на нежилому острові. На цьому острові немає нічого живого: скелі та пісок; вода, що омиває острів дуже солоня. Поки вас 9 чоловік. Ви просиділи на цьому острові вже якийсь час, мимо не пропливало жодного корабля. Ви знаєте, що корабель повинен прийти через місяць, щоб вижити, вам потрібно чимось харчуватися. І доведеться вам знайти жертву серед вас; того, кого ви з'їсте. Зараз вам потрібно знайти цю жертву

Гра вважається завершеною, якщо група не шукає інші варіанти рішення поставленої задачі, всі варіанти вичерпаються, або якщо жертва знайдена і вона згодна з цією роллю.

3. Гру можна почати продовженням попередньої: «Після багатоденного виснажливого дрейфу по океану люди, що врятувалися, висадилися на нежилому острові. До цього часу у них вже нічого не залишилося, окрім надувного плоту, та і той прийшов в непридатність».

Учасники групи одержують великий лист паперу та коробку пластиліну. Треба намалювати місце, куди прибило їх човен, зліпити «себе» з пластиліну і знайти собі місце на відзначеному просторі острова.

Умова гри. «Вас викинуло на нежилий острів в тропіках. В найближчі 20 років вам не судиться зустрітися з іншими людьми і поплисти з острова».

Інформація для педагога-психолога.

Розвиток групи йде спонтанно. Ведучий виступає в ролі «хранителя часу» (оголошує: пройшов день, тиждень, місяць, рік і т. д.) і може доповнювати «життя» учасників екстремальними подіями: злива знищила..., почалися хвороби... і т.п. Ця роль допомагає ведучому побічно коректувати розвиток динаміки групи. Найсерйознішими, вимагаючими особливої уваги у ведучого, частіше всього бувають «перші дні життя на острові» (організація колективу, міжстатеві взаємовідносини та політичні розбіжності). Гра розвивається швидко, якщо в групі є лідер. Якщо лідера немає, виникає небезпека негативної поведінки, оскільки виявляється невміння вирішувати проблеми – як побутові, так і комунікативні (починають виявлятися «могутні захисти»). В цьому випадку від ведучого потрібен високий рівень компетентності ведення групи або йому необхідно ненав'язливо перейти до управління динамікою розвитку групи.

4. Заключна частина, де учасники діляться своїми враженнями з приводу заняття, висловлюють побажання або подяки один одному за допомогу в процесі гри. Бажано, щоб ведучий зафіксував цінність проведеного заняття, вказав на значущість спілкування один з одним.

Зразок заняття 2.3

Тема: «Я» який я є

Мета: корекція ірраціональних установок, зниження конформності.

Матеріал: фарби, олівці, ватман

Хід заняття:

1. Настрій (розминка)

Інструкції

– Займіть місця за столами. Приготуйте папір, олівці, фарби та інші матеріали, необхідні для малювання.

Закрийте очі та постарайтеся пригадати ситуацію, в якій ви відчували найсильнішу злість. Спробуйте повністю концентруватися на цьому відчутті. Якщо це вдалося, розплющте очі та мовчки приступайте до малювання. У вас є можливість зобразити три свої бажання.

(Результати цієї роботи є своєрідним графічним індикатором ступеня агресивності дитини).

2. Групова дискусія на тему «Які мої ролі корисні та приймаються іншими людьми, а які – ні?» Для цього можуть використовуватися навідні питання:

- Що є ідеалом?
- Наскільки я можу протистояти груповому тиску?

- Який я в очах інших?
- Який я насправді?

2. Групова гра – малювання словесного та художнього портрета ідеальної людини.

Спочатку індивідуально кожний учасник розкажує про якусь ідеальну людину, котра соціально успішна в будь-якій області свого життя, виділяючи 5 зовнішніх і 5 «внутрішніх якостей» його особи. Потім робота продовжується в діадах або трійках. Таким чином, виходить декілька описів «ідеальної людини».

Групі пропонується, орієнтуючись на всі запропоновані характеристики, скласти єдиний портрет «ідеальної людини» та потім його намалювати. Крім того, його потрібно назвати (дати ім'я, прізвище, по батькові), виходячи з уявлень про «щасливі - нещасливі імена», позначити його вік, вид роботи, вільного часу і т.д.

3. Мозковий штурм на тему «Навіщо мені бути ідеальним?»

Робота ведеться з установками, стереотипами, які існують в учасників, з тими відмінностями з «ідеалом», які кожний з учасників побачив у себе.

Зразки занять на розвиток уміння чинити опір пропозиціям вживати наркотики і рекламі наркотиків

Зразок заняття 3.2

Тема: Ми – проти наркотиків.

Мета: закріплення знань, отриманих на інформаційному занятті, шляхом самостійної творчої розробки способів їх практичного застосування.

Допоміжні засоби: годинник з секундною стрілкою; листки паперу та олівці відповідно до кількості груп.

Хід заняття:

Ведучий ділить учасників на підгрупи по 5-6 чоловік і оголошує: «Ви – кожна група – члени урядової комісії по боротьбі з наркоманією. Недавно вам був зачитаний доклад, що стосується останніх досягнень науки відносно наркоманії. Вам належить виробити план заходів (в масштабах всієї країни), які, по-вашому, будуть ефективні в боротьбі з цією проблемою. Можете користуватися записами, зробленими на цьому докладі. Час роботи – 10-12 хвилин. Мінімальне число пунктів у вашій програмі – 4. Групам між собою радитися не дозволяється. Після закінчення роботи від кожної групи вийде представник і доповість про результати, а група зафіксує рекомендації загальної конференції.

Час пішов!»

На прохання можна продовжити час роботи до 15 хвилин, але встановити жорсткий регламент для докладів і дебатів.

1. Спочатку надавати слово членам інших груп.
2. Вимагати акцентування їх уваги в першу чергу на позитивних моментах запропонованого.
3. При пунктах, що повторюються, у подальших доповідачів всіляко схвалювати це, як прояв одностайності в колективі.

Зразок заняття 3.4

Тема: Моя позиція

Мета: формування в учнів уміння усвідомлено, логічно аргументувати вибір світоглядної установки на утримання від вживання ПАР в найширшому значенні цього слова; вибирати і створювати соціум, що керується цією установкою.

Допоміжні засоби: екземпляри анкет відповідно до кількості учасників; невеликий гумовий м'ячик.

Хід заняття.

1. Настрій (розминка)
– «Займіть місця на стільцях, розставлених колом. Закрийте очі та уявіть колір, що відповідає вашому настрою».

Потім кожному учаснику пропонується описати свої відчуття, відповіді на питання:

– Який ви уявили колір? Яка це фарба? Який звук? Покажіть цей колір рухом. Який ваш настрій на дотик? Якої він температури?

Точне усвідомлення свого настрою має значення в розумінні людиною стереотипів і особливостей поведінки в різних ситуаціях.

– Настрій можна намалювати. Використовуючи будь-які образотворчі засоби, створіть образ вашого настрою.

2. Рольова гра.

Ведучий займає позицію :

а) «ідейного наркомана»;

б) людини, що рахує розмови про значення життя «витанням в хмарах», пустопорожнім заняттям;

(Заздалегідь потренуватися в кожній ролі з колегами)

Під час гри говорити може лише той, в чіх руках знаходиться м'ячик. Ведучий, після чергової репліки, кидає м'ячик одному з підлітків, що підняли руку для відповіді. Висловившись, учень повинен повернути м'ячик.

3. Анкета.

Тепер, коли ми з вами вже обізнані, пригадаємо все, що мовилося про залежну поведінку – причини, механізми і т.д. – на наших заняттях і спробуємо ще раз, вже з урахуванням придбаних знань, заповнити ту анкету, яку заповнювали на самому початку.

Учні заповнюють і здають анкету.

4. Альтернативний соціум.

«Питання нехімічної залежності – це не залежність людини від суспільства взагалі, а в першу чергу від характеру відносин з безпосереднім оточенням – рідними, начальством, друзями та подругами. Ми з вами знаємо, що в основі залежної поведінки лежать наркотичні ефекти.

Є пропозиція – організувати групу «Незалежних» – з щотижневими зустрічами, де можна було б разом розбирати випадки, коли хтось або щось, людина або відчуття, контролює твою поведінку всупереч твоєму бажанню. Це може бути страх перед відповіддю біля дошки, невіддатлива контролю злість на капосну сестру, невміння пробачати, налагоджувати відносини з батьками... Може, хтось схоче розібратися: що примушує його знову і знову братися за цигарку; а хтось – навчитися радіти життю, коли оточуючі – навіть близькі – роблять зовсім протилежний вибір... Отже – хто хоче увійти до групи «Незалежних» – підійдіть до мене».

Прохання підійти, а не просто підняти руку, дуже важливе – цей акт дає зрозуміти, що подальші відносини в групі, що народжується, носять якісно інший характер, ніж на заняттях – відтепер підлітки стають рівноправними з ведучим соціальним педагогом співробітниками, розділеними лише об'ємом і якістю життєвого досвіду, а не ієрархічно.

В кінці заняття ведучий дякує всім за цікаве спілкування та просить залишитися тих, хто схотів увійти до групи для обговорення організаційних питань.

Зразок заняття 3.7

Тема: Забезпеч майбутнє

Мета: сприяти розумінню своїх життєвих перспектив та наркозалежних.

Задачі:

4. Надати учням можливість подумати про свої життєві плани.
5. Обговорити, як вживання психоактивних речовин обмежує життя хворих.
6. Сприяти розвитку життєвих навичок планування, усвідомлення небезпеки, виразу відчуттів.

Хід заняття

1. Вступ.

Скажіть учням, що заняття присвячене обмеженням, що накладаються наркотиками на життя залежного. Повідомте назву, мету та задачі уроку.

2. Завдання «Мрії та реальність».

Скажіть учням, що в ліву колонку таблиці, названої «Мої плани на 10 років», слід вписати відповідні плани. Вони можуть торкатися освіти, роботи, кар'єри, захоплень, розваг, відносин з людьми. Підкресліть, що завдання виконується індивідуально і написаного ніхто не повинен бачити. Надайте для роздумів і запису планів приблизно десять хвилин.

Приклади планів учнів:

1. Освіта: закінчити школу; поступити в інститут; добра успішність, і влітку добрий відпочинок.

2. Робота: знайти високо оплачувану роботу; працювати за професією; працювати в міліції; стати добрим фахівцем; знайти гідну роботу та продовжувати кар'єрний ріст; спроектувати торговий центр і втілити проект в життя; вибрати професію, яка б подобалася; створити свій бізнес.

3. Особисте життя: вийти заміж; одружуватися; народити здорову дитину; дати дитині освіту; знайти доброго хлопця; мати улюблену дружину; забезпечити собі і своїй сім'ї житло; відриватися на повну.

4. Наміри та очікування: вивчити декілька іноземних мов; ніколи не хворіти; стрибнути з парашутом; здати на права; купити машину; побудувати дачу; займатися спортом; створити свою рок-групу; зайнятися професійною грою на гітарі; побудувати будинок; подорожувати по світу; взнати багато нових людей; прожити весело та щасливо.

Потім запропонуєте в першому рядку таблиці над другою колонкою написати слово «гроші» та відзначити хрестиком, що із списку коштує дорожче трьох тисяч гривень.

Хай над третьою колонкою учні напишуть слово «люди» і помітять ті плани, здійснення яких потребує тісних контактів з людьми.

Над четвертою колонкою запропонуйте написати слово «здоров'я» та відзначити те, що потребує доброго здоров'я.

Над останньою колонкою попросіть написати слово наркозалежність. Запропонуйте на хвилину уявити, що вони хворі на наркоманію, і відзначити ті життєві плани, які стали б важкоздійсненними.

3. Рефлексія.

Хай підлітки самостійно об'єднуються в групи по чотири особи за бажанням і поділяться своїми думками і відчуттями з друзями, завершивши пропозиції: «Я зрозумів(а), що...»; «Я відчув(а), що...».

Дайте на це близько десяти хвилин.

Запропонуйте групам за бажанням поділитися своїми враженнями від виконаного завдання. Вислухайте всіх охочих і подякуйте.

Спираючись на вислови груп, підведіть учнів до висновку, що наркотики обмежують перспективи їх споживачів: багато планів стають важкоздійсненними, а від реалізації деяких доводиться відмовитися зовсім. Підкресліть, що найважливішими складовими життєвого успіху є добре здоров'я та можливість спілкування.

На закінчення попросіть групу відповісти на питання: Вам сподобалося завдання? Які проблеми воно піднімає?

Зразки вправ для програвання на тренінгових заняттях (адаптовано автором за матеріалами О. О. Колонтаєвської)

Вправи на розвиток загальних соціальних навичок

Вправа «Проективний малюнок»

Мета: поглиблення знань один про один.

Намалюйте «я – реальне», «я – ідеальне», «я – очима інших людей».

Вправа «Діагностика ставлення до себе»

Мета: порівняння того, як людина представляє себе, свої особливості, з думкою про те, як його оцінюють люди з найближчого оточення.

1. Дайте 10 відповідей на питання «Яка я?»
2. «Який ви?» для ваших батьків.
3. «Який ви?» для кращого друга.

Проаналізуйте схожість і відмінності, чим вони обумовлені. Вкажіть, які з відповідей торкалися фізичних якостей, психологічних особливостей, соціальних ролей.

Вправа «Комплімент»

Мета: уміння бачити сильні сторони у будь-кого, знайти потрібні слова, щоб сказати йому про це, що необхідне для приємного і продуктивного спілкування.

Скажіть комплімент сусіду зліва. Подякуйте своєму партнеру.

Вправи на формування вміння організовувати своє життя

Вправа «Зустріч через 10 років»

Мета: заглянути в майбутнє.

Запропонувати зіграти спектакль на тему «Наша зустріч через 10 років».

«Відповідальність»

Мета: відчувати переваги та недоліки 2 позицій: «відповідальність за інших» і «відповідальне ставлення до інших».

Закінчити позиції:

- бути відповідальним для мене означає...
- деякі люди більш відповідальні, ніж інші, це люди, які...
- безвідповідальні люди – це...
- свою відповідальність до інших я проявляю через...
- найважчий для мене вид відповідальності – це...
- відповідальну людину я визнаю за...
- чим сильніша моя відповідальність, тим більше я...
- я побоявся б нести відповідальність за...
- бути відповідальним щодо себе – це...
- я несу відповідальність за...

Вправа «Цінності»

Мета: усвідомлення перспектив свого життя.

Зі списку виберіть 5 основних, на ваш погляд, цінностей: цікава робота, добра обстановка в країні, суспільне визнання, матеріальний достаток, любов, сім'я, задоволення, самовдосконалення, свобода, справедливість, доброта, чесність, щирість, віра, цілеспрямованість. Обговорення.

Вправа «Діагностика ставлення до своєї діяльності»

Мета: формулювання особистих проблем, оцінка вибору своєї діяльності.

1. Вкажіть 3 речі, які вам би хотілося робити частіше у вашому житті.
2. Вкажіть 3 речі, які вам би хотілося перестати робити.
3. Поясніть, чому не робите перші 3 і робите останні 3.

Вправи на формування уміння чинити опір пропозиціям вживати наркотики і рекламі наркотиків

Вправа «Відчуття»

Варіанти проведення:

1. *Мета:* аналіз відчуттів допомагає усвідомити те, наскільки ми особисто переймаємося при зіткненні з проблемою залежності іншої людини.

Пригадайте ситуацію і відчуття, коли вам доводилося спілкуватися з людиною, що знаходиться в алкогольному або наркотичному сп'янінні.

Розбийтеся на пари та розкажіть один одному про ці відчуття. В колі опишіть відчуття, які переживали, коли згадували, розказували і слухали.

2. *Мета:* асоціації відносин «наркотик – наркоман» в сім'ї або в компанії однолітків. Можливість випробувати стан, коли сам залежиш або залежать від тебе.

Розбийтеся на трійки: «маріонетка» і 2 «лялькарі». Розіграйте маленьку сценку, в якій «лялькарі» управляють рухами «маріонетки». За чергою підгрупи показують свої сценки. Аналіз відчуттів.

3. *Мета:* усвідомлення причин проблеми залежності.

Мозковий штурм з приводу причин, котрі спонукають людину вживати наркотики й алкоголь. Один фіксує їх на ватмані. Узагальнення й аналіз того, як можна по-іншому задовольнити свої потреби.

Вправа «Тости»

Варіанти проведення:

Мета: досліджувати ситуацію спокушання, виробітку аргументованої позиції та навичок відмови.

1. Розділіться на 2 команди: учасник з першої команди послідовно називає 10 мотивів для того, щоб випити, учасник з другої повинен відмовитися, знаходячи переконливі аргументи.

2. Розбийтеся на пари. Ви – 2 подруги (друга), які зустрілися на квартирі, батьків немає. Одна пропонує випити, друга – називає аргументи відмови.
Зворотний зв'язок: що було переконливе, а що – ні.

Вправа «Портрет наркомана»

Мета: переживання ситуації залежного.

Намалюйте портрет наркомана (не обов'язково зображення людини).
Виставка і обговорення малюнків.

Вправа «Залежність»

Мета: виявлення типових точок зору з питань.

Запропонуйте свій варіант продовження позиції, початок якої:

- в спілкуванні із залежними людьми важче всього мені буває...
- своє співчуття до залежної людини я проявляю через...
- коли я спостерігаю поведінку залежної людини, я розумію...
- ситуація, в якій я міг би стати залежним...
- коли я помічаю, що стаю залежним від кого або чого-небудь, я...
- бути незалежним для мене означає...
- я розумію, що залежність – це...

Вправа «Скульптура залежності»

Мета: знайомство із залежністю через рівень тілесного відреагування.

Розбийтеся на трійки та складіть свою скульптуру залежності.
Обговорення.

Вправа «Шахи»

Варіанти проведення:

1. *Мета:* формування усвідомленого ставлення до наркотиків і навички аргументованого захисту своєї позиції.

В колі по 5-7 осіб розраховуються на 1, 2. Перший говорить: «Так, вживання наркотиків допустимо...», Другий перефразовує: «Як я зрозумів, ти маєш на увазі випадок, коли..., але я думаю, що вживання наркотиків неприпустимо, тому що...». В другому колі ролі міняються.

2. *Мета:* можливість випробувати стан, коли сам залежиш або залежать від тебе.

Розбийтеся на пари: «поводир» знайомить свого партнери, що знаходиться із закритими очима, з навколишнім світом (в кімнаті).

Вправа «За колом»

Варіанти проведення:

1. *Мета:* зрозуміти, що ущемляючи права меншини ми лише ускладнюємо ситуацію, не керуючись людськими якостями, надаємо допомогу тому, хто залишився за колом.

Непарна кількість учасників. Пересувайтесь по кімнаті, по команді об'єднаєтеся в пари і в коло. Хто залишився без пари і за колом, повинен прорвати ланцюг, коло повинне його не впустити, хто впускає – виходить сам за коло. Обговорення.

2. *Мета*: зрозуміти, що нерідко наше ставлення диктується забобонами.

Розбийтеся в групи по 4 особи. Читайте спірні вислови і порахуйте кількість згідних і не згідних з ними.

Вислови:

- куріння повинне бути заборонено у всіх публічних місцях.
- алкоголіків і наркоманів потрібно ізолювати від суспільства
- потрібно, щоб наркомани безкоштовно одержували чисті шприци
- залежні жінки не повинні мати дітей.

Вправа «Міфи»

Мета: уточнення інформації по проблемі, формування власної позиції з питань.

Зачитується вислів:

- достатньо один раз спробувати, щоб стати наркоманом...
- наркоманія – не хвороба, а злочин...
- всі наркомани – злочинці...
- наркотики допомагають зняти напругу...
- марихуана – безпечна.

Група ділиться на 3: «так», «ні», «можливо». Дискусія. Інформація фахівців.

Вправа «Обговорення історії»

Мета: ключові поняття: відповідальність і дискримінація.

«Володя і Катя дружать більше року. Катя стала помічати останнім часом зміни у Володі, незабаром він зізнався, що грається «ширкою», але не є наркоманом і запропонував їй спробувати. Вона попросила допомогу у однокласниці, брат якого помер від наркотиків. За ініціативою цієї подруги відбулася педагогічна рада, був поставлений до відома класний керівник і батьки, взнав весь клас. Від Володі майже всі відвернулися. Володя наркотиків більше не вживає, але відносини з Катею зіпсувалися...» Дискусія.

Вправа «Телевізійний ролик»

Мета: утвердження в своїй позиції й усвідомлення засобів дії на молодь і їх ефективність.

Розбийтеся по 4-6 осіб, уявіть, що працюєте на телебаченні. Складіть ролик про шкоду наркотиків. Обговоріть, який більш вдалий, чому.

Вправа «Лист в редакцію»

Мета: формування навичку аргументованого відстоювання своєї позиції на надання допомоги однолітку.

Розділіться на 2 підгрупи: кожна – редакція молодіжної газети, ви розбираєте листи і пишете відповідь:

«Шановна редакція. Я була в компанії і мене вмовили спробувати вколотися. Мені стало цікаво. А зараз я думаю, раптом я вже наркоманка?»

Оцініть за критеріями (від 1 до 10 балів) відповідь іншої підгрупи: чи доступна форма відповіді на лист, чи зрозуміле значення відповіді, чи не викликає відповідь відчуття неприязні, чи достатньо він інформативний.

Додаток Д.3.

Пам'ятка для підлітка «Самозаборона наркотиків» (Розроблено автором за матеріалами А. М. Карпова)

1. Не треба забороняти стрибати з 10-го поверху. Чому не треба? Тому що і без заборони нормальні люди не роблять цього, навіть якщо їх намагатися спокушати можливістю відчутти найсильніший «кайф» від вільного польоту.

Від спокуси їх надійно утримає знання того, що після короткого задоволення вони дуже боляче вдаряться об землю, отримають травматичні пошкодження всіх органів, від яких загинуть.

2. Не треба забороняти накидати на свою шию зашморг і поволі її затягувати. Жодна нормальна людина цього не робить, тому що дихання – необхідна потреба організму. Повітря загальне та безкоштовне. Всі дихають – скільки хочуть. Ніхто не має права обмежувати дихання.

Наркотики «анальгізують хеморецептори», внаслідок цього при накопиченні вуглекислого газу ці рецептори до нормального рівня не збуджуються. Неминуче знижується, а потім і пригноблюється активність дихального центру. *Наркоман вже ніколи не зможе дихати на повні груди. Він прирікає себе на довічне кисневе голодування (гіпоксію). Людина, котра вибирає наркотичний кайф, прирікає себе на повільне самоудушення.*

Це невід'ємне право людини на дихання і повітря є аргументом для добровільної відмови від наркотиків.

3. Не можна забороняти людям кашляти, коли в горлі нагромадилася мокрота та хочеться відкашлятися. Для дотримання норм пристойності можна вийти з кімнати, щоб відкашлятися.

Однак, людина, що почала приймати наркотики, відключає захисний механізм кашлю. Навіть при простуді кашлю не виникає. В легенях наркомана нагромаджуються мокрота, слиз, бруд, гній, компоненти диму, пил з повітря.

Наркоман перетворює свої легені на переповнену плювальницю. Мокрота розкладається, мікроби розмножуються. *Наркоман на все життя, що залишилося, перетворює свої власні легені на урну з брудом.*

Право на кашель теж аргумент для відмови від наркотиків.

4. Нелюдяно вводити обмеження на відвідини туалету – мочитися не більше 2 раз на день, а спорожняти кишечник 1 раз на тиждень. Перешкоди для задоволення цих потреб сприймаються як знуцання та викликають протест.

Однак, *наркотики пригноблюють механізми регуляції травлення. У наркоманів зменшуються всі смакові та нюхові відчуття. Вони вже не можуть*

повною мірою одержувати задоволення від їжі. Знижується апетит. Зменшується вироблення ферментів, жовчі, шлункового та кишкового соків.

Їжа не повною мірою перетравлюється та засвоюється. *Наркоман прирікає себе на хронічне голодування.* Звичайно наркомани мають дефіцит ваги.

Процеси розкладання в кишечнику весь час продовжуються. Токсини, що утворюються, всмоктуються в кров і розносяться по всьому організму, ушкоджують клітки, викликають їх старіння та загибель. Саме тому в наркоманів завжди поганий колір і запах шкіри. В палатах з наркоманами стоїть неприємний специфічний запах.

Цей протест можна і потрібно перенести на наркотики.

5. Не треба забороняти молодим людям перетворювати себе на імпотентів. Вони і без заборон уникають всього, що може понизити їх сексуальність. Вони хочуть любити, хочуть і мають право народжувати.

Бажання бути привабливими здатне конкурувати з бажанням бути очманілими.

6. Тільки дуже дурним маленьким дітям треба забороняти брати у батьків гроші та передавати їх якимсь заповзятливим людям, що роблять статок на довірливості дітей.

Торговці наркотиками зневажають своїх покупців, стягують з них великі гроші, але не беруть на себе ніякої відповідальності за якість препаратів.

Користуючись тим, що жоден наркоман не піде перевіряти чистоту проданого йому наркотика, торговці ради збільшення прибутку, до наркотиків додають крейду, муку, тальк, навіть пральний порошок. Вимоги стерильності та чистоти ігноруються. «Наркоману і так зійде». Від внутрішньовенного введення такого бруду походить зараження інфекціями, ураження нирок, печінки і кров.

Передача батьківських грошей наркоторговцям також вагома підстава для відмови від наркотиків. Краще гроші витратити на себе.

7. Нормальні люди самі собі не вороги. З ними не треба боротися. Треба надати людям право самостійного вибору задовольень, але забезпечити цей вибір всією необхідною інформацією, щоб знання про предмет вибору були повними, як про стрибок з даху: є дуже велике задоволення від польоту, але його наслідки смертельні, невіддільні та незворотні.

Наркотичні задоволення також невіддільні від смертельних наслідків.

Всі наркомани колись розуміють, що їх обдурили. Проклинають той день і годину, коли це трапилось. Говорять, якби вони про все знали раніше.... Ніхто не забороняв і не заважав дізнатися про все раніше. Все давно відоме, написано в безлічі книг. Знання доступні і безкоштовні, потрібно тільки навчитися їх набувати та використовувати в своєму житті.

Пам'яткам батькам «Як визначити, чи вживає дитина наркотики?» (адаптовано за матеріалами Ю. А. Свєженцевої, Д. О. Головченка)

Вживання наркотиків приводить до змін в поведінці, звичках, характері дитини. Батькам дуже важливо вчасно помітити ці зміни, щоб зупинити втягування дитини в наркозалежність.

Подивіться на перелік найтипівіших ознак присутності наркотиків у житті Вашої дитини.

1. Загальні зміни у способі життя дитини

- Часті прогули в школі, погіршення успішності.
- Пропажа інтересу до колишніх захоплень, придбання нових знань.
- Поява невпевненості в собі, низької самооцінки або навпаки, поява безрозсудності, перебільшеної самовпевненості, байдужості до небезпек.
- Втрата відчуття часу.
- Нез'ясовні тривалі зникнення з дому, або часта відсутність з дому на короткий час.

• Зміна кола спілкування, поява підозрілих нових друзів, що мають незвичайний вигляд (наприклад, для наркомана з великим стажем характерні чорні надломлені зуби).

- Небажання знайомити нових друзів з батьками.
- Нез'ясовні часті телефонні дзвінки.
- Часті прохання про гроші, виникнення боргів, здійснення крадіжок.
- Постійне приховування особистого майна.
- Нехтування особистою гігієною та своїм зовнішнім виглядом.
- Занижена оцінка ступеня небезпеки наркотиків, часті розмови про їх вживання.
- Поява й активне використання в розмові слів з жаргону наркоманів.

2. Зміни в зовнішньому вигляді

- Сліди ін'єкцій на руках і будь-яких інших частинах тіла.
- Синяки, порізи на тілі й одязі.
- Розширені або звужені зіниці, напівприкриті віка, відсутній погляд.
- Почервонілі, скляні або каламутні очі.
- Шкіра бліда або сірувата.
- Схуднення.

3. Фізіологічні порушення

- Надмірний або різко понижений апетит.
- Сильна спрага, сухість в роті, сухість губ.
- Пристрасна потреба в солодкому.
- Затяжне безсоння або сонливість, розлад сну.
- Посилене потовиділення.
- Часті головні болі, болі в шлунку.
- Погіршення пам'яті, неможливість зосередитися. Швидка стомлюваність.

- Зниження імунітету, часті простуди, грип, хронічна нежить.
- Порушення координації рухів, тремтіння, погана рівновага.
- Незв'язна, кваплива і плутана мова.

4. Зміни в поведінці

- Брехливість.
- Замкнутість, скритність, відчуженість і байдужість.
- Непередбачуваність, підвищена агресивність і дратівливість.

Наростання конфліктів.

- Різкі безпричинні перепади настрою в короткі проміжки часу.
- Депресія, пригніченість. Думки про самогубство. Втрата інтересу до життя.

5. В будинку з'являються (або зникають):

- Гроші, цінності, речі.
- Ацетон, оцет, перманганат калію, сода, йод.
- Флакони з незрозумілими рідинами, різні таблетки, порошки.
- Пляшки, маленькі ложечки, пухирці.
- Шприци, ін'єкційні голки, гумові джгути
- Папірці, фольга, згорнута в трубочку.
- Лікарські засоби, видавані без рецепту.

Кожний з перерахованих симптомів окремо ще не означає, що Ваша дитина – наркоман. Але якщо Ви відзначили у Вашої дитини багато що з цього списку, то звернетеся за консультацією до фахівців.

Додаток Е.1

**Діагностично-методичне забезпечення вивчення рівня готовності
майбутніх соціальних педагогів до профілактичної діяльності**

**Методика вимірювання готовності студентів до соціально-педагогічної
профілактичної діяльності**

(опитувальник для педагогів В. О. Слостеніна у модифікації автора)

Джерело: Слостенін В. А. Соціальний педагог и соціальний работник : личность и профессия / В. А. Слостенін // Теория и практика социальной работы : отечественный и зарубежный опыт : В 2 т. – Москва-Тула, 1993. – С. 197–200.

Інструкція

Шановні колеги!

Готовність до соціально-педагогічної діяльності становить собою комплексне утворення: мотиваційна, особистісна, когнітивна, діяльнісна складова. Прояв цих складових у студентів вам і пропонується оцінити за 10-бальною шкалою. Біля кожної якості напишіть цифру від 0 до 10.

9-10 – наявність якості, уміння, знання у великій мірі;

6-8 – володіння необхідними якостями, але не достатньою мірою;

4-5 – якість виявляється слабо;

0-3 – відсутність якості, уміння, знання, не рахує необхідним їх розвивати.

Опитувальник

I.	Параметр «Мотиваційно-аналітичний компонент» – М («хоче» – мотиваційні тенденції у превентивній діяльності):	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
М1.	Глибоке усвідомлення суспільної значущості соціально-педагогічної професії.											
М2.	Інтерес до превентивної діяльності.											
М3.	Переконаність у необхідності профілактики вживання ПАР.											
М4.	Потреба в оволодінні технологією взаємодії з дітьми, що зловживають чи мають схильність до вживання ПАР.											
М5.	Сприйняттям здійснення профілактичних заходів як засобу професійної та особистісної реалізації.											
М6.	Гуманістична спрямованість на роботу з людьми, що мають схильність до вживання ПАР.											

	профілактики вживання дітьми ПАР, історії розвитку педагогічної думки з питань превентивного виховання дітей.													
T4.	Знання питань епідеміології вживання ПАР та соціальних наслідків вживання ПАР.													
T5.	Знання основних закономірностей вікового анатоμο-фізіологічного розвитку дітей, індивідуально-психологічних особливостей особистості на різних вікових етапах, уявлення про механізми розвитку особистості дитини.													
T6.	Знання класифікації станів і захворювань, що виникають при вживанні ПАР; загальних ознак наркотичного або токсичного сп'яніння; характерних сюжетів татуювань і місця їх нанесення.													
T7.	Знання ознак сомато-неврологічних порушень при алкоголізмі, наркоманіях і токсикоманіях; правил надання допомоги (першої медичної допомоги) особам, що вживають ПАР.													
T8.	Знання симптомів, синдромів, рівнів порушення психічної діяльності та зміни особистості при основних психічних захворюваннях і психопатологічних станах у зв'язку з уживанням алкоголю, наркотичних і токсичних речовин.													
T9.	Знання методів дослідження в соціальній педагогіці та наркології.													
T10.	Знання основ організації просвітницької роботи і психологічного виховання в області профілактики залежної поведінки.													
T11.	Знання методів профілактики при вживанні ПАР.													
T12.	Знання законодавства у сфері профілактики, лікування та реабілітації осіб, що вживають ПАР, а також юридично-правових													

	норм, які регулюють питання розповсюдження тютюнової, алкогольної продукції та незаконного обігу наркотичних засобів, санкцій, передбачених цими нормами.																		
IV.	Параметр «Діяльнісний компонент» – Д («уміє» – сформованість базових компетентностей у сфері профілактики вживання дітьми ПАР)																		
Д1.	Компетентність у проведенні моніторингу досягнень і проблем дитини групи ризику наркотизації (при попередньому обстеженні):																		
	– провести комплексний аналіз причин дисгармонійного розвитку дитини (появи дезадаптації, важковиховуваності, педагогічної занедбаності, віктимності), що підвищують ризик її втягнення в асоціальні групи чи формування у неї наркотичних установок;																		
	– встановити особливості сімейної ситуації розвитку дитини і вплив умов сімейного виховання на формування наркотичних і алкогольних установок у дитини;																		
	– визначити особистості дитини, виявити її ставлення до вживання психоактивних речовин і ступеню залученості до вживання;																		
	– виявити зі слів дитини і (або) оточуючих її осіб характерні ознаки зловживання; сформулювати висновок про характер вживання;																		
	– при об’єктивному обстеженні виявити характерні для даного захворювання ознаки;																		
	– виявити типову динаміку формування нарко- і токсикоманії в регіоні.																		
Д2.	Компетентність у проектуванні соціально-педагогічного процесу у																		

	сфері профілактики вживання дітьми ПАР:																		
	– визначити мотиви залучення до ПАР;																		
	– визначити шляхи залучення до ПАР;																		
	– встановити особистісні чинники готовності до початку наркотизації;																		
	– визначити перелік організаційних і профілактичних заходів з конкретним підлітком, групою учнів чи сім'єю, з батьківським колективом, загальношкільну програму, що підлягають виконанню для зменшення ризику вживання ПАР;																		
	– встановити терміни виконання кожного заходу і виконавців (нарколог, соціальний педагог, психолог, адиктолог та ін.).																		
ДЗ.	Компетентність в організації соціально-педагогічного процесу у сфері профілактики вживання дітьми ПАР:																		
	– проводити соціально-просвітницьку роботу серед дітей та підлітків щодо формування ЗСЖ;																		
	– здійснювати консультування учнів з адиктивною поведінкою та їх батьків;																		
	– проводити соціально-виховну роботу, спрямовану на розвиток духовності та моральних якостей особистості дитини як протективних чинників, організувати змістовне дозвілля і соціальну активність дітей;																		
	– створити безпечне розвиваюче середовище;																		
	– розробити і здійснити заходи щодо попередження рецидивів вживання ПАР;																		
	– коректувати плани заходів з																		

	урахуванням зміни умов роботи і виходу у світ нових директивних документів.																		
Д4.	Компетентність взаємодії з учасниками соціально-педагогічного процесу у сфері профілактики вживання дітьми ПАР: забезпечити наступність і взаємозв'язок в обстеженні та проведенні профілактичної роботи з іншими фахівцями і установами.																		
Д5.	Рефлексивна компетентність (при комплексній оцінці ефективності заходів у сфері профілактики вживання дітьми ПАР):																		
	– визначити показники, що дозволяють оцінити ефективність проведених профілактичних заходів (труднощі, стать, вік і т.д.);																		
	– оцінити ефективність проведених профілактичних заходів за аналізований період;																		
	– визначити основні задачі щодо поліпшення превентивної допомоги.																		
Д6.	Компетентність професійної самоосвіти у сфері профілактики вживання дітьми ПАР:																		
	– усвідомити позитивні (досягнення) і негативні (недоліки, прорахунки) аспекти профілактичної діяльності;																		
	– порівняти досягнуті результати з тими тактичними і стратегічними цілями і задачами, які були поставлені на початку;																		
	– реально оцінити свої професійні можливості і рівень професійної компетентності у роботі з профілактики, і в зв'язку з цим будувати та реалізовувати програму власного професійного розвитку;																		
	– постійно підвищувати свою професійну компетентності у																		

	діяльності вживання формування механізми, попередженню вигорання.	з ПАР захисні які	профілактики дітьми та психологічні сприятимуть професійного										

Спасибі за співпрацю!

Опрацювання даних

Підрахунок балів ведеться як середнє арифметичне за кожним компонентом окремо та як середнє арифметичне суми компонентів для встановлення загального рівня готовності.

9-10 балів – оптимальний, або високий рівень;

6-8 балів – репродуктивний, або середній рівень;

4-5 балів – допустимо-мінімальний, або низький рівень;

0-3 бали – неприпустимий, або критичний рівень.

Додаток Е.2
Методики вивчення мотиваційних тенденцій студентів

Додаток Е.2.1

Шкала «Задоволеність вибраною професією»
(методика А. А. Реана, в адаптації О. В. Тютюнник)

Джерело: Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. – СПб : Питер, 2000. – С. 237–238; Тютюнник О. В. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики наркотичної залежності серед старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Тютюнник Ольга Вікторівна. – Черкаси, 2010. – С. 373.

Методика дозволяє визначити задоволеність педагога вибраною професією на основі підрахунку індексу задоволеності – ІЗ. Первинна обробка полягає в підрахунку балів, вибраних випробовуваними при відповіді на наступні питання (кожна шкала має 5-бальне градуювання).

Опитувальник

Шкала А: Чи задоволені Ви вибраною професією соціального педагога?

Шкала В: Якщо у вас після закінчення навчання з'явиться можливість працювати в якій-небудь іншій сфері діяльності (напр., сфері економіки, бізнесу, юриспруденції тощо), то Ви віддасте перевагу їй, а не роботі в соціальній або освітній сфері (школа, освітні установи спеціального типу, муніципальні соціальні служби, добродійні організації і т.д.).

Шкала С: Якби вам знову довелося вибирати професію, чи вибрали б ви професію соціального педагога?

Шкала А					
Шкала В					
Шкала С					

Значення відповідей: 1 – ні; 2 – швидше ні, ніж так; 3 – не знаю; 4 – швидше так, ніж ні; 5 – так.

Обробка

1. Первинні бали по шкалі В переводяться в зворотні таким чином:

- 1 бал відповідає 5 одиницям
- 2 бала – 4 одиницям
- 3 бала – 3 одиницям
- 4 бала – 2 одиницям
- 5 балів відповідають 1 одиниці.

2. Підраховується індекс задоволеності ІЗ, як усереднена сума балів по всіх трьох шкалах:

$$ІЗ = (А + В + С) / 3$$

3. Отриманий результат порівнюється з нормативами:

- від 1 до 1,5 бала – задоволеність дуже низька (незадоволеність)
- від 1,6 до 2,5 бала – задоволеність нижче середнього
- від 2,6 до 3,5 бала – задоволеність середня
- від 3,6 до 4,5 бала – задоволеність вище середнього
- від 4,6 до 5 балів – задоволеність висока.

**Опитувальник «Мотивація до профілактичної діяльності»
(опитувальник В. А. Слостеніна у модифікації дисертанта)**

Джерело: Слостенін В. А. Соціальний педагог и соціальний работник : личность и профессия / В. А. Слостенін // Теория и практика социальной работы : отечественный и зарубежный опыт : В 2 т. – Москва-Тула, 1993. – С. 197-200.

Інструкція

Шановний друже! Готовність до соціально-педагогічної діяльності може розглядатися на різних рівнях. Прояв цих рівнів у себе вам і пропонується оцінити. Біля кожної якості напишіть цифру від 0 – найменший прояв характеристики до 10 – найвищий вираз характеристики.

Мотиви	0.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10
М1. Глибоко усвідомлюєте суспільну значущість соціально-педагогічної професії											
М2. Маєте інтерес до превентивної діяльності з дітьми, що мають схильність до вживання ПАР.											
М3. Переконані у необхідності цілеспрямованої фахової профілактики вживання та зловживання ПАР.											
М4. Маєте потребу в оволодінні технологією взаємодії з дітьми, що вживають чи мають схильність до вживання ПАР.											
М5. Сприймаєте здійснення профілактичних заходів як засіб вашої професійної та особистісної реалізації.											
М6. Володієте розвиненою гуманістичною спрямованістю на роботу з людьми, що мають схильність до вживання ПАР.											

Велике спасибі за співпрацю!

Опрацювання даних

Підрахунок балів ведеться як середнє арифметичне.

9-10 балів – оптимальний, або високий рівень;

6-8 балів – репродуктивний, або середній рівень;

4-5 балів – допустимо-мінімальний, або низький рівень;

0-3 бали – критичний, або неприпустимий рівень.

Додаток Е.3

Додаток Е.3.1

Методики вивчення психологічних та індивідуальних властивостей студентів

Експрес-шкала професійно важливих особистісних якостей (у модифікації дисертанта)

Джерело: Пашукова Т. И. Психологические исследования : Практикум по общей психологии для студентов педагогических вузов. Учеб. пособие / Т. И. Пашукова, А. И. Допира, Г. В. Дьяконов. – М. : Ин-т практической психологии, 1996.

Опис роботи

Робота складається з двох частин. Спочатку із запропонованих рис особистості випробовуваний повинен вибрати від 10 до 20 якостей, що характеризують, на його думку, ідеальну людину, потім від 10 до 20 якостей, що характеризують антиідеал.

Інструкція.

1 етап. Перед вами перелік рис особистості. Вам потрібно вибрати не менше 10 і не більше 20 якостей, що характеризують ідеал спеціаліста, котрий проводить роботу щодо профілактики вживання дітьми психоактивних речовин. А також вкажіть від 10 до 20 якостей, що характеризують ваш антиідеал.

2 етап. А зараз з якостей, які ви приписали ідеалу та антиідеалу виберіть ті якості, які характеризують вас.

1. Автентичність (здатність бути самим собою)	18. Відповідальність
2. Адаптивність	19. Володіння собою
3. Почуття власної гідності.	20. Впевненість у собі
4. Активність	21. Гуманізм
5. Акуратність	22. Делікатність
6. Альтруїзм	23. Діловитість
7. Артистичність	24. Доброзичливість
8. Безконфліктність	25. Доброта
9. Безкорисливість	26. Дружелюбність
10. Вимогливість до себе	27. Духовність
11. Високий життєвий тонус	28. Душевна теплота
12. Високий культурний рівень	29. Емпатійність
13. Витримка	30. Енергійність
14. Вихованість	31. Ерудованість
15. Відвертість	32. Етичність
16. Відданість справі	33. Зацікавленість
17. Відкритість	34. Зговірливість
	35. Здоровий глузд

36. Зовнішня привабливість	63. Проникливість
37. Ініціативність	64. Професіоналізм
38. Інтуїція	65. Психологічна гнучкість
39. Комунікабельність	66. Рішучість
40. Конкретність	67. Розсудливість
41. Коректність, тактовність	68. Самоконтроль
42. Креативність (творчість)	69. Самокритичність
43. Лідерство	70. Самостійність
44. Логічність мислення	71. Сила волі
45. Любов до дітей	72. Соціальна сміливість
46. Людяність	73. Співчутливість
47. Милосердя	74. Спокій, врівноваженість
48. Моральність	75. Спостережливість
49. Наполегливість	76. Справедливість
50. Напористість	77. Стриманість
51. Натхненність	78. Терплячість
52. Начитаність	79. Товариськість
53. Неординарність	80. Толерантність
54. Неупередженість, об'єктивність	81. Турботливість
55. Оптимістичність	82. Уява і образність мислення
56. Освіченість	83. Цікавість
57. Особиста гідність	84. Цілеспрямованість
58. Переконливість	85. Чемність
59. Порядність	86. Чесність
60. Послідовність	87. Чуйність
61. Працелюбність	88. Широка обізнаність
62. Принциповість (моральна стійкість, відданість професійним цінностям)	89. Широкий світогляд
	90. Щирість

Обробка результатів

Підраховуються риси особистості, приписувані ідеалу, підраховуються риси, приписувані собі. Підраховується коефіцієнт самооцінки за формулою:

K_c = кількість рис, приписаних собі розділити на кількість рис, приписаних ідеалу.

Підраховуються риси особистості, приписувані антиідеалу, підраховуються риси, приписувані собі. Підраховується коефіцієнт критичності:

K_k = кількість рис, приписувані собі розділити на кількість рис, приписувані антиідеалу.

Шкала оцінок:

0,7 – 0,9 – самооцінка і критичність завищена;

0,4 – 0,6 – самооцінка і критичність адекватна;

0,1 – 0,3 – самооцінка і критичність занижена.

Вербальний тест «Діагностика «емоційного інтелекту»

Джерело: Диагностика «эмоционального интеллекта» (Н. Холл) / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – С.57-59 .

Шкали: емоційна обізнаність, управління емоціями, самомотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших людей.

Призначення тесту

Методика запропонована для виявлення здатності розуміти відносини особистості, що репрезентуються в емоціях, і управляти емоційною сферою на основі прийняття рішень. Вона складається з 30 тверджень і містить 5 шкал:

- емоційна обізнаність;
- управління своїми емоціями (швидша емоційна відхідливість, емоційна неригідність);
- самомотивація (швидше довільне управління своїми емоціями, виключаючи пункт 14);
- емпатія;
- розпізнавання емоцій інших людей (швидше уміння впливати на емоційний стан інших людей).

Інструкція до тесту

Нижче вам будуть запропоновані вислови, які так чи інакше відображають різні сторони вашого життя. Будь ласка, напишіть цифру праворуч від кожного твердження, виходячи з оцінки ваших відповідей:

Повністю не згоден (-3 бала).

В основному не згоден (-2 бала).

Частково не згоден (-1 бал).

Частково згоден (+1 бал).

В основному згоден (+2 бала).

Повністю згоден (+3 бала).

Тестовий матеріал

1. Для мене як негативні, так і позитивні емоції служать джерелом знання про те, як чинити в житті.
2. Негативні емоції допомагають мені зрозуміти, що я повинен змінити в своєму житті.
3. Я спокійний, коли випробовую тиск із сторони.
4. Я здатний спостерігати зміну своїх відчуттів.
5. Коли необхідно, я можу бути спокійним і зосередженим, щоб діяти відповідно до запитів життя.
6. Коли необхідно, я можу викликати у себе широкий спектр позитивних емоцій, такі, як веселощі, радість, внутрішній підйом і гумор.
7. Я стежу за тим, як я себе відчуваю.
8. Після того, як щось засмутило мене, я можу легко оволодіти своїми почуттями.
9. Я здатний вислуховувати проблеми інших людей.

10. Я не зациклююся на негативних емоціях.
11. Я чутливий до емоційних потреб інших.
12. Я можу діяти на інших людей заспокійливо.
13. Я можу примусити себе знову і знову ставати перед перешкодами.
14. Я прагну підходити до життєвих проблем творчо.
15. Я адекватно реагую на настрої, спонуки і бажання інших людей.
16. Я можу легко входити в стан спокою, готовності і зосередженості.
17. Коли дозволяє час, я звертаюся до своїх негативних відчуттів і розбираюся, в чому проблема.
18. Я здатний швидко заспокоїтися після несподіваного засмучення.
19. Знання моїх істинних відчуттів важливо для підтримки «доброї форми».
20. Я добре розумію емоції інших людей, навіть якщо вони не виражені відкрито.
21. Я можу добре розпізнавати емоції по виразу обличчя.
22. Я можу легко відкинути негативні відчуття, коли необхідно діяти.
23. Я добре вловлюю знаки в спілкуванні, які вказують на те, в чому інші мають потребу.
24. Люди вважають мене добрим знавцем переживань інших людей.
25. Люди, котрі усвідомлюють свої істинні відчуття, краще управляють своїм життям.
26. Я здатний поліпшити настрій інших людей.
27. Зі мною можна порадитися з питань відносин між людьми.
28. Я добре налаштовуюся на емоції інших людей.
29. Я допомагаю іншим використовувати їх спонуки для досягнення особистої мети.
30. Я можу легко відключитися від переживання неприємностей.

Ключ до тесту

Шкали	Питання
Емоційна обізнаність	1, 2, 4, 17, 19, 25
Управління своїми емоціями	3, 7, 8, 10, 18, 30
Самотивація	5, 6, 13, 14, 16, 22
Емпатія	9, 11, 20, 21, 23, 28
Розпізнавання емоцій інших людей	12, 15, 24, 26, 27, 29

Рівні парціального емоційного інтелекту відповідно до знаку результатів:

14 і більш – високий;

продовж дод. В.4.2

8-13 – середній;

7 і менш – низький.

Інтеграційний рівень емоційного інтелекту з урахуванням домінуючого знаку визначається за наступними кількісними показниками:

70 і більш – високий;

40-69 – середній;

39 і менш – низький.

**Вербальний тест «Діагностика стилю соціально-педагогічного спілкування»
(у модифікації дисертанта)**

Джерела: Диагностика стилей педагогического общения / Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. : Изд-во Института Психотерапии. 2002. – С. 273–275; Модели педагогического общения / Акимова М. Н., Илькухин А. А. Самопознание – путь профессионального становления учителя. – Самара, 1994. – С. 36–41.

Інструкція до тесту

Проглядаючи кожне з питань тесту, відзначайте знаком «+», якщо згодні з ним, і символом «-», якщо даєте негативну відповідь. Від ступеня об'єктивності відповідей залежить і ступінь достовірності результатів тестування.

Тестовий матеріал

1. Чи маєте потребу ви в ретельній підготовці соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття) навіть, якщо ви його неодноразово проводили?
2. Чи надаєте ви перевагу логічному викладу перед емоційною розповіддю?
3. Чи хвилюєтеся ви перед тим, як з'явитися віч-на-віч з групою (тренінговою, консультативною тощо)?
4. Чи вважаєте за краще ви під час викладу теоретичного матеріалу знаходитися за столом (на кафедрі)?
5. Чи часто ви використовуєте методичні прийоми, які успішно застосовувалися вами раніше і давали позитивні результати?
6. Чи дотримуєтеся ви схеми соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття), що наперед спланували?
7. Чи часто ви у ході соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття) включаєте в нього приклади, що тільки що прийшли в голову, ілюструєте сказане свіжим випадком, свідком якого були самі?
8. Чи часто ви залучаєте до обговорення змісту профілактично-просвітницького заняття учасників?
9. Чи прагнете ви розказати якомога більше по темі, незважаючи на особистість слухачів?
10. Чи часто вам вдається вдало пожартувати в ході соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття)?
11. Чи вважаєте ви за краще вести виклад теоретичного матеріалу, не відриваючись від своїх записів (конспектів)?
12. Чи виводить вас з рівноваги непередбачена реакція аудиторії (шум, гул, похвавлення і т. ін.) серед учасників соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття)?

13. Чи маєте ви потребу в достатньо довгому часі (5–8 хв.), щоб встановити порушений контакт і знов привернути до себе увагу слухачів?

14. Чи підвищуєте ви голос, чи робите паузу, якщо відчуєте неувагу до себе з боку слухачів під час соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття)?

15. Чи прагнете ви, поставивши полемічне питання, самотійно на нього відповісти?

16. Чи вважаєте ви за краще, щоб слухачі ставили вам запитання у ході соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття)?

17. Чи забуваєте ви під час соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття) про тих, хто вас слухає?

18. Чи є у вас звичка вибирати серед учасників соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття) двох-трьох осіб і стежити за їх емоційними реакціями?

19. Чи вибивають вас з колії скептичні усмішки учасників / слухачів?

20. Чи помічаєте ви під час соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття) зміни в настрої учасників?

21. Чи заохочуєте ви учасників соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття) вступати в діалог з вами під час теоретичного викладу інформації?

22. Чи відповідаєте ви зразу ж на репліки учасників / слухачів?

23. Чи використовуєте ви одні і ті ж жести для підкріплення своїх фраз незалежно від ситуації?

24. Чи захоплюєтеся ви монологом настільки, що вам не вистачає відведеного за планом соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття) часу?

25. Чи відчуваєте ви себе після соціально-педагогічного заходу (тренінгу, профілактично-просвітницького заняття) втомленими настільки, що не в змозі повторити його в цей же день ще раз (в другу зміну)?

Інтерпретація результатів тесту

Модель дикторська («Монблан»). Соціальний педагог-ведучий ніби усунений від слухачів, він «літає» над ними, знаходячись в царстві знань. Ніякої особистісної взаємодії. Педагогічні функції зведені до інформаційного повідомлення.

Наслідок: відсутність психологічного контакту, безініціативність і пасивність учасників соціально-педагогічного заходу.

Модель неконтактна («Китайська стіна») дуже близька за своїм змістом до першої. Різниця з тому, що між соціальним педагогом і учасників соціально-педагогічного заходу існує слабкий зворотний зв'язок зважаючи на довільно і ненавмисно зведений бар'єр спілкування. В ролі такого бар'єру можуть виступати відсутність бажання до співпраці з якої-небудь сторони, або інформаційний, а не діалоговий характер занять, мимовільне підкреслення

соціальним педагогом свого статусу, поблажливе ставлення до учасників соціально-педагогічного заходу.

Наслідок: слабка взаємодія з учасниками соціально-педагогічного заходу, а з їх сторони – байдуже ставлення до соціального педагога.

Модель диференційованої уваги («Локатор») заснована на вибіркових відносинах з учасниками соціально-педагогічного заходу. Соціальний педагог орієнтований не на весь склад аудиторії, а лише на частину, припустимо, на талановитих, слабих, лідерів або аутсайдерів. В спілкуванні соціальний педагог концентрує на них свою увагу.

Наслідок: порушується цілісність акту взаємної дії в системі «соціальний педагог – група», вона підміняється фрагментарністю ситуативних контактів.

Модель гіпореклексивна («Тетеря») полягає в тому, що соціальний педагог у спілкуванні ніби замкнений в собі: його мова переважно монологічна. Він чує тільки самого себе і ніяк не реагує на слухачів. Такий педагог проявляє емоційну глухоту до оточуючих.

Наслідок: практично відсутня взаємодія між учасниками соціально-педагогічного заходу і введчим, а навколо останнього утворюється поле психологічного вакууму. Сторони процесу спілкування існують ізольовано одна від одної, соціально-педагогічна взаємодія поставлена формально.

Модель гіпереклексивна («Гамлет») протилежна по психологічній канві попередній. Соціальний педагог стурбований не стільки змістовною стороною взаємодії, скільки тим, як він сприймається оточуючими. Міжособистісні відносини приймають для нього домінуюче значення. Він гостро реагує на нюанси психологічної атмосфери в середовищі учасників соціально-педагогічного заходу, приймаючи їх на свій рахунок. Такий соціальний педагог подібний оголеному нерву.

Наслідок: загострена соціально-психологічна чутливість соціального педагога, що приводить його до неадекватних реакцій на репліки і дії аудиторії. В такій моделі влада може опинитися в руках учасників соціально-педагогічного заходу, а соціальний педагог займе підвідомчу позицію.

Модель негнучкого реагування («Робот»). Взаємостосунки соціального педагога з учасниками соціально-педагогічного заходу будуються за жорсткою програмою, де чітко витримуються мета і задачі заняття, соціально-педагогічного виправдані методичні прийоми, мають місце бездоганна логіка викладу і аргументування фактів, але соціальний педагог не володіє відчуттям постійно змінної ситуації спілкування. Ним не враховуються педагогічна дійсність, склад і психологічний стан учасників соціально-педагогічного заходу, їх вікові чи етнічні особливості.

Наслідок: низький ефект соціально-педагогічної взаємодії.

Модель авторитарна («Я – сам»). Соціально-педагогічний процес цілком фокусується на соціальному педагогові. Він – головна і єдина дійова особа. Від нього виходять питання і відповіді, думки і аргументи. Практично відсутня творча взаємодія між ним і аудиторією. Особиста ініціатива з боку учасників соціально-педагогічного заходу пригнічується.

Наслідок: виховується безініціативність, втрачається творчий характер соціально-педагогічної взаємодії, спотворюється мотиваційна сфера соціальної активності.

Модель активної взаємодії («Союз»). Соціальний педагог постійно знаходиться в діалозі з учасниками соціально-педагогічного заходу, тримає їх в мажорному настрої, заохочує ініціативу, легко схоплює зміни в психологічному кліматі групи і гнучко реагує на них. Переважає стиль дружньої взаємодії зі збереженням рольової дистанції. Виникаючі організаційні, етичні і ін. проблеми творчо розв'язуються сумісними зусиллями. Така модель найбільш продуктивна.

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Підрахуйте число збігів плюсів і мінусів відповідно до приведеним нижче ключа і визначите свою тенденцію. Якщо загальна сума збігів складе 80% від всіх пунктів по одній моделі спілкування, можете вважати виявлену схильність стійкою.

Ключ до тесту

<i>Моделі спілкування</i>	<i>№ питань</i>	
	Так «+»	Ні «-»
Диктаторська «Монблан»	4, 6, 11, 15, 17, 23	1, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 24
Неконтактна «Китайська стіна»	9, 11, 13, 14, 15	1, 7, 8, 12, 16, 18, 19, 20, 21.
Диференційована увага «Локатор»	10, 14, 18, 20, 21	2, 4, 6, 13, 15, 17, 23
Гіпореклексивна «Тетеря»	9, 11, 15, 17, 23, 24	8, 12, 16, 19, 20, 21, 22
Гіпереклексивна «Гамлет»	3,12,14,18,19,20,22,25	2, 5, 6, 11, 13, 23
Негнучкого реагування «Робот»	1, 2, 5, 6, 13, 15, 23	7, 8, 9, 11, 16, 21, 24
Авторитарна «Я сам(а)»	5, 10, 14, 15, 18, 24	2, 8, 16, 21
Активної взаємодії «Союз»	7, 8, 10, 16, 20, 21, 22	1, 2, 4, 5, 6, 11, 13, 15, 17, 23.

**Вербальний тест «Експертна оцінка стилю організаторської діяльності»
(у модифікації дисертанта)**

Джерело: Экспертная оценка стиля организаторской деятельности (модифицированный вариант А.Н. Лутошкина символической оценки стиля или почерка организаторской деятельности в версии Н.П. Фетискина) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vsetesti.ru>

Шкали: стилі організаторської діяльності

Призначення тесту

Визначення стилю роботи організаторів не за допомогою стильових гештальт-символів, а на основі шкалованих критеріїв, які значно полегшують виявлення того або іншого стилю. Дана методика може бути ефективно використана в різних молодіжних об'єднаннях.

Інструкція до тесту

В бланку відповідей представлений цілий ряд прийомів і способів дії організаторів на очолювану групу. Після ознайомлення з ними оцініть за 5-бальною системою вираженість кожної з ознак, включених в бланк відповідей, властивих даному організатору в більшості випадків управління членами своєї групи.

Значення шкали

- 5 – цей спосіб застосовується дуже часто;
- 4 – спосіб застосовується в більшості випадків;
- 3 – важко визначити його прояв;
- 2 – застосовується рідко;
- 1 – не використовується в організаторській практиці.

Тестовий матеріал

	Прийоми і способи, що використовуються організатором	1	2	3	4	5
I – РС	1. Прагне одноосібно приймати рішення. 2. Ігнорує думку групи в ході будь-якої роботи. 3. Чинить сильний тиск при виконанні завдань, доручень, не довіряючи членам своєї групи. 4. Головними формами дії на членів групи є вказівки, вимоги, загрози. 5. Не дає групі до ладу зосередитися на виконанні головної мети. Коректуючі вказівки сиплються як з рогу достатку.					
	Сума					

II – ПБ	1. Запускає свою пропозицію по колу. 2. Радиться з помічниками і авторитетними учасниками організовуваної справи. 3. Прийняті рішення засновані на колективній думці. 4. Колективно обговорює підсумки і оцінює внесок кожного учасника в загальну справу.					
	Сума					
III – СЧ	1. Організатор при вирішенні ділового питання кидається від одного члена групи до іншого, від одного угруповання до іншого. 2. Намагається примирити партнерів, не вступаючи з ними в контакт. 3. В скрутних ситуаціях вдається до домовленостей, повчань, пристосування або просто «викручується» з положення. 4. За будь-яку ціну прагне приглушити конфлікт і залишатися добрим для всіх. 5. Тільки в його присутності група приймає робочий вигляд, примушуючи снувати від однієї групи до іншої.					
	Сума					
IV – ПП	1. Живе за принципом «Все саме собою залагодиться і прийде в норму». 2. В складних ситуаціях відмовляється від втручання. 3. Проявляє погодження з лідерами угруповань, що змагаються. 4. Не проявляє своєї думки або ставлення до того, що відбувається.					
	Сума					

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Підраховуються середні значення кожного з чотирьох стилів ОД:

РС – «разючі стріли»

ПБ – «бумеранг, що повертається»

СЧ – «снуючий човник»

ПП – «пливучий пліт».

За показниками середніх оцінок можна судити про домінування одного зі стилів ОД або профільне їх поєднання.

Про ступінь вираженості того або іншого стилю ОД можна судити за наступними усередненими значеннями (в балах):

1-5 балів – дуже низький рівень;

6-8 балів – низький рівень;

9-15 – середній рівень;

16-19 – високий рівень;

20 і більше – дуже високий.

Анкета оцінки нервово-психічної стійкості соціального педагога

Джерело: Ваша нервно-психическая устойчивость [Электронный ресурс].
– Режим доступа: <http://azps.ru/tests/2/tt3.html>

Опис методики

Методика призначена для первинного визначення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості. Вона дозволяє виявити окремі передхворобливі ознаки особистісних порушень, а також оцінити вірогідність їх розвитку і проявів у поведінці і діяльності людини. Необхідно протягом 30 хвилин відповісти на 84 питання «так» чи ні». Аналіз відповідей може уточнити окремі біографічні відомості, особливості поведінки і стани психічної діяльності в різних ситуаціях.

Інструкція

Вам пропонується тест з 84 питань, на кожне з яких Вам необхідно відповісти «так» чи ні». Пропоновані питання торкаються Вашого самопочуття, поведінки або характеру. «Правильних» або «неправильних» відповідей тут немає, тому не старайтеся довго їх обдумувати – відповідайте, виходячи з того, що більше відповідає Вашому стану або уявленням про самого себе. Якщо Ваша відповідь позитивна, то закресліть прямокутник з відповіддю «так» над номером відповідного питання; якщо відповідь негативна, то закресліть прямокутник з відповіддю «ні». Якщо Вам важко відповісти, то закресліть обидва прямокутники, що відповідає відповіді «не знаю». На виконання завдання відводиться 30 хвилин.

Питання анкети

1. Іноді мені в голову приходять такі нехороші думки, що краще їх нікому не розказувати.
2. Запори у мене бувають рідко (або не бувають зовсім).
3. Часом у мене бувають напади сміху або плачу, з якими я ніяк не можу справитися.
4. Бувають випадки, що я не стримую своїх обіцянок.
5. У мене часто болить голова.
6. Іноді я говорю неправду.
7. Раз на тиждень або частіше я без жодної видимої причини відчуваю жар у всьому тілі.
8. Бувало, що я говорив про речі, в яких не розбираюся.
9. Буває, що я серджуся.
10. Тепер мені важко сподіватися на те, що я чого-небудь доб'юся в житті.
11. Буває, що я відкладаю на завтра те, що потрібно зробити сьогодні.
12. Я охоче беру участь у зборах і інших суспільних заходах.
13. Найважча боротьба для мене – боротьба з самим собою.
14. М'язові судоми і сіпання у мене бувають рідко (або не бувають зовсім).
15. Іноді, коли я погано себе почуваю, я буваю дратівливим.
16. Я досить байдужий до того, що зі мною буде.

17. В гостях я тримаюся за столом краще, ніж удома.
18. Якщо мені не загрожує штраф і машин поблизу немає, я можу перейти вулицю там, де мені хочеться, а не там, де належить.
19. Я вважаю, що моє сімейне життя таке ж добре, як у більшості моїх знайомих.
20. Мені часто говорять, що я запальний.
21. В дитинстві у мене була така компанія, де всі старалися завжди і у всьому стояти один за одного.
22. В грі я вважаю за краще вигравати.
23. Останні декілька років велику частину часу я відчуваю себе добре.
24. Зараз моя вага постійна (я не повнію і не худну).
25. Мені приємно мати серед своїх знайомих значущих друзів, це як би додає мені вагу у власних очах.
26. Я був би досить спокійний, якби у кого-небудь з моєї сім'ї були неприємності.
27. З моїм розумом твориться щось недобре.
28. Мене турбують сексуальні (статеві) питання.
29. Коли я намагаюся щось сказати, то часто помічаю, що у мене тремтять руки.
30. Руки у мене такі ж спритні і моторні, як раніше.
31. Серед моїх знайомих є люди, які мені не подобаються.
32. Думаю, що я людина приречена.
33. Я сварюся з членами моєї сім'ї дуже рідко.
34. Буває, що я з ким-небудь трохи попліткую.
35. Часто я бачу сни, про які краще нікому не розказувати.
36. Буває, що при обговоренні деяких питань я особливо не замислююся, погоджуюся з думкою інших.
37. В школі я засвоював матеріал повільніше, ніж інші.
38. Моя зовнішність мене загалом влаштовує.
39. Я цілком упевнений в собі.
40. Раз на тиждень або частіше я буваю дуже збудженим або схвильованим.
41. Хтось управляє моїми думками.
42. Я щодня випиваю незвичайно багато води.
43. Буває, що непристойний або навіть вульгарний жарт викликає у мене сміх.
44. Щасливіше всього я буваю, коли я один.
45. Хтось намагається впливати на мої думки.
46. Я люблю казки Андерсена.
47. Навіть серед людей я звичайно відчуваю себе самотнім.
48. Мене злить, коли мене кваплять.
49. Мене легко збентежити.
50. Я легко втрачаю терпіння з людьми.
51. Часто мені хочеться померти.

52. Бувало, що я кидав почату справу, оскільки боявся, що не справлюся з нею.

53. Майже щодня трапляється що-небудь, що лякає мене.

54. До питань релігії я відношуся байдуже, вона мене не цікавить.

55. Напади поганого настрою бувають у мене рідко.

56. Я заслуговую суворого покарання за свої вчинки.

57. У мене були дуже незвичайні містичні переживання.

58. Мої переконання і погляди непохитні.

59. У мене бувають періоди, коли через хвилювання я втрачаю сон.

60. Я людина нервова і легкозбудлива.

61. Мені здається, що нюх у мене такий же, як і в інших (не гірше).

62. Все у мене виходить погано, не так, як треба.

63. Я майже завжди відчуваю сухість в роті.

64. Велику частину часу я відчуваю себе втомленим.

65. Іноді я відчуваю, що близький до нервового зриву.

66. Мене дуже дратує, що я забуваю, куди кладу речі.

67. Я дуже уважно відношуся до того, як я одягаюся.

68. Пригодницькі розповіді мені подобаються більше, ніж розповіді про любов.

69. Мені дуже важко пристосуватися до нових умов життя, роботи, перехід до будь-яких нових умов життя, роботи, навчання здається нестерпно важким.

70. Мені здається, що у стосунках саме до мене особливо часто поступають несправедливо.

71. Я часто відчуваю себе несправедливо скривдженим.

72. Моя думка часто не співпадає з думкою оточуючих.

73. Я часто переживаю почуття утомленості від життя, і мені не хочеться жити.

74. На мене звертають увагу частіше, ніж на інших.

75. У мене бувають головні болі і запаморочення через переживання.

76. Часто у мене бувають періоди, коли мені нікого не хочеться бачити.

77. Мені важко прокинутися в призначену годину.

78. Якщо в моїх невдачах хтось винуватий, я не залишу його безкарним.

79. В дитинстві я був капризним і дратівливим.

80. Мені відомі випадки, коли мої родичі лікувалися у невропатологів, психіатрів.

81. Іноді я приймаю валеріану, еленіум та інші заспокійливі засоби.

82. Серед моїх близьких родичів є особи, що притягувалися до кримінальної відповідальності.

83. У мене були приводи в міліцію.

84. В школі я вчився погано, бували випадки, коли мене хотіли залишити (залишали) на другий рік.

Обробка результатів

Шкала щирості	Шкала нервово-психічної стійкості	
ні(-)	Так(+)	ні(-)
1, 4, 6, 8, 9, 11, 16, 17, 18, 22, 25, 31, 34, 36, 43	3, 5, 7, 10, 15, 20, 26, 27, 29, 32, 33, 35, 37, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84	2, 12, 13, 14, 19, 21, 23, 24, 28, 30, 38, 39, 46, 54, 55, 58, 61, 68

Показник за шкалою НПС одержують шляхом простого підсумовування позитивних і негативних відповідей, співпадаючих з «ключем».

Характеристика рівнів НПС за даними анкети «Прогноз»

Бали	Висновок і рекомендації
29 і більш	Висока вірогідність нервово-психічних зривів. Необхідно додаткове медобстеження психіатра, невропатолога.
14-28	Нервово-психічні зриви вірогідні, особливо в екстремальних умовах. Необхідно враховувати цей факт при винесенні висновку про придатність.
13 і менш	Нервово-психічні зриви маловірогідні. За наявності інших позитивних даних можна рекомендувати на спеціальності, що вимагають підвищеної НПС.

Методика визначення НПУ

Оцінка за 10-бальною шкалою	Сума відповідей за шкалою НПС	Група НПС	Прогноз
10	5 і менше	Висока НПС	Сприятливий
9	6	висока НПС	–
8	7-8	добра НПС	–
7	9-10	добра НПС	–
6	11-13	добра НПС	–
5	14-17	задовільна НПС	–
4	18-22	–	–
3	23-28	–	–
2	29-32	не задовільна НПС	несприятливий
1	33 і більше	–	–

Опитувальник «Професійна обізнаність у сфері профілактики вживання дітьми ПАР»

Інструкція. Нижче запропоновано низку запитань. Вони спрямовані на вивчення вашої професійної обізнаності у сфері профілактики та встановлення необхідності розширення чи доповнення змісту навчальних дисциплін відповідним матеріалом.

1. Чим характеризується адиктивна поведінка?

2. На які групи поділяються адикції?

3. Що таке наркотична залежність?

4. Що таке психоактивні речовини?

5. На які групи класифікують ПАР?

6. Які вам відомі стани і захворювання, що виникають при вживанні (зловживанні) ПАР?

7. Назвіть загальні ознаки наркотичного або токсичного сп'яніння?

8. Чи відомі вам характерні сюжети татуювань і місця їх нанесення в осіб, що вживають ПАР? Якщо так, то вкажіть основні з них.

9. Вкажіть ознаки сомато-неврологічних порушень при алкоголізмі, наркоманіях і токсикоманіях.

10. Перелічіть симптоми та рівні порушення психічної діяльності у зв'язку з уживанням алкоголю, наркотичних і токсичних речовин.

11. Які вам відомі правила надання допомоги (першої медичної допомоги) особам, що вживають ПАР?

12. Чому дитячий вік є ризикованим з точки зору виникнення вживання учнем ПАР чи переростання цих відхилень в ускладнені форми?

13. Які ви можете назвати чинники ризику, що лежить в основі вживання підлітками і молоддю психоактивних речовин?

14. Які особистісно-психологічні причини обумовлюють появу схильності дітей до вживання алкоголю та наркотиків?

15. Які фактори сімейного і шкільного середовища впливають на початок експериментування дітей з психоактивними речовинами?

16. Вкажіть, в чому, на вашу думку полягає основне призначення соціально-превентологічної служби, її основні функції.

17. Назвіть відомі вам структурні підрозділи соціально-превентологічної служби, їх завдання.

18. Перелічіть відомі вам функціональні (посадові) обов'язки превентолога.

19. У чому сутність профілактичної роботи з проблем вживання психоактивних речовин?

20. Назвіть основні принципи профілактичної роботи.

21. Назвіть основні моделі профілактики.

22. Визначте основні критерії оцінки якості профілактичної діяльності.

23. Для роботи у сфері профілактики вживання дітьми ПАР спеціаліст повинен:

Знати: _____

Уміти: _____

24. У яких сферах майбутній спеціаліст, що займається профілактичною роботою, потребує професійного удосконалення?

25. Що необхідно для підвищення ефективності антинаркотичної профілактики у загальноосвітньому закладі?

26. Чи знайомі ви із законодавством у сфері профілактики, лікування та реабілітації осіб, що вживають ПАР?

27. Назвіть відомі вам юридично-правові норми чи законодавчі акти, що регулюють питання розповсюдження тютюнової, алкогольної продукції і незаконного обігу наркотичних засобів, санкції, передбачені цими нормами.

Дякуємо за щирість та допомогу!

Критерії оцінки

«4» – високий рівень – студент володіє широким спектром знань з проблеми; чітко і без утруднень оперує поняттями і розуміє їх зміст; глибоко проникає в сутність подій і явищ; вловлює міжпредметні зв'язки; встановлює зв'язок набутих знань з практичною діяльністю; вбачає необхідність у постійній самоосвіті; має власне бачення проблеми, усвідомлює існуючі в ній проблеми та готовий пропонувати шляхи їх вирішення.

«3» – середній рівень – студент засвоїв певний об'єм навчальної інформації і може її відтворити; володіє термінологією, але не завжди може пояснити сутність понять; володіє знаннями в основному за навчальними посібниками, не завжди встановлюючи їх зв'язок з практикою; вважає свою обізнаність абсолютно достатньою, не потребує самоосвіти для себе.

«2» – низький рівень – студент вивчає лише те, що йому цікаво; знає тільки основні категорії без чіткого розуміння суті і зв'язків між поняттями, не достатньо впевнено відтворює навчальний матеріал, плутається в поняттях; не готовий дискутувати на теми, пов'язані з проблемами вживання психоактивних речовин і профілактики, так як має лише опорні знання; не може сформулювати власну думку щодо певної наукової проблеми.

«1» – недопустимий рівень – студент володіє розпливчастими, безсистемними знаннями; не може пояснити сутність багатьох понять; пам'ятає лише окремі питання з теми; у вирішенні завдань базується не на знаннях, отриманих у процесі навчання, а на інтуїції.

Обробка результатів

Оцінка відповіді на кожне запитання здійснюється окремо за вказаними вище критеріями. Потім виводиться середнє значення, що й характеризує професійну обізнаність студента. Аналіз анкет проводиться викладачем чи групою викладачів, які читають фахові дисципліни.

Тест «Рефлексія на саморозвиток»
(методика Л.М. Бережної в модифікації дисертанта)

Джерело: Диагностика уровня саморазвития и профессионально-педагогической деятельности (Л.Н.Бережнова) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vsetesti.ru>; Карпов А. В., Пономарева В. В. Психология рефлексивных механизмов управления. – М. : ИП РАН, 2000.

Шкали: рівень прагнення до саморозвитку, самооцінка особистістю своїх якостей, оцінка проектів соціально-педагогічної антинаркотичної профілактики

Призначення тесту

Відомо, що саморозвиток характеризується прагненням розвиватися, наявністю якостей особистості, які сприяють саморозвитку і можливості реалізації себе в професійній діяльності.

Тест включає 18 питань і по три передбачувані відповіді на кожне. Однозначно вибрані відповіді дозволяють визначити рівень прагнення до саморозвитку, самооцінку своїх якостей, сприяючих саморозвитку, оцінку можливостей реалізації себе в професійній діяльності (в даному випадку оцінка соціально-педагогічної антинаркотичної профілактики як можливості професійної самореалізації).

Інструкція до тесту

Відповідайте на всі 18 питань, вибираючи тільки один із запропонованих варіантів відповіді. Для цього після кожного питання потрібно обвести букву а, б або с.

Тестовий матеріал

1. На основі порівняльної самооцінки виберіть, яка характеристика вам понад усе підходить.
 - а. цілеспрямований;
 - б. працелюбний;
 - с. дисциплінований.
2. За що вас цінують колеги, друзі?
 - а. за те, що я відповідальний;
 - б. за те, що відстоюю свою позицію і не міняю рішень;
 - с. за те, що я ерудований, цікавий співбесідник.
3. Як ви відноситеся до ідеї соціально-педагогічної антинаркотичної профілактики?
 - а. думаю, що це порожня витрата часу;
 - б. глибоко не вникав у проблему;
 - с. позитивно, активно включаюся у проекти.
4. Що вам найбільше заважає професіонально самоудосконалюватися?
 - а. недостатньо часу;
 - б. немає відповідної літератури і умов;
 - с. не вистачає сили волі і завзятості.

5. Які особисто ваші типові утруднення в здійсненні соціально-педагогічної антинаркотичної профілактики?
- не ставив перед собою задачу аналізувати утруднення;
 - маючи великий досвід, утруднень не випробовую;
 - точно не знаю.
6. На основі порівняльної самооцінки виберіть, яка характеристика вам понад усе підходить.
- вимогливий;
 - настирний;
 - поблажливий.
7. На основі порівняльної самооцінки виберіть, яка характеристика вам понад усе підходить.
- рішучий;
 - кмітливий;
 - допитливий.
8. Яка ваша позиція в проектах соціально-педагогічної антинаркотичної профілактики?
- генератор ідей;
 - критик;
 - організатор.
9. На основі порівняльної самооцінки виберіть, які якості у вас розвинуті більшою мірою.
- сила волі;
 - завзятість;
 - обов'язковість.
10. Що ви частіше всього робите, коли у вас з'являється вільний час?
- займаюся улюбленою справою;
 - читаю;
 - проводжу час з друзями.
11. Яка з нижче наведених сфер для вас останнім часом становить пізнавальний інтерес?
- методичні знання;
 - теоретичні знання;
 - інноваційна соціально-педагогічна діяльність.
12. В чому ви могли б себе максимально реалізувати?
- якби працював так, як і раніше;
 - вважаю, що у нових проектах соціально-педагогічної антинаркотичної профілактики;
 - не знаю.
13. Яким вас частіше за все вважають ваші друзі?
- справедливим;
 - доброзичливим;
 - чуйним.
14. Який з принципів вам ближче всього і якого ви дотримуєтеся частіше?
- жити треба так, щоб не було боляче за безцільно прожиті роки;
 - в житті завжди є місце самовдосконаленню;

- с. насолода життям у творчості.
15. Хто ближче всього до вашого ідеалу?
- людина сильна духом і міцної волі;
 - людина творча, багато знаюча і вміюча;
 - людина незалежна і впевнений у собі.
16. Чи вдасться вам у професійному плані добитися того, про що ви мрієте?
- думаю, що так;
 - швидше за все так;
 - як повезе.
17. Що вас більше привертає у проектах соціально-педагогічної антинаркотичної профілактики?
- те, що більшість схвалює ідею соціально-педагогічної антинаркотичної профілактики;
 - не знаю ще;
 - нові можливості професійної діяльності і перспектива самореалізації.
18. Уявіть, що ви стали мільярдером. Чому б ви віддали перевагу?
- подорожував би по всьому світу;
 - побудував би приватний консультативно-профілактичний центр і займався улюбленою справою;
 - поліпшив би свої побутові умови і жив у своє задоволення.

Ключ до тесту

Питання	Оцінні бали відповідей	Питання	Оцінні бали відповідей
1	a – 3; b – 2; c – 1	10	a – 2; b – 3; c – 1
2	a – 2; b – 1; c – 3	11	a – 1; b – 2; c – 3
3	a – 1; b – 2; c – 3	12	a – 1; b – 3; c – 2
4	a – 3; b – 2; c – 1	13	a – 3; b – 2; c – 1
5	a – 2; b – 3; c – 1	14	a – 1; b – 3; c – 2
6	a – 3; b – 2; c – 1	15	a – 1; b – 3; c – 2
7	a – 2; b – 3; c – 1	16	a – 3; b – 2; c – 1
8	a – 3; b – 2; c – 1	17	a – 2; b – 1; c – 3
9	a – 2; b – 3; c – 1	18	a – 2; b – 3; c – 1

Інтерпретація результатів тесту

Сумарне число балів	Рівень прагнення до саморозвитку
18-24	Дуже низький
25-29	Низький
30-34	Нижче середнього
35-39	Середній
40-44	Вище середнього
45-49	Високий
50-54	Дуже високий

Самооцінка особистістю своїх якостей, які сприяють саморозвитку, визначається за відповідями на питання 1, 2, 6, 7, 9, 13. Сумарне число балів у вказаних питаннях розподіляється в наступному порядку:

Сумарне число балів	Самооцінка особистістю своїх якостей
18-17	Дуже висока
16-15	Завищена
14-11	Нормальна
11-9	Занижена
8-7	Низька
6	Дуже низька

Оцінка соціально-педагогічної антинаркотичної профілактики як можливості професійної самореалізації визначається за відповідями на питання 3, 5, 8, 12, 17. Сумарне число балів у вказаних питаннях розподіляється в наступному порядку:

Сумарне число балів	Оцінка занять соціально-педагогічною антинаркотичною профілактикою
15-14	Як можливості професійної самореалізації.
13-11	Як необхідної і достатньої для самореалізації.
10-9	Швидше як перспективи для самореалізації.
7-6	Невизначена оцінка, швидше як неперспективної діяльності для самореалізації.
5	Як негідної уваги в плані самореалізації.

Додаток Е.6

Опитувальник професійних переваг

Джерело: Опросник профессиональных предпочтений [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://azps.ru/tests/2/pfint.html>

Інструкція

Даний тест розроблений для дослідження професійних інтересів і переваг людини. Він допоможе Вам співвіднести Ваші схильності, здібності й інтереси з різними конкретними професіями, більш точно визначити коло Ваших запитів у професійній сфері та сприятиме при плануванні Вашої професійної кар'єри.

Якщо Ви вже роздумували про зміну професії, то даний тест може допомогти Вам обґрунтувати свої рішення, а також підказати інші можливі варіанти вирішення цих питань. Ви отримаєте набагато більш відчутний результат, якщо вдумливо працюватимете з даною методикою.

Уважно читайте інструкції до субтестів і відзначаєте свої відповіді на **БЛАНКУ ВІДПОВІДЕЙ**.

№ п/п	Діяльності						Здібності						Кар'єри					
	Р	Д	А	С	П	К	Р	Д	А	С	П	К	Р	Д	А	С	П	К
1.																		
2.																		
3.																		
4.																		
5.																		
6.																		
7.																		
8.																		
9.																		
10.																		
11.																		
12.																		
13.																		
14.																		
Сума																		
	Сума Т для Р =											КОД						
	Сума Т для Д =																	
	Сума Т для А =																	
	Сума Т для С =																	
	Сума Т для П =																	
	Сума Т для К =																	
												1 сума =						
												2 сума =						
												3 сума =						

ДІЯЛЬНОСТІ

Нижче наводяться різні види діяльності, що відображають широкий круг інтересів і установок. Обведіть букву «Г» – «так» у бланку відповідей, якщо вид діяльності під відповідним номером Вам підходить, подобається, або Ви вважаєте, що він Вам підійде. Якщо той або інший вид діяльності Вам не подобається, не підходить, або Ви від нього не в захопленні, то обведіть букву «Н» – «ні».

Р Діяльності

1. Пройти курс навчання роботі з деревом
2. Працювати на легковому автомобілі
3. Ремонтувати господарські споруди
4. Ремонтувати електроприлади
5. Налаштовувати музичну стереосистему
6. Майструвати по будинку
7. Працювати на дачній ділянці
8. Пройти курс навчання на автомеханіка
9. Самостійно ремонтувати квартиру
10. Вирішувати технічні проблеми
11. Реставрувати, ремонтувати старі прилади, механічні пристрої (годинник, швейну машину, друкарську машинку і т.п.)

Д Діяльності

1. Працювати в науково-дослідній лабораторії
2. Застосовувати математику для вирішення практичних проблем
3. Вивчати наукові теорії
4. Аналізувати інформацію для розробки нових пропозицій і рекомендацій
5. Читати наукові книги і журнали
6. Знаходити рішення складних проблем
7. Відвідувати науковий музей
8. Систематизувати і класифікувати дані з різних проблем
9. Пройти курс математичної статистики
10. Роздумувати над науковими проблемами
11. Освоїти нову наукову дисципліну

А Діяльності

1. Грати на музичному інструменті
2. Писати для журналу або газети
3. Втілювати в драматичний твір розповідь, або художній задум
4. Грати в ансамблі, групі або оркестрі
5. Конструювати меблі або одяг
6. Писати портрети або займатися фотографією
7. Пройти курси із дизайну
8. Випускати журнал або газету

9. Займатися малюнком або живописом
10. Читати або писати поетичні твори
11. Створювати декоративні вироби (чеканка, різьблення, випалювання)

С Діяльності

1. Працювати у сфері соціальної підтримки і захисту
2. Навчатися на курсах із психології людських взаєностосунків
3. Вивчати факти порушення закону неповнолітніми
4. Дискутувати з питань відносин між людьми
5. Навчати інших виконувати яку-небудь роботу
6. Читати книги по соціології
7. Допомогати людям, страждаючим фізичними недоліками
8. Допомогати порадою у важких ситуаціях
9. Викладати в учбових закладах
10. Піклуватися про дітей або допомагати літнім людям
11. Навчатися на курсах гідів або екскурсуючих

П Діяльності

1. Бути керівником проекту або якогось заходу
2. Пройти курси або семінар для керівників
3. Читати про керівників у бізнесі або уряді
4. Брати участь у політичних кампаніях
5. Організувати власну справу і керувати нею
6. Ухвалювати рішення у важливих і відповідальних справах
7. Робити вплив на інших людей
8. Бути присутній на аукціонах, торгах
9. Керувати роботою інших
10. Стежити за кон'юктурою ринку
11. Організовувати і проводити виборні кампанії

К Діяльності

1. Містити свій робочий стіл і службове приміщення в порядку
2. Працювати з мікрокалькулятором
3. Провести інвентаризацію матеріальних ресурсів
4. Записувати свої витрати
5. Проводити перевірку документації на предмет виявлення помилки або пропажі
6. Проводити математичні розрахунки в бухгалтерії або бізнесі
7. Вести ділове листування
8. Управляти оргтехнікою, обчислювальними машинами в установі
9. Заповнювати стандартні форми, докладні анкети
10. Навчатися на бухгалтерських курсах
11. Оформляти і друкувати ділові папери

ЗДІБНОСТІ

Обведіть «Т» для тих видів умінь, якими Ви володієте і які Ви можете застосовувати грамотно і компетентно. Обведіть «Н» для тих видів умінь і здібностей, якими Ви ніколи не володіли, а відповідну діяльність ніколи не здійснювали або здійснювали погано.

Р Здібності

1. Я можу виконувати простий ремонт телевізора або радіоприймача
2. Я можу ремонтувати меблі
3. Я можу використовувати електромеханічні інструменти (пилу, дріль, токарний або шліфувальний верстат) для робіт по дереву
4. Я можу читати креслення, ескізи, схеми
5. Я можу зробити простий електричний ремонт
6. Я можу замінити масло або гуму в легковій машині
7. Я можу зробити масштабне креслення
8. Я можу користуватися більшістю столярних інструментів
9. Я можу проводити простий слюсарний ремонт
10. Я можу розрахувати кількість матеріалів для проведення ремонту
11. Я можу використовувати прилади електровимірювань

Д Здібності

1. Я можу використовувати комп'ютер при вивченні наукової проблеми
2. Я можу розібратися у фізичних властивостях багатьох речовин
3. Я можу розшифрувати прості хімічні формули
4. Я можу використовувати калькулятор або логарифмічну лінійку для наукових досліджень
5. Я можу застосовувати мікроскоп для вирішення наукових задач
6. Я можу використовувати математичну статистику для вирішення наукових проблем
7. Я можу описати основні функції людського організму
8. Я можу застосовувати логарифмічні таблиці
9. Я можу написати реферат з певної проблеми
10. Я можу назвати три страви з високим змістом білка
11. Я можу стисло і чітко викласти яку-небудь наукову теорію

А Здібності

1. Я можу написати розповідь
2. Я можу створити рекламний плакат
3. Я можу писати фарбами, аквареллю, ліпити скульптуру
4. Я можу змалювати або описати людину так, що її можна впізнати
5. Я можу створити сценічне втілення ідеї або сюжету
6. Я можу написати рекламне оголошення
7. Я можу розробляти дизайн для упаковки продуктів
8. Я можу декорувати робочі приміщення установ
9. Я можу грати в п'єсі

10. Я можу сам виготовити прості прикраси для будинку

11. Я можу виконати художній фотознімок, слайд

С Здібності

1. Я можу добре прийняти гостей

2. Мені легко допомагати іншим у прийнятті рішень

3. Я брав участь в акціях добродійності

4. Мені легко пояснювати які-небудь речі іншим

5. Я можу очолити групову дискусію

6. Мені легко вдається створювати людям гарний настрій

7. Мені легко розмовляти з будь-якими людьми

8. Мені легко вдається допомагати людям планувати їх майбутнє

9. Мені легко тренувати інших

10. Мені легко вчити інших

11. Я добре розбираюся в людях

П Здібності

1. Я можу організувати роботу інших

2. Я легко оцінюю власні достоїнства

3. Я легко можу зацікавити інших

4. Я можу організувати і управляти кампанією з продажу

5. Я добрий продавець

6. Я легко планую стратегію для досягнення мети

7. Я добрий публічний оратор

8. Я знаю як стати лідером, що добивається успіхів

9. Я можу відстоювати свою точку зору

10. Я можу почати свою власну справу

11. Я можу розвинути в собі бажані якості

К Здібності

1. Я можу обробляти кореспонденцію й інші документи

2. Я можу легко отримати необхідну інформацію по телефону

3. Я можу вести облік доходів і витрат

4. Я можу використовувати комп'ютер для аналізу даних бізнесу

5. Я можу друкувати на машинці достатньо швидко

6. Я можу складати ділові листи

7. Я можу управляти редактором текстів на комп'ютері

8. Я можу створювати обстановку для ділових зустрічей

9. Я можу працювати на копіювальній машині

10. Я можу швидко помічати помилки в розрахунках, текстах

11. Я можу успішно користуватися каталогами

КАР'ЄРИ

Нижче наводиться перелік кар'єр у бізнесі, промисловості, державних установах, різних видах мистецтва і науки. Обведіть «Т» для тих видів кар'єр,

які Вас цікавлять або подобаються Вам. Обведіть «Н» для тих видів кар'єр, які Вам не подобаються або Ви вважаєте їх нецікавими.

Р Кар'єри

1. Тесляр
2. Фермер
3. Автомеханік
4. Фахівець по електронній апаратурі
5. Лісник
6. Шофер
7. Зварювальник
8. Радіоінженер
9. Інженер-механік
10. Гравіювальник, друкар, виробник штампів
11. Економіст-плановик виробництва
12. Інженер-конструктор по розробці інструментів
13. Ювелір, фахівець по обробці коштовних каменів
14. Оператор енергетичної установки

Д Кар'єри

1. Інженер-конструктор
2. Технік медичної лабораторії
3. Фізик
4. Хімік
5. Видавець наукового або науково-популярного журналу
6. Ботанік
7. Хірург
8. Антрополог
9. Сімейний лікар
10. Метеоролог
11. Науковець в області соціальних наук
12. Біолог
13. Науковець дослідницької лабораторії
14. Автор науково-популярних книг і статі

А Кар'єри

1. Письменник
2. Фотограф
3. Музикант-аранжувальник
4. Художник
5. Співак
6. Автор художніх творів
7. Музикант-виконавець
8. Експерт по живопису
9. Журналіст

10. Художник по копіях (копіювальник)
11. Видавець газети
12. Актор
13. Архітектор
14. Дизайнер

С Кар'єри

1. Викладач вищої школи
2. Працівник у соціальній сфері
3. Логопед
4. Вчитель школи
5. Психолог
6. Фахівець з сімейного консультування
7. Викладач суспільних і соціальних наук
8. Співробітник служби соціальної підтримки
9. Інструктор молодіжного табору
10. Консультант по вибору професії
11. Соціолог
12. Інспектор у справах неповнолітніх
13. Співробітник служби «Телефон довіри»
14. Священнослужитель

П Кар'єри

1. Керівник фірмою
2. Керівник готелем
3. Директор на радіо і телебаченні
4. Агент з продажу нерухомості (будинків, земельних ділянок)
5. Управляючий розпродажем
6. Завідуючий відділом маркетингу
7. Керівник магазином
8. Адвокат
9. Директор рекламного агентства
10. Посередник в торгових операціях
11. Продавець, торговий працівник
12. Суддя
13. Брокер на біржі
14. Начальник спортивної команди

К Кар'єри

1. Економіст
2. Рахівник
3. Секретар-друкарка
4. Касир у банку
5. Інспектор в банку
6. Податковий інспектор

7. Ревізор
8. Контролер кредитів
9. Оператор ЕОМ
10. Судовий виконавець
11. Архіваріус
12. Бухгалтер
13. Нотаріус
14. Бібліотекар

Після цього необхідно нагадати обстежуваним, щоб вони не забули заповнити всі пункти паспортних даних, вказаних на бланку відповідей. Час заповнення опитувальника не обмежено, звичайно воно проходить впродовж 15-20 хвилин. Після закінчення роботи кожний випробовуваний повинен перевірити чи немає пропущених пунктів тесту і чи правильно обведені букви «Т» і «Н».

Обробка результатів

Для обробки результатів необхідно підрахувати кількість позитивних відповідей (Так) для шкали Р субтесту «Діяльності» і записати це число під даною шкалою у відповідній графі бланка відповідей. Те ж саме слід виконати і з рештою шкал: Д, А, С, П, К. Аналогічним чином обробляються відповіді по субтесту «Здатності» і «Кар'єри». Потім необхідно скласти всі три числа, які відносяться до шкали Р і отриману суму записати в графі «Сума «Т» за трьома субтестами» Бланку відповідей. Теж саме потрібне виконати і по решті шкал: Д, А, С, П, К. Потім слід вписати букву з найвищим балом в першу клітку графі «КОД». В другу клітку цієї графі треба вписати букву з наступною за величиною кількістю балів. Буква з третьою за величиною кількістю балів вноситься в третю клітку. Якщо двом буквам відповідає однакова кількість балів, то вони обидві заносяться в графу «КОД» у будь-якому порядку. Отриманий набір букв складає код даного випробовуваного. Якщо обстеження проводиться індивідуально або в невеликій групі, то після короткої інструкції підрахунок коду випробовувані можуть провести самостійно.

Опис методики

«Опитувальник професійних переваг» (ОПП) в своєму теоретичному обґрунтуванні базується на відомій теорії професійного вибору, розробленій американським професором Дж. Холландом. Суть теорії Дж. Холланда можна звести до наступних основних положень:

1. В західній культурі більшість людей може бути віднесені до одного з 6 типів: реалістичному (Р-типу), дослідницькому (Д-типу), артистичному (А-типу), соціальному (С-типу), підприємницькому (П-типу) і конвенціональному (К-типу).

Кожний тип є ідеалізацією, гіпотетичною конструкцією для опису певної групи людей, що володіють схожими особовими і професійними ознаками. Він є деяким еталоном, стандартом, з яким порівнюється реальна особа. Тип

характеризується своїми психологічними особливостями: здібностями, інтересами, складом характеру, перевагу оточенням, якому віддається. Кожна людина може бути віднесений до певного типу або охарактеризований через комбінацію декількох типологічних особливостей.

2. Існує 6 видів оточення, в яких діє особа: реалістичне, дослідницьке, артистичне, соціальне, підприємницьке і конвенціональне. В кожному виді оточення домінує відповідний тип. Так, в соціальному оточенні функціонує набагато більший відсоток людей С-типу, ніж, наприклад, Р-типу.

3. Люди шукають таке оточення, яке б дозволило їм тренувати свої навички і здібності, виражати свої установки і переконання, вирішувати хвилюючі їх проблем і брати на себе відповідні запитам ролі. Р-тип шукає реалістичне оточення, С-тип, шукає, відповідно, соціальне і т.д. Аналогічно і відповідне оточення привертає до себе найбільш відповідних йому людей.

4. Поведінка особистості визначається взаємодією між її особистісними особливостями і характеристиками її оточення.

Якщо ми знаємо типологічні особливості особистості та характеристики її оточення, ми можемо виказати припущення щодо її задоволеності, досягнень, мотивації прагнення до вдосконалення. Так, люди, які зайняті в професії і знаходяться в оточенні, відповідному їх типу більш задоволені своєю кар'єрою, працюють з максимальною ефективністю і цінуються в своїх організаціях. І, навпаки, люди, виконуючі професійну діяльність не відповідну їх типу, переживатимуть почуття незадоволення, бажання змінити місце роботи, низьку мотивацію.

Опис типів за Холландом

Реалістичний тип – чоловічий, несоціальний, стабільний, орієнтований на теперішній час, займається конкретними об'єктами (речами, тваринами, машинами) і їх практичним використанням.

Надає перевагу таким *види діяльності*:

- механічні види діяльності, управління великими машинами, важким устаткуванням, управління механізмами і використання інструментів, що вимагають точності, спритності, тонкої моторної координації (свердлувальний, токарний верстат, зуболікувальна машина дантиста, хірургічний скальпель, ювелірні інструменти);
- будівництво, ремонт, військові види діяльності, конструкторські роботи;
- будь-яка діяльність, яка дає відчутний результат, віддають перевагу дії над мисленням, конкретним задачам над важкими та абстрактними проблемами.

Здібності, якими володіє Р-тип:

- фізична сила, психомоторні навички, ручна спритність;
- механічні здібності, винахідливість;
- математичні здібності;

Особистісні якості та цінності:

- емоційна стабільність, надійність;
- практичність, ощадливість;

- завзятість, наполегливість, упевненість в собі, схильність до ризику, цілеспрямованість;
 - скромність, соромливість, відвертість, щирість, природність;
 - незалежність, консервативність, схильність до підтримки традиційних цінностей;
 - ригідність, повільне прийняття нових ідей, підпорядкованість, конформність;
 - роботу виконує без зайвих розмов, працює ретельно, акуратно, систематично;
 - віддає перевагу чіткій регламентації роботи, бажає знати що, як і коли треба робити;
 - не любить довгих розмов, переговорів, обговорень;
 - понад усе не схожий з С-типом. Взаємодія з цим типом може викликати недружелюбність, різкість, нерозуміння. Найбільш близький до Д- і К-типів і вважає за краще працювати з ними
- Надає перевагу такому *оточенню*:
- природа, сільська місцевість;
 - якнайменша взаємодія з іншими людьми;
 - ситуації, що вимагають недбалого одягу;
 - організації, що мають жорстку ієрархічну підлеглість і авторитарність (збройні сили, ОВС і т. ін.);
 - фірми, що виробляють конкретні, відчутні продукти;
 - транспорт, інженерні, технічні, енергетичні підприємства.

Типові хобі

- реставрація старих механізмів (автомобілі, годинник, фотоапарати і т.п.), ремонт, конструювання, збір різних пристроїв;
- будівельні і відновні роботи;
- фермерство, облаштування дачі, городництво, садівництво;
- полювання, рибальство, туризм;
- управління моторними видами транспорту;
- фізично небезпечні види спорту, спорт на відкритому повітрі.

Професії Р-типу:

- тесляр, картограф, фермер, інженер, лісничий, пілот, міліціонер, ветеринар, водій, зварювальник.

Дослідницький тип

Види *діяльності*, яким надається перевага:

- збір інформації, її систематизація, аналіз;
- виконання складних або абстрактних завдань;
- рішення проблем через роздуми, аналіз гіпотез і теорій;
- незалежна, самостійна робота з опорою на самого себе;
- виконання наукової або лабораторної роботи;

- віддають перевагу роздумам над діями.

Здібності, якими володіє Д-тип:

- математичні здібності;
- аналітичні навички;
- наукові схильності, схильності до раціонального логічного аналізу;
- навички письмового викладу думки;
- раціональність, ерудованість.

Особистісні якості та цінності:

- незалежність, самостійність, самомотивація, орієнтованість на задачу, зажураність у роботу;
- стриманість, інтроспективність, схильність до аналізу, раціональність, методичність;
 - допитливість, інтелектуальність, оригінальність, креативність, ерудованість;
 - упевненість в собі, орієнтованість на нетрадиційні цінності і установки;
 - стиль роботи: з'ясовує безліч деталей, перш ніж прийти до висновку, хоче з'ясувати причини, які стоять за тим або іншим явищем, може дуже сфокусуватися на деталях і не бачити проблему цілком, часто важко висловити свою думку або прийняти рішення без того, щоб наново проглянути інформацію;
 - понад усе несхожий з П-типом. Взаємостосунки з цим типом породжують для Д-типу дуже багато проблем і питань. Найбільш схожий з типами Р і А.

Надає перевагу такому *оточенню*:

- слабко структуровані організації, що надають свободу в робочих діях;
- організації, орієнтовані на досягнення, дослідницькі і проектні лабораторії і фірми, університети і інститути;
- обмеженість спілкування з іншими людьми.

Типові хобі

- робота (Д-тип часто повністю поглинений своєю роботою і працює по багато годин в день);
- складні види діяльності, які вимагають освоєння багатьох фактів, деталей, принципів (яхтовий спорт, підводне плавання, альпінізм, астрономія і т.п.);
- комп'ютери: оцінка, програмування, обговорення, читання літератури;
- читання наукової літератури.

Артистичний тип

Види діяльності, яким надається перевага:

- художня творчість (живопис, скульптура, фотографія, створення прикрас, дизайн, композиція, літературна творчість і т.п.);
- гра на музичних інструментах;
- виконавська акторська діяльність.

Здібності, якими володіє А-тип:

- уява, креативність;

- музичні здібності;
- артистичні здібності;
- вербально-лінгвістичні здібності;
- відчуття гармонії, смаку.

Особистісні характеристики і цінності:

- незалежність, самостійність, нонконформізм;
- імпульсивність, експресивність, емоційність, чутливість;
- непрактичність, безладність;
- інтуїтивність, орієнтованість на цінності краси й естетичності, образність мислення, «правопівкульність»;
- прагнення до самовираження, демонстративність;
- оригінальність, відвертість, свобода від умовностей;
- допускає альтернативні варіанти рішення проблем;
- понад усе несхожий з Т-типом, близький до Д- і С-типу.

Надає перевагу такому *оточенню*:

- неструктуровані, гнучкі організації, що дають можливість для самовираження (артистичні студії, театри, концертні зали і т.п.) ;
- організації, що навчають артистичним навикам (музичні і художні школи, інститути мистецтв і т.п.);
- музеї, бібліотеки, галереї, рекламні і дизайнерські фірми.

Типові *хобі*:

- фотографія, малювання, живопис;
- відвідини танцювальних і музичних концертів, театрів, музеїв;
- творіння поем, розповідей, художнє колекціонування;
- гра на музичних інструментах, заняття танцями.

Професії А-типу:

- артист, архітектор, скульптор, диригент, фотограф, вчитель музики, директор музею.

Соціальний тип

Надає перевагу таким *видам діяльності*:

- орієнтація на роботу в групі з людьми, а не з предметами;
- навчання, пояснення, роз'яснення;
- надання допомоги, консультування, порад;
- організація групових заходів, ведення дискусій.

Здібності, якими володіє С-тип:

- вербальні здібності;
- навички спілкування і взаємодії з людьми;
- викладацькі, ораторські здібності;
- навички слухання.

Особистісні характеристики і цінності:

- гуманістичність, ідеалістичність, етичність, відповідальність, моральність;
- кооперативність, налаштованість на інших, розуміння інших;
- тактовні, емоційно теплі, дружні, життєрадісні, оптимістичні;

- понад усе несхожий з Р-типом і близький до А- і П-типів.

Надає перевагу такому *оточенню*:

- соціальні організації, школи, релігійні організації, установи по відборі персоналу;

- медичні установи, психіатричні, психотерапевтичні, психологічні консультативні служби;

- агентства соціального захисту;

Типові *хобі*:

- організація розваги інших;
- відвідини суспільних заходів, зборів;
- добровільне виконання добродійної і соціальної роботи.

Професії С-типу:

- вчитель, вихователь, працівник сфери охорони здоров'я, соціальний працівник, психолог, священнослужитель.

Підприємницький тип

Надає перевагу таким *видам діяльності*:

- робота з іншими людьми в організаціях для досягнення організаційної мети і економічного успіху;

- фінансовий і міжособистісний ризик, участь в діяльності змагання;

- продаж, покупка, комерція, підприємництво;

- проведення зборів, груп, керівництво організаціями, компаніями, управління людьми і проектами;

- проведення політичних кампаній, виборів, презентацій і т.п.

Здібності, якими володіє П-тип

- організаторські здібності, вербальні здібності, ораторські здібності, здатність переконання;

- керівні і лідерські здібності;

- соціальні навички і навички міжособистісної взаємодії;

- схильність до підприємницької діяльності.

Особистісні якості і цінності:

- прагнення до влади, до позиції лідера, до високого статусу;

- амбітність, азартність, змагальність, доміантність, самовпевненість, агресивність, авантюризм;

- екстравертованість, соціабельність, комунікабельність;

- орієнтація на гроші, владу, матеріальне благополуччя;

- оптимістичність, енергійність, любов до популярності;

- понад усе утруднена взаємодія з Д-типом, краще всього спрацьовує з С- і К-типами.

Надає перевагу такому *оточенню*:

- пости в державних і політичних організаціях з владою, по розпорядженню крупними фінансами;

- промислові фірми, компанії з роздрібного і оптового продажу, агентства з продажу земельних ділянок, будинків, нерухомості, брокерські фірми;

Типові *хобі*:

- членство в клубах і організаціях, відвідини зборів;
- спортивні змагання або як глядач або учасник, багатий відпочинок;
- розваги, організація вечірок, веселощів;
- політична діяльність;

Професії П-типу:

- комерсант, підприємець, біржовий брокер, адвокат, агент страховки, менеджер.

Конвенціональний тип

Надає перевагу таким *види діяльності*:

- робота, яка вимагає уваги до деталей і акуратності;
- управління офісним устаткуванням;
- ведення картотек, зберігання і систематизація записів, фактів, даних, фінансових книг;

- написання ділових звітів, підготовка схем, таблиць, діаграм;

Здібності, якими володіє К-тип:

- арифметичні здібності;
- канцелярські здібності;
- ручна тонка моторика;
- організованість, пунктуальність, педантичність, акуратність.

Особові якості і цінності:

- свідомість, завзятість, практичність, чесність;
- самоконтроль, консервативність, обережність, конформність;
- ощадливість, зацікавленість в грошах, матеріальному благополуччі;
- для ефективного виконання роботи потребує чіткого плану, зручний для групової роботи;

- найбільш несхожий з типом А, ближче всього до типів Р і П.

Надає перевагу такому *оточенню*:

- даний тип, також як і тип П, добре працює у великих організаціях, але віддає перевагу не лідерській, а підлеглий ролі;
- великі корпорації, фінансові організації, банки, бухгалтерські контори;
- відділи контролю якості, архіви, картотеки, інспекції;
- добре структуровані організації зі строго ієрархічною структурою;

Типові *хобі*:

- колекціонування (марки, монети і т.п.);
- споруда моделей;
- проекти поліпшення житла;
- участь в цивільних і суспільних організаціях;
- ігри з ясними і чіткими правилами.

Професії К-типу:

- бухгалтер, касир, рахівник, банкір, секретар.

Інтерпретація результатів

1. Отриманий код випробовуваного показує ступінь його відповідності кожному з шести типів. Чим вища кількість балів за певною шкалою, тим більша відповідність випробовуваного з даним типом і тим сильніші його інтереси в цій області. Перша буква коду указує на тип, якому випробовуваний відповідає якнайбільше, друга буква – тип, якому він відповідає трохи менше, і третя – тип, з ще меншою відповідністю. Типи, які не увійшли до буквеного коду – це типи, яким обстежуваний практично не відповідає.

2. Використовуючи гексагон Холланда (Р–Д–А–С–П–К) можна визначити однорідність і диференційованість осіб випробовуваного.

а) Якщо перші дві букви коду випробовуваного РД, РК, ДР, ДА, АД, АС, СА, СП, ПС, ПК, КП, КР, то можна говорити про високу однорідність інтересів особи.

б) Якщо перші дві букви коду випробовуваного РА, РП, ДС, ДК, АР, АП, СД, СК, ПА, ПР, КС, КД, то однорідність особи середня.

в) Якщо перші дві букви коду випробовуваного РС, ДП, АК, СР, ПД, КА, то однорідність особи низька.

Індивіди з кодами високої і середньої сумісності легше знайдуть задоволення професією, якщо їх код добре сумісний з кодом їх професії. Випробовувані з кодами низької однорідності важче знаходять задоволення професією, навіть якщо їх код добре підходить до коду професії.

Для визначення диференційованої інтересів особи необхідно визначити різницю між балами по методиці ОПП. Якщо різниця між балами менше 8-ми одиниць, то вона вважається незначущою і відмінності по шкалах розглядаються як неістотні. Це свідчить про слабу диференційованість особистості та її інтересів. Так, обстежуваний, що має наступні результати по тесту Р=30, Д=25, П=23 повинен розглядатися як такий, що має слабо диференційовану сферу інтересів і складові частини його коду фактично є однаковими.

Індивіди з погано диференційованим довкола інтересів часто зустрічають труднощі в складанні списку професій, погано усвідомлюють, що вони хочуть від своєї професійної кар'єри і вимагають тривалої консультативної роботи.

Методичне забезпечення підготовки соціальних педагогів до профілактики вживання дітьми ПАР

Плакати для аналізу реклами та антиреклами

Додаток Ж.2

Тематика занять «Соціально-педагогічної майстерні» з питань профілактики вживання ПАР в освітньому середовищі

Тематика занять	Курс
1. Алкоголізм і наркоманія як соціально небезпечні явища 2. Медико-соціальна і індивідуально-психологічна характеристика підлітків-наркоманів 3. Ставлення до вживання психоактивних речовин і профілактики соціально-значущих захворювань молоді в освітньому середовищі 4. Методологічні основи організації профілактичної роботи з дітьми, що знаходяться у важкій життєвій ситуації 5. Проблеми профілактики вживання ПАР серед підлітків	1 к у р с
1. Профілактика вживання ПАР в молодіжному середовищі через освітню сферу 2. Ефективні моделі профілактики вживання ПАР 3. Соціально-педагогічні технології профілактичної роботи з молоддю 4. Організація антинаркотичної роботи в школі 5. Критерії ефективності профілактичних програм в рамках системи освіти	2 к у р с
1. Основні напрями медичної профілактики вживання ПАР 2. Стратегія комплексної профілактики вживання ПАР у дітей і підлітків в системі освітніх установ 3. Реабілітація неповнолітніх, які зловживають психоактивними речовинами 4. Участь молодих людей в охороні свого здоров'я 5. Основи організації профілактичної роботи у ВНЗ 6. Форми участі батьків у профілактиці вживання ПАР	3 к у р с
1. Здоров'язберігаючі технології як основа профілактики вживання ПАР в освітньому середовищі 2. Інформаційна кампанія по профілактиці ризикованої поведінки 3. Ефективні форми первинної профілактики залежної поведінки на основі сучасних інформаційних технологій 4. Інтерактивне навчання як система підвищення ефективності профілактичних програм 5. Використовування кіно- і відеоматеріалів у профілактиці вживання психоактивних речовин серед дітей і підлітків	4 к у р с

Методи первинної профілактики вживання дітьми ПАР
(адаптовано за матеріалами О. Л. Романової та Т. І. Петракової⁷⁸³)

Мозковий штурм – застосовується для стимуляції дискусії по конкретній темі або досвіду. Підлітків просять вільно виказувати свої ідеї та думки без яких-небудь коментарів з боку тренера або товаришів. Ідеї фіксуються письмово, а мозковий штурм продовжується до тих пір, поки не закінчиться відведений на нього час або не виснажаться ідеї.

Розгляд конкретних випадків – це читання й аналіз учнями (в ході дискусії) записаних текстів, що представляють історії або ситуації, що відносяться до даної проблеми. Конкретні випадки представляються так, щоб учні відчули свою включеність у ситуацію і концентрувалися на рішенні практичних питань.

Класна дискусія під керівництвом тренера є одним з найцінніших методів навчання. Вона може бути використана на початку заняття для посилення його інтенсивності, а в кінці – для підведення підсумків. Більшість уроків, що містяться в будь-яких методичних посібниках з профілактики, включає яку-небудь форму класної дискусії.

Драматизовані вистави можуть бути у формі рольових ігор, радіопередач, телевізійних шоу і т.п. Це діяльність, яка мотивує учнів за рахунок активного включення в її процес, для тренування поведінки або вивчення предмету, що викликає найбільший інтерес.

Дослідження припускають забезпечення учнів матеріалами, над якими вони потім працюють, обробляючи, оцінюючи їх і т.д. Підлітки можуть також шукати матеріали і збирати інформацію самостійно. Іноді учні виступають перед класом. Такі *виступи* можуть здійснюватися індивідуально або групою учнів (панельні виступи частини класу). При вивченні проблеми, відносно якої існує декілька точок зору, *панельна дискусія* дозволяє учням проводити самостійне дослідження, підбирати аргументи на користь позиції, що захищається. Розуміння суті проблеми різко зростає, коли учні добре знають різні точки зору з приводу її рішення.

Рольове моделювання мотивує учнів, оскільки вимагає від них активності і тренування поведінки. Учні діють так, як в реальному житті, або принаймні так, як вони хотіли б діяти в реальній ситуації. Іноді тренер роздає ролі, а іноді – тільки подає ідею і просить учнів імпровізувати.

Традиційна лекція – передача інформації від тренера прямо до учнів. В деяких випадках це якнайкращий шлях передачі інформації. Звичайно цей метод використовується в комбінації з іншими для забезпечення високої мотивації та необхідного рівня навчання.

⁷⁸³ Петракова Т. И. Руководство по профилактике наркомании / Татьяна Ивановна Петракова. – М. : НИИ наркологии, 2000. – 177 с.

**Структура та етапи діяльності соціально-педагогічного театру
(адаптовано автором за матеріалами О. А. Листопада⁷⁸⁴)**

До складу студентської антинаркотичної команди, що організовує вистави соціально-педагогічного театру входять:

1. Організаційна група – своєрідний центр ідей, який додає певну профілактичну антинаркотичну спрямованість.

2. Пошукова група – інформаційний центр, учасники якої збирають необхідний матеріал з основних питань історії і теорії профілактики наркоманії.

3. Сценарна група – студенти, що займаються розробкою сценаріїв виступів.

4. Музична група. В її задачі входить аранжування сценарію і музичний супровід виступів.

5. Вокальна група об'єднує студентів, які забезпечують вокальне виконання музичних номерів.

6. Танцювальна група покликана здійснювати задачі пошуку хореографічних форм виразності виступів і постановки танцювальних елементів сценарію.

7. Технічна група об'єднує студентів, що уміють фотографувати і виготовляти фотографії, слайди, працювати з технічними засобами. В неї включаються також освітлювачі, радіотехніки, звукооформителі і т.д.

8. Художньо-оформлювальна група, включає студентів, які готують гасла, плакати, декорації, костюми, реквізити.

9. Режисерська група об'єднує студентів, що володіють режисерськими здібностями, уміють здійснювати практичне керівництво постановкою виступів студентського соціально-педагогічного театру.

Виступ студентського соціально-педагогічного театру вимагає серйозної підготовки, яка припускає декілька етапів:

Перший етап – визначення теми виступу, її ведучі ідеї. Наприклад, теми виступів студентського соціально-психологічного театру можуть бути такими: «Ні – наркоманії!», «Ми за здоровий спосіб життя», «Наркомафія» і т.п. Після визначення теми необхідно розробити структуру (план) майбутнього виступу.

Другий етап – збір матеріалу по певній темі. З цією метою студенти відповідно до профілю структурних міні-груп (організаційна, пошукова, сценарна, музична, вокальна, танцювальна, технічна, художньо-оформлювальна, режисерська) організовують збір різного по своєму характеру матеріалу для майбутнього виступу.

⁷⁸⁴ Листопад А. А. Профилактика наркомании в студенческой среде : учеб. пособие / Алексей Анатольевич Листопад ; Південноукраїнський держ. педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. – О. : Маяк, 2005. – 312 с.

Третій етап – складання програми (сценарію). На цьому етапі сценарна група знайомить із зібраними матеріалами, режисерська – спільно з іншими групами визначає композиційну єдність сценарію.

Четвертий етап – підготовка виступу студентського соціально-педагогічного театру. Цей етап залежить від загальної організованості, дисципліни і від якісного складу творчих груп, що увійшли до нього. Успішність підготовки виступу залежить від діяльності організаційної і пошукової груп, тому що від того, наскільки вдалий і цікавий матеріал з основних питань історії і теорії профілактики наркоманії їм вдасться зібрати, настільки успішно спрацює сценарна група. А це, у свою чергу, дозволить ефективно діяти музичній, вокальній, танцювальній, технічній і художньо-оформлювальній групам.

Головне у виступі студентського соціально-педагогічного театру – це сучасність, влучність, гострота виконання номерів виступу, які повинні зливатися в гарячий заклик до молоді не вживати наркотики і не залишатися байдужим до тих, хто їх вживає.

Структура профілактично-коректувальної програми

1. Мета.

Мета – це результат, якого ми хочемо досягти. Важливо коректно сформулювати мету, для того, щоб згодом можна було оцінити, чи зуміли ми її досягти. Саме виходячи з мети, ми надалі і оцінюватимемо ефективність коректувальної дії.

Приклади мети

1) попередження дезадаптації у дітей 7-9 років.

2) формування життєвих навичок у підлітків.

2. Завдання.

Завдання – це конкретизація мети, дроблення її на складові частини.

Приклади завдань

Для першої мети:

— зняття існуючих страхів;

— розвиток самостійності;

— формування уміння відстоювати свою позицію і т.д.

Для другої мети:

– розвиток асертивності;

– розвиток комунікативних умінь;

– розвиток відповідальності за свої дії і т.д.

3. Критерії відбору в коректувальну групу.

Це ознаки, наявність яких є показником для відвідин дитиною занять за тією або іншою коректувальною програмою. Це свого роду настановча діагностика. Критерії повинні бути виділені так, щоб після закінчення занять можна було провести повторну діагностику і оцінити ефективність коректувальної дії.

Ці ознаки можуть бути виділені:

– за допомогою психодіагностичних методик (наприклад, для програми з формування життєвих навичок – вимірювання рівня розвитку комунікабельності, асертивності і т.д.);

– в процесі спостереження за поведінкою дитини (для цього необхідно виділити параметри спостереження, наприклад, для програми з попередження дезадаптації: пасивність дитини на уроках і на перервах, участь в загальних іграх і т.д.);

4. Напрями коректувальної роботи, етапи програми.

Необхідно продумати загальний напрям роботи, логіку просування до мети. Наприклад, попередження дезадаптації доцільно починати з зняття існуючих страхів та усунення наявних труднощів, а тільки потім переходити до розвитку впевненості. А при формуванні життєвих навичок – спочатку зняти актуальні упередження та стереотипи, а потім формувати відносини з оточуючими.

Варто відзначити критерії переходу з одного етапу на іншій.

5. Організація занять.

Тут потрібно продумати такі моменти: кількість і вік учасників, зразкова кількість занять (у тому числі на кожному етапі), їх регулярність і тривалість, вимоги до приміщення і устаткування.

6. Структура занять: вітання, розминка, робота за темою, розминка, завершення заняття, прощання.

7. Список ігор і вправ, що використовуються на кожному етапі.

Це, мабуть, сама варіативна частина програми. Список ігор і вправ можна доповнювати, змінювати. Головне, щоб вони відповідали меті і задачам коректувальної програми.

При описі програми вправи і гри можна просто перерахувати, якщо вони узяті з книг і посібників. При цьому необхідно вказати список літератури. А можна ці ігри детально описати, особливо якщо вони є модифікованими або авторськими.

8. Критерії ефективності програми.

На цьому етапі використовується повторна діагностика. Краще, якщо вона проводиться за допомогою тих же методів, що і на початку коректувальних занять. Необхідно продумати, який рівень розвитку є достатнім, а який – вимагає повторного проходження програми.

Приклад побудови комплексної профілактичної програми

«Профілактика тютюнопаління серед школярів» (адаптовано автором за матеріалами С. В. Титової⁷⁸⁵)

Пояснювальна записка

Активне тютюнопаління – найсерйозніша молодіжна проблема. Це стало спонукальною причиною для створення профілактичної програми.

Чому діти палять? Причини, сприяючі залученню підлітків до паління, різноманітні і численні. З упевненістю можна виділити, принаймні, декілька чинників, що грають ключову роль в розвитку тютюнозалежності у підлітків.

1. Соціальне оточення (вплив старших «товаришів», приклад батьків, кіно і телебачення, зовнішня реклама і т.д.). Наприклад, якщо в сім'ї палять декілька чоловік, то в 60 % випадків хлопчики і в 30 % дівчатка починають палити теж. Паління братів і сестер збільшує ризик початку паління дітей в 2,5 рази (батьків – в 1,5).

2. Психологічні чинники (цікавість, виклик, бажання здаватися дорослим і т.д.).

На паління дітей і підлітків впливає і такий чинник, як наявність кишенькових грошей. Чим більше грошей, які мають в своєму розпорядженні підлітки, тим частіше ці підлітки палять. Наявність великої кількості вільного часу, а також друзів, що палять, збільшує ризик початку паління і закріплення цієї звички.

Мета програми: збереження здоров'я учнів за допомогою вироблення особових ресурсів і стратегій поведінки, сприяючих поліпшенню якості життя.

Досягненню поставленої мети сприятиме рішення наступних завдань:

1. Підвищення рівня інформованості учнів, педагогів і батьків про проблему тютюнопаління.

2. Формування знань і уявлень учнів про шкоду тютюнопаління, різні порушення і форми захворювань, пов'язаних з ним;

3. Зміна відношення учасників освітнього процесу до заявленої проблематики.

4. Вироблення і розвиток навиків збереження власного здоров'я.

5. Формування мотивації до збереження здоров'я.

6. Підготовка лідерів в області профілактики, що будуть організовувати і проводити безпосередню профілактичну роботу.

7. Створення умов для відкритого довірчого спілкування, сприйняття інформації, творчої атмосфери в профілактичній роботі.

⁷⁸⁵ Дети группы риска в общеобразовательной школе (+CD) / Под ред. С.В. Титовой. – СПб: Питер, 2008. – 240 с.: ил. – (Серия «Детскому психологу»).

Вирішення поставлених завдань досягається шляхом реалізації складових програми.

Критерії відбору.

До роботи залучаються всі учні, педагогічний колектив і батьки.

Напрями та етапи роботи.

1. Законодавчо-нормативна база для організації системи профілактичної роботи.

2. Система профілактичних заходів:

– семінари і тренінги щодо підвищення майстерності фахівців (вчителів-предметників, класних керівників) у сфері профілактики тютюнопаління;

– просвітницькі семінари для педагогів;

– просвітницькі батьківські збори;

– тренінгові заняття і тематичні класні години для учнів 1–11-х класів.

3. Анкетування учнів з метою виявлення рівня обізнаності і відношення до проблеми тютюнопаління (тести, анкети).

4. Організація волонтерської роботи силами старшокласників.

5. Участь у змаганні «Клас, що не курить».

6. Проведення конкурсів творчих робіт учнів. Індивідуальні творчі роботи і колективні творчі справи (випуск газет, виготовлення плакатів, зйомка відеороликів, конкурс акторської майстерності).

7. Участь у місцевих конкурсах профілактичної спрямованості.

8. Проведення спортивних і розважальних заходів під знаком пропаганди здорового способу життя.

9. Семінари і лекції запрошених фахівців і волонтерів.

10. Система інформаційного забезпечення для підвищення ефективності профілактичної роботи (оформлення стаціонарних і переносних стендів; класних куточків): методичні рекомендації, пам'ятки та ін.

Цільові групи:

– педагоги;

– батьки;

– учні початкової школи;

– учні середньої школи;

– учні старшої школи.

Основні принципи, на яких ґрунтується програма.

1. Принцип орієнтованості на цільову і вікову групу: матеріал і форми роботи орієнтований на те, якій цільовій (батьки, педагоги, діти) або віковій (учні початкової, середньої або старшої школи) групі він призначається.

2. Принцип добровільності: всі види профілактичної діяльності орієнтовані на право вибору особи (окрім профілактичних розділів у курсі предметів шкільного циклу).

3. Принцип відвертості інформації.

4. Принцип доступності.

5. Принцип безперервності: заходи профілактичного циклу проводяться щорічно.

6. Принцип конфіденційності: інформація про учасників програми, отримана в ході реалізації програми без дозволу не використовується (неж торкається і продуктів діяльності учасників).

7. Принцип компетентності: активні форми роботи реалізуються не тільки спеціально підготовленими фахівцями школи, але і педагогами; за підготовку до даного виду роботи відповідають куратори програми.

Передбачувані результати:

1. Підвищення рівня інформованості щодо проблеми тютюнопаління серед учнів, батьків, педагогів.

2. Стабілізація, зниження темпів зростання залежності.

3. Формування навиків здорового способу життя і високоефективних поведінкових стратегій і особових ресурсів у підлітків і молоді.

Управління програмою.

Координація роботи, контроль за ходом реалізації профілактичної програми, оцінка проміжних результатів здійснюється соціальним педагогом.

Головна мета програми може бути досягнутий тільки за умови активного включення в роботу щодо її реалізації не тільки вузьких фахівців (соціальних педагогів і психолога) але, зрештою, всіх педагогів і батьків.

Взаємодія в процесі здійснення підпрограми:

1. Виховна служба: організація, проведення сумісних заходів профілактичної спрямованості.

2. Соціальний педагог, психолог: сприяння в розробці анкет, тестів, методичних матеріалів.

3. Класні керівники: здійснення зворотного зв'язку з різних питань, що стосуються даної проблематики, здійснення зворотного зв'язку з батьками; проведення класної години і тренінгових занять; оволодіння прийомами проведення тренінгових занять і ін.

4. Представники учнівського самоврядування, старшокласники – волонтерська робота. Підготовка занять профілактичної спрямованості, цикл радіопередач щодо профілактики тютюнопаління.

5. Медичні і профілактичні служби і організації міста: з питань інформування і профілактики.

Вимоги до фахівців, що координують реалізацію програми:

1. Навички організаційної роботи.

2. Інформованість з наступних тем:

- ситуація в світі, країні, місті (дані статистики, актуальність проблеми);
- чому підлітки схильні до залежності;
- наслідки паління, що надаються на організм людини;
- роль профілактики тютюнопаління і методи її проведення.
- механізм і особливості дії на організм людини і підлітків зокрема;
- причини, спонукаючі до паління;
- роль впливу групи на початок паління;

- первинна і вторинна профілактика залежності (суть, відмінності);
- роль первинної профілактики тютюнопаління і методи її проведення серед учнів і батьків.

Профілактична діяльність педагога повинна бути спрямована на профілактику тютюнопаління, вживання учнями алкоголю і наркотиків. В цій роботі необхідні пошуки оптимальних форм профілактичної роботи з підлітками, що дозволяють сформуванню соціально цінні життєві орієнтири, мету. Тільки етична стійкість підлітка є надійним імунітетом в ситуаціях ризику залежної поведінки.

Типи профілактики

Первинна	Заходи спрямовані на те, щоб хвороба, процес або проблема не з'явилася.
Вторинна	Якомога більш раннє виявлення осіб, які вживають тютюн, і надання їм психолого-педагогічної допомоги.
Третинна	Підтримка і організація реабілітаційних заходів.

Основні задачі щодо профілактики тютюнопаління полягають в подоланні соціально-психологічного «фону» залучення до паління підлітків. Пропаганда антитютюнових знань сама по собі не може дати значного позитивного ефекту. Очевидний ланцюжок: Знання–ставлення–поведінка (зростання знань про ризик приводить до негативного ставлення до тютюну, що, у свою чергу, викликає зміну в поведінці). Надії лише на освіту в питаннях тютюнопаління, на те, що методи переконання автоматично приведуть до відмови від вживання тютюнових виробів не виправдані. Важливим є формування мотиву в свідомості підлітка.

Зміст підпрограми

№	Захід	Цільова група	Терміни
1. Нормативно-правова база профілактичної програми			
1.1	Нормативно-правова база профілактичної програми	Педагоги школи, батьки, учні	Протягом року
2. Система просвітницьких заходів, реалізовуваних протягом учбового року			
2.1	Тематичні просвітницькі семінари для педагогів: – «Методи, що використовуються при проведенні профілактичних занять»; – «Підготовка вчителів і батьків з проблем профілактики тютюнопаління»	Педагоги школи	Протягом року
2.2	«Проблема тютюнопаління – проблема державної важливості»	Класні керівники середньої і старшої ланки	Протягом року

№	Захід	Цільова група	Терміни
2.3	Тематичні просвітницькі батьківські збори: – «Проблеми профілактики тютюнопаління»; – «Проблема залежності. Причини виникнення різної залежності»; – «Паління і статистика»; – «Сім'я – здоровий стиль»; – «Підліток в світі шкідливих звичок»	Батьки учнів	Протягом року
2.4	Тематичні класні години і тренінгові заняття для учнів початкової, середньої і старшої ланки: – «Тютюнове зілля – ваш ворог»; – «Профілактика тютюнопаління»; – «Скажи мені, чому?» – «Поговоримо про це»; – «Про шкоду пасивного паління»; – «Тютюн і пасивне паління»; – «Суд над палінням»; – «Подолання групового тиску»; – «Про ефекти паління»; – «Людина і її здоров'я»; – «Права тих, що палять, і некурящих»; – «Не починай палити!»; – Конференція «Про шкоду паління».	Учні різних вікових груп	Протягом року
3. Факультативні курси			
3.1	Факультативний курс для учнів 7–8-х класів «Я не палю? Я не палю. Я не палю!»	Учні 7–8-х класів	Протягом четверті
3.2	Факультативний курс для учнів 5-х класів «Навички життя»	Учні 5-х класів	Протягом четверті
4.	Спортивні і розважальні заходи (тематичні дискотеки і ін.) під знаком пропаганди здорового способу життя	1–11-і класи	листопад
5. Практичні матеріали для оформлення тематичних стендів			
6. Продукти реалізації програми профілактики тютюнопаління			
7. Місячник профілактики адиктивної поведінки			
7.1.	Діагностичний матеріал, що використовується в програмі. Тести, анкети	Педагоги, батьки, учні	Протягом року
7.2.	Оформлення тематичних стаціонарних і переносних стендів, а також інформаційних куточків у класах	Педагоги, батьки, учні	листопад
7.3.	Семінари і лекції запрошених фахівців і волонтерів	Учні 5–11-х класів.	листопад

<i>№</i>	<i>Захід</i>	<i>Цільова група</i>	<i>Терміни</i>
7.4.	Конкурс профілактичних газет по профілактиці тютюнопаління	Учні 1–9-х класів.	листопад
7.5.	Методичні рекомендації до здійснення профілактичної роботи по тютюнокурінню	Вчителі	Протягом року
7.6.	Участь у проекті «Змагання підліткових груп, вільних від паління»	Вчителі, учні 7-8-х класів	Протягом року
7.7	Радіопередачі профілактичного змісту	Учні 1–11-х класів	Протягом року

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Гусак Петро Миколайович
Мартинюк Тетяна Анатоліївна
Сидорук Ірина Ігорівна

ПРОФІЛАКТИКА ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН ПІДЛІТКАМИ

Монографія

Друкується в авторській редакції
Технічний редактор *І. В. Захарчук*

Формат 60x84 ¹/₁₆. Обсяг 28,13 ум. друк. арк., 28,01 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 363. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Бойка, 1, тел. (0332) 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.